

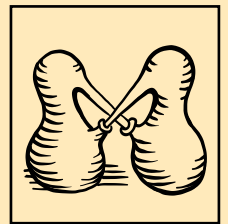
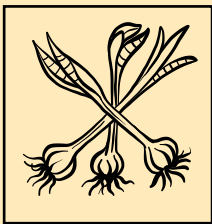
☞ ERNST BJERKE ☜

«DE LÆRDESTE LÆGERS URTEGAARDE»

TREKK AV FARMASIENS OG BOTANIKKENS BOKHISTORIE
I ANDERSEN-SAMLINGEN VED
CHRISTIANIA KATHEDRALSKOLES BIBLIOTHEK

C. K. B.

«DE LÆRDESTE
LÆGERS URTEGAARDE»

ERNST BJERKE

«*De lærdeste Lægers Urtegaard*»

*Trekk av farmasiens og botanikkens bokhistorie
i Andersen-samlingen
ved Christiania Kathedralskoles Bibliothek*

C. K. B.

Oslo, 2018

E-bok (pdf) utgitt av Stiftelsen Oslo katedralskole og Bibliofilklubben,
Oslo 2018, med støtte fra Kjell-Erik Andersens arvinger
og Stiftelsen til fremme av norsk apotekfarmasi.

ISBN: 978-82-691267-1-6

Omslag og layout: Strøk design, Helene Moe Slinning.

Korrekturlesing: Anette Tøgard Bjerke.

Der annet ikke er angitt er fotografiene ved Ernst Bjerke ©.

Parallelt utgitt som trykt bok.

Innhold

ET PORTRETT AV EN BOKSAMLING

XI

I DE FØRSTE TRYKTE BØKENE

I

1 Bartholomeus Anglicus: *De proprietatibus rerum*. Nürnberg, 1483

3

2 Quiricus de Augustis: *Lumen apothecariorum*. Venezia, 1504

II

3 J. Tallat: *Artzney Buchlein*. Leipzig, 1532

15

II DE GAMLE LEGEBØKENE

19

4 H. Smith: *En skøn loestig, ny vrtegaardt*. Malmø, 1546

21

5 *Henrick Smids tredie Vrtegaard*. København, 1557

29

6 *Henrick Smids Lægebog*. København, 1577

37

7 B. Olai: *Een Nyttigh läkere Book*. Stockholm, 1578

41

8 A. Månsson: *En myckit nyttig Örta Book*. Linköping, 1637

45

9 H. Chr. Bartskeer: *En Liden Bog om alle hande Siugdom*. Slesvig, 1596

49

10 L. Paulinus: *Loimoscopia, eller Pestilentz-Spegbel*. Strängnäs, 1623

55

11 C. Lindh: *Huuß-Apoteek*. Visingsborg, 1675

59

12 *Hinrick Smids Lægebog*. Lübeck & Rostock, 1598–1599

61

13	W. H. Ryff: <i>Confectbuch unnd Hauß Apoteck</i> . Frankfurt am Main, 1567	65
14	Chr. Wirsung: <i>Ein new Arznei Buch</i> . Neustadt an der Hardt, 1582	69
15	C. v. Gogler: <i>Erneuerte Haus- und Feld-Apothek</i> . Frankfurt am Main, 1678	75
16	N. M. Aalborg: <i>Medicin Eller Læge-Bog</i> . København, 1640 & 1638	79
17	<i>Henrick Smids Lægebog</i> . København, 1650	87
18	Henrik Smith: <i>Lægebog med tilhørende Urtebog</i> . Fredericia, 1858	91

III	RENESSANSENS KLASSIKERUTGAVER	97
19	Galen: <i>De compositione medicamentorum</i> . Basel, 1530	99
20	Dioskorides: <i>Libri octo graece et latine</i> . Paris, 1549	103
21	Dioskorides: <i>De materia medica libri sex</i> . Lyon, 1554	107

IV	ILLUSTRETE URTEBØKER	III
22	P. A. Mattioli: <i>Commentarii</i> . Venezia, 1558	113
23	P. A. Mattioli: <i>Les commentaires</i> . Lyon, 1627	119
24	Dioskorides: <i>Kreuterbuch</i> . Frankfurt am Main, 1614	121
25	L. Fuchs: <i>Den nieuwen Herbarius</i> . Basel, [ca. 1545]	125
26	L. Fuchs: <i>Commentaires tres excellens</i> . Paris, 1549	131
27	[B. Carrichter]: <i>Horn deß heyls menschlicher blödigkeit</i> . Strasbourg, 1576	133
28	[W. H. Ryff]: <i>Kurtzes Handbuchlein</i> . Strasbourg, 1625	137
29	E. Rösslin: <i>Kreutterbüch</i> . Frankfurt am Main, 1546	141
30	[A. Lonitzer]: [<i>Kreuterbuch</i>]. [Frankfurt am Main, 1593]	145
31	M. de l'Obel: <i>Plantarum seu stirpium historia</i> . Antwerpen, 1576	151
32	R. Dodoens: <i>Stirpium historiae pemptades sex</i> . Antwerpen, 1616	157
33	R. Dodoens: <i>Cruydt-Boeck</i> . Leiden, 1608	161

34	[J. Gerard]: [<i>The Herball or Generall Historie of Plants</i>]. [London, 1597]	167
35	J. Gerard: <i>The Herball or Generall Historie of Plants</i> . London, 1636	171
36	J. T. Tabernæmontanus: <i>New vollkommenlich Kräuter-Buch</i> . Basel, 1664	175
37	S. Paulli: <i>Flora danica. Det er dansk vrtebog</i> . København, 1648	181
38	S. Paulli: <i>Quadripartitum Botanicum</i> . Frankfurt am Main, 1708	191
39	J. Palmberg: <i>Serta Florea Svecana eller Swenske Örtekrantz</i> . Strängnäs, 1684	195
40	D. Chabrée: <i>Stirpium icones et sciagraphia</i> . Geneve, 1677	203
41	N. Lemery: <i>Vollständiges Materialien-Lexicon</i> . Leipzig, 1721	207
42	P. Pomet: <i>A Compleat History of Druggs</i> . London, 1725	211
43	N. Culpeper: <i>The English Physitian Enlarged</i> . London, 1653	217
44	N. Culpeper: <i>Culpeper's English Physician</i> . London, 1807	221
45	R. J. Thornton: <i>A family Herbal</i> . London, 1814	225

V	FARMAKOPEER	231
46	V. Cordus: <i>Dispensatorium sive antidotarium</i> . Nürnberg, 1592	233
47	V. Cordus: <i>Dispensatorium</i> . Lyon, 1549	237
48	J. Zwelfer: <i>Pharmacopoeia regia</i> . Nürnberg, 1668	239
49	P.-J. Fabre: <i>Myrothecium spagyricum</i> . Toulouse, 1628	245
50	<i>Pretium medicamentorum tam simplicium</i> . Manuskript	249
51	<i>Dispensatorium pharmaceuticum austriaco-viennense</i> . Wien, 1751	251
52	Utsnitt av <i>Pharmacopoeia wirttembergica in duas partes divisa</i> . [Stuttgart, u. å.]	255
53	[Th. Bartholin]: <i>Dispensatorium hafniense</i> . København, 1658	263
54	<i>Forordning om medicis oc Apothecker</i> . [København], 1672	267
55	<i>Pharmacopoeia holmiensis galeno-chymica</i> . Stockholm, 1686	273
56	<i>Pharmacopoea danica</i> . København, 1772	277
57	C. v. Linné: <i>Materia medica</i> . Stockholm, 1749	281
58	<i>Pharmacopoea svecica</i> . Stockholm, 1775	285

59	<i>Pharmacopoea danica</i> . København, 1805	291
60	<i>Pharmacopoea pauperum danica</i> . København, 1799	295
61	<i>Pharmacopoea norvegica</i> . Christiania, 1854	299
62	N. Culpeper: <i>Pharmacopœia Londinensis</i> . London, 1669	303
63	W. Salmon: <i>Pharmacopœia Londinensis</i> . London, 1678	307
64	<i>The Pharmacopoeia of the Royal College of Physicians</i> . London, 1796	309
65	E. Rydbäck: <i>Det Svenska Apoteket</i> . Linköping, 1780	311
66	L. Luth: <i>Svenska Apoteket</i> . Ca. 1800. Manuskript	315
67	F. J. v. Aken: <i>Pharmacopœa Oerebroensis</i> . Örebro, 1792. Manuskript	319

VI	OPPLYSNINGSTIDENS POPULÆRMEDISINSKE LEGEBØKER	323
68	F. M. v. Aken: <i>Hus- och Rese-Apotheque</i> . Skara, 1746	325
69	N. Rosén von Rosenstein: <i>Hus- och Rese-Apotheque</i> . Stockholm, 1765	329
70	P. v. Heidenstam: <i>Beskrifning af Kongl. Rese-Apotheket</i> . Stockholm, 1766	331
71	J. A. Darelius: <i>Socken-Apothek</i> . Stockholm, 1760	335
72	[J. A. Darelius]: <i>Et Land-Apothek</i> . København, 1767	339

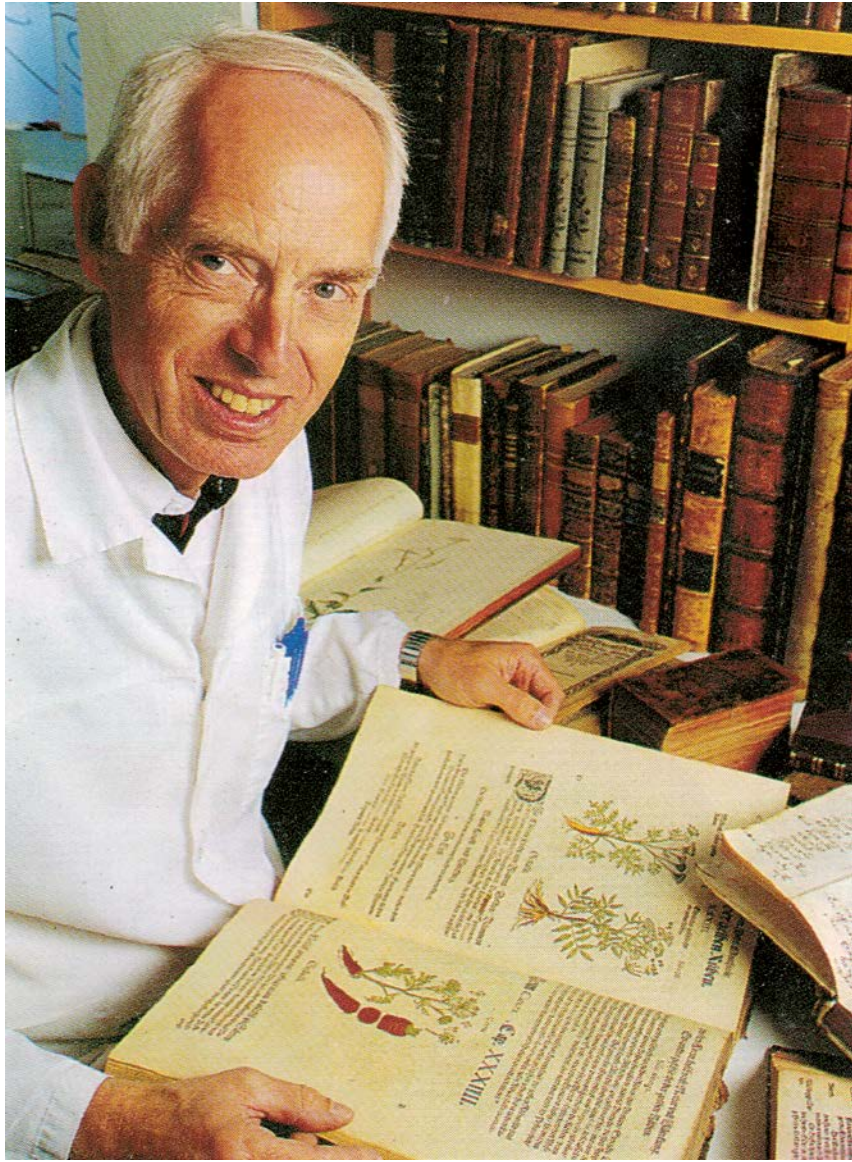

VII	FLORAER OG PLANSJEVERKER	345
73	G. Franck von Franckenau: <i>Flora Francica Rediviva</i> . Leipzig, 1728	347
74	J. de Buchwald: <i>Specimen medico-practico-botanicum</i> . København, 1720	351
75	A. v. Leeuwenhoek: <i>Arcana naturæ</i> . Leiden, 1696	357
76	L. Feuillée: <i>Beschreibung zur Artzney dienlicher Pflanzen</i> . Nürnberg, 1756–1758	363
77	C. v. Linné: <i>Systema Vegetabilium</i> . Göttingen, 1784	367
78	C. v. Linné: <i>Flora Svecica</i> . Stockholm, 1755	371
79	H. Tønning: <i>Norsk Medicinsk og Oeconomisk Flora</i> . København, 1773	373

80	J. Pauli: <i>Dansk oeconomic Urte-Bog</i> . København, 1761	377
81	G. C. Oeder: <i>Flora danica</i> . 1–10. København 1761–1771	381
82	P. S. Pallas: <i>Voyages de M. P. S. Pallas, en différentes provinces de l'empire de Russie</i> . Paris, 1789–1793	395
83	J. E. Gunnerus: <i>Flora Norvegica</i> . Trondhjem, 1766	401
84	C. Hammer: <i>Floræ Norvegicæ Prodrromus</i> . København, 1794	407
85	W. Woodville: <i>Medical Botany</i> . London, 1790–1794	411
86	[J. S. Heger]: <i>Herbarium pharmaceuticum</i> . København, [1822–]1825	415

VIII	HANS CHRISTIAN ØRSTED	423
87	H. C. Ørsted: «Hvorledes kan det prosaiske Sprog fordæres ved at komme det poetiske for nær? og hvor ere Grændserne mellem det poetiske og det prosaiske Udtryk?». København, 1797	425
88	<i>Protocol for Visitation i Løve-Apotheket 1776[–1923]</i> . Manuskript	429
89	H. C. Ørsted: <i>Videnskaben om Naturens almindelige Love</i> . København, 1809	433
90	H. C. Ørsted: «Videnskabsdyrkningen betragtet som Religionsudøvelse». København, 1815	437
91	H. C. Ørsted: <i>Luftskibet</i> . København, 1836	441
92	H. C. Ørsted: <i>Samlede og efterladte Skrifter</i> . København, 1851–1852	443
93	<i>Ørstediana</i>	447
	ETTERORD	453
	ENGLISH SUMMARY	467

© Apotekmagasinet

Et portrett av en boksamling

DENNE BOKEN OM Andersen-samlingen er ikke en tradisjonell katalog. Den kan naturligvis brukes som en kommentert bibliografi, til oppslag og referanse, men den er skrevet som en sammenhengende fremstilling, som et portrett av en boksamling. Portrettet fremhever visse karakteristiske trekk ved sjettet, men det meste faller nødvendigvis utenfor rammen. Forhåpentlig danner boken likevel et representativt bilde. Tittelen er hentet fra det verket som på mange måter utgjør selve grunnstenen i Andersen-samlingen, Henrik Smiths legebok. For Smith var bøkene frodige hager. I dem sanket han de vakreste og mest verdifulle blomstene og plantet dem om i sine egne skrifter. I Andersen-samlingen kan vi – som Smith før oss – vandre i «de lerdiste Lægers Vrtegaarde».

Andersen-samlingen dokumenterer farmasiens historie i bred, kulturhistorisk forstand, som håndverk, vitenskap og folketro. Derfor er denne boken ikke bare et portrett av et privatbibliotek, men en slags farmasihistorie fortalt i bøker. Det er bøkene selv som danner strukturen i fremstillingen. Bøkene i samlingen er som enkeltelementer i et overordnet bok- og vitenskapshistorisk narrativ. Om vi flytter rundt på dem og endrer rekkefølgen, oppstår det nye fortellinger. Fremstillingen tar utgangspunkt i et bestemt utvalg bøker, i en bestemt orden. Andre ville valgt annerledes, og dermed fortalt en annen historie.

Som boksamling er Andersen-samlingen klart avgrenset, men innenfor sine rammer har den både bredde og dybde. En samling som Andersen-samlingen kan naturligvis aldri bli komplett i noen meningsfull forstand. Til det er emnet for stort og variert. Likevel er den så fyldig, og så planmessig oppbygget, at den danner

en avsluttet helhet, der bøkene er forbundet i innfløkte historiske, personlige og materielle nettverk. Det løper både sammenhengende og brutte linjer på kryss og tvers gjennom hyllene. Denne boken er et forsøk på å få frem noen av dem, altså på å fortelle noen av de historiene som oppstår i det forskjellige bøker settes i forbindelse med hverandre.

På den ene siden handler disse historiene om planter, legemidler og sykdommer, eller om farmasiens, botanikkens og kjemiens utvikling. På den andre handler de om bøkene selv, som konkrete levninger av fortidens kunnskapsnettverk og håndverkstradisjoner. Bøker er ikke bare tekst. De er også håndverksprodukter, skapt i en bestemt form for å brukes på bestemte måter. I tillegg har enkeltbøkene sin individuelle brukshistorie, som kan leses i marginalia, eiersignaturer, bokbind og slitasje. Bøkene i Andersen-samlingen er i stor grad bruksbøker, ofte med tydelige spor av sin fortid som arbeidsredskaper.

Frem til industrialiseringen av bokproduksjonen på 1800-tallet var boken, slik den kom fra trykkeriet, et halvfabrikat som det var opp til eieren selv å ferdigstille etter eget behov. Vi er vant til å tenke på boklesing som noe passivt, at vi som lesere er mottagere av tekst formidlet til oss i en form forfatteren og forlaget har gitt den. Bøkene i Andersen-samlingen viser oss at dette ikke helt stemmer. Bøker formidler kunnskap, naturligvis, men de er også verktøy til å skape den. Derfor har bokens særlige teknologiske forutsetninger, som gjenstand, også betydning for vitenskapens utvikling. Legeboken, urteboken, farmakopeen og floraen er alle produkter av bestemte former for vitenskapelig praksis, men samtidig har de – som arbeidsredskaper – selv bidratt til å forme dem.

Tekst har aldri vært lettere tilgjengelig enn den er i dag; store nasjonale og internasjonale prosjekter tar sikte på å digitalisere alt som noen gang er trykt. Men nettopp derfor har interessen for den individuelle boken heller aldri vært større. Et *digitalisat* er en faksimile av et enkelt eksemplar. Det gir tilgang til teksten og dens grafiske, todimensjonale uttrykk. Men enhver bok – i alle fall enhver eldre bok – inneholder også store mengder informasjon i kraft av sin materielle skikkelse,

og som spor av fortidig bruk. Intet eksemplar er helt likt et annet. Disse forskjellene, og informasjonen de representerer, lar seg ikke uten videre reprodusere på en skjerm. Derfor er samlinger som Andersen-samlingen fremdeles viktige. De gir tilgang ikke bare til tekster, men til den enkelte boken som objekt, som individuell bruksgjenstand. Det er utenfor den trykte teksten vi finner sporene av bøkernes hverdag, av legens og apotekerens daglige virke. Derfor er det enkeltbøkene – eksemplarene – som beskrives i denne boken.

Andersen-samlingen er én manns verk. Den er bragt sammen av apoteker, cand. pharm. Kjell-Erik Andersen (1942–2010), i det vesentlige over de siste tyve årene av hans liv. Slik den står i dag vitner samlingen om en veldig interesse og virksomhet. Andersen ønsket å skape en i både kulturhistorisk og vitenskapelig forstand verdifull samling som skulle komme både faget og publikum til gode. Han hadde selv de beste forutsetningene for oppgaven. Han forente en levende interesse for farmasiens historie med en dyp kjærlighet til boken. Andersen var både innehaver av det høythengende *Crux veneniferæ*, og medlem av den eksklusive Bibliofilklubben, der 33 av landets fremste boksamlere har kommet sammen i snart hundre år. De som kjente ham fremhever hans store evne til å se bakover i historien, samtidig som han var fremtidsorientert og utrettelig i sitt arbeid for fagets beste. Kjell-Erik Andersen oppfattet seg selv som «forvalter av et gammelt fag» og boksamlingen skulle, som han fortalte i et intervju, «vise de historiske linjene faget har utviklet seg etter». Som boksamler hadde Andersen et blikk nettopp for de bøkene som hadde en historie å fortelle, eller som kunne illustrere sentrale trekk ved fagets utvikling. Dette er ikke bøker som kan erhverves uten videre og til enhver tid. Det krever betydelige ressurser, årvåkenhet og teft å skape en samling som Andersen-samlingen. Andersen arbeidet med boksamlingen inntil det siste. Han

fulgte ivrig med i auksjonskataloger og i antikvariatene helt frem til han i 2010 gikk bort etter kort tids sykdom.

Bøkene sporet Andersen opp overalt der de kunne finnes. Han fant dem i lokale bruktbokhandler og internasjonale antikvarier, på auksjoner i inn- og utland, på messer og loppemarkeder. Utenlandsreiser innebar besøk i nye, uutforskede antikvarier. Hans egen katalog, et dokument på 2.000 sider, redegjør i detalj for hver enkelt anskaffelse, for tid og sted, pris og – i mange tilfeller – hvorfor nettopp denne boken fikk plass i samlingen. Det gjør at vi kan følge både samlingens vekst og eierens interesser nærmest fra dag til dag, og derfor er disse opplysningene også angitt i denne boken. Som boksamler var Andersen internasjonalt orientert. Vi finner den danske og norske litteraturen, naturligvis, men også den svenske, tyske og engelske er godt representert. Kjernen i samlingen, de eldste og sjeldneste bøkene, stammer fra blant andre Cappelens og Damms antikvarier i Oslo, Herman H. J. Lyng & Søn i København, Bernard Quaritch i London, eller auksjonshus som danske Bruun-Rasmussen og Peter Kiefer i Tyskland. I samlingen står loppemarkedsfunn ved siden av fornemme skatter fra verdens fremste antikvarier.

I alt består Andersen-samlingen av omkring 2.500 bind, eller femti hyllemeter. Tidsmessig spenner den over syv århundrer. Den eldste boken er en inkunabel, trykt i 1483, den yngste er utgitt i 2010. Vi finner en representativ samling legebøker, med Henrik Smith som omdreiningspunkt, og en stor samling vakkert illustrerte urtebøker fra renessansen; her er metervis med eldre og nyere farmakopeer, en rekke floraer og påkostede plansjeverker, samt lærebøker i kjemi og farmasi, tidsskrifter og håndskrifter. Disse samlingene er supplert med forskjellige slags *efemera*: legemiddeletiketter, gamle resepter, lovtrykk, flyveblader og reklame-trykk. Selv skjønnlitteratur av farmasøyter er kommet med. Andersens personlige interesse for den danske farmasøyten og fysikeren H. C. Ørsted kommer til uttrykk i et helt lite Ørsted-arkiv, med bøker, portretter, brev og andre klenodier fra familiekretsen. Dessuten utgjør Andersen-samlingen sitt eget referansebibliotek,

med metervis av apotek- og farmasihistoriske verker, personalhistorie, kulturhistorie, bibliografier, kataloger og annet som setter de eldre bøkene i perspektiv og sammenheng.

I Andersen-samlingen ligger bøkene lag på lag. Og alle disse lagene representerer fortidige kunnskapshorisonter. Ved å dykke ned i Andersen-samlingen kan vi danne oss et bilde av hva fortidens apotekere, leger og legfolk faktisk visste – eller i det minste av hva de kunne vite – om legemidler og bruken av dem. Blant de private boksamlingene i 1600-tallets Christiania er det to vi kjenner særlig godt til. Den ene tilhørte legen Ambrosius Rhodius, stadsfysikus og professor ved Katedralskolens gymnasium, den andre apotekeren Hans Joachim Scharff, hvis apotekergård siden huset Katedralskolen. Begge ville ha følt seg hjemme i Andersen-samlingen, der de hadde oppdaget en lang rekke titler fra sine egne hyller. Rhodius ville nikket gjenkjennende til bøker av Dioskorides, av Leonhard Fuchs og Peter Uffenbach, Paracelsus og Bartholomäus Carrichter, Valerius Cordus og Mattioli, kanskje i de samme utgavene som han selv eide. Scharff hadde vært fortrolig med farmakopeene, med skrifter av Thomas Bartholin og Paracelsus, Henrik Smiths og Niels Mikkelsen Aalborgs legebøker, og med Simon Paullis *Flora danica*. Han eide dem alle selv. Det er bredden og dybden i Andersen-samlingen som gjør denne tankeøvelsen mulig.

Som boksamler arbeidet Kjell-Erik Andersen planmessig og målrettet. En nyanskaffet bok måtte tilføre samlingen verdi som helhet; den måtte bidra til de historiene han ønsket å fortelle. Derfor var ingen bok for kostbar, men ingen bok heller for billig. Det er dette som har gitt samlingen dens unike bredde og dybde, og som gjør at den er uten sidestykke i norsk sammenheng. Her finnes bøker som de færreste kan drømme om å eie, men også trykksaker som i andre sammenhenger kunne synes uvesentlige. Selv det ubetydelige får betydning når det innlemmes i et utvalgt hele, der helheten er større enn summen av delene. Sånn sett er Andersen-samlingen ikke en praktsamling, men et kultur- og vitenskaps-historisk arkiv; bøkene er ikke først og fremst samlerstykker, men kunnskapskilder.

*Andersen-samlingen står
i det såkalte Abel-rommet,
oppkalt etter skolens tidligere
elev, matematikeren Niels
Henrik Abel.*

© Glenn Røkeberg

«Det gir perspektiver», fortalte Kjell-Erik Andersen selv, «å bla i flere hundre år gamle bøker der fingermerkene etter tidligere brukere vises».

Kjell-Erik Andersen var født på Eidsvoll den 18. april 1942. Han avla examen artium på Gjøvik i 1961, utførte praktikanttjeneste ved Frogner apotek, og fikk apotekereksamen ved Universitetet i Oslo i 1965. Under studietiden traff han Ruth Gulliksen, som ble hans kone i 1964. Etter avsluttede studier tjenestegjorde Andersen ved apoteket Hvalen i Sandefjord, frem til han i 1968 ble assisterende kontrollsjef, siden produksjonssjef ved Weiders farmasøytiske i Kragerø. Fra 1977 var han legemiddelinspektør i Helsedirektoratet og engasjerte seg i internasjonalt samarbeid mellom legemiddelmyndigheter. Andersen deltok i en rekke komiteer og arbeids-

grupper, og var sentral i innføringen av nye regler for fremstilling og kontroll av legemidler (GMP-reglene). I 1985 forlot Andersen Helsedirektoratet for å overta Vestby apotek. Året etter opprettet han Ås apotek, med Vestby som filialapotek.

Andersens største innsats som apoteker lå i opprettelsen av en egen produksjonsavdeling på Ås. Avdelingen, som ble etablert på anmodning fra Helsedirektoratet og Norges apotekerforening, skulle dekke alle de norske apotekenes behov for ikke-sterile våtvarer, tilknyttet sentral serviceproduksjonsordning for apotekpreparater. Utfordringene var store, både faglig og økonomisk, men som Anne Elisabeth Smedstad skriver i sitt minneord (*Apotekforeningens tidsskrift* 2/2010), «med mot og tro på at dette skulle han få til ble Ås apoteks produksjonsavdeling en mønsterbedrift, og noe å være stolt over for hele bransjen». I samarbeid med Andersen opprettet Ås videregående skole også en apotekteknikerutdanning, som fikk sin egen avdeling i apotekbygningen, med klasserom, undervisningslaboratorium og kontor.

Andersen var fra 1985 nestformann i Norsk farmasøytisk selskap, han ble brukt som sensor i galenisk farmasi og var i en årrekke fast norsk representant i Committee of Officials ved Pharmaceutical Inspection Convention. Interessen for fagets historie gjorde ham til styremedlem i Norsk farmasihistorisk museum, der han – særlig etter at han pensjonerte seg i 2003 – nedla et stort arbeid. Han holdt foredrag og publiserte en rekke artikler i den farmasihistoriske skriftserien *Cygnus*. Flere av dem – blant annet en artikkel om *Flora danica* – tok utgangspunkt i hans egen boksamling. Fra 1996 var Andersen leder for museets biblioteksutvalg, og samtidig aktivt medlem i utstillingsutvalget. Kjell-Erik Andersens kjærlighet til faget var smittende. Det ser vi ikke minst i familien. Alle hans barn, tre døtre, er farmasøyter. To av dem er også gift med farmasøyter, den tredje med en lege. Ett barnebarn er ferdig utdannet farmasøyt, ett studerer farmasi, og et tredje har søkt opptak på farmasistudiet.

Det var, forteller Anne Elisabeth Smedstad, «alltid en glede å være sammen med Kjell-Erik. Om det var en tung faglig diskusjon, en samtale om hans siste

antikvariske bokinnkjøp eller multefangsten på hytta i Eggedal, – det var alltid noe å lære og å bli beriket av. Han hadde et faglig fundament som det stod stor respekt av, samtidig som hans lune humor viste en mann med mange kvaliteter». Da produksjonsavdelingen på Ås etter hvert begynte å gi avkastning, «kom Kjell-Eriks faglige engasjement, idealisme på vegne av faget og egen raushet til uttrykk. Han mente at et godt resultat burde kanaliseres tilbake til det systemet det kom fra, for på den måten å gjøre best nytte for seg. Han finansierte derfor flere gode tiltak som kom serviceproduksjonsordningen til gode, og var derved med på å utvikle og gjøre ordningen til det den er i dag». Boksamlingen er et annet uttrykk for hans faglige og idealisme og engasjement. «Jeg synes det er riktig», fortalte Andersen selv, «å bruke et godt økonomisk overskudd til å plassere i antikvarisk farmasøytisk litteratur». «Bøker», la han til, «forsvinner ikke». Bøkene i Andersen-samlingen representerer nettopp varige kunnskapsverdier som i dag – likesom på Andersens tid – står tilgjengelig så vel for spesialister og forskere, som for et interessert publikum.

I Andersen-samlingen finner vi bøker kjøpt allerede under studietiden, da Kjell-Erik Andersen først oppdaget hovedstadens antikvariat. Det var imidlertid ikke før i januar 1992, da produksjonsavdelingen på Ås var begynt å gå med overskudd, at han gjorde sin første egentlig bibliofile erhvervelse. I Damms antikvariat kom Andersen over et samlebind med Henrik Smiths sjeldne legebøker fra 1557. Han betalte den gang 26.500 kr for boken. I dag ville det være en rørende lav pris. Fra det øyeblikket av vokste boksamlingen med i gjennomsnitt over hundre bind årlig. Likevel ble hver bok kjøpt med samme faglige interesse og omhu, og alltid med tanke på at den skulle komme til nytte. Kjell-Erik Andersen hadde stor glede av sine bøker, men han samlet dem ikke bare for seg selv.

Selv ønsket Kjell-Erik Andersen at boksamlingen skulle bevares intakt. «At bøkene får et godt hjem er viktig», fortalte han. «Min hensikt er å holde disse

bøkene i én samling». Andersens egen tanke var at samlingen skulle komme til Norsk farmasihistorisk museum. Omstendigheter utenfor museets kontroll gjorde det imidlertid umulig for dem å overta den. Løsningen ble å plassere bøkene ved Christiania Kathedralskoles Bibliothek, der de i dag står samlet og offentlig tilgjengelig. At Andersen-samlingen til slutt havnet nettopp her skyldes Sidsel Reimers, Kjell-Erik og Ruth Andersens venninne fra studietiden og den gang leder for Oslo katedralskoles venneforening. Ved skolen ble det satt av et eget værelse til samlingen, der bøkene dekker en hel vegg. Rommet egner seg godt til formidling og bruk av samlingen, samt til møter og seminarer. Ved hjelp av et generøst bidrag fra Kjell-Erik Andersens familie kunne samlingen stilles opp bak elegante glassdører fra gulv til tak. Her står den trygt, men samtidig synlig for alle som bruker rommet fra dag til dag.

Christiania Kathedralskoles Bibliotek, der Andersen-samlingen i 2016 fant et varig hjem, fungerer i dag som forskningsbibliotek og bokmuseum, tilknyttet både Consortium of European Research Libraries og Norges museumsforbund. Oslo katedralskole er grunnlagt i 1153, og dens bibliotek, som går tilbake til 1663, er Norges eldste. Samlingen har stått åpen for publikum i alle fall siden 1720, og har i perioder hatt nærmest nasjonale funksjoner. I løpet av 1700-tallet kom en rekke verdifulle bokgaver til biblioteket, som i en mannsalder også omfattet Deichmanske bibliotek. Før Universitetsbiblioteket åpnet dørene i 1815 var Katedralskolens bibliotek det viktigste i byen. Samlingene teller omkring 50.000 bind og spenner over ni århundrer, fra høymiddelalderen frem mot vår egen tid. Fordi biblioteket alltid har vært offentlig, er samlingen bredt anlagt, blant annet med store innslag av naturhistorisk, teknologisk og medisinsk litteratur. Likevel har Andersen-samlingen føyet et helt nytt kunnskapsfelt til biblioteket.

Andersen-samlingen er bevart som en egen avdeling, separat oppstilt, men tilgjengelig for publikum på lik linje med biblioteket forøvrig. Samtidig inngår den nå i en større sammenheng; Andersen-samlingen og Katedralskolens historiske samlinger supplerer og griper inn i hverandre. Ved skolen står biblioteket jevnlig

åpent for elevene og inkluderes så langt mulig i undervisningen. Biblioteket har også et stabilt besøk av forskere og andre interesserte. En egen avtale med Norsk farmasihistorisk museum sikrer at bøkene i Andersen-samlingen alltid vil være tilgjengelig for utstillinger der.

Kjell-Erik Andersen samlet ikke bøker utelukkende for sin egen fornøyles skyld. Samlingen dannet utgangspunkt for foredrag og artikler, og for historiske utstillinger. Mange av bøkene stod utstilt i apotekets lokaler, og ved apotekvesenets 400-årsjubileum i 1995 ble viktige deler av Andersens boksamling utstilt i Bergen. Andersen skrev selv en lesverdig, kommentert katalog. Samlingen stod alltid til disposisjon for andre farmasihistorikere, og i den fant Finn Erhard Johannessen og Jon Skeie en betydelig andel av illustrasjonsmaterialet til den norske apotekhistorien *Bitre piller og sterke dråper*, utgitt av Norsk farmasihistorisk museum. Ved Christiania Kathedralskoles Bibliothek er samlingen allerede i aktiv bruk. Så langt har den blant annet inspirert en hovedoppgave om Henrik Smith og levert viktige kilder til flere pågående forskningsprosjekter. Forhåpentlig vil denne boken bidra til at enda flere får øynene opp for samlingens potensial.

Om gjengivelse av boktitler, bibliografiske opplysninger og sitater er følgende å si: De enkelte bøkens titler er oppgitt i kortform. Forkortelser er oppløst i klammer, abbreviaturer i haker. Steds- og personnavn er normalisert, latinske trykkesteder oversatt. Om en bok er registrert i standardbibliografier, gis det referanser til dem, men ellers inneholder teksten ingen noter. Kryssreferanser markeres ved manikuler, pekende hender, i marginen. For de enkelte avsnittenes del er den aktuelle boken selv – eksemplaret i Andersen-samlingen – naturligvis hovedkilden. Supplerende opplysninger er hentet fra oppslagsverker som *Dictionary of Scientific Biography*, *Norsk biografisk leksikon*, *Dansk biografisk leksikon*, *Den store danske*, *Salmonsens*, *Halvorsens Forfatter-Lexikon* og tilsvarende. Mange av titlene i

samlingen er dessuten utførlig omtalt i Ove Hagelins illustrerte og kommenterte kataloger over farmasøytisk og medisinsk litteratur i Apotekarsocietetens, Karolinska institutets og Svenska läkaresällskapets biblioteker. Her finner man også videre litteraturreferanser. Der det i teksten vises til andre bøker som finnes i Andersen-samlingen eller Christiania Kathedralskoles Bibliothek for øvrig, oppgis både sted og år i parentes – ellers angis bare årstallet.

Den apotek- og farmasihistoriske sekundærlitteraturen i Andersen-samlingen har kommet til stor nytte i arbeidet. For de gamle legebøkene del har *Thesaurus librorum danicorum* vært en viktig kilde, i likhet med samlingens kommenterte faksimileutgaver. Disse har også vært viktige i arbeidet med urtebøkene, som ellers er grundig dokumentert i Nissens *Die botanische Buchillustration*. Om farmakopeene er det skrevet mye, men en kortfattet introduksjon finnes i Sverres *Et studium av farmasiens historie* (Oslo, 1982). Når det gjelder plansjeverkene har Nissen igjen vært en viktig referanse, og om *Flora danica* er det skrevet flere bøker. Kapitlet om H. C. Ørsted står i særlig gjeld til Dan Ch. Christensens store Ørsted-biografi, *Naturens tankeløser* (København, 2009).

For de enkelte bøkene i samlingen er det gitt bibliografiske referanser til følgende verker:

Andersen, Kjell-Erik (1995): *Bøker fra apoteker Kjell-Erik Andersens boksamling*. Bergen. Trykt som manuskript.

Ballhausen, C.J. og Paul Johansen (1990): *Thesaurus librorum danicorum. 17th Century*. København: Rosenkilde og Bagger.

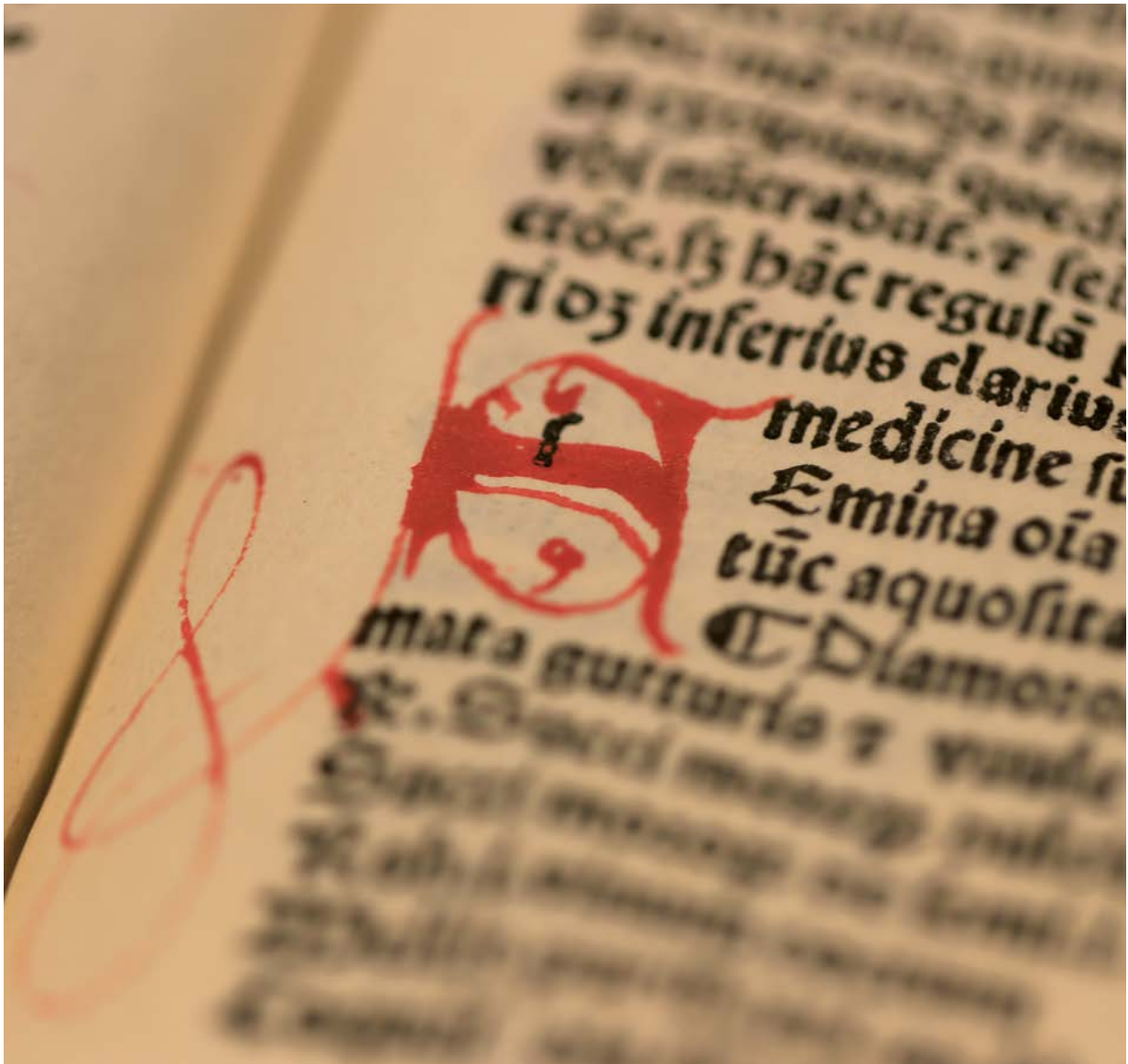
BD. Se Bruun (1961–1963).

BN. Se Pettersen (1972–1973).

Botten-Hansen, P. (1868): *La Norvège Litteraire*. Christiania: J. Chr. Gundersen.

- Brade, Anna Elisabeth (1976): *Henrik Smiths Lægebog*. København: Rosenkilde og Bagger.
- Bruun, Chr. V. (1961–1963): *Bibliotheca danica. Systematisk fortegnelse over den danske litteratur fra 1482–1830*. København: Rosenkilde og Bagger.
- Bærentsen, Kurt (1966): *Dispensatorium hafniense*. Odense: Dansk farmacihistorisk Selskab.
- Bærentsen, Kurt (1972): *Pharmacopoea danica*. Odense: Dansk farmacihistorisk Selskab.
- Christiansen, M. Skytte (1973): *Historien om Flora danica*. København: Dansk Esso.
- Collijn, Isaac (1942–1946): *Sveriges bibliografi intill år 1600*. Uppsala: Svenska litteratursällskapet.
- Dobat, Claus (2001): *The New Herbal of 1543*. Köln: Taschen.
- Goff, F. R. (1964): *Incunabula in American Libraries*. New York: Bibliographical Society of America.
- Hagelin, Ove (1989): *Rare and Important Medical Books in the Library of The Swedish Society of Medicine*. Stockholm: Svenska läkaresällskapet.
- Hagelin, Ove (1992): *Rare and Important Medical Books in the Library of The Karolinska Institute*. Stockholm: Karolinska institutets bibliotek.
- Hagelin, Ove (1997): *Old and Rare Books on Materia Medica in the Library of The Swedish Pharmaceutical Society*. Stockholm: Swedish pharmaceutical press.
- Heilmann, Karl Eugen (1973): *Kräuterbücher in Bild und Geschichte*. München: Verlag Konrad Kölbl.
- Incunabula Short Title Catalogue*. <http://www.bl.uk/catalogues/istc/>
- ISTC. Se *Incunabula Short Title Catalogue*.

- Jørgensen, Per M. (2016): Flora norvegica av J. E. Gunnerus. *Gunneria*, bd. 80.
- Knudsen, Henning (2016): *Fortællingen om Flora danica*. København: Lindhard og Ringhof.
- Krook, Hans (1987): *En myckit nyttigh Örta-Book*. Stockholm: Rediviva.
- Kroon, John (1957): *Een Nyttigh Läkere Book. Faksimiledition*. Malmø: Malmø Ijustrycksanstalt.
- LN. Se Nielsen (1919).
- Nielsen, Lauritz (1919): *Dansk bibliografi 1482–1550*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Nissen, Claus (1966): *Die botanische Buchillustration. Geschichte und Bibliographie*. Stuttgart: Anton Hiersemann.
- Pettersen, Hjalmar (1972–1973): *Bibliotheca norvegica*. København: Rosenkilde og Bagger.
- Rohde, Eleanour Sinclair (1922): *The Old English Herbals*. New York: Longmans, Green & Co.
- Rosenkilde, V. og C. J. Ballhausen (1987): *Thesaurus librorum danicorum. 15th and 16th Century*. København: Rosenkilde og Bagger.
- Schweigger, F. L. A. (1993): *Handbuch der classischen Bibliographie*. Bryn Mawr: Scholasticus press.
- Thesaurus I–II*. Se Rosenkilde (1987) og Ballhausen (1990).
- Winkler, Ludwig (1934): *Das Dispensatorium des Valerius Cordus*. Mittenwald: Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie.
- Woodward, Marcus (1998): *John Gerard's Historie of Plants*. Twickenham: Senate.

Lumen apothecariorum. Venezia, 1504

DE FØRSTE
TRYKTE BØKENE

BARTHOLOMEUS ANGLICUS

De proprietatibus rerum

Nürnberg: Anton Koberger, 1483

1

ANDERSEN-SAMLINGENS ELDSTE BOK er en såkalt *inkunabel*. Ordet peker tilbake til det latinske for vugge, og inkunablene er sånn sett *vuggetrykk*, bøker fra boktrykkerkunstens spedeste barndom og frem til og med året 1500. Kunsten å trykke bøker ble oppfunnet av gullsmiden Johann Gutenberg i Mainz, som i 1456 fullførte en fullstendig bibel, trykt med løse blytyper. Denne bibelutgaven, Gutenberg-bibelen eller 42-linjersbibelen, regnes som den første trykte boken i Europa. Boktrykket spredte seg raskt til resten av kontinentet, men de tyske områdene forble lenge dominerende, med Nürnberg som et viktig sentrum. Det var her Andersen-samlingens inkunabel ble utgitt i året 1483.

De første trykte bøkene kom til i en verden der alle andre bøker var håndskrevne. De ble laget i klostre, eller i kommersielle skriptorier, men de var skrevet for hånd, ett eksemplar ad gangen, med penn og blekk, slik bøker – i forskjellige materialer – var blitt skrevet siden antikken. De første trykte bøkene så derfor også ut som håndskrifter, og de fulgte middelaldermanuskriptenes grafiske og stilistiske konvensjoner. Det nye ved Gutenbergs bibel var ikke utseendet eller materialene, men teknologien som ble brukt for å feste bokstavene på siden. En trykt bok var simpelthen en bok skrevet med bly og trykksverte i stedet for penn og blekk. I inkunabeltiden var det dessuten ennå forholdsvis vanlig å trykke bøker på pergament. Et slikt trykt pergamentsfragment er bevart i

• Fol

Goff B137
ISTC ib00137000

Auksjon hos Cappelens
antikvariat, Oslo, 2001

Katedralskolens gamle bibliotek, et messeboksblad brukt som omslag på en senere gresk grammatikk.

Inkunablenes trykte boksider bærer preg av de håndskrevne bøkenees særegne forkortelser, av en nærmest endeløs rekke av *abbreviaturer* og *ligaturer*, som ikke bare skulle spare kostbart pergament og papir, men også redusere bokskriverens arbeid i en tid da all tekst møysommelig måtte skrives, bokstav for bokstav, linje for linje, side for side. Men også andre av den håndskrevne bokens egenskaper satte preg på de første trykte bøkene, på inkunablene. En bok bestod ikke bare av sorte bokstaver på hvitt papir eller pergament. Middelalderens *kodekser* kunne være fargesprakende kunstverk, fulle av initialer og illuminasjoner, av bladgull, rødt og blått, og om de trykte bøkene skulle konkurrere med de vakre og unike manuskriptene, måtte de også kunne måle seg med dem i farger og prakt. De første boktrykkerne og deres kunder ønsket at de trykte bøkene mest mulig skulle se ut som bøker alltid hadde gjort, altså som manuskripter.

Andersen-samlingens eldste bok viser tydelig at de første trykte bøkene på samme tid var del av en gammel manuskriptkultur med for lengst etablerte normer og stiluttrykk. Det mest slående når man åpner boken, er fargene. Den klare, sorte trykksverten på det rene og friske klutepapiret, men først og fremst de kunstferdige, store initialene i rødt og blått. Ser man nærmere etter, oppdager man raskt at disse initialene ikke er trykt, de er malt for hånd med pensel.

Selve brødteksten består av korte, kompakte leksikonartikler i to spalter, i seg en arv fra antikkens papyrusruller, der spaltene ble rullet frem etter hvert som man leste. Ved hvert nytt oppslagsord har boktrykkeren satt av ledig plass til en håndmalt forbokstav over tre linjer. For å gjøre det lettere for leseren å orientere seg i teksten, er annenhver initial malt i rødt, annenhver i blått. Noen av initialene sender også lange, slyngende ranker ut i margene. Kanskje er det bokens første eier som selv har fått den utsmykket på denne måten, kanskje kom den slik fra bokhandleren. For oss fremstår boken uansett som en slags hybrid mellom en moderne trykt bok og et middelaldermanuskript, mellom den nye og den gamle

hic color reputat eo qd fit aliqui ex sinopi 7 sandice. simul mixtus vt dicit ysid.

De minio.

Capitulum. xxv.

Minimum est color rubeus qd materia greci apud ephe sum pio inueniunt. In byspania hmoi pigmentu p ceteris regionib plus abundat vt dicit ysid.

De cinobrio.

Capitulum. xxvj.

Cinobrius quod greci cinabarin dicit a dracone 7 a barro elephante e vocatu. Ant eni draconu te sanguine di implicat elephante. ruunt. n. belue 7 dracones obruunt. quoz fus cruoz terra inficit. fit qd pigmentuz quicqd solo tingent. e aut puluis coloris rubi vt dicit ysid.

De prasino.

Capitulum. xxvij.

Prasinum creta est viridis. vnde fit color viridis sic porru. creta aut optima in libia cyrene si vt dicit ysi. Cretocana e vena prasini coloris sic dicta qd cu ea aurū sic dicitur inueniri. hec in armenia cretat. h. pbabilio: e que cretat in macedonia. Fodit in metallis cris cui inuenio argenti atqz indici. pdit. Nam vene eius cu his hnt nature societatem vt dicit ysi.

De sandaracha.

Capitulum. xxviij.

Sandarachana scitur in topazion insula maris rubri Et est coloris cinobrij. h. odoris sulphurei. Inuenitur aut in metallis aureis 7 argenteis. 7 e tanto melior quato rufior. 7 quato plus sulphur olet quis 7 cerusa si i fornace torreat in sandaracha. quertat. Cui color e flammens. qd si torreat equaliter cum rubrica sandicem reddit. vt dicit ysid.

De arsenico.

Capitulum. xxix.

Arsenicum auri pigmentum dicitur ob colore auri. colligitur in ponto ex aurata materia. qd in aureum colorem transit purius e. 7 qd graciles bz venas pallidius est. peius iudicat. De h quere supra in tractatu de venis terre de auri pigmento.

De occa.

Capitulum. xxx.

Occa nascitur in topazion insula. vñ venit 7 sandara

cha. Fit tñ quies ex occa adusta rubrica mollis oui s luto circumluta q quato magis in camino arserit in eioz fit vt dicit ysi.

De indaco.

Capitulum. xxxj.

Indacum i canis indicis limo infixis inuenit spuma adberete limo. Est aut coloris pulcri 7 aceti mixtura purpure 7 cerulei mirabilem reddens. Est alteru genus in purpurar. s officijs spuma inatās qua cōfectores detrahunt 7 desiccant vt dicit ysi.

De atramento.

Capitulum. xxxij.

Atramentum dicitur eo qd fit atrum. cui spes necessaria e quotidiano vsui picture. 7 inter ficticios computat. Fit. n. ex fulgine multis modis sup ardentes redas. huic pictores cuz aqua miscent gluten vt illustrius respiciendat. Quidā. n. carbones sarmetoz veterū tritos cu glutino addit. alij fecē vini nigri exurūt. Dulcis etiā fit alijs modis vt dicit ysi. Cū atramento aut tpatur incaustu 7 acut. h. habet aut multas virtutes vt przin plateat. Quere supra de venis terre. li. xv.

De melino colote.

Capitulum. xxxij.

Melinus color est candidus cui materia inuenit i melos insula. que e vna de cycladib. et is melinus e dicitur vt dicit ysi. ppter nimia aut pinguedine pictores eo nō vtunt vt dicit ysid.

De stibo.

Capitulum. xxxij.

Stibium e color ficticius vlt factus ex cerusa 7 quibusdam alijs mixtis. cu quo mulieres facies suas sopbificat 7 colorant.

De cerusa.

Capitulum. xxxv.

Cerusa ex vapore fortis aceti tabulas plumbeas sup sarmenta alba locatas pfundentis generatur. quere supra de plumbo. Eodem modo fit es vnde sicut calcantum quod populus viride grecum vocat. s. ex vapore fortis aceti etneas laminas perfundentis nam ex aceto corrumpitur eris superficies 7 conuertitur in eruginem 7 inde color viridis procreatur. Valet ad carnem mortuam corrodedam.

De purpurea.

Capitulum. xxxvj.

måten å lage bøker på. Boken er trykt, men den hører samtidig også hjemme i den manuskriptkulturen som boktrykkerne var i ferd med å fortrenge. Generasjoner med skrivere hadde gitt de trykte bokstavene sin form, pennestrøkene hadde gitt opphav til tykke og tynne linjer, og bokens utsmykning var fremdeles håndmalt. I Katedralskolens bibliotek, som både omfatter inkunabler og middelaldermanuskripter, kan man også studere andre eksempler på denne overgangen fra én bokkultur til en annen.

Boken har ikke tittelblad, altså et første blad med opplysninger om forfatter og tittel, trykkested, år og forlegger eller boktrykker. Noe slikt blad har heller aldri vært der. Tittelbladene dukket først opp senere, etter hvert som bokhandelen etablerte seg i mer moderne former og boken, som lagervare, enkelt skulle finnes igjen blant andre. I stedet er det første vi finner innholdsfortegnelsen. Sidetall finner vi for øvrig heller ikke i boken, så innholdsfortegnelsen refererer bare til bøker og kapitler. Etter registeret følger et «Prohemium», forordet, og så selve bokens tekst, som begynner med en initial og en såkalt *incipit*, en tekst som beskriver bokens innhold: «Incipit liber prim<us> de p<ro>prietatibus rerum, venerabilis fratris Bartholomei anglici», eller på norsk: Her begynner den første bok om tingenes egenskaper av den aktverdige broder Bartholomeus fra England.

De andre opplysningene vi i dag ville vente å finne på bokens første blad, på tittelbladet, finnes i stedet på det siste, i form av en *kolofon*. Det var her, på bokens aller siste side at middelalderens munk og skrivere signerte arbeidet etter at boken var ferdig skrevet. Og det var derfor her de første boktrykkerne plasserte navn, år og trykkested. I kolofonen forteller bokens trykker, Anton Koberger, borger i Nürnberg, at han fullførte trykkingen i det herrens år MCCCCLXXXIII.

De proprietatibus rerum er en encyklopedi, et oppslagsverk om tingenes egenskaper, skrevet av fransiskanermunken Bartholomeus Anglicus midt på 1200-tallet. Engelskmannen Bartholomeus skal ha studert i Oxford, men var virksom i Paris, og hans encyklopedi ble en av middelalderens mest utbredte bøker. Det var altså ingen nyskrevet eller ukjent tekst Koberger la under pressen. Det var heller

ikke første gang den ble trykt; den såkalte *editio princeps* utkom alt i 1470. Vi har å gjøre med en populær bok, som Koberger kunne være nokså sikker på å finne avsetning for. Å trykke en enkelt bok i mange hundre eksemplarer var en enorm investering på 1400-tallet, og – materialkostnadene betraktet – langt større enn å skrive et eksemplar eller to på bestilling. Det var dessuten en langsiktig investering. På den ene siden måtte man trykke mange eksemplarer for at investeringen skulle lønne seg. På den annen bandt store opplag trykkernes og forleggenes kapital i lang tid. Anton Koberger, som forøvrig var kunstneren Albrecht Dürers gudfar, var en av de få som kunne drive forlagsvirksomhet i virkelig stor skala.

Det var gullsmeden Koberger som i 1470 etablerte det første trykkeriet i Nürnberg. At han var gullsmed var ikke tilfeldig. Det hadde også Gutenberg selv vært før ham. Gullsmedens metallurgiske kunnskaper var en stor hjelp ved støpingen av blytypene. Skrifttyper var ennå ikke blitt en handelsvare, og boktrykkerne måtte selv skjære og støpe sine egne skrifter. På høyden hadde Koberger flere titalls presser og omkring hundre ansatte: trykkere, settere, skriftstøpere, bokmalere, bokbindere og andre. Han eide sine egne papirmøller og hadde bokhandlere og agenter som bragte hans bøker ut til alle Europas hjørner.

De proprietatibus rerum er bare én av hundrevis av bøker Koberger utgav i løpet av sin karriere. Og bare én av titusener av kjente inkunabelutgaver. I alt regner man med at det er bevart omkring 30.000 forskjellige inkunabler, i til sammen opp mot en halv million eksemplarer. Noen inkunabler er unike, andre finnes det mange hundre av. Fordi inkunablene jevnt over holder meget høy kvalitet, både i håndverk og i materialer, og fordi bøker i middelalderen var svært kostbare gjenstander som man passet godt på, er mange av dem blitt bevart opp i vår egen tid. Katedralskolens bibliotek eier i dag fem mer eller mindre komplette inkunabler, og Andersen-samlingens *De proprietatibus rerum* er, noen mindre fragmenter ikke medregnet, den eldste av dem.

Ettersom inkunablene tidlig ble ettertraktede samleobjekter, har de fleste i dag funnet veien inn i de store, offentlige boksamlingene i Europa og USA. En del

finnes fremdeles på det antikvariske markedet, men mange er naturligvis også gått tapt. Tenker vi oss at Koberger trykte for eksempel fem hundre eksemplarer av *De proprietatibus rerum* i 1483, er de fleste nå forsvunnet. Boken er i dag registrert i omkring 150 eksemplarer. Ett finnes i Japan, et tyvetall i USA, men langt de fleste er fortsatt i Europa. Andersen-samlingens eksemplarer er det eneste i Norge.

Vi vet dessverre lite om hvordan nettopp denne boken er blitt overlevert til oss gjennom mer enn et halvt årtusen. Vi finner få spor etter dens mange eiere opp gjennom historien, men noen er det. En tidlig eier, kanskje den første, har kastet seg over de innledende, teologiske

kapitlene. Her har han etterlatt seg en mengde understrekninger og små, pekende hender, *manikuler*, som fremhever de stedene i teksten som har opptatt ham mest. En annen eier tidlig på 1700-tallet fastslår i et anonymt notat at «hunc librum ex rarissimis esse», at denne boken er blant de sjeldneste som finnes. Kanskje er det også han som har fått den innbundet i et enkelt, men elegant og velbevart helpergamentbind.

Øverst i venstre hjørne av forpermens innside er det klebet inn et moderne bokeiermerke. Det er preget i gull på rødt skinn, en uvanlig luksus, med et våpenskjold, valgspåket «Procedere ne regredere», samt navnet Robert Honeyman IV. The Honeyman Collection of Scientific Books and Manuscripts, en av 1900-tallets absolutt viktigste naturvitenskapelige privatsamlinger, ble solgt ved en serie på hele syv auksjoner hos Sotheby's mellom 1978 og 1981. Ingeniøren Robert Honeyman (1897–1987) oppbevarte sin enorme og kostbare matematiske og naturvitenskapelige boksamling i en særskilt oppført bygning ved sitt hjem i California, der tusenvis av bind stod oppstilt i identiske, røde skinnkassetter. Andersen-samlingens inkunabel oppbevares fremdeles i en av Honeymans røde kassetter, utformet som en falsk bok med rød skinnrygg og opphøyde bind.

Mange samlere ønsker å eie en inkunabel, som et mer eller mindre tilfeldig valgt eksempel på de første trykte bøkene. Kjell-Erik Andersen ønsket seg ikke en hvilken som helst inkunabel – den måtte også innholdsmessig passe inn i samlingen. *De proprietatibus rerum* er en realencyklopedi. Den er inndelt i nitten bøker, som artikkel for artikkel alfabetisk tar for seg gud, englene og sjelen, himmellegemene, tid og bevegelse, luften og været, fugler, vann og fisker, jorden og dens geografi, stener og mineraler, dyr, farger, lukter og smaker, mål, tall og musikk. Men den inneholder også egne bøker om menneskekroppen, om kroppsvæskene, om sykdommer og gifter, og om planter og medisiner. Legekunsten hadde en naturlig og bred plass også i middelalderens oppslagsverker.

Kjell-Erik Andersen kjøpte denne boken på auksjon hos Cappelens antikvariat i 2001. Og salget gav senere anledning til et presseoppslag. *De proprietatibus rerum* inneholder nemlig en artikkel «De Norwegia», om Norge. Bartholomeus forteller at Norge er den nordligste egn i Europa, at innbyggerne er pirater (et levende minne av vikingtiden) som også livnærer seg ved jakt og fiske, og at solen ikke går ned om sommeren. Blant dyrene i Norge nevner han særlig «albi ursi», hvite bjørner eller isbjørner. I 2007 slo NRK stort opp at nettopp Andersen-samlingens eksemplar av *De proprietatibus rerum* skulle være den eldste trykte boken som omtaler Norge. Det viste seg snart å være bare nesten sant, ettersom 1483-utgaven ikke er den såkalte *editio princeps*, ikke førstetrykket. *De proprietatibus rerum* ble utgitt på trykk allerede i 1470. Men Andersen-samlingens eksemplar inneholder likevel en av de aller tidligste norgesbeskrivelsene i en trykt bok. Det var i inkunabelutgavene av *De proprietatibus rerum* at folk på kontinentet først kunne lese om Norge i en trykt tekst.

- 25. de colore rubeino
- 26. de colore mozillo
- 27. de marzapano diversis
- 28. de zucchero rosato violato et alio
- 29. de cytoniata
- 30. de amarenata
- 31. de zelen amarenarum

E zucchero multa sunt que h meo libello no describent. Sed iam trita sint et rudes in his sint edocti. Sed que sunt et non ab oib' modis facienda scitur declarabitur vt artificium zucchari oibus pateat huius opusculi beneficio.

Ad cozandri cozandi.

C Ad faciendum cozandros solios. Cozandri rotundi seu solij sunt ex zuccharo sibi quo ponitur semē cozandri pparatus vt. s. et bene exsiccati oi humiditati. Et in principio vsq; sere ad finem ponitur zuccharū bene coctū. In fine nota p tres vel quatuor manus extibetur leuis coctionis vt maiorē rotunditatē accipere possint si anteq; magis solij.

C Jti cozandri bene siccandi et fricandi māibus sunt et nō solum in fine sed in oi additiōe zucchari eo qz inde duriores reddūt nec ita facilliter ab hūiditatibus denigrantur et molles redduntur et tunc ab omnibus artificium laudat et hec est pfectio lanuentium que ab omnibus approbatur.

Ad cozandri cozandi rursus fieri.

C Ad faciendum cozandros crispas. Egatur semen cozandrorum zuccharo manibus fortiter fricando vsquequo habeat medietatem magnitudinem dando sp zuccharum factis fortis cocture deinde accipiatur capitia forata paruo foramine in fundo et zuccharo impleatur et ab alto zuccharū dictis cozandris projiciatur sup bacilonū ducendo sub et supra hinc et inde et sic zuccharum fortis coctae a principio vsq; ad finem et bene exsiccentur ducendo bacilonum vt supra.

Ad cinamomū cozandi.

Z Ucharum datur bene coctum vt scriptum durare oi possit ac vt tantū simul non adhererent quantum adhereret si leuiter decoqueret et hoc est qz bene docti apothecarij faciūt.

C Ad faciendum cinamomū. Cinamomum excoctum a superiori cortice p qua fila inscidatur et in bacilone ponat ac zuccharū supra cū projiciatur cum capice puo foramine forato. Et in principio vt puta per tres manus zuccharum sic lenis coctio nis post modum vsq; in fine fortis bacilonum ducendo vt in cozandris crispis dixi et tantum hoc continet qz grossi reddantur.

A Ut qui post primam protectionem zucchari aspergunt dictum cinamomū inscisum inzibere pulverizato vt fiant magis mordacitati et gustui fortiores sed modus ille non mihi placet s; vt lingue mordētes sint debent fieri ex bono cinamomo nec insundendū est in aqua vt qdā fatui faciunt vt facillius inscidatur eo qz illa insusio tollit omnino saporem cinamomū.

Ad amygdas.

C Ad faciendum amygdalas. Amygdas et bene cū pāno aspo frica bñq; in bacilone exicca et ab oi imunditia munda demū zuccharū fortis coctio nis sup eas. pñce cū capice forato bacilonū huc et illuc ducendo itersanter sub quo fit ignis carbonūz bñ qz exsiccent et tantū hoc fiat qz bene regat et quanto ptiuarur dicta ductio bacilonū tāto solidiores redduntur.

A Ut qui faciunt amygdalas cum cortice et hoc modo coctete logioz tpe durat nec rācescūt Sūt vō qui a supiori cortice mūdāt et sic

conficiunt cum zuccharo. Alij qui illas diuidunt i duas ptes et faciunt illasq; crispas faciunt. Modus vō faciendi in decoctioe zucchari et ductioe baciloni est vt d cozandris crispis tibi monstrauit.

C Ad condendum rancetos. Cortices ana rācioz pparatē quātū ē quā volueris et sup eas pñce zuccharū cū pice forato bene coctū et facias quemadmodum de cinamomo dixi et de plectioe zucchari et ductioe baciloni.

C Cortices rāclorū hoc mō pparantur. insidantur in aq; mūda et pmitrat p dies nouē oi ole aq; innouādo vltio vō bulliat in aq; decē vel duodeci bullitiōibus deinde ab igne remouetis remoueat pō alba qz cortici adheret et insidat p logū in satis minuta frusta et insidat. zuccharo liqfacto et cocto p die et noctē deñ i eo bulliat leui bullitiōe postmodū extrahat. et deficcari pmitat qz deficcate mō quo. s. pñciat et hoc mō pparat et amaritudo ab eis remouet.

C Ad faciendum chariophilos. Chariophilos et exicca bñq; mūda ab oibus imunditijs deinde zuccharū cū capice forato super eos pñce fortis factis cocture. Et si illos crispas facere vis facias vt de cozandris crispis tibi dixi ducendo bacilonem Si vero solidos vt de amygdalis tibi monstrauit et idē intelligas de rancetos.

A Ad faciendum confectiones bene crispas ducendo foramen capite puum et zuccharum dōz dari equaliter et vniōzmiter et pto ab alto p pio gñit tāto melius nec permittende sunt gutte super eas cadere ille enim opus destruit.

C Ad faciendum Anisos. Semina anisozum bene mundata li. g. Et sup ea pñce zuccharū leuis coctionis in principio et bñ māibus ducant p bacilonū vsq; quo sere sint coopta bñq; exsiccent ad oēm manū zucchari et h cōtinuet vsq; in fine si folios anisos facere vis. Si vō crispas postq; coopta crūt dōz zuccharū cum capice forato et ab alto pñce et fit fortis cocture deinde duc bacilonū vt in cozandris crispis tibi dixi et hoc facias vsq; ad debitam ipsorum magnitudinem.

A Tūsi quanto puiores tanto pulchriores et pto duriores tanto laudabiliores. vni etis hñt et non solum anisi sed et cetera aliq; confectiones si bñ succēt ad oēm zucchari additiōem quare bene hoc noetur.

C Ad faciendum pineas. Pinearū bñ mundatarū pñtatē quā volueris et sup eas pñce zuccharū cū capice forato bone cocture a pñci pio vsq; ad finē et duc bacilonū. put in cozandris crispis tibi monstrauit. Si vero folios facere vis facias pñce de amygdalis tibi monstrauit et de protectione zucchari et ductioe baciloni.

R Ora qz hec coctio parum durat eo qz rancescunt pinee et anq; coctiā est aduertendum ne rācescūt sint cognoscuntur at qz sunt nigre et mali saporis qz purgande sunt cūz sursure vt supra tibi ostendi.

R Ora insuper qz sunt q in pria exhibitione zucchari ponit albumē oui bñ coquassatū cūz zuccharo nō multū calido ne albumē coqueretur hoc facit eo qz cū difficitate zuccharū eis adheret p oleaginitatē q in eis ē et hō modus non vituperatur.

C Ad faciendum auellanas. Auellanarū pñtatē quā volueris et facias put de amygdalis tibi monstrauit et crispas et folias faciēdo seruando modum in istis sicut de amygdalis tibi oedi.

QUIRICUS DE AUGUSTIS

Lumen apothecariorum

Venezia: Bernadinus Vercellensis, 1504

2

SOM INKUNABLER REGNES KUN bøker trykt før året 1501. Men dette er en helt tilfeldig tidsavgrensning. Det er ingen nødvendig, teknisk eller stilistisk forskjell på bøker trykt før og etter dette årstallet. Frem til omkring 1540 snakker man derfor ofte om *postinkunabler*, et begrep som favner om de bøkene som fremdeles ser ut som inkunabler, selv om de er trykt senere enn den klassiske inkunabeldefinisjonen tillater. Det tok tid for den trykte boken å etablere en selvstendig grafisk tradisjon, løsrevet fra den gamle manuskriptkulturen. Det er først ved midten av århundret at den trykte boken fremstår med tittelblad og standardisert angivelse av forfatter, tittel, utgiver, sted og år. Det er også i løpet av denne perioden at de håndskrevne og håndmalte tilleggene, levninger av middelalderens håndskrevne bøker som så ofte forbindes med inkunablene, endelig forsvinner.

Andersen-samlingens nest eldste bok er nettopp en typisk postinkunabel, med enkelte alderdommelige og andre mer moderne trekk. Selve boken består av 40 nummererte blad, altså 80 sider. Det første er tittelbladet, der man ennå bare finner tittelen «Lumen apothecariorum», apotekernes lys. Forfatteren finner vi først nevnt i bokens incipit, der selve teksten begynner: «Incipit libellus titulatus Lumen apothecariorum editus a subtilissimo artium et medicine doctore domino magistro Quirico de Augustis», altså her begynner den lille boken kalt Apotekernes lys, utgitt av doktor Quiricus de Augustis. Det er nettopp her vi ville vente

• Fol

Kfr. Hagelin 1997, 40

Bernard Quaritch Ltd.,
London 1998

å finne disse opplysningene i et middelaldermanuskript. Tittelbladet er kommet til, men det har ennå ikke erstattet manuskriptenes gamle incipit. Opplysningene om trykker, sted og år må man fremdeles til kolofonen for å finne. Tittelbladet er tilstede dels som et omslag, for å beskytte bokens egentlige førsteside mot skader og smuss, og dels så man enkelt kunne identifisere tittelen blant bunker med uinnbundne bøker i bokhandelen. Men det inneholder ennå ikke de bibliografiske opplysningene som vi er vant til å finne på et moderne tittelblad.

Quiricus de Augustis var en italiensk lege, virksom sent på 1400-tallet i Milano. Lite er kjent om ham, annet enn at han var livlege for hertugen av Savoia og utgav «Apotekernes lys», en tidlig og viktig lærebok og et forsøk på å samle all tilgjengelig farmakologisk kunnskap mellom to permer. Boken ble første gang utgitt i 1492, men en lang rekke opplag fulgte helt ut på 1600-tallet. Den ble raskt en uunnværlig håndbok for apotekere og et forbilde for flere senere lærebøker i faget.

Quiricus bygget boken på eldre, til dels også arabiske autoriteter som Mesue og Avicenna. Han beskriver hundrevis av forskjellige legemidler, men også for eksempel marsipan, som skal være omtalt her for første gang. Ved innslaget av eksotiske varer viser *Lumen apothecariorum* hvor omfattende handelen med legemidler var blitt mot slutten av middelalderen. Blant ingrediensene finner man så vel rabarbra og opium, som kardemomme og alrune, foruten forskjellige mineraler og edelstener. Quiricus forteller dessuten om innsamling og oppbevaring av forskjellige urter og understreker betydningen av riktig mål og vekt.

Som tilfellet er med mange inkunabler og middelaldermanuskripter, er brødteksten dekorert med en overflod av håndmalte initialer. Her og der er ord i teksten også uthevet i rødt, *rubrisert*, av det latinske *ruber* for rød. Rubriseringen viser leseren hvor i det ellers nokså kompakte tekstbildet nye avsnitt begynner. Boktrykkeren har satt av plass til de håndmalte initialene, og som

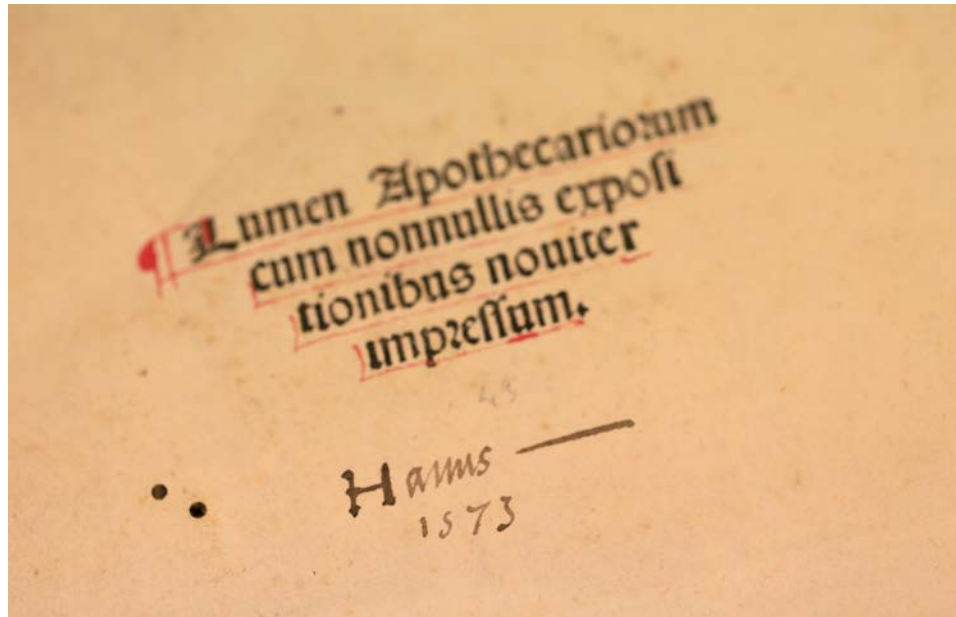

hjelp for bokmaleren har han dessuten trykt en liten bokstav midt i tomrommet, for å angi hvilken initial som skulle males inn.

Lumen apothecariorum var en håndbok, en oppslagsbok for apotekere. Etter kolofonen, der trykkeren Bernadinus Vercellensis forteller at han fullførte boken i Venezia den 20. februar 1504, følger et alfabetisk register med referanser til bokens nummererte, det vil si *folierte* blader. Ennå var det ikke blitt vanlig å nummerere begge sider av bladet (*paginering*), men et fremskritt er det likevel fra bøker som *De proprietatibus rerum* (#1), der bare hovedkapitlene har nummer. En av bokens første eiere, som uten tvil selv var apoteker, har ikke vært fornøyd med dette nødtørftige referanseapparatet. I margene har han skrevet inn fortløpende notater om hva teksten dreier seg om på de forskjellige sidene. Han har dessuten lagt til løpende kapitelloverskrifter øverst på siden for å gjøre det enklere å finne frem når han stod med boken i hånden. Også her finner vi *manikuler*, små pekende hender i marginen, tegnet for å fremheve de viktigste passasjene i teksten.

Hverken boktrykkeren, bokmaleren eller eieren selv har oppfattet noe vesentlig skille mellom de trykte og håndskrevne tekstbidragene som sammen utgjør akkurat denne boken. Trykt tekst hadde ennå ikke fått det preget av endelighet, av avsluttet autoritet, som gjør at en moderne bokleser kvier seg for å skrive med kulepenn i margene. Boken, slik den kom fra trykkeriet, var ikke et ferdig eller endelig produkt, men kunne – og *måtte* i noen grad – tilpasses av eieren for å tas i bruk etter hensikten. Andersen-samlingens eksemplar av *Lumen apothecariorum* er, til tross for at det har moderne nyvinninger som tittelblad, register og nummererte blad, fremdeles en hybrid mellom to forskjellige skriftkulturer, mellom manuskript og trykk. Forskjellige eksemplarer av samme utgave fikk forskjellig dekor og ble utstyrt med forskjellige referanseverktøy, alt etter eierens behov

eller pengepung. I likhet med middelalderens håndskrevne bøker er disse tidligste trykkene alle forskjellige fra hverandre, de er alle tilpasset sitt individuelle bruk.

Heller ikke denne bokens historie kjenner vi særlig godt til. Helskinnbindet er ganske nytt, og om noen hadde skrevet navnet sitt i de gamle permene, er det nå tapt. Alt vi vet, fra halvveis uleselige tilskrifter, er at boken skiftet eier engang i 1573, og at den i 1824 var en gave fra en lege i Strasbourg til broren, som var «pharmæcopola», altså apoteker eller ordrett oversatt medisinhandler. Kjell-Erik Andersen kjøpte boken i 1998, fra et av Londons og verdens mest berømte antikvarier, Bernard Quaritch. Grunnleggeren har fått tilnavnet «antikvarbokhandelens Napoleon», og firmaet var en av Kjell-Erik Andersens viktigste kontakter for europeisk vitenskapelig litteratur fra 1500- og 1600-tallet.

JOHANNES TALLAT VON VOCHENBERG

Artzney Buchlein der kreutter

Leipzig: Michael Blum, 1532

3

I LØPET AV 1500-tallets første halvdel finner de trykte bøkene endelig sin egen form og sitt eget *typografiske* uttrykk. Der *Lumen apothecariorum* fra 1504 fremdeles er en hybrid mellom manuskript og trykk, har Johannes Tallats *Artzney Buchlein der kreutter* fra 1532 de fleste trekkene vi forbinder med en moderne, trykt bok. Samtidig er det også elementer ved den som peker bakover i tid. Hverken sidene eller bladene er nummerert. Registeret, som riktignok er plassert bakerst, viser kun til tekstenes alfabetiske rekkefølge. Boken har tittelblad med angivelse av tittel og forfatter, men opplysninger om trykker og trykkested finner vi først i kolofonen på siste side. Det mest slående ved tittelbladet er et stort tresnitt, med et motiv som går igjen i en rekke bøker i Andersen-samlingen: legen ved pasientens sykeleie (#15, 24, 30, 36). Vi befinner oss i et fornemt interiør, med en stor himmel-seng. Ved siden av sengen står nattpotten, hvis innhold legen kunne studere, og på en kiste ved fotenden har treskjæreren på elegant vis fått med bokens trykkeår.

Boken har ikke noen egentlig incipit, men hovedtekstens første initial er, som ofte i manuskripter og inkunabler, flere ganger større enn de øvrige. Den markerer begynnelsen på teksten, som et slags grafisk minne av tiden før tittelbladene kom i alminnelig bruk. Denne initialen er hele elleve linjer høy, mens de øvrige, som er hentet fra flere forskjellige garnityrer, bare er fire eller fem linjer høye. Der de små initialene er dekorert med blomster eller amoriner, viser innlednings-

• 4to

Antiquariat Gerhard Gruber,
Heilbronn, 2009

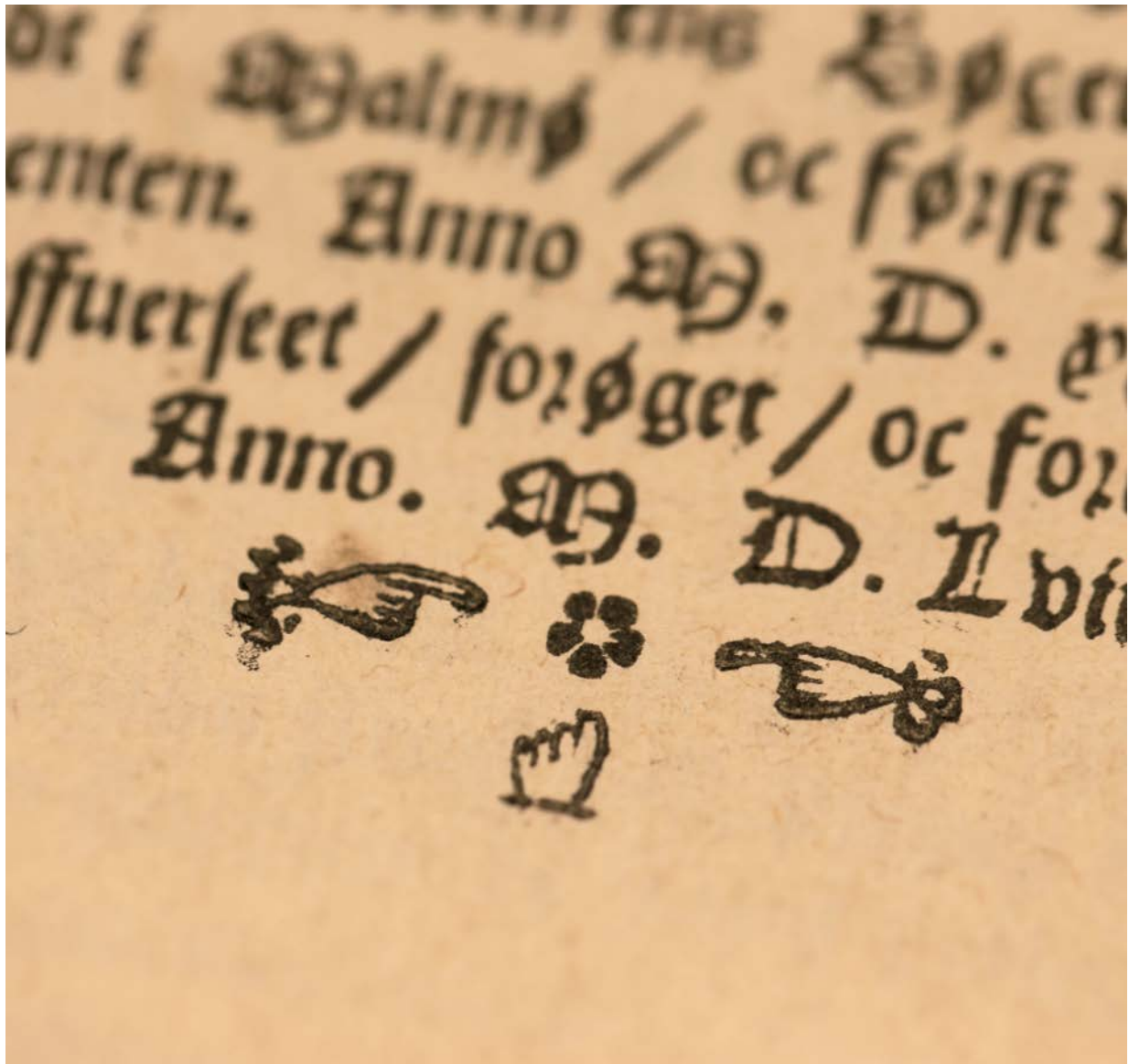

initialen en bevinget løve: evangelisten Markus' symbol. I motsetning til i *Lumen apothecariorum* (#2) er alle initialene trykt som tresnitt. Men tekstbildet, dominert av brødteksten i *schwabacher*, gir et alderdommelig inntrykk og hadde ikke virket fremmed i en bok fra inkunabeltiden.

Johannes Tallat er et pseudonym og det er usikkert hvem som skjuler seg bak det. Selv presenterer forfatteren seg som en elev av «dem aller erfarnesten» doktor Michael Puff i Wien, og han kan ha vært tilknyttet miljøet rundt latin-skolen i Kempten i Bayern. Det vi vet er at verket i liten grad er originalt. Det bygger direkte på en av senmiddelalderens mest utbredte naturhistoriske og medisinske bøker, *Gart der Gesundheit* eller *Hortus sanitatis* av Johann Wonnecke von Kaub (†1503). *Gart der Gesundheit* er et naturhistorisk leksikon gjennomillustrert med tresnitt. Det ble første gang trykt i 1485, og kom siden i en rekke utgaver både på tysk og latin. Tallat, hvem han nå var, har utelatt det naturhistoriske stoffet, slik at han satt igjen bare med beskrivelser av legeplantene og deres bruk.

Som *Gart der Gesundheit* fikk også Tallats bok stor utbredelse. I alle fall et titalls utgaver så dagens lys i løpet av 1500-tallets første halvdel, den første allerede i 1497. Utgaven fra 1532, som finnes i Andersen-samlingen, er den siste som utkom. Boken var populær også i den forstand at den henvendte seg til et alminnelig, lesende publikum. Den er ordnet alfabetisk, etter plantene, og fremstår derfor som en liten urtebok. Siden den ikke er illustrert, siden plantene utelukkende behandles som legemidler, og siden den er skrevet for legfolk på folkespråket, er det likevel nærliggende å regne den som en legebok, eller *Arzneibuch*, som det heter i tittelen. Legebøkene beskrev legemidlenes egenskaper og bruk, redegjorde for hvordan man skulle samle inn droger fra naturen og gav ofte oppskrifter på forskjellige elektuarier, siruper, oljer og annet. «Absintheum» var godt for «die fallende sucht», «für das haubt wee» og for den som «ein böß Miltz hätte», forteller Tallat. «Bursa pastoris» var «gut den frawen die ihre zeyt zu viel haben, menstruum genant», mens «Spinacia» på sin side «laxiert aus die böß feuchten» og «Ficus» kunne brukes «für die Pestilentz».

Andersen-samlingens eksemplar av Tallats *Artzney Buchlein* er blitt restaurert. Sidene er vasket og boken er innbundet i et moderne halvpergamentbind signert «G. von Hahn». For noen generasjoner siden var det relativt vanlig blant boksamlere å sette slitte eksemplarer istand ved å vaske papiret og erstatte gamle bokbind med splitter nye. Her og der i margin finner vi gamle håndskrevne notater, som ikke er blitt helt vasket bort. De gjengir nøkkelord fra den løpende teksten, slik at eieren lett kunne finne tilbake til stoffet han interesserte seg for. Det er kanskje den samme eieren som kaller seg «frater» eller broder Andreas på baksiden av tittelbladet. Munkene, og særlig fransiskanerne, var viktige forvaltere av medisinsk kunnskap. Over navnet, med store bokstaver, har han lagt til «Sanctus michel changelus». Kanskje skal det helt enkelt leses om en bønn eller påkallelse, kanskje har broder Andreas tilhørt et kloster viet til erkeengelen.

En Bog om Pestelentzis Aarsage. København, 1557

DE GAMLE
LEGEBOEKENE

HENRIK SMITH

En skøn loestig, ny vrtegaardt

Malmø: Oluf Ulrickson, 1546

4

MAN SNAKKER OM INKUNABLER inntil 1501, og om postinkunabler inntil omkring 1540. Men i Danmark, der det i den egentlige inkunabeltiden bare ble trykt en håndfull bøker, har man utvidet begrepet. Med *danske inkunabler* mener man bøker i trykt i Danmark til og med året 1550. Én slik dansk inkunabel finnes i Andersen-samlingen. Den er trykt i Malmø, som den gang var Danmarks nest største by, i 1546. Det dreier seg om den første bevarte av Henrik Smiths, eller Smids, populære og utbredte legebøker. Legebøker kan være så mangt. Hovedsaken er at de – i en populær form – gir råd om hvordan leseren selv kunne behandle sykdommer og plager, gjerne ved hjelp av lett tilgjengelige legemidler. De kunne være ordnet etter legeurtene, altså nærmest som urtebøker, men de kunne også, som vi skal se flere eksempler på, være ordnet etter kroppsdelar eller sykdommer. Enkelte, som de mange såkalte pestbøkene, tar bare for seg én bestemt sykdom.

Tittelen henspiller på en urtehage – dels fordi boken inneholder beskrivelser av legeplanter, men også fordi man kan plukke det stoffet man trenger, som urter i en hage. Det er en metafor Smith brukte ved flere anledninger. Som forfatter, forteller han i en annen bok (#5), hadde han «igennem vandret de lerdiste Lægers Vrtegarde oc haffuer (som ere deris Bøger) oc der opsancket oc til sammen lest de bedste Vrter, Blomster och Gummer». Plantene i Smiths urtegård var plantet om

• 8vo

LN 254; Thesaurus 261;
BD I, 798

Auksjon etter C. J. Ballhausen
hos Museumsbygningen kunst-
auktioner, København, 2003

fra andre, fremmede hager, til gagn for danske lesere. Boken, forsikrer Smith, inneholdt sådanne «nyttelige ting» som var «aldrig tilforn seet paa vort danske tunge-maal». Det at den er utgitt på dansk, ikke på latin, forteller oss noe viktig. Den var skrevet ikke for lærde, for leger, men for vanlig folk. Som det heter i et forord av professor Christiern Morsing, Smiths studiekamerat, var boken særlig viktig «effterdi att her er alsomeniste een Apotecke i al Danmarcks Rige oc Norge, oc desligest icke mange som den rette lægedoms konst forstaa». Den var nyttig for «for huer mandt, oc serdelis faar dennem som langt boo fra legedo<m>s doctores oc Apoteckere». I Smiths urtegård kunne enhver finne «lægdøm, som han kan behielpe sig selff medt».

Henrik Smith (ca. 1495–1563), hans bøker og hans biografi, skal vi vende tilbake til ved flere anledninger (#5, 6, 12, 17, 18). Vi kan derfor nøye oss med å notere at han var en viktig dansk humanist, virksom som lege i Malmø, og forfatter av en medisinsk selvhjelpsbok, eller rettere en rekke forskjellige medisinske bøker, som samlet i ett bind forble i bruk i Danmark helt opp til moderne tid. Legeboken utkom i mange utgaver, den siste så sent som i 1923 (#18).

Boken bygger både på tyske *Kräuterbücher* og klassiske forbilder. Selv nevner Smith i første rekke Theofrast og Dioskorides, men også den tyske botanikeren Hieronymus Bock. Noen år tidligere hadde Bock utgitt sin *New Kreütter Buch* (1539). Den ligger ganske direkte til grunn for den første delen av Smiths bok, selve «urtegården», der han presenterer til sammen 146 forskjellige danske legeplanter og redegjør for deres bruk både «Induortis» og «Uduortis». Det nære forholdet mellom de to bøkene er tydelig ikke minst der Smith misforstår forelegget. Siden Bock behandler både «Agley» og «Rapontic wurtzel» på samme side, har Smith forvekslet dem og tillagt den ene planten den andres egenskaper. I likhet med Smiths urtegård er Bocks urtebok skrevet på folkespråket og Bock begrenser seg som Smith til planter han kjente av egen erfaring. Heller ikke Bocks urtebok var opprinnelig illustrert. De kjente illustrasjonene kom først til i utgaven fra 1546, og finnes også i Katedralskolens eksemplar fra 1556.

Den andre delen av Smiths legebok tar for seg «huorledis Electuaria, Syrupe, Conserua, oc olier, skulle ret konsteligen giøris, oc beredis aff forscreeffne vrtegaards Vrter, blomster, oc røder, Sammeledis huer deris dygd oc krafft». Her lærer man med andre ord å tilberede medisiner av vekstene i urtehagen. Det er først og fremst tale om søtede legemidler, som ble regnet som styrkende og forebyggende, men som naturligvis også ble spist som søtsaker. *Conserua* kunne for eksempel være kandiserte frukter.

Henrik Smiths urtegård var ikke den første danske legeboken som kom på trykk. Den aller første skyldtes humanisten og reformatoren Christiern Pedersen (†1554), også han virksom i Malmø, der han hadde sitt eget boktrykkeri. Malmø var på første halvdel av 1500-tallet sentrum for den danske reformasjonsbevegelsen. I 1533 utgav han *En nøttelig Lægebog for fattige rige, unge og gamle*, fulgt året etter av en bok *Om Urte Vand*. Begge titlene var viktige forbilder for Henrik Smiths bøker, som i sin tur raskt stilte dem i skyggen. I dag er disse eldste danske legebøkene så godt som uoppdrivelige; av selve legeboken er det kun bevart seks eksemplarer i offentlige biblioteker. I Andersen-samlingen er de derfor bare representert i faksimile. De har holdt av plass i hyllen i tilfelle en original en dag skulle dukke opp, men er på grunn av kommentarartiklene også verdifulle i egen rett.

Med unntak av personlig andaktslitteratur var middelalderens bøker, både de håndskrevne og de trykte, som regel i folioformat, altså i størrelse tilsvarende A4 til A3. Arkstørrelsen fulgte opprinnelig av størrelsen på dyrehuden som pergamentet til sidene ble laget av. Denne standardstørrelsen ble med videre da man begynte å produsere papir. Formatet er egentlig en teknisk betegnelse på hvor mange ganger de opprinnelige arkene, slik de kom fra papirmøllen, ble brettet. I en foliant er arkene brettet én gang, i en kvart to ganger, i en oktav tre ganger, slik at hvert blad utgjør en åttendel av arkets opprinnelige størrelse. Urtegårdens lille oktavformat var ikke ukjent i middelalderen, og av alle kjente inkunabler er omkring en tiendedel oktaver. Det var imidlertid først ved overgangen til 1500-tallet at formatet ble virkelig utbredt, særlig på grunn av den italienske boktrykkeren Aldus Manutius i Venezia, og benyttet til lærebøker og håndbøker av forskjellig art.

Oktavarkene ble trykt hele, 16 sider ad gangen, men urtegårdens tekst gikk ikke helt opp i arkantallet. Siste ark er derfor halvt, men likevel ble det tre blad, eller seks sider, til overs. For ikke å kaste bort kostbart papir, «paa det at ieg vil inge ledige blad haffue i denne my<n> Bog», brukte Smith disse sidene til «en skøn Cicio Janus, på danske Rym». *Cisiojanus* er en gammel rimkalender, der hver måned har én strofe som består av like mange ord som måneden har dager. Av den

kunne man «lettelige lære aarens tiid oc loff vden til, oc sammeledis hellige dage, Nyttig alle dem som læse kunde».

Hos Smith er denne kalenderen «fordansket aff Bentt Jensen, Stadtz scriffuere i Malmø», etter tysk forelegg. Oversettelsen ble siden opptrykt separat i 1553, og i 1569 som del av *Den danske Psalmebog*. Dessuten går teksten igjen i *Bonde-Practica*, en av de mest langlivede folkebøkene i Norden, samt i folkelige almanakker og planetbøker. Slike populærvitenskapelige titler inneholdt også legeboksstoff, særlig om årelating og når på året den bør utføres. I selve *Bonde-Practica*, som skolen eier i et eksemplar trykt på Lillehammer så sent som i 1853, finnes Bent Jensens danske oversettelse av *Cisiojanus* gjengitt nærmest uforandret som «Cicico Janus paa dansk, for dem som ikke forstaaer Latin». Boken inneholder dessuten en «Undervisning om Purgeren og Sveden, Aareladen og Kopsættelse», også den i det vesentlige uendret siden Henrik Smiths tid.

Henrik Smith kunne i utgangspunktet ha kommet over *Cisiojanus* på mange forskjellige vis. Diktet er kjent helt siden høymiddelalderen. Det er likevel all grunn til å tro at han – eller kanskje snarere Bent Jensen – har funnet rimet i en tysk utgave av *Bonde-Practica*. *Pauern Practick* utkom første gang i Augsburg i 1512 og forelå allerede på Smiths tid i et tyvetall utgaver av litt varierende omfang. Bent Jensens *Cisiojanus*-oversettelse er nemlig ikke det eneste sporet av *Pauern Practick* vi finner i Smiths urtegård. Urtegårdens aller siste tekst er en kolofon på vers, der boktrykkeren selv kommer til orde:

MD oc fire X.

Oc leg saa der til sex.

Der finder dw det rette aar.

Att denne bog pre[n]dtit war.

Vdi Malmø Stadt min kiere wen.

Aff mig her Oluff Vricksen.

Vdi Novembri maanet den x dag.

Bleff endelige endt denne wmag.

Denne rimkolofonen er tydelig inspirert av teksten som kommer rett før *Cisiojanus* i *Bonde-Practica*, et rim om «hvor mange Dage der ere i et Aar»:

Tre C, et L, et X og et V
Sex Timer der til kom det i hu,
Saa mange Dage haver et Aar,
Saa længe som denne Verden staaer.

Også rimet «dag/umag» i kolofonen opptrer i *Bonde-Practica*, i et vers om «Fastelavns Tid». Etersom ikke bare den ene, men begge tekstene i Smiths tillegg kan føres tilbake til tre forskjellige forelegg i *Bonde-Practica*, er det ikke usannsynlig at Bent Jensen (†1547) har oversatt hele verket til dansk, og at denne oversettelsen var tilgjengelig for Smith enten som håndskrift eller på trykk. Om teksten var trykt hører den i dag til de mange danske 1500-tallsbøkene som er gått tapt. Den eldste bevarte danske utgaven av *Bonde-Practica* stammer fra 1597, men også den kan tenkes å gå tilbake til Bent Jensens oversettelse.

Da Smith bestemte seg for å fylle bokens siste, blanke sider hentet han og boktrykkeren teksten fra en av tidens mest utbredte astrologisk-medisinske folkebøker, slik den var oversatt til dansk i hans egen omgangskrets. Dette gir Smiths urtegård en kontekst man tidligere ikke har vært helt klar over. Boken knytter seg, i likhet med salmeboken og almanakken, til en folkelig medisinsk og astrologisk litteratur av praktikaer, prognostika og planetbøker. Ved å inkludere *Cisiojanus* og kolofon-diktet, innlemmet Smith selv legeboken i et etablert, folkelig tekstunivers som var gjenkjennelig for et alminnelig publikum. Boken stod dermed med ett ben i en vitenskapelig kultur og ett i folkekulturen. Den bragte sammen både *Kreuter Buch* og *Pauern Practick* til et nytt verk for legfolk.

Smiths urtegård er trykt av Oluf Ulricksøn, som selv er en interessant skikkelse. Han var danskfødt, men prest i Söderköping, der han også virket som boktrykker. Da Gustav Vasa nedla trykkeriet, flyttet han over grensen til Danmark, der

han ble en av reformasjonsbevegelsens fremste trykkere. Ved siden av trykkeriet drev Oluf Ulricksøn også som urmaker og bokbinder, og det er nærliggende å tenke seg at han kan ha utført det samtidige bindet på Andersen-samlingens eksemplar av urtegården. Det er et usedvanlig velbevart og tidstypisk skinnbind med to graverte messingspinner. Permene har rulletrykt dekor med stiliserte portretter fra den klassiske mytologien, alle i flotte renessanseantrekk. Vi finner så vel «Venus» som «Lucrecia» og «Prudenc[ia]». Dekoren består av en bred ramme rundt et midtfelt med fleuroner, eller aldusblad, oppkalt etter boktrykkeren Aldus Manutius. Permene er dekorert i blindtrykk, altså uten bruk av gull, mens ryggen er helt enkel. Forklaringen på det finner man når man ser på forsnittet, der det står skrevet «Wrtegardt» i blekk. Det var først senere, frem mot 1600-tallet, at det ble vanlig å stille bøker opp med ryggen ut på hyllen. Opprinnelig har urtegården altså stått med snittet og de blanke messingspennene utover.

Bindet på Andersen-samlingens urtegård er lett restaurert. Blant annet har boken engang fått nye forsatsblader. Om tidligere eiere skrev sine navn i den gamle forsatsen, er de nå gått tapt. Det vi sitter igjen med er et notat om to av bokens siste eiere før den havnet hos Kjell-Erik Andersen. Ifølge dette notatet har boken tilhørt den store danske samleren og *gullaschbaronen* Valerius Ragoczy (1859–1958) og siden samleren og bibliografen Carl Johan Ballhausen (1926–2001). Ragoczy eide også begge Christiern Pedersens legebøker; de kom etter hans død til Statsbiblioteket i Århus. Det var på auksjonen etter Ballhausen i 2003 at Kjell-Erik Andersen fikk tilslag på boken. Ballhausen utgav i 1987 et av standardverkene om gamle danske trykk, *Thesaurus librorum danicorum*, der han blant annet redegjør for Smiths urtegård. I alt, forteller han, er det bevart under tyve eksemplarer av boken, hvorav neppe mer enn to eller tre ukomplette eksemplarer finnes utenfor de offentlige bibliotekene. Da hadde han åpenbart selv ikke ennå overtatt det fullstendige Ragoczy-eksemplaret. Boken er en av grunnstenene i Danmarks, og dermed Norges, farmasihistorie. Ingen medisin- eller farmasihistorisk samling kan være komplett uten.

Tafflen.

Om Kaffen bdgaar. pvi. Cap:
 Om den part mellem fydzels Lem oc stologangens
 Lem bester. pvi. Cap:
 Om fydterne hofne. pvi. Cap:
 Om Quinden haffuer iche at dt. pvi. Cap:
 Om quinde Hyst ere hofne. pvi. Cap:
 Om quinde Hyst lucte lde. pvi. Cap:
 At Hystene skulle iche boye stoz paa Jonsfuer
 eller Diger. pvi. Cap:
 Om Quindfolk iche haffuer detis tid. pvi. Cap:
 Om quindfolcks Tid styder fornegls. pvi. Cap:
 Om det stycke hvd hulckit som boyer i Hoderen aff
 Lagerne kaldet Hola materis/ oc aff quindfolckene Haa
 ned Barn. pvi. Cap:
 Om Hoderen opffoder. pvi. Cap:
 Om Hoderen lgher fra en sted oc til en ander
 Om Hoderen er bullen. pvi. Cap:

Ende paa denne Tasse.

huorledis Foster er vndfangis 1.

Det i. Capittel.

Om Quinden er suglig met foster.

A Ten quindis Person er suglig oc hofne
 ure vndfangis foster/ det regnis oc off La
 gere i blant sugdommerte. Thi vil leg
 her noget scriffue / huorledis fostren vnd
 fangis/ formares/ boyer oc forpatis i mo
 derens Liff. Oc først vil leg sige hvad
 Quindfolcks Hodet er. saa skal mand vide / at Hodes
 ren er en lem giort aff Sud oc off naturen det til ptticket at
 vndfange Hodet vdi / saa at fostren vndfangis i herde /
 och anammer det sig legoms paa bning. Hoderen er rund
 och stadt fuldnet som en Blare/ hun er giort och tilfamen
 sat off senactig materis met mange Borer/ met hulcke Bo
 rer/ hun er tilbunden / Hoffsuet / Liffuerten / Hystene och
 Hiertet / desloste oc met mestparten off alle andre Lem
 mer. Disse Borer ere hule / oc de kaldis aff samme Lager
 Cololondes / met hulcke de binder som fostren vdi lig
 ger i moderens Liff tilfammen holdis / och fostren anam
 mer sin syde igennem dem / om hulcke leg her efter pde
 mere handle vil.

Jeg vil her nu først lare huorledis fostren vnd
 fangis / hulcket soaledis herer. Naar sem Quinden och
 Quinden haffue hafft legomlig sanquem tilfammen / och
 fuldnommet naturens spa och leg / om da Hant sem och
 Quindens Had tilfammen llandis oc forrens / da voder
 hun suglig oc vndfanger men naar sem det lde saa herer
 da vndfanger hun iche/ eller bliffuer suglig. Oc naar sem
 Quinden haffuer vndfangit / da tilskies sitop her lde
 Hodet saa tet / at mand skulle iche kunde singe det paa

A till pe ende

HENRIK SMITH:

Henrick Smids tredie Vrtegaard

København: Hans Vingaard, 1557

5

Bundet med Henrik Smith:
Henrick Smids fjerde Vrtegaard
København: Hans Vingaard, 1557
Bundet med Henrik Smith:
En Bog om Pestelentzis Aarsage
København: Hans Vingaard, 1557

Henrik Smith:
En skøn Nyttelig Lægebog
København: Hans Vingaard, 1557
Bundet med Lorenz Fries:
En Liden Bog om Menniskens Vand
København: Hans Vingaard, 1557

Henrik Smith:
En skøn Nyttelig Lægebog
København: Hans Vingaard, 1557

Henrik Smith:
Henrick Smids fjerde Vrtegaard
København: Hans Vingaard, 1557

I 1557 UTGAV HENRIK SMITH tilsammen fem små bøker om forskjellige medisinske emner. De har samme format, delvis samme typografiske utstyr, og innholdsmessig hører de naturlig sammen. De ble uten tvil solgt samlet, innbundet i ett bind med det påkostede tittelbladet til *Tredie Vrtegaard*, trykt i rødt og sort, bundet foran. Samtidig forekommer bøkene enkeltvis, og må derfor også ha vært solgt hver for seg. Bare en av disse bøkene var utgitt tidligere. Pestboken hadde Smith ifølge eget utsagn utgitt under det store pestutbruddet i 1536. Intet eksemplar av denne førsteutgaven er bevart; opplaget må være lest i stykker av bekymrede københavnere. For alle Smiths bøker gjelder at han hadde studert «de gamle vise oc forfarne Lægers Bøger» og av dem «tilsammen lest och opsanckit de bedste Vrter, Rødder oc Blomster, och andre saadanne som ieg vdi dem kunde finde». *En skøn Nyttelig Lægebog* avslører allerede ved tittelen forfatterens gjeld

• 4to

LN 1505, 1507, 1511, 1512;
Thesaurus 264, 265, 266,
267; Hagelin 1989, 23; BD I,
798–799; Brade 1976;
Andersen 1995, 2

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1995;
Auksjon hos Damms
antikvariat, Oslo, 1996;
Damms antikvariat,
Oslo, 1994

til Christiern Pedersen og hans *En nøttelig Lægebog* fra 1533, men også i *Tredie Vrtegaard* er hele kapitler hentet mer eller mindre direkte fra hans bøker. *En Bog om Pestelentzis Aarsage* og *En Liden Bog om Menniskens Vand* går begge tilbake på Lorenz Fries' *Spiegel der Arzney* (1529), som også var en av Christiern Pedersens viktigste kilder. *Fierde Vrtegaard* er den første skandinaviske boken om obstetrikk og kvinnesykdommer, men bygger på Eucharius Rösslins *Rosengarten* (1513). Boken om uroskopi regnet Smith selv som en oversettelse.

Henrik Smiths bøker utgjør på mange måter fundamentet for Andersen-samlingen. Kjell-Erik Andersen hadde vært kunde i antikvariatene helt siden studietiden, men det var først i 1992, da han kom over et samlebind med Smiths bøker fra 1557 hos Damms antikvariat i Oslo, at ønsket om å skape en virkelig boksamling oppstod. Denne første boken er beholdt i familien, men Andersen-samlingen inneholder fremdeles et fullstendig sett av utgavene fra 1557. I tillegg kommer to frittstående enkeltbind. Hovedrekken er med unntak av to blanke blader å regne som komplett, og er som sådan en stor sjeldenhet. Ingen av de enkelte titlene er kjent i mer enn et tyvetall eksemplarer. Av *En skøn Nyttelig Lægebog* er det for eksempel registrert 19 i offentlige biblioteker. Ytterligere tre har vært i Kjell-Erik Andersens eie, og av dem står i dag to i Andersen-samlingen ved Katedralskolen. Av *Fierde Vrtegaard* finnes det også to, mens det av de øvrige bøkene finnes ett eksemplar igjen i samlingen.

Andersen-samlingens eksemplarer av Smiths legebøker fra 1557 er dels bundet sammen, dels hver for seg. Den komplette rekken er bundet i to ensartede, moderne bind, de andre enkeltvis. At settet i to bind opprinnelig har vært bundet i ett kan vi slutte av at alle enkeltbøkene er nøyaktig like store, og av et gjennomgående ormehull. De fem bøkene er engang i tiden blitt beskåret sammen, som én *bokblokk*. Og mens de ennå var bundet sammen har én og samme bokorm spist seg gjennom hele bokblokken, fra perm til perm. Om enkeltbindene i samlingen alltid har vært innbundet for seg, eller om de stammer fra splittede samlebind, vet vi ikke med sikkerhet, men det er påfallende at enkeltbindet av *En skøn Nyttelig Lægebog*

har flere samtidige eiersignaturer på tittelbladet. I et samlebind hadde man bare ventet å finne eiersignaturene i første del, altså *Tredie Vrtegaard*. De enkelte trykkene er blitt betraktet som separate bøker, og teknisk sett er det også det de er: fem forskjellige, men nært beslektede trykksaker.

Siden alle disse bøkene er ombundet i nyere tid, finner vi få spor etter tidligere eiere. Den komplette rekken i to bind har tilhørt den svenske legen Ture Arvid Gundersen (f. 1865) i Göteborg, som fikk den innbundet hos Nils Linde i hjembyen. Enkeltbindet av *Fierde Vrtegaard* er supplert med flere håndskrevne oppskrifter. I 1766 har en anonym eier i København skrevet ned hvordan man lager en «Essenz imod adskillige Sygdomme» bestående av blant annet aloe, rabarbra, safran og kamfer. Til og med prisen har han regnet ut: «Koster til sammen 3 Spd 44 Sk». En generasjon senere har en Jørgen Jochumsen fra Samsø notert seg kurer for blant annet «Gigt»-, «Kjertel»- og «Brystsvagheder». Enkeltbindet av *En skøn Nyttelig Lægebog* har den gang det var nytt tilhørt en «Peder Jønß[en]», dessverre et nokså vanlig navn. En lang gavetilskrift på latin fra 1600-tallet er delvis skåret bort av bokbinderen, men mottagerens navn, «Jonas Halstenius», står igjen. I 1893 kom boken til Sölvesborg i Skåne, der den ble innbundet for åtte kroner i 1903.

Henrik Smith var født i Malmø som sønn av byens veier og måler på slutten av 1400-tallet. Malmø stod den gang på høyden av sin betydning og innflytelse, som Danmarks nest største by, og Henrik vokste opp i et fritt og opplyst borgermiljø. Under studietiden i Rostock og Wittenberg kom han i kontakt med humanismen og hadde anledning til å høre fremstående skikkelser som Melancton og Luther. Humanistene hadde løsrevet studiet av antikken fra teologien og vektla pedagogikkens betydning for dannelsen. Det var gjennom oppdragelsen at barnet ble et virkelig menneske. Henrik Smith bragte disse tankene med seg hjem til Danmark og etablerte seg med sin *Hortulus synonymorum* (1520), en ordliste med forklaring av latinske synonymer, som en landets ledende humanister og lærebokforfattere. Boken, som finnes i faksimileutgave i Andersen-samlingen, het altså «synonymenes hage», og det var den han hadde i tankene da han kalte

legeboken fra 1546 sin «ny vrtegaardt». I 1557 fulgte så i tur og orden den tredje og fjerde urtegården.

Under oppstanden mot Christian 2. i 1523 måtte Henrik Smith, som støttet reformasjonen, søke tilflukt i Wittenberg, der han blant annet kastet seg over arbeidet med den første danske oversettelsen av Det nye testamentet. Etter noen år i fangenskap i Nederlandene vendte han hjem til Danmark. Tilbake i Malmø vet vi lite om hans virksomhet, annet enn at han virket som lege, han dyrket «den dyrebare Lægekonst». Vi vet heller ikke om han hadde noen formell medisinsk utdanning, men han forteller selv at han under studiene hadde sett «mange døde menniskis Legeme opskæris». Smith fulgte også i sin fars fotspor som veier, og viet ellers sin tid til et mangesidig forfatterskap innen medisin, teologi, latin og historie. Det er hans medisinske forfatterskap som fikk størst betydning.

Slik humanismen løsrev studiet av antikken, dens tenkere og forfattere fra teologien, åpnet den også for studiet av naturen på dens egne premisser. Innen naturhistorien, og ikke minst medisinen og anatomien, vokste det frem en ny tillit til egne erfaringer og til betydningen av selvsyn. I 1500-tallets urtebøker, som det finnes en rekke av i Andersen-samlingen (#22–36), aner man for første gang en selvstendig interesse for plantene som studieobjekt. Også Henrik Smith hadde øye for likheter mellom plantene, likheter som senere ble brukt for å knytte artene til hverandre i vitenskapelige taksonomier, men for ham var hovedsaken å kunne skjelne mellom de forskjellige plantene som legemidler.

Henrik Smith interesserte seg først og fremst for innenlandske planter. Fordi det var dem han selv kjente av erfaring, og dem menigmann hadde for hånden, men også fordi danske planter og danskene selv var produkter av samme klima. Planter fra varmere land ville ikke ha like god effekt på kjølige nordboere, og den lange transporten gjorde at urtedrogene mistet mye av effekten underveis. Man skulle ikke «holle mere aff fremmede oc vdenlandeske, forderffuede, gamle, tørre, oc ormstugne wrter, endt aff wore egne som her voxe, huilcke wj maatte vel faa for en føie ting, oc bruge oss til nytte».

Henrick Smids
treddie Vrtegaard / orde-
lige oc slutelige tilhobe kün-

let aff de beste och lerdiste Lagers Bø-
ger / indeholdendis nogle sköne oc vde-
ualde Lagedoms støcker som gaffn-
lige ere for atskillige Slugdomme
som Wemiskenne vederfarts
och hende kunde offuert det
gandske Legomme fra
Hoffuedet och til
Spødem.

Met kongelig frihed i fem Aar ingen
denne Bog efter atz Trøcke / vnder
kongelig straff efter Originalens inde-
hold. Anno M D L vii.

Humoralpatologien, nedarvet fra antikkens Hellas, fra Hippokrates og Galen, dannet rammene for Smiths legekunst, mens Theofrast og Dioskorides dannet fundamentet for hans plantekunnskap. Smiths sykdomslære er likevel i siste hånd teologisk forankret. Sykdom var guds straff, bragt inn i verden som følge av syndefallet. Men gud hadde i sitt miskunn også «skapt saa mange deilige oc merckelige vrter, oc anden lægdom». Å sette sin lit til gud alene og forkaste legemidlene, var derfor å «foracte Guds gaffuer».

Smith var heller ikke fri for overtro. Middelalderens magiske trosunivers var under press, både fra kirken og vitenskapen, men var ennå ikke fortrenget. Smith trodde på «det onde øye», på hekser og trolldom, på jærtegn og varsler. Om for eksempel «nogen Quindis persone» hadde «giort met kaanst, at mand skal ingen elske vden hende allene», visste Smith råd. Et kvintin hver av «Perler och Jord humle» skulle støtes til et pulver og drikkes «met vand som brent er aff hiertens fryd, och mand skal henge ith støcke aff en Segelsten om halsen, saa ath hand henger paa det bare Bryst», som en magisk amulett. Selv ikke for humanisten Smith var skillet mellom legekunst og magi absolutt.

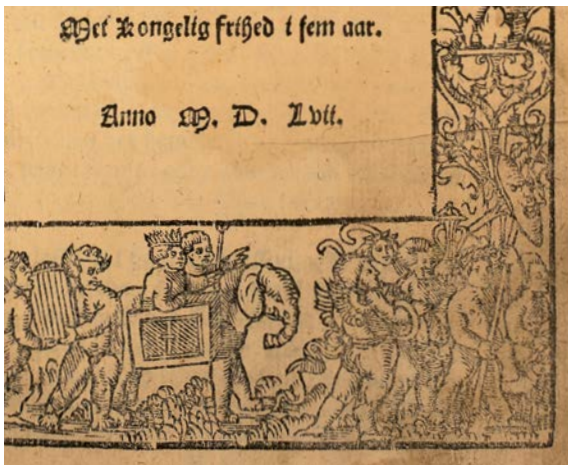
Til grunn for humoralpatologien lå forestillingen om balansen mellom fire kvaliteter eller egenskaper, varmt, fuktig, kaldt og tørt, som igjen var knyttet til fire kardinalvæsker i kroppen, blod, slim, sort og gul galle. Om noen av disse egenskapene fikk overhånd, ville det føre til en ubalanse som manifesterte seg som sykdom. Behandlingen bestod vesentlig i å tømme skadelige, altså overflødige væsker ved årelating, svetting, oppkast, vannlating eller avføring. Også legemidlene ble inndelt i kategorier som tilsvarte de fire kvalitetene. Kalde droger ble brukt dersom pasienten led av for mye varme, tørre dersom pasienten var for fuktig, og så videre. Disse korrespondansene utviklet seg etter hvert til et meget komplisert system, der egenskapene igjen ble inndelt i grader. Et legemiddel som aloe kunne være varmt i første og tørt i tredje grad.

Henrik Smiths legebøker er ikke teoretiske avhandlinger. De er praktiske håndbøker, skrevet på grunnlag av egen erfaring og samtidens sikreste viten-

skap. Smiths hensikt med bøkene var at «den menige Siugis fordærffuelse maatte aflæggis oc borttagis och de fattige Siuge, som met Siugdom ere beladne, kunde hielpis vdi deris nød och trang, om de ingen god ret forstandig Læge kunde bekomme». Bøkene ble altså skrevet til hjelp for alminnelig folk som manglet tilgang til lege. Men, legger Smith til, om en lege er tilgjengelig, «da raader ieg alle oc huer serdelis, ath de ingenlunde foracte hannem». Selvhjelp var bedre enn ingen hjelp, men legehjelp var likevel det beste.

Det fantes i det hele tatt få leger i Danmark-Norge på Henrik Smiths tid. Ved Københavns universitetet, statens eneste, var det fem professorer i medisin. Kongen hadde to livleger, og byene Odense og Viborg hadde en offentlig ansatt lege hver, men til sammen var det altså bare ni leger i hele riket. Handelen med apotekvarer var meget strengt regulert og kun to apoteker hadde privilegium, ett i København og ett i Odense. Vanlig folk måtte derfor sette sin lit til kloke koner og bartskjærer, tidens kirurger, som utførte både store og små operasjoner og årelating, satte kopper og forbandt benbrudd og sår. I mange tilfeller drev de også med legepraksis. *En skøn Nyttelig Lægebog* er skrevet som veiledning for barberkirurger. Daglig så Smith «groffue oc wforstandige Bartskerer (Huilcke sandelig mange ere til) som uden all ret forstand och kaanst, handle met ferske oc gamle Saar». Ikke bare «forderffue [de] mangel erlig persone», de skilte dessuten mange «baade vid Helbrede och penige».

Henrik Smiths legebøker fra 1557 inngår ikke bare innholdsmessig i en humanistisk tradisjon. Renessansehumanismen lyser imot leseren allerede på tittelbladene, der teksten er omgitt av tresnittrammer i renessansens klassiserende formspråk. Tresnittene er antagelig dels skåret lokalt i Danmark, dels importert fra kontinentet, og viser oss hvordan humanismens kunstneriske og stilistiske idealer kom til uttrykk her oppe. På den mest interessante av disse rammene møter vi renessansens begeistring for antikken i full blomst. Klassiske akantusranker danner søyler med kapiteler på hver side av tittelbladet. Øverst troner en amorin med utspente vinger, og nederst danner en gruppe amoriner en romersk prosesjon, et

triumftog. Faner og krigsbytte vises frem til lyrespill, mens en kronet amorin med septer i hånd rir gjennom bunnmargen på en elefant.

Tresnittet er den eldste grafiske trykkteknikken, en type høytrykk der de partiene av motivet som ikke skal etterlatte seg sverte på siden skjæres vekk og selve motivet blir stående på treblokken i høyt relieff. Fordi både boktrykk og tresnitt er høytrykk, kan begge deler trykkes samtidig, i samme prosess. Treblokkene var kostbare og ble ofte gjenbrukt. Ofte vandret de fra den ene boktrykkeren til andre. Flere av tresnittrammene som trykkeren Hans Vingaard i København brukte til Henrik Smiths tittelblader hadde tidligere tilhørt Christiern Pedersen og hans boktrykker Johan Hoochstraten i Malmö. Hoochstraten kom opprinnelig fra Antwerpen og drev trykkeri både her og i Lübeck før han slo seg ned i Danmark. Trykkeriets rikholdige og moderne materiell hadde Christiern Pedersen anskaffet i Antwerpen under sin landflyktighet i årene rundt 1530. Rammen til *En skøn Nyttelig Lægebog* hadde tidligere prydet tittelbladet til Christiern Pedersens bok *Om Urte Vand* (1534), mens flere av elementene som sammen utgjør tittelrammen til 1557-utgaven av

Henrik Smiths *Bog om Pestelentzis Aarsage* tidligere var brukt til Christiern Pedersens *En nøttelig Lægebog* (1533). Antagelig har Smith og Vingaard bevisst valgt nettopp disse tresnittene for å knytte Smiths nye legebøker til Christiern Pedersens velkjente skrifter.

HENRIK SMITH

Henrick Smids Lægebog

København: Andreas Gutterwitz, 1577

6

HENRIK SMITHS FEM SMÅ BØKER fra 1557 ble utgitt hver for seg, men det felles utstyret, typografien og ornamentikken, det felles formatet og det felles emnet bidro til at de ble oppfattet enhetlig og ofte samlet i ett bind. Noe felles tittelblad hadde de ikke, men tittelbladet til *Fierde Vrtegaard* var mer påkostet enn de øvrige og kunne dermed gjøre nytten. Sin endelige form, som avsluttet helhet, fikk legeboken først etter Smiths død. Det var den driftige forleggeren Baltser Kaus, universitetsbokhandler med forretning i St. Rochi kapell ved Frue kirke i København, som i 1577 skapte den boken vi i dag omtaler som «Henrik Smids Lægebog». Kaus samlet de fem bøkene fra 1557 (#5) med urtegården fra 1546 (#4) i ett bind. I Kaus' utgave har disse seks delene fremdeles hvert sitt tittelblad, og hver sin paginering, men de ble solgt samlet, og tittelbladet til første del tjener som fellestittelblad for hele verket. Det er mer utsmykket enn de andre, med en bred dekorativ tresnitt-ramme og tekst i rødt og sort, men det inneholder også en liste over de fem andre bøkene som fulgte i bindet. Tresnittrammen i Andersen-samlingens eksemplar viser at dreier seg om det såkalte variantrykk B.

I Baltser Kaus' fellestittelblad står de enkelte delene ikke lenger fritt, som de gjorde tidligere; de er blitt til *én bok*. Mens *Lægebog* i 1557 hadde vært tittelen på én av Smiths til sammen seks medisinske bøker, var *Henrick Smids Lægebog* i 1577 blitt tittelen på en samlet utgave. Begrepet «Henrik Smids Lægebok» skyldes vi

• 4to

LN 1508; Thesaurus 269;
BD I, 799; Andersen 1995, 3

Damms antikvariat, Oslo, 1992

altså Kaus. Den nye fellesutgaven ble en forlagssuksess. Legeboken ble et fenomen, en autoritet som vanlig folk uten tilgang til annen medisinsk hjelp støttet seg til i nesten 400 år.

Eksemplaret i Andersen-samlingen er åpenbart brukt, men velbevart. Det har fått en ny skinnrygg, men permene er de opprinnelige i udekorert skinn. Sidene er misfarget av de utallige fingrene som har bladd gjennom dem, men vi finner ingen notater eller håndskrevne tillegg. Derimot støter vi på en rekke gamle eiersignaturer. For oss i dag er de bare navn. Legebokens eiere var vanlig folk, ikke navnkunnige lærde eller adelsmenn. Vi kan lese navnene deres, men det er vanskelig å si noe mer om hvem de kan ha vært. Niels Povelsen Friis, hvem han nå er, har skrevet navnet sitt på bokens første og siste blad. Begge steder legger han, for sikkerhets skyld, også til at han «er bogens Rette eyermand». Han har kjøpt boken i «Hafnia», i København, den 22. september 1662. Vi finner også, i en noe eldre hånd, navnet Niels Søffrensen Degn, hvor han nå har holdt til, og tvers over tittelbladet har en Erasmus Petri, eller på dansk Rasmus Pedersen, med store bokstaver fastslått, for alle som fikk se den, at boken tilhørte ham. På slutten av 1800-tallet kom boken i hendene på den danske hortonom Stephan Nyeland (1845–1922), som ifølge en tilskrift har hatt den ved sin gartnerskole Vilvorde. Også denne boken hører til Kjell-Erik Andersens tidligste erhvervelser.

I Andersen-samlingen finner vi også et frittstående eksemplar av *En skøn nyttelig lægebog*, et utsnitt av 1577-utgaven, innbundet i moderne helpergament. Hvordan det er blitt skilt fra resten, vet vi ikke. Boken inneholder blant annet en liste over apotekvarer, som her er grundig annotert i en samtidig hånd. En tidlig eier har øyensynlig vært plaget med magebesvær. Hele tre «NB» står i margen ved legemiddelet *Electuarium Iudum*, som ifølge Smith «renser Maffuens offuerflødige onde vædske oc slim». Et dobbelt «NB» finner vi igjen ved *Pillulæ Cochiae*, som renser «Maffuen aff den onde vædske som der inde er forsamlet». Ett «NB» finner vi dessuten ved *Pillulæ Aureæ*, som «ere oc gode for Maffuens oc Termenis veder», ved *Oleum de Spica*, mot pine «i Maffuen», *Oximel Squilliticum*, som renser «all den

Henrick Simids Læ-
gebog / indeholdendis *Henrick Simid*

Mange skone oc vdualde Lægedoms
sycker / for atskillige **Siadomme** / offuer det gant-
ste Legeme / fra offuedet til Foderne.

Lægedom for Quindsolds oc Borns Siugdomme.
III.

Mange atskillige Lægedoms sycker for Barstara.
Item / om Aareladelse / Bad oc Koppesattelse.

Præseruatiff, Foruarling oc Lægedom
~~EMASVS~~ imod Pestilense. ~~ITEM~~

Om Menniskens vand at bese / oc det or. ~~EMASVS~~
VI.

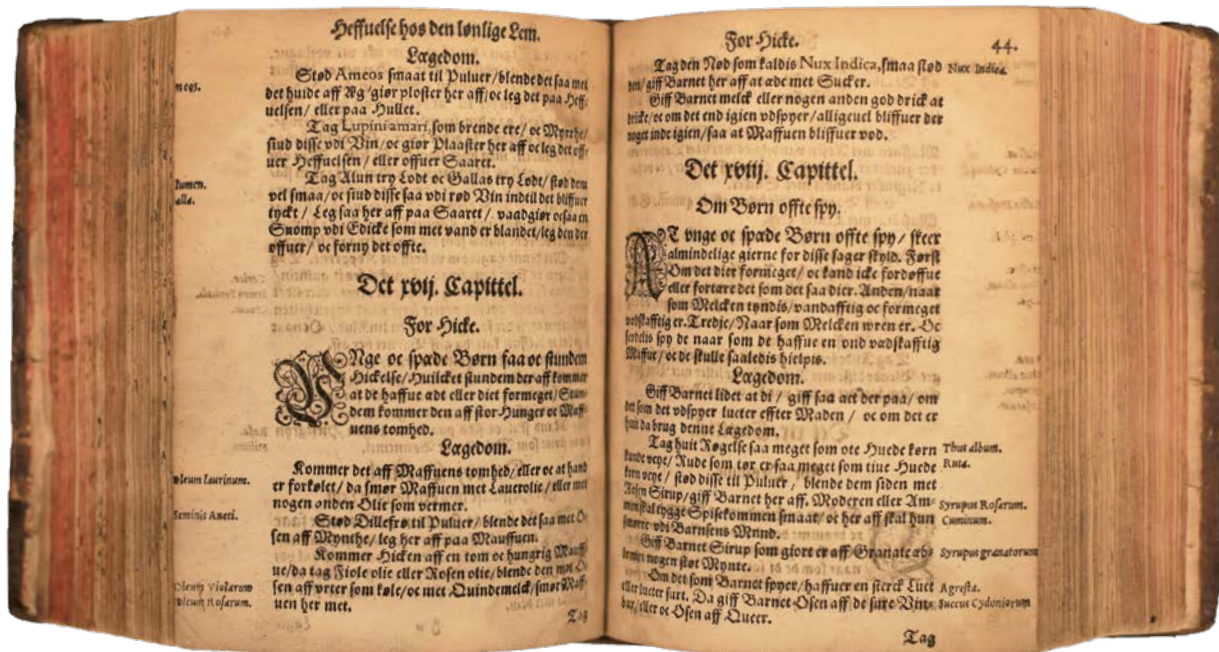
Om atskillige Vrter som her vdi Riget vaare /
Huorledis de til Lægedom skulle brugis /
vduaartis oc induaartis.

Nu nylige prentet paa ny igjen vdi Kiøbenhavn
Henrick Simid Cum Gratia & Priuilegio. *1677*

1 5 7 7.

tycke oc groffue væske som sig i Maffuen indsat haffuer» og ikke minst ved *Katar-ticum Imperiale*, som «purgerer de fede Menniske som i Liffuet forstoppede ere».

Også Kjell-Erik Andersen interesserte seg særlig for denne listen over «atskillig Lægedom som skal kiøbis i Apotecken, thi den ingen anden steds findis til kiøbs». Den regnes nemlig som den første trykte fortegnelsen over danske apotekvarer. Her redegjør Smith for «besynderlige wbekientde Lægedomme, huilcke den menige Mand icke kiender», altså legemidler folk ikke selv kunne skaffe seg «uden aleniste i Apotecken».

BENEDICTUS OLAI

Een Nyttigh läkere Book

Stockholm: Anders Torstenson, 1578

7

LEGEBØKENE FIKK STOR UTBREDELSE over hele Europa på 1500-tallet, som selvhjelpsbøker i en tid da det var langt mellom leger og som regel uansett lite legene kunne utrette. I Andersen-samlingen finner vi også den første svenske legeboken: *Een Nyttigh Läkere Book ther uthinnen man finner råd, hielp och Läkedom til allebanda menniskiornes siwkdomar bådhe inwertes och uthwertes*. Tittelbladet forteller at boken dessuten inneholder «een underwisning och rättelse, huru swaghe och siwklighe quinnor sigh wthi alla förefallande siwkdomer hielpa kunna. Item emoot the krankheter som små spädh barn lätteligha henda kunne. Item een underwisning och ingång til Chirurgiam». Denne svenske boken svarer altså på sett og vis til de forskjellige bøkene som sammen utgjorde «Smids Lægebog» (#6).

Een Nyttigh läkere Book er forfattet av legen Bengt Olsson (†1582), eller på latin Benedictus Olai. Hans trykte skrifter regnes som de første medisinske bøkene som ble utgitt i Sverige, og blant dem er legeboken den viktigste. Benedictus Olai var utdannet i Tyskland og Italia, og var visstnok den første svensken som fikk den medisinske doktorgraden. Han tilbragte sin karriere hovedsakelig ved hoffet, som livlege først for Erik 14. og siden Johan 3., og i 1580 ble han utnevnt til forstander for kongens «kryddkammare», der hoffets forsyninger av legemidler og kostbare, eksotiske kryddere ble oppbevart.

• 4to

Collijn II, 486-490; Hagelin 1992, 62; Kroon 1957; Andersen 1995, 4

Cappelens antikvariat, Oslo, 1994

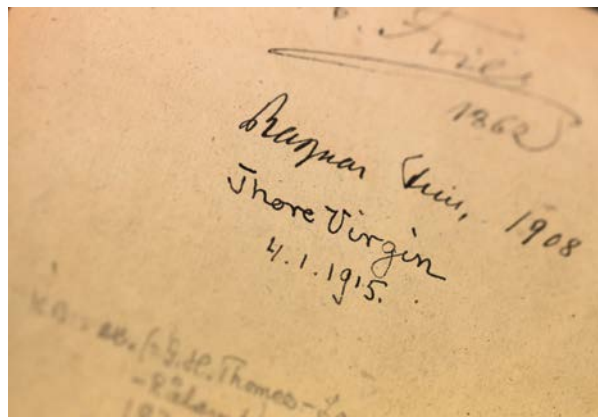
Doktor Bengts legebok er i det vesentlige et kompilasjonsverk. Stoffet er hentet fra flere kilder, blant annet fra Christoph Wirsungs store *Artzney Buch* (#14), som også finnes i Andersen-samlingen. Selve hovedkilden synes likevel å ha vært Henrik Smiths legebok. De første ti kapitlene er nesten identiske i de to bøkene. Den svenske teksten er nærmest ren avskrift, og selv tittelen går tilbake på Smiths *En skøn Nyttelig Lægebog* (#5), som i sin tur viste tilbake til Christiern Pedersens *En nøttelig Lægebog* (1533). På sett og vis er altså Benedictus Olais *lækere Book* en oversettelse av Henrik Smiths, og til dels også Christiern Pedersens legebøker. De hadde i sin tur oversatt mye av stoffet fra sine egne kilder.

Een Nyttigh lækere Book minner om andre samtidige legebøker, med etterprøvde legeråd hentet fra en etablert tradisjon. Man kan lese om behandling av «upkastning eller spyan», om «maghawerk», om «at göra hwyta Tänder», «om

Bölder i näson», om «hickande», «om then som intet kan luchta», eller «om them som bliffue wilde». Interessant er også avdelingen om kvinnesykdommer, der forfatteren blant annet forteller om «quinrones månadz tydh»: «Öffuerflödande quinrones flytande» kan for eksempel behandles med «itt kostelighit Clisteer» laget av «Swineblodh», rosmarinblomster, laurbær, dill og annet. Han har gode råd for kvinner som vil «bliffua haffuande» og om «onaturlig matlusta hoos haffuande quinnor».

Også i denne boken finner vi spor etter tidligere eiere. En eier på 1700-tallet, som åpenbart har brukt boken flittig, har modernisert den. Han har nummerert alle avsnitt og alle sider – også registerhenvisningene – med arabiske tall, i tillegg til de trykte romertallene. Den første eieren vi kjenner navnet på er den kjente svenske legen Robert Fries (1840–1908). Han anskaffet boken som 22 år gammel medisinstudent i 1862. Boken gikk i arv til sønnen Ragnar Fries, men allerede i 1915 hadde den skiftet eier enda en gang. Nå tilhørte den Sveriges fremste boksamler på 1900-tallet, den store bibliofilen Thore Virgin (1886–1957) på Qvarnfors herrgård. Det er Virgin som i sin tid har fått restaurert det samtidige, enkelt dekorerte sorte helskinnbindet. Messingspennene fikk nye stropper, ryggen et nytt tittelfelt,

og på permene anbragte Virgin sitt innfløkte monogram i gull. Med stor finurlighet gjemmer monogrammet alle bokstavene i både for- og etternavnet.

Virgins Bibliotheca Qvarnforsiana var særlig rikt på inkunabler og nordiske 1500-tallstrykk. Nettopp dette eksemplaret er omtalt i J. Viktor Johanssons bok om samlingen, *Från Gutenbergbibeln til Gösta Berlings Saga* (Stockholm 1952). Det som i første rekke interesserte Virgin ved boken var det bokhistoriske. *Een Nyttigh läkare Book* er den første av stockholmsboktrykkeren Anders Torstenssons i alt bare fem kjente trykk. Inkunablene fra Qvarnfors havnet etter Virgins død i Uppsala universitetsbibliotek, mens en betydelig andel av de eldre nordiske bøkene gikk til søstersønnen, advokat Rolf Wistrand (†1974) i Stockholm. Nettopp denne boken, som Wistrand har forsynt med sitt diskrete, lille bokeiermerke, ble solgt ved den første av fire store auksjoner i Stockholm mellom 1975 og 1977. Den gang falt hammeren på 4.200 kroner, en betydelig sum, også sammenlignet med auksjonens mange andre sjeldenheter.

ARVID MÅNSSON

En myckit nyttig Örta Book

Linköping: Christopher Günther, 1637

8

OGSÅ DEN NESTE i rekken av svenske legebøker, Arvid Månssons *Örta Book*, støttet seg til Henrik Smith. Ikke minst derfor er det, til tross for tittelen, naturlig å regne den som en legebok. Selv trekker forfatteren frem kilder som Hippokrates, Plinius, Dioskorides og Avicenna, mens han i redegjørelsen for «de brända örtavattnen» stod i direkte gjeld til Hieronymus Brunschwigs bok om destilleringskunsten, som vi skal treffe igjen senere (#24, 29, 30). Urteboken var, som det heter på tittelbladet, «aff Latiniska och Tyska Bööcker in på vårt Swenska Tungomål affsatt». Førsteutgaven utkom i 1628 på initiativ av biskopen i Växjö, Petrus Jonæ Angermannus, som også har skrevet et forord. Uten plantekunnskap, skriver han, tramper mennesket «på sina Läkiare», altså på urtene, «och weet ther inthet aff». Ved hjelp av Arvid Månssons bok kunne «fattigt folk, som icke förmår at köpa dyra Läkedomar i fremmande Land» likevel «bekomma lekamliga helsa medh mindre bekostnat». Derfor hadde biskopen selv bekostet utgivelsen. Boken var for øvrig en av noen ganske få plantebøker den unge Carl von Linné (#77) leste i sitt barndomshjem.

Om forfatteren Arvid Månsson (f. ca. 1590) vet vi lite annet enn at han var prestesønn og virket som lege i Rydaholm sogn i Småland. Det vi med sikkerhet kan si, er at han ikke hadde noen formell medisinsk utdanning. Han var det vi kunne kalle en legmannsdoktor. Etter eget utsagn skal han ha vært elev ved

• 8vo

Kfr. Hagelin 1997, 136; Krook 2001

Auksjon etter H. Dege hos Norlis antikvariat, Oslo, 2009

katedralskolen i Växjö, men kom aldri til noe universitet. «Jagh haffuer intet studerat vthi främmande Landh, eller vthi någhon Academia, vthan allenast vthi gemeene Scholer», forteller han. Arvid Månsson skal ha vært en høyt ansett mann i Småland. Ifølge rykter skulle han ved en anledning endog ha kurert dronning Christina. Så godt som alt vi vet om ham stammer likevel fra hans eget forord til *En myckit nyttig Örta Book*. Noe kan man også lese seg til utfra selve boken. At den bygger på forfatterens egen erfaring vet vi for eksempel fordi han etter enkelte av legemidlene forsikrer at de er «probatum a me», prøvet av meg.

Som Henrik Smith (#6) og Benedictus Olai (#7) gir Arvid Månsson opplysninger om urtene og hvordan de skal brukes mot forskjellige sykdommer. Boken følger ikke noen fastlagt orden, men har alfabetiske registre over både urter og sykdommer. Mellom 1628 og 1654 utkom det hele åtte utgaver av Arvid Månssons urtebok. Førsteutgaven ble trykt i Kalmar av Christopher Günther, Smålands første boktrykker, som etter at han slo seg ned i Linköping også stod bak andreutgaven. Nettopp denne andreutgaven, som foreligger komplett i Andersen-samlingen, går for å være særlig sjelden. Den svenske bibliografen Isak Collijn kjente bare til tre eksemplarer av den.

Andersen-samlingens eksemplar er åpenbart velbrukt, men har få håndskrevne tillegg. Vi vet at boken har vært på kontinentet innen den kom tilbake igjen til Sverige, og derfra til Norge. Den eldste eiersignaturen, «J. B. Girola», er fra 1815. Hundre år senere har den østerrikske farmasøyten og forfatteren Max Schürer von Waldheim (1860–1942) satt sitt navn og sitt heraldiske bokeiermerke i boken. Neste eier i rekken er Olof Hugo Selling (1917–2012), professor i paleobotanikk ved Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm, som overtok den i 1950. Det er også han som samme år fikk laget bokens moderne helpergamentbind, utført av Sveriges fremste bokbinderi, hoffbokbinder Gustaf Hedberg i Stockholm. I blyant på innsiden av forpermen har Selling selv betegnet boken som «rariss[imus]», meget sjelden. Kjell-Erik Andersen kjøpte den på auksjonen etter den norske kokken og boksamlere Hroar Dege (1930–2003), hvis store og verdifulle bibliotek dels

Een mykic nyttig

Örta Book /

Om the herlige Örtter som vthi thet
höghberömda Konunga Riket / vårt lära
Fäderneslandh. Sverige!

Ährligen växa :

Såsom och /

Om någhra Vthlandsta Örtter /
Svuledes som the emoot många både inwertes
och vthwertes Krankheeter och Siuk-
dommar brukas skola.

Medh itt Register på the Örtter som vthi
thenna Book beskreffne äre.

Item,

Itt annat Register / om the Krankheeter /
som vthi thenna Book äre antecknade.

Äff Latiniska och Tyska Böcker in på vårt
Swenska Tungomål affsatt /

Äff

Arfwidh Månson Rydaholmenski,
Och vthi Ördning satt

Äff

PETRO JONÆ Angermanno
Wexionenski Episcopo.

Post mortem Episcopi,

Frykt i Linköping aff Christopher Günter /
Anno M. DC. XXXVII.

ble solgt gjennom Sotheby's, dels i samarbeid mellom Norlis antikvariat i Oslo og Drammen antikvariat. I Andersen-samlingen finnes også en faksimileutgave av stockholmsutgaven fra 1642.

HANS CHRISTENSEN BARTSKÆR

En Liden Bog om alle hande Siugdum

Slesvig: Nicolaus Wegener, 1596

9

I ANDERSEN-SAMLINGEN FINNER VI også en annen av 1500-tallets danske legebøker, *En Liden Bog om allehande Siugdum*, her som ofte ellers sammenbundet med forfatterens pestbok, utgitt samme år. Begge er trykt i Slesvig i det den gang danske Sønderjylland. *En liden bog om allehande siugdum* er ordnet etter antikkens «a capite ad calcem»-prinsipp, altså fra topp til tå, eller som forfatteren selv skriver, «fra Hoffuet oc meer till Føderne». Man kan slå opp på emner som «En god Legdom for Affsindighed», «Om den Siuge skierer met Tenderne», «Om den Tynde Urine eller Vand», «Om Wkyskheds Leeg», «Den som er bestoppet», eller «For Snue». Dessuten kan man lese «Om Lilie Conuallium», «Om Jordber Vandt», «Om Saffran», eller «Om Enegefær» og «Sennepe». Om forfatteren vet vi lite, annet enn at han var en stridbar barberkirurg fra Ribe. Boken er trykt av boktrykkeren Nicolaus Wegener, som på sin tid drev det eneste bestandige trykkeriet utenfor hovedstaden, der kongen av politiske grunner ønsket å samle all bokproduksjon.

Verket var ikke originalt, men det var ikke nødvendigvis noe mål i seg selv for renessansens forfattere. «Det er det beste mand giøre kand», heter det i forordet, «at mand følger den rette Sande visse og trøge Vey, som di andere der haffuer vell vandert og gangen for oss». Slik skulle også vi «effterfølge di Gamle deres Lere, oc icke Rosse sig nogen aff sin egen Mact». Henrik Smith samlet sine urter i «de lerdiste Lægers Vrtegaarde». På samme måte fulgte Hans Christensen

• 4to

LN 493, 494. Thesaurus 273, 274; BD I, 799, 841

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1999

Bundet med H. Chr. Bartsvær:
En Lidet wnderuisning [...] huorledis Menniskan skal holde oc skicke sig naar denne forgiffthige Pestilentez [...] beginder at sprede sig.
Slesvig: Nicolaus Wegener, 1596

Bartskær i de store autoritetenes trygge fotspor. På den ene siden garanterte dette at bokens kurer var velprøvede, på den andre er det et uttrykk for renessansens ideal om *imitatio*, etterligning. Målet var – også innen kunsten – å imitere fortidens mestere, å følge «di vise deris Bøger», ikke å skape noe nytt.

Bokens samtidige helpergamentbind er enkelt, med en ramme som eneste permdekor, om man ser bort ifra tre sett med initialer. Øverst «PN», nederst «STD», og i midten «IHS» under noe som ser ut som en stilisert omega. Det finnes spor etter bindebånd, som var vanlig i stedet for spenner på pergamentbind, og på ryggen har en senere eier montert et nytt tittelfelt i skinn. Bak initialene på forpermen skjuler det seg formodentlig et gudfryktig ektepar av en viss stand. Boken har altså ikke vært del av en lærd manns referansebibliotek, men har tilhørt husholdningen i fellesskap, og vi kan godt tenke oss at det først og fremst er kvinnen som har brukt den for å behandle sykdom i familien.

Mannens initialer er plassert øverst, hustruens (som slutter på D for datter) nederst, og i midten altså kristogrammet «IHS», en forkortelse av «ΙΗΣΟΥΣ», Jesus skrevet med greske bokstaver. Her har troen og medisinen gått hånd i hånd. Det gjorde de også for forfatteren selv. Legeboken har en lang og besværlig tittel, som understreker medisinsens teologiske forankring. Den lyder som følger: *En Liden Bog om alle hande Siugdom, som Mennisken mangfoldeligen kan vederfares, formedelst voris Første, forelders syndfald, wdi Paradis, som er Aarsagen, at wi undfanges i siud, oc fødte Syndige Mennisker til denne verden, LI. Psalm, Imod saadanne Siugdom oc Skrøbelighed, som Synden fører med sig, Dog vill Gud att Mennisken skall bruge Mennisklige Medel oc Raad, imod saadanne suare Fristelser oc Siugdom, paa det, at Mennisken skall icke forderffues eller omkomes i saadan suare Siugdom.*

Sykdom følger altså av syndefallet som Guds straff, men i sin godhet har herren til gjengjeld utstyrt menneskene med medisin, slik at straffen ikke skal bli

alt for streng. På grunn av sin «on[d]e Natur» måtte mennesket «Redferdeligen Pines» med «alle hande Siugdøm». Men Gud ville «at wi skulle hielpes, oc frelse vor Liff oc Leffuet, oc wdi vore Siugdøm, bruge Menneskelige Medel oc Raad i tide». Derfor var legekunsten «ædeler oc Skøner end ander Konster er», og derfor var «denne liden Bog» skrevet og «wddragen, aff di vise deris Bøger, som di haffuer effter lat, aff end tungmaal, oc i end anden, den menige mand til beste». Også Hans Christensen Bartsckær så seg altså først og fremst som oversetter og formidler mellom de gamles visdom og samtidens dansktalende legfolk.

Boken om *Pestilentze* redegjør for hvordan man skal forebygge, behandle og forholde seg til pesten, en sykdom som vendte tilbake med ujevne mellomrom helt frem til begynnelsen av 1700-tallet. Forfatteren ønsket, som han skriver i forordet, å «antegne nogen gode Medel oc Raad hielp oc trøst emod denne forgifftige siuge, effter den naade som Gud vil giffue, den menige simpel oc enfoldige Almue til nytte, gaffn oc beste». Enkelte, forteller han, mente at pesten skyldtes «ond Luct oc stanck», mens andre anførte forandringer været, som de knyttet til humoralpatologiens egenskaper. Dersom vinteren, som skulle være kald og tørr, i stedet var våt og varm «met megen Regen, mørcken, oc andet saadant, som icke skicker sig effter Aarsens tider, som det sig bør, ock icke heller Vinteren haffuer eller beholder sin rette Natur», kunne resultatet bli pestutbrudd. Det er altså ubalanser i klimaet, som lik ubalanser i legemet, fører til sykdom. Men der ubalansene i menneskekroppen er individuelle, fører ubalanser i klimaet til epidemier.

Begge Hans Christensen Bartsckærs bøker er i dag ganske sjeldne. Og selv om de som regel opptre sammen, er det bevart 18 eksemplarer av legeboken i offentlige

biblioteker, men bare 13 av pestboken. Til disse tallene må vi også legge Andersen-samlingens eksemplarer. Kun et fåtall er ellers kjent i private samlinger. Vi kan ikke identifisere noen av bokens eiere før Kjell-Erik Andersen. Men, som tilfellet er med initialene på forpermen, kan vi ane hva noen av dem har interessert seg for. Én eier sent på 1600-tallet har tilsynelatende vært plaget med «Houid Pine», og har for hånd skrevet inn en oppskrift med blant annet eggehvite, rosevann og alun. Mer interessante er noen oppskrifter som en annen, enda tidligere eier har ført inn bakerst i boken. Først finner vi to «Raad for den Kolde», vanlige oppskrifter med muskat og alun, men så følger enda to «Raad att siuge om Haalsen». Det første lyder:

«Kdrakam+badrabra+adrabra+dabra+abra+ra+a+Jesus».

Dette er en magisk formel, en variant av *abrakadabra*, som synes å få sin virkning gjennom en påkallelse av Kristus. Som trolldomsord går *abrakadabra* helt tilbake til antikken, men opphavet er uklart. Det andre rådet er nedskrevet slik:

ADAKADABRA
ADAKADABR
ADAKADAB
ADAKADA
ADAKAD
ADAKA
ADAK
ADA
AD
A

Dette er også en magisk formel, ganske lik den første, men skrevet som en amulett. Det magiske ordet «adakadabra» får her dobbel virkning ettersom det kan leses både i første linje, og nedentru oppover mot høyre. «Dette», forklarer

Dag nu Mustak, Raad for den Koede
 fættan nu, stød det tidfæmmen, kom det vdi en pæmle
 die velld vdi tid fættan, det den finge land dvielt det
 legge sig vdi midt til alle fættan, 2 vdi 3 fættan, det
 fættan, 2 vdi 3 fættan.

Etog 2 Mustak, Raad for den Koede.
 fættan, dag nu fættan vdi vdi, dag fættan af
 Mustak og vdi, og fættan vdi vdi, og giff
 fættan naar vdi tid fættan, legge sig vdi midt
 i fættan fættan fættan fættan, fættan det andet vdi
 og vdi fættan i to fættan, og dag fættan af det
 vdi fættan i vdi tid fættan, og giff fættan vdi
 fættan naar fættan vdi fættan fættan fættan vdi vdi
 og vdi fættan vdi, og legge sig vdi midt til alle fættan
 fættan. Den tredje gang legge sig fættan vdi

Raad for den fættan
 Kadabra + Badabra + adabra + dabra + abra + vata + fættan.

- ADAKADABRA
- ADAKADABR
- ADAKADAB
- ADAKADA
- ADAKAD
- ADAKA
- ADAK
- ADA
- AD
- A.

Det andet raad.

or vdi nu vdi fættan dag.

Den fættan fættan fættan fættan, og fættan den fættan
 fættan og fættan i 2 dage, og fættan fættan den fættan
 fættan eller fættan fættan vdi fættan eller fættan nu
 fættan det.

bokens ukjente eier, «skall skriffuis paa ett styche brød, oc skall den siuge fortære de 9 linier i 9 dage oc ickun en linie hver dag, oc skall han saa kaste den sidste linie eller bogstaff som er A paa ilden». Om virkningen kan man nok innvende at mange halsinfeksjoner går over av seg selv i løpet av ti dager. Men, at slike magiske oppskrifter er skrevet nettopp i en legebok, viser hvor kort veien den gang var fra vitenskap til magi. Denne formelen er uten tvil nedtegnet i Danmark, men vi kjenner også helt tilsvarende oppskrifter fra Norge. I A. C. Bangs *Norske Hexeformularer og magiske opskrifter* (Kristiania, 1901–1902) finnes en parallell oppskrift «for Kold-Sjuge» fra så sent som 1790. Ordet «Accadabra» skal skrives i samme trekantmønster på en papirlapp som bindes om halsen, og etter ni dager skal lappen brennes. Selv om vi nå er to århundrer senere, i et annet land, går mange av de samme magiske elementene igjen.

Magi er i siste hånd en førvitenskapelig måte å forklare verden på, et forsøk på å forklare årsakssammenhenger og å påvirke dem direkte. I katolsk tid tenkte man seg at den naturlige magien stammet fra gud og var en selvfølgelig del av skaperverket. Det er derfor Jesus påkalles i den første formelen. Med ortodoksien som fulgte i reformasjonens kjølvann ble slike forestillinger aktivt uttrykket som kjetterske. Disse magiske formlene er nedtegnet midt under hekseprosessenes og heksebålenes tid. Rester av middelalderens magiske trosunivers overlevde som folkelig medisin og kjerringråd opp mot vår egen tid. Dette viser ikke minst de mange svartebøkene som er bevart fra 1700- og 1800-tallet. I et førvitenskapelig univers, der medisinenes virkning ikke kunne forklares i moderne forstand, var det for mange vanskelig å se noen vesensforskjell mellom bøkens trykte legeråd og de magiske legerådene de selv hadde lært av kloke koner. For denne bokens eier hørte også de naturlig hjemme i en samling av velprøvde kurer.

LAURENTIUS PAULINUS GOTHUS

Loimoscopia, eller Pestilentz-Speghel

Strängnäs: Olof Olofzson Enæus, 1623

10

ETTER SVARTEDAUDEN VENDTE PESTEN tilbake med jevne mellomrom opp gjennom 15- og 1600-tallet. Det siste pestutbruddet i Norge fant sted i Christiania i 1654. Til Danmark og Sverige kom pesten siste gang i 1710–1713. Epidemien tok livet av så mye som en tredjedel av befolkningen i Stockholm, Göteborg og Malmö. Strenge og effektive karantenetiltak hindret at den spredte seg til Norge. All handel i grensetraktene ble forbudt og alle svensker som trosset innreiseforbudet skulle «nedskydes og nedgraves uden at berøres med Hænderne». Midt under denne epidemien utgav den svenske legen Johan Jacob Döbelius, som selv ti år gammel hadde mistet begge sine foreldre til samme sykdom, en liten bok om *Tree Inwärt[er] och ett Uthwärt[er]s Pest-Medel* (Lund 1711). I Andersen-samlingens eksemplar har en senere eier notert at den er «rar[us]», sjelden.

Den største og viktigste av de svenske pestbøkene er derimot den senere erkebiskopen Laurentius Paulinus Gothus' *Pestilentz-Speghel* fra 1623. Laurentius Paulinus (1565–1646) studerte først ved Klosterlasses gamle skole på Riddarholmen, og siden under David Chytræus ved universitetet i Rostock. Han fikk en omfattende humanistisk utdanning, og etter å ha vendt tilbake til Sverige ble han professor i Uppsala, siden biskop i Skara og Strängnäs, før han i 1637 ble erkebiskop. Pestspeilet beskriver hvordan man som god kristen skal forholde seg til pestutbrudd både teologisk og praktisk. Pesten var, som biskopen skriver, «en aff

• 4to

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1999

Om Pestilenzies

Pestilenz Speghele

ANNO DCC.

Om thes Naturlighe Betänckande/och Underwiffning.

THET FÖRSTA CAPITTEL

Om Pestilenzies Naturlighe Beskriffwelse/och Orsaker.

1. Låt mig förnimma/ Pestilenzies Naturlighe Beskriffwelse.

Pestilenzies
Naturlighe
Beskriffwelse.

Ster Naturligheit sät/kan Pestilenzien således Beskriffwes: At hon är en Hestigh och besmitteligh Febris, ut aff Sörgiftigh Luste / eller Inwertes Ond Blodh / och Onaturligh Wårsko/ eller andras besmittelse/ optände och förorsakadt/ hwilken medh en q̄ligh Frost eller Zeta/ medh Skälffwande och Båffwande/ Antastar Menniskiones/ samt andra Dwors/ förnemligeste Inwertes Ledemoter/ Hiertat och Lessren/ vchi hwilka then Lustfackighe Andan och Körellen besynnerligha äro behaldne / Therotaff Blodhet/ samt then Naturlighe Wårskan och Wårman / medh alla Inwertes och Uthwertes Lemmar / så bliffwa fördårffwadhe/ at the som medh thenne Kranckhetennes Sörgifte warda behåffradhe/

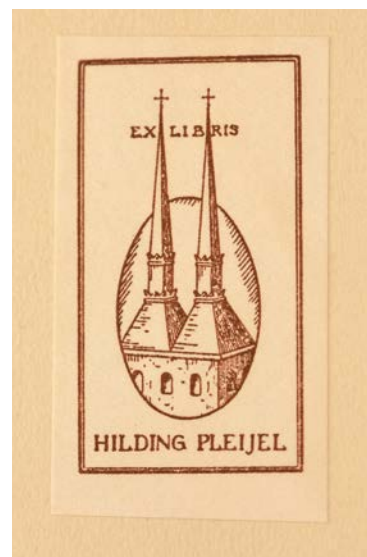
vchi

the förskräckelige almenneligha plåghor, medh hwilka GUDh then Aldrahöghste slår Menniskioslächtet» for å straffe dem for deres «Synders öffuerflödighet, samt upwäckia them til Bättringh, och itt Gudelighit leffuerne».

Boken nærmer seg pesten fra alle mulige innfallsvinkler, og inneholder alt fra lærde teologiske betraktninger om pestens «Andeligha Orsaker», til praktiske, forebyggende og lindrende råd. Pesten var straff for «Frätzerij» og «otuchtigt Leffwerne, medh Hoor, Bolerij och orenlighet». Forfatteren forteller om «Andelighe Preserwatiff» mot pesten, om betydningen av «san Boot och Bättring» og «een stadigh Troo». Han skriver om bønn og «Andeligha Läkedomar», men også om «Flycht og Undwijkelse», samt om forholdsregler og legemidler. Det var viktig at «Portar och Dörrar, vthi Pestilentziske Tijdher, wäl förwaras och äro igenstängde», og om kvelden måtte man rense luften med røken av aromatiske droger. Biskopen priser «godt starckt Brennewijn aff Enebär», og gir en lang rekke oppskrifter på «Inwertes Preserwatijff emot Pestilentz». For eksempel, heter det, skal man alltid holde «tuggadt Angelicaroot» i «Munnen och under Tungona».

Som biskop i Strängnäs ønsket Laurentius Paulinus å styrke stiftsbyen som lærdomssentrum. Han opprettet et gymnasium, en institusjon i skiktet mellom latinskole og akademi, som han ville utvikle til et slags stiftsuniversitet. Derfor fikk han også anlagt et boktrykkeri ved domkirken. Fra dette trykkeriet utgikk hans bindsterke teologiske verker, men den første boken som forlot pressen var nettopp *Pestilentz-Speghel*. Boktrykkeren Olof Enæus kom fra Uppsala, mens type-materialet stammet fra skriftstøperen Peter van Selow i Stockholm. Skriftstøping var nå blitt et selvstendig håndverk.

Som trykksak betraktet er boken typisk for barokktiden. Tittelbladet er trykt i rødt og sort, omgitt av en allegorisk tresnittramme med klassiske figurer. Brødteksten er satt i flere forskjellige skriftgrader, og hver side er innrammet av en typografisk randlist. Andersen-samlingens eksemplar er innbundet i et samtidig sort helskinnbind med dekor i blindtrykk. Bindet er restaurert og har fått nytt tittelfelt og ny gulldekor på ryggen. Foran i boken finner vi to bokeiermerker,

begge brukt av den svenske kirkehistorikeren Hilding Pleijel (1893–1988), en betydelig bibliofil som skal ha eid Lunds største privatbibliotek. Samlingen, som gikk under navnet Bibliotheca Pleijel antiqua, ble solgt ved tre store auksjoner tidlig på 1980-tallet. Bakerst i boken har Pleijel notert at den er «köpt hos Thulins auktion 20/9 52» for 180 kroner, og «restaur[erad]. hos E. Hansson 12/8 54» for 90 kr. På innsiden av bakpermen har bokbinderen Ernst Hansson i Lund klebet inn sin etikett.

CARL LINDH

Huufß-Apoteek och Läkier-Book

Visingsborg: Johannes Kankel, 1675

11

ET ANNET SVENSK PROVINSTRYKK i Andersen-samlingen gir oss innblikk i miljøet rundt den aldrende grev Per Brahe den yngre (1602–1689) på slottet Visingsborg ved Jönköping, der han holdt hoff nærmest som en fyrste. Brahe begynte sin karriere som kammerherre for Gustav 2. Adolf og deltok i hans felttog i Preussen på 1620-tallet. Han steg i gradene, først som riksråd og siden generalguvernør over Finland, og var blant annet med på å etablere akademiet i Åbo, i dag Helsingfors universitet. Grev Brahe organiserte forsvaret av Halland og Skåne i 1657 og drev Gyldenløves tropper tilbake til Danmark. Ved Visingsborg holdt han seg med en liten armé på to hundre mann og anla byen Gränna med småindustri for å forsyne troppene. Han etablerte dessuten en skole, et trykkeri og en papirmølle. På slottet hadde den lærde greven også et stort bibliotek.

Boktrykkeren på Visingsborg var den tyskfødte Johann Kankel, som på 1660-tallet hadde kommet til Stockholm for å etablere seg. Her traff han grev Brahe, som ansatte ham som en slags «hoffboktrykker» på Visingsborg. Opprettelsen av trykkeriet var et ledd i grevens forsøk på å hevde grevskapets selvstendighet, men samtidig et uttrykk for hans lærde interesser. Kankel hadde sitt eget skriftstøperi og var en dyktig tresnittkunstner. Blant trykkeriets omkring 50 utgivelser finnes en rekke viktige bøker, blant annet en oversettelse av *Heimskringla*, men Carl Lindhs *Huufß-Apoteek* er likevel en av de morsomste trykksakene.

• 8vo

Andersen 1995, 7

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1996

Den er nemlig i alle ledd et helt og holdent lokalt produkt.

Dedikasjonen, datert i Visingsborg, er stilet til greven selv. Boken er trykt av «Hans HögGrefl[iga]: Nåd[es]: Booktr[yckare]», med lokalt støpte typer, formodentlig på papir fra grevens egen papirmølle. Forfatteren selv, bartskjæren Carl Lindh, var «Grefl[iga] Nådes Chirurgus», mens teksten var «tilsamman draget aff the beste Authoribus som finnas i Hans Hög-Gr[äfliga]: Nådes Herr Rükz Drotzetens Grefwe Peer Brahes Bibliothek». Alt og alle som var involvert i arbeidet med boken kan altså knyttes direkte til grevens hoff. Boken ble naturligvis utgitt til bruk først og fremst for grevskapets innbyggere og grevens mange ansatte, som ved dens hjelp kunne holde seg friske og arbeidsføre.

Carl Lindhs *Huuf-Apoteek* er en hendig, liten selvhjelpsbok med kurer hentet fra en rekke eldre og samtidige medisinske verker, «aff äthskillige förnämbe Authorer, och Medicorum Skriffter». Enkelte av kurene skal også være hentet fra lokal folketradisjon, andre fra Lindhs «egen Förfarenheet». Det var, forteller Lindh, «icke många Bööcker på vårt Svenska Sprääk» der «eenfaldige Folck må finna beskreffne Läkedommar emoot the Siukdommar, som undertijden här uthi Rijket plåga gåå i Sväng». Det var derfor hans ønske å utgi «them Eenfaldigom till Tiänst och Gagn, een lijten Tractat härom».

Lindh's legebok er meget sjelden; i alt er det ikke registrert mer enn et tital eksemplarer av den. Andersen-samlingens eksemplar er dessuten komplett og meget velbevart. Bindet er riktignok senere enn trykket, et typisk svensk empirebind i halvskinn, med en overdådig gulldekorert rygg og marmorert overtrekspapir. Et bokeiermerke er falt ut – det har bare etterlatt seg rester av limet, og ellers inneholder boken ingen proveniensopplysninger. Det eneste sporet av bruk er rettelsene av trykkfeil. Forfatteren avslutter også teksten med en oppmuntring til leseren om ikke å klandre ham om «nägra Tryckfeel hafwer sig insmöget», men heller rette dem «æquo animo», med sinnsro. Gamle bøker inneholder som regel trykkfeillister og det var meningen at de som kjøpte boken selv skulle rette opp trykkfeilene i teksten for hånd.

HENRIK SMITH

Hinrick Smids Lægebog

*Lübeck & Rostock: Aswerus Krögers arvinger
& Steph. Möllmann, 1598–1599*

12

DET ER NOE LITT TUNGT og standsmessig over kvartutgavene av Henrik Smiths legebøker, slik de ble utgitt separat i 1557 og samlet i 1577. Særlig bøkene fra 1557, med sitt fine papir og sine vakre tresnittrammer på tittelbladene, gir assosiasjoner til forfinet lærdom. Bøkers format og utstyr sendte den gang, som nå, klare signaler. Det store og kostbare folioformatet var forbeholdt lærde, eksklusive verker. Det billige oktavformatet ble derimot brukt til skolebøker og personlig andaktslitteratur. Bare ved å se på boken fikk man et slags inntrykk av hva den kunne tenkes å inneholde. «Det er ingen Bibel», forklarer Erasmus Montanus i annen akt, idet broren truer med å slå ham over pannen med en bok. «Den Bog er jo stor nok til at være Bibelen», svarer Jacob. «Jeg kand nok see, at det hverken er Evangelii-Bog eller Catechismus». Selv Jacob visste at bibelen er stor, katekismeforklaringen liten. Jo større boken var, jo dyrere var den og jo lærdere gav den inntrykk av å være.

De første utgavene av Henrik Smiths legebok (#6) var ikke beregnet på folk som Jacob Berg, på tjenestefolk og bønder. De henvendte seg snarere til borgere og handelsfolk, til mellomstanden. *En skøn Nyttelig Lægebog* var opprinnelig utgitt som håndbok for bartskjærer, og *Fierde Vrtegaard* for jordmødre (#5). Den nye fellesutgaven av legeboken, som ble trykt i Lübeck og Rostock i 1598–99, retter seg imidlertid mot et bredere publikum. Det ser vi ikke minst på størrelsen. Boken har krympet ned til det lille oktavformatet, der hvert ark brettes til åtte blad. De

• 8vo

LN 1509; Thesaurus 269;
BD I, 799.

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1995;
Bruun-Rasmussen,
København, 2003.

mange opplagene av Smiths legebok viser tydelig at den ikke ble solgt bare med tanke på borgerskapet, eller legmannsdoktorer spesielt. Også blant almuen hadde boken etter hvert fått rykte på seg som autoritet. Det var dette ryktet forleggeren Lorentz Albrecht i Lübeck ønsket å utnytte med sin oktavutgave. Albrecht var bokfører i stor stil. Han hadde omfattende forretningsforbindelser med Danmark og Sverige og utgav en rekke bøker, særlig folkebøker, nettopp for det danske markedet. Nå skaffet han det brede lag av befolkningen tilgang til Smiths legebok i et rimelig og lite format som de allerede var fortrolige med fra katekismer og annen andaktsliteratur.

I den nye oktavutgaven, *Hindrik Smids Lægebog*, er de opprinnelig adskilte bøkene blitt enda litt tettere knyttet sammen, men de har fremdeles separat paginering og hvert sitt tittelblad. Boken er trykt i tre omtrent like store deler, og kunne deles opp om man ønsket å binde den i tre bind i stedet for ett. *Tredie vrtegaard*, med fellestittelbladet, utgjør første bind, de fire kortere bøkene fra 1557 andre bind, og *En skøn loestig ny vrtegaardt* tredje bind. Mens første og andre bind er trykt i Lübeck i 1598, er det tredje trykt i Rostock året etter. Hvert av de tre bindene har dessuten egen kolofon. I andre bind, som inneholder de fire kortere bøkene, er arksignaturene fortløpende, og deltittelbladene markerer nå bare begynnelsen på en ny tekst. Disse fire tekstene er trykt som *ett alfabet* og der teksten i én bok slutter på en *recto*, på forsiden av et blad, er tittelen til neste bok trykt på bladets *verso* eller bakside. Tekstene i denne delen kan altså ikke fysisk skilles fra hverandre uten at den ene mister sin siste side, eller den andre mister tittelbladet. Verket kunne deles i tre separate bind, men andre bind kunne ikke deles opp i sine fire enkeltbøker. Til tross for at utgaven er trykt som tre adskilte deler, forekommer de aller fleste eksemplarene i ett bind.

Andersen-samlingen inneholder to eksemplarer av den første oktavutgaven. Den er ingen veldig sjelden bok idag, hverken i bibliotekene eller i antikvariatene. Det tyder på at den hadde et stort opplag og fikk stor utbredelse. De to eksemplarene i Andersen-samlingen er nokså like, begge er bundet i ett bind, begge i

samtidig helpergament, det ene med rester etter bindesnorer. Bøkene er ikke like tykke (henholdvis 6 og 8,5 cm), men det skyldes rett og slett at det er brukt forskjellige papirkvaliteter. Begge eksemplarene er komplette, men likevel er det typografiske forskjeller mellom dem. De representerer hver sin variant av utgaven, i *Thesaurus librorum danicorum* omtalt som trykk A og B. Så lenge trykte bøker var håndverksprodukter og teksten ble satt for hånd, kunne det enkelt foretas endringer underveis i trykkingen. Det gav igjen opphav til forskjellige varianter av samme trykk. A- og B-trykket kan blant annet skilles fra hverandre på tittelbladet til andre bind, med tittelen *Fierde Vrtegaard*. De har nemlig forskjellige tresnittornamenter.

Det ene eksemplaret har den gang det var nytt tilhørt en Peder Nielsen, som har skrevet sitt navn på ett av deltittelbladene, samt i bakpermen. Der finner man også navnet «Anna Hans Datter», skrevet med «Egen Handt». Det er i det hele tatt påfallende mange kvinnelige eiernavn i legebøkene fra denne tiden. Det forteller oss litt om kvinnelig bokeierskap i tidlig nytid og kanskje samtidig noe om kvinnes rolle i husholdningen. Det andre eksemplaret er imidlertid enda mer interessant. Det skyldes at en tidligere eier bakerst har fått bundet inn 40 blanke blad, som han siden har fylt med håndskrevne tillegg.

Disse tilleggene, som i seg selv utgjør en liten, håndskrevet legebok, stammer fra 1600-tallet, men forfatteren avslører seg ikke ved navn. Utdannet var han nok, kanskje selv lege. Skriften er jevn og konsekvent, samt spekket forkortelser, referanser og latinske ord: «vide seq. pag.», skriver han når han refererer til følgende sider, «just[ificatus] & p<ro>batus est» når midlene er virksomme og velprøvde. Oppskriftene krever kostbare apotekvarer som kamfer, lakris og anis, varer som

var forbeholdt eliten, og angir nøyaktige mål. Blant mye annet finner vi «Raad for steen», «for liigtorn», «for heede i øinene», «for gulesaat» og «blodsaat», «for hoste», «mod Edder et plaster», «for skab» og «for feber som er i blodet». Teksten omfatter husholdningsråd, om «Mus oc Rotter at fordriffue», om karpehold og birøkt, samt i det minste én magisk oppskrift. Blant de mange medisinske rådene finner vi nemlig en kur «for galne hunde bid», altså rabies. Akkurat som den magiske oppskriften bakerst i Hans Christensen Bartskaers legebok (#9) dreier det seg om en magisk formel som skal skrives på «it styche brød». Formelen lyder

«DE+FENE+BENE+PENE+KANE+PANE+VENE+TETO».

Det er korrumpert latin som ligger til grunn for formelen og vi gjenkjenner forvrengninger av latinske ord som «defendo», jeg beskytter, «bene», godt, «canis», hund, og «panis», brød. Selv om denne formelen ganske sikkert er dansk, kjenner man lignende besvergelses også fra Norge. For å avsløre en tyv kunne man i Telemark på 1700-tallet skrive «Pax+Dax++Emax+++» på en ostebit. For gale hunder, derimot, anbefaler *Vinjoboka* formelen «artes ffortes sortes resortes». Den håndskrevne *Vinjoboka* fra slutten av 1400-tallet er Norges eldste magiske oppskriftsbok eller svartebok og kan på mange måter dessuten regnes som den eldste norske legeboken. De siste to hundre årene har den vært del av samlingen ved Oslo katedralskole og siden 2016 er den oppført på UNESCOs liste over Norges dokumentarv. Henrik Smith selv hadde ikke mye til overs for «Trolkarle oc Trolkoner, oc andet saadan<n>t orkeløst Folck», som han skriver. Man finner spor av trolldomstro også i legeboken, endog gode råd til beskyttelse mot heksekunst, men Smith ønsket ikke selv å formidle trolldom til sine lesere. De som ville å støtte seg til magi, måtte, som her, selv skrive trolldomsformlene inn i boken.

WALTHER HERMANN RYFF

Confectbuch unnd Hauß Apoteck

Frankfurt am Main: Christian Egenolffs arvinger, 1567

13

EN AV 1500-TALLETS mest produktive og populære, men også mest utskjelte legeboksforfattere var tyskeren Walther Hermann Ryff (†1548). Vi skal treffe ham igjen senere (#28) og det kan til å begynne med være nok å si at heller ikke hans bøker er selvstendige arbeider. Ryff ble i samtiden regnet som en skamløs plagiator, men for «der gemeine Mann» som leste og brukte Ryffs bøker, var det av mindre betydning hvor teksten opprinnelig stammet fra. Konfektboken utkom første gang i 1544 og ble raskt utbredt i Tyskland, utgitt i et dusin utgaver. Som *husapotek* var boken en samling oppskrifter som kunne komme til nytte i husholdningen. At den først og fremst tok for seg søtede legemidler, konfekter med sukker og honning, og at den var illustrert med tiltalende tresnitt av både ingredienser og redskaper, gjorde den ikke mindre populær. Boken er trykt av Christian Egenolffs arvinger. Firmaet var særlig kjent for sine illustrerte verker, blant annet rikt utstyrte urtebøker av Eucharius Rösslin (#29) og Adam Lonitzer (#30).

Tittelen konfektbok kunne tyde på at Ryffs skrift er en slags kokebok snarere enn en legebok. Med *confectiones* forstod man imidlertid på Ryffs tid søtede legemidler, særlig for å styrke magen og befordre fordøyelsen. Disse populære medisinerne ble naturligvis også spist som søtsaker for nytelsens skyld. Etter at sukker først kom til Europa fikk det til å begynne med kun medisinsk anvendelse. I Ryffs *Confectbuch* er de sukrede eller honningtrukne legemidlene hovedsaken, og det er

• 8vo

Kfr. Hagelin 1997, 60

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1999

med dem han begynner. Boken er delt i åtte deler. Den første tar for seg latverger eller *electuaria*, en gruppe legemidler som bestod av forskjellige droger blandet med honning eller sirup. Andre del behandler *conserva*, plantedeler revet med sukker til en grøtaktig konsistens, og *condita*, røtter, blomster eller frukter overtrukket med honning. I tredje del redegjør Ryff for forskjellige siruper, viner og søte drikker, mens fjerde del er viet laksativer, samt purgerende og utdrivende midler av forskjellig art. Femte bok tar for seg de egentlige konfektene, krydrede latverger eller nøtter og frø overtrukket med sukker. Sjette bok handler om oljer, salver og plastre, syvende om røk og røkelse, mens åttende og siste bok beskriver destillasjon av «Aqua uitæ».

Ryffs konfektbok kunne friste sitt publikum med hundrevis av forskjellige og helsebringende søtsaker, men også med spennende illustrasjoner til teksten. I alt inneholder den nærmere femti små tresnitt. Det aller første gir oss innblikk i offisinet, der apotekeren står og støter droger i en morter mens kundene, og en hund, venter ved disken. På veggen henger redskaper og instrumenter, og på hyllene står krukker, kar og esker med legemidler, samt sukkertopper til bruk i alle slags søte fristelser. De fleste illustrasjonene er samlet i bokens første del. Her er bikuber og sukker, eksotiske frukter, kryddere og planteillustrasjoner hentet fra urtebøkene som Egenolff utgav på samme tid. Tresnittet av «Wegwart» var for eksempel opprinnelig skåret til Adam Lonitzers urtebok (#30), mens tresnittet av «Peonien Rose», som også er gjengitt hos Lonitzer, opprinnelig var blitt skåret til Eucharius Rösslins urtebok (#29). Ryff viser oss også bilder hakkebrett og vuggekniv, vinglass og vintønner, glasskobler og sponesker. I kapitlet om laksativer er det endog avbildet et klystér, om enn ikke i aktiv bruk. Også noen av disse tresnittene går tilbake til Lonitzers urtebok.

Boken er trykt i et hendig lite oktavformat. Tittelbladet er særlig påkostet, med tekst i både rødt og sort, og er altså trykt i to omganger. Bindet er enkelt, i helpergament, med rester etter bindesnorer. Permene er myke, uten kartong eller treplater, slik at boken lett kan stikkes i lommen. Til det bidrar også de lange

Ex Libris Joh. G. Rivinoll

Confect Buch vnd

Haus Apotec / Künstlich zu
bereiten / einmachen / vnd gebrauchen /
Wes in Eidenlichen Apoteccken / vnd hausz
haltungen zur Arznei / täglicher notturfft / vñ
auch zum lust / dienlich vñ nütz / Treuliche
vnderichtung / So vil dem gemeinen Man
nötig / in Acht theyl kürzlich abgtheilt. In hale
zu end angehencken vollform
nen Registers.

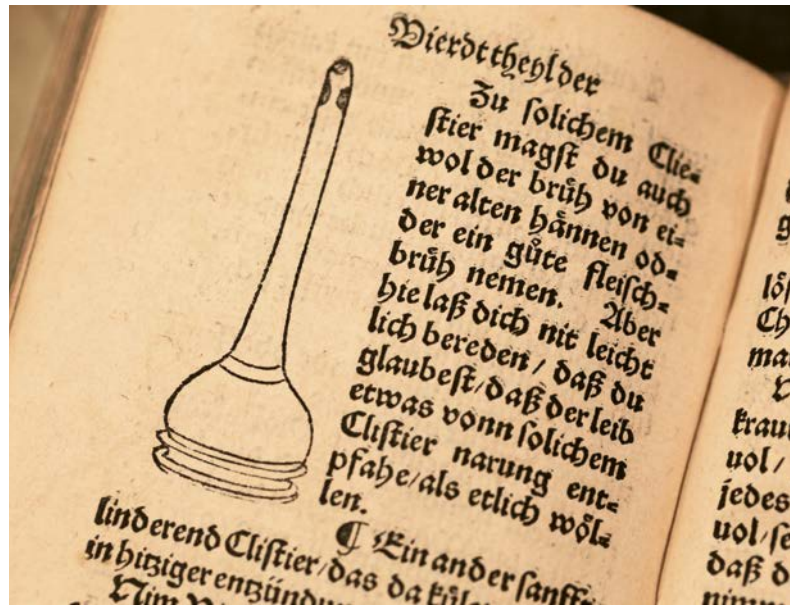
Durch H. Gualtherum Ryff, Argent.
Medicum.

Mit Keyserlichen Gnaden vnd Priuile
gien auff acht jar.

M. D. L. XVII.

pergamentklaffene, som nesten dekker forsnittet. På tittelbladet står en gammel «ex libris»-innskrift med navnet «Reinnolt». Neste eiersignatur i rekken er «Daniel Friderik Jochum» i 1742, mens en ny eier litt inn på 1800-tallet har notert at boken «kostete mich 4 fl 30 s». På fribladet finner vi også et moderne bokeiermerke. Med en slyngende vinranke i bakgrunnen viser det Madonna og barnet innen en omskrift fra salmenes bok. På et banner under står initialene «ALS» for den engelske vinhandleren og vinkjenneren André Louis Simon (1877–1970). Det er uten tvil Ryffs omfattende kapittel om vin som er grunnen til at han har skaffet seg den. Vin var ifølge Ryff nærmest et vidundermiddel som «stärcket alle ausserliche und innerliche glieder, erhelt die lebliche farbe, gibt rein, gesundt, und frisch geblüt». Og som om det ikke var nok, oppmuntret vinen «der traurigen, und macht die verzagten freudig».

CHRISTOPH WIRSUNG

Ein new Arzney Buch

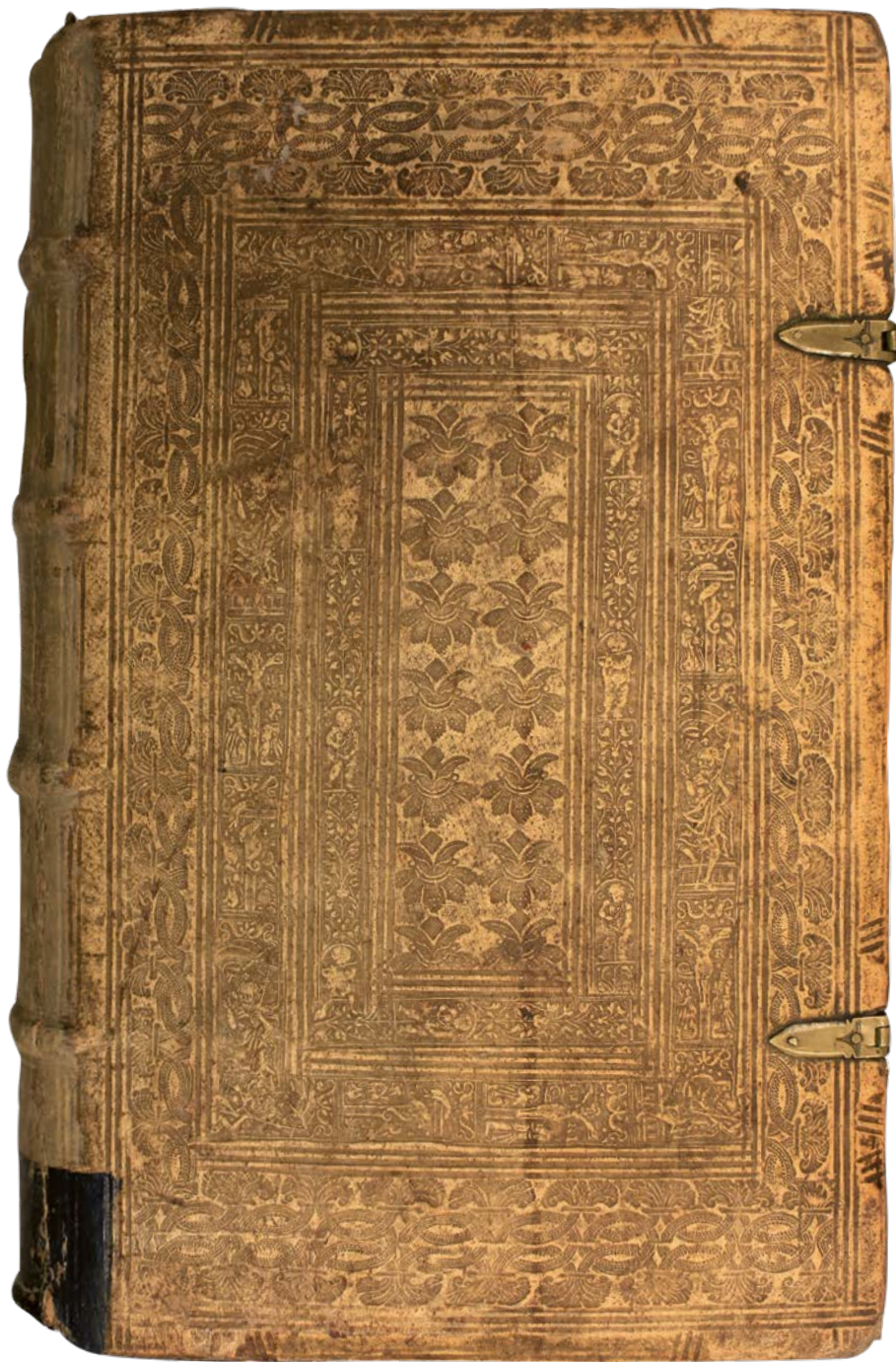
Neustadt an der Hardt: Mattheus Harrnisch, 1582

14

ET AV DE STØRSTE, flotteste og best bevarte renessansebindene i Andersen-samlingen er en tysk legebok. Det monumentale formatet skiller den fra legebøkene slik vi så langt har truffet dem, som rimelige håndbøker. Ser man for seg en typisk bok fra et gammelt klosterbibliotek, er det en bok som denne man forestiller seg. Boken stammer da også nettopp fra et østerriksk kloster. Øverst på tittelbladet har klostrets bibliotekar skrevet «In Usum F<ratrum> Minorum Halensium», altså til bruk for fransiskanerbrødrene i Hall. Moderne stempler bekrefter at boken har stått i «Bibliothek der Franciscaner in Hall» og at den er «ausgeschieden» fra «Kloster d[er]. Franziskaner Solbad Hall».

Fransiskanerklostret i Hall, øst for Innsbruck i Tyrol, ble grunnlagt i 1635 og er fremdeles i virksomhet. Etter eierinnskriften å dømme ble denne boken innlemmet i klosterbiblioteket da den ennå var forholdsvis ny, og ikke utskilt før midt på 1900-tallet (bynavnet Solbad Hall, som står på utgått-stemplet, var bare i bruk mellom 1938 og 1974). Boken har antagelig stått i klosteret i tre hundre år før den ble solgt. Ennå består klosterbiblioteket av omkring 25.000 bind, deriblant 117 inkunabler og 220 håndskrifter. Hvorfor akkurat denne boken er kommet ut på markedet vet vi ikke, men i dag er det ytterst få medisinske skrifter igjen i samlingen. Klostrene var viktige kunnskapssentre. Munkene drev urtehager og syslet med legekunst. Særlig Fransiskanerne var kjent for sine sykehus, og man kan derfor

• Fol
Antiquariat Gerhard Gruber,
Heilbronn, 2007

lett forestille seg hvorfor brødrene i Hall i sin tid gikk til anskaffelse av Wirsungs store *Arzney Buch*.

Selve bokbindet er laget av elfenbenshvitt alungarvet svineskinn over tykke, skråhøvlede eikepermer med to dekorerte messingspenner. Ryggen, som ikke skulle sees på hyllen, er enkel, men de overdådig utsmykkede permene er fullstendig dekket av rulletrykte plantemønstre og akantusranker i blindtrykk, dels med amoriner, dels med små figurative motiver. Vi finner en kalvariescene, Johannes døperen med to fingre pekende mot himmelen og et taukors med en slange, en referanse til Fjerde mosebok, der Moses henger en bronseslange opp på en pæle til beskyttelse mot slangebitt. Slangen er på den ene siden et symbol på Kristus selv, frelseren på korset, men i forbindelse med en legebok kan symbolikken også tenkes å være mer konkret, som et bilde på den legedom leseren kan finne mellom bokens permer.

Bokbindet er av en type som det finnes flere eksempler på i Andersen-samlingen. Og det er påfallende hvor robuste og tunge disse renessansebindene

er. Det skyldes en arv fra middelalderens pergamentskodekser. Pergamentet som dengang ble brukt til skrivemateriale er uhyre følsomt for variasjoner i luftfuktighet, og for å holde boksidene mer eller mindre plane var det nødvendig med solide bind av eik med metallspenner som holdt boken lukket når den ikke var i bruk. Uten slike tiltak ville pergamentsidene krølle seg og sprike ettersom luftfuktigheten svingte i trekkfulle klostre. Etter at papiret, som er langt mindre følsomt for slike svingninger, kom i bruk, var det strengt tatt ikke lenger behov for så solide bind. Likevel tok det flere hundre år før de gamle bokbindstypene fra middelalderen ble helt og holdent erstattet av enklere og lettere bind, med kartongpermer, løse rygger og uten spenner og beslag. Disse nye, lette og ofte rikt forgylte skinnbindene stammet opprinnelig fra Orienten. Det moderne, europeiske bokbindet oppstod i kontaktflaten mellom Europa og den arabiske verden, i Italia og Spania.

Wirsungs *Arznei Buch* er ikke illustrert, utover et tresnitt på tittelbladet. Innenfor en oval arkitektonisk ramme med mytologiske motiver, klassiske guddinner, amoriner og overflødigshorn, foregår et mylder av aktivitet knyttet til bokens emne. Ute i en hage står gartneren og spar jorden, mens en kvinne binder de voksende legeurtene opp i espalierer. En apoteker og hans hustru renser og støter tørrede planter i en stor morter, mens en lærd alkymist destillerer forskjellige *composita* på et stort apparat fullt av retorter og kolber. Bak ham diskuterer to leger medisineringen ved pasientens seng. I midten står en elegant antrukken mann, kanskje forfatteren selv, og forteller om de pågående aktivitetene til en utvalgt tilhørerskare. Tresnittet gjengir et mye brukt standardmotiv i tidens urte- og legebøker. Vi finner den samme treblokken brukt så sent som i 1770-utgaven av Adam Lonitzers urtebok, i Katedralskolens gamle bibliotek.

Den tyske legen og apotekeren Christoph Wirsung (1500–1571) kom fra en velstående kjøpmannsfamilie og fikk en grundig humanistisk utdanning, blant annet i Italia. Som lege og apoteker samlet Wirsung opplysninger om en stor mengde forskjellige legemidler. Arbeidet med legeboken tok ham tre år, og

In Verum P. Minorum in Valerium /

Einnew Arbney Buch Darinn fast alle außzer-

liche vnnnd innerliche Glieder des
menschlischen Leibs / samptihren Kranckheiten vnd Ge-
brechen / von dem Haupt an bis zu den Füßen / vnd wie man dieselbi-
gen durch Gottes hülf / vnd seine darzu geschaffene Mittel / auff man-
cherley weis wenden vnd curieren soll.

Durch den Ehrenbesten / Aelchbaren vnd Fürnemen Herrn
Christophorum Wirsung / mit sonderem fleiß aus den berühmtesten Arzten /
so wol der newen als der alten geschriebenen Büchern / vnd sonderbarer
ersahrung zusammen getragen / vnd erstlich in Druck verfertigt.

Solgender aber

Zuehren der Durchleuchtigen Hochgebornen Fürstin vnd Frawen / Frawen
Elizabeth / Gebornen Herzogin zu Sachsen / Pfalzgräfin bey Rhein / Herzogin in Bepern / fleißig
vbersehen mit zweyen nützlichen Registern gelectet / in eiu richtig ordnung verfasst / vnd auff ein neues mit einem
leslichen Buchstaben in Druck vbergeben / Durch Iacobum Theodorum Tabernamont-
tanum / der Arzney Doctor zu Heydelberg.

Mit Römischer Keyserlicher Maiester Privilegien auff zehen jar nicht nachzudrucken.
Gedruckt zur Newstadt an der Hardt / durch Mattheum Harnisch.

M. D. LXXII.

før trykkingen lot han den kjente botanikeren og legen J. T. Tabernæmontanus gjennomgå manuskriptet. Boken ble utgitt første gang i 1568, kom i flere utgaver og ble til og med oversatt til engelsk. Den er uttrykkelig skrevet med tanke på legfolk, «der gemein Mann», og Wirsung la vekt på rimelige medisiner, ikke bare sjeldne og kostbare apotekvarer. Boken er ordnet etter prinsippet «a capite ad calcem», og inneholder derfor fire hoveddeler, om hodet, brystet, magen og lemme-
ne. I ytterligere fire deler behandler forfatteren hudsykdommer, feber, pest og for-
giftning, mens et tillegg beskriver hvordan man lager pepperkaker, krydderviner,
oljer og spirituosa. Til å være en legebok er Wirsungs arbeid uvanlig omfattende.
Hovedregisteret inneholder så mange som 30.000 oppslagsord. Oppskriftene
stammer ikke bare fra klassiske og middelalderske kilder, men fra hans egen og
hans samtidiges legepraksis, og avslører bred erfaring. Behandlingen er beskrevet i
stor detalj, med et bredt spekter av legemidler i forskjellige doseringsformer. Sånn
sett er denne legeboken langt mer enn en enkel oppskriftsbok; i kraft av sitt om-
fattende teoretiske innhold ble den nærmest en lærebok i medisin. Som vi har sett
var den også en viktig kilde for Benedicus Olais svenske *Läkere Book* (#7).

CARL VON GOGLER

Erneuerte Hauss- und Feld-Apothek

Frankfurt am Main: Johann Andreae, 1678

15

OM FORFATTEREN av *Hauss- und Feld-Apothek* vet man så godt som intet. Navnet Gogler forekommer kun i forbindelse med denne ene boken, som var populær og kom i en rekke opplag. Den ble første gang trykt 1667, og Andersen-samlingens eksemplar er tredjeutgaven fra 1678. Det dreier seg om en typisk legebok. Innholdet er dels ordnet «a capite ad calcem», slik at første kapittel handler om «Kranckheiten des Haupts und Halses», det andre «der Brust», det tredje «des Bauchs» og det fjerde «der Glieder». Så følger egne kapitler om sykdommer hos kvinner og barn, om «Fiebern und Vergriffungen», «allerhand Wunden», om ansiktet og håret (først og fremst lus), om purgerende midler, klystérer, salver og plastre, før siste kapittel tar for seg årelating eller «Aderlassen». På den kobberstukne frontispisen ser vi apotekeren og legen ved pasientens seng. Pasienten studerer selv legeboken, som han har hentet ned fra en velfylt hylle med bøker, alle med snittet og messingspennene vendt utover mot rommet

Det er interessant at en rekke av von Goglers kurer stammer fra fornemme kvinner som sies å ha dyrket legekunsten. Han nevner «Frau Elisabeth, Gräfin von Schwartzenberg», en «Churfürstin von Weimar», en «Herzogin von Österreich» og «die Herzogin von Rochlitz», blant flere andre. Kvinner var, som vi har sett, et viktig publikum for urte- og legebøkene, og referanser til legekyndige adelsfruer kan derfor ha virket salgsfremmende. De kan naturligvis like godt avspeile

• 8vo

Kfr. Nissen 1786;
Andersen 1995, 6

Boghallens antikvariat,
København, 1994

Bundet med Tarquinius Ocyorus [Schnellenberg]: *Kurtz- und Nütliches Pest-Büchlein*. St. Annaberg: David Nicolai, 1680
Bundet med P. F.: *Anthora, Das ist Gifft-Heil, oder Beschreibung und curirung Des Giffts Der Pestilentz*. [St. Annaberg: David Nicolai], 1680

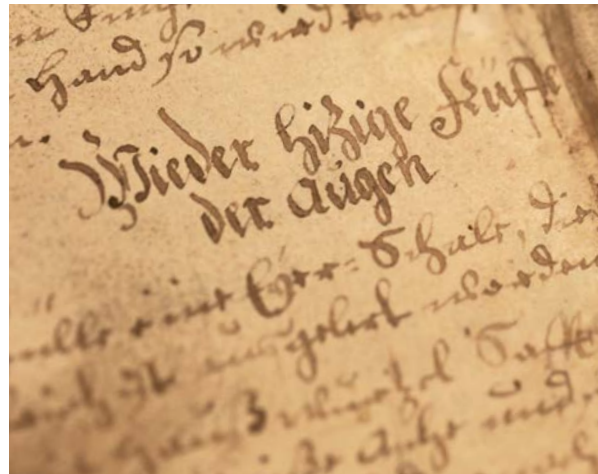

faktiske forhold, at det også i adelsmiljøer var kvinnene som dyrket legekunsten. I Andersen-samlingen finner vi også en reklameplakat trykt i Roma i 1726. Plakaten anbefaler *Le gran virtu' e maravigliose operazioni del balsamico filosofico*, som ifølge selgeren var oppfunnet av «la Regina di Svezia», av drottning Christina.

I dette bindet er von Goglers legebok innbundet sammen med to andre, vel så interessante trykksaker. Den første er en pestbok trykt i St. Annaberg, dagens Annaberg-Buchholz, sydvest for Dresden. Forfatteren er Tarquinius Ocyorius, eller på tysk Schnellenberg (†1561). Han var virksom som pestlege i Sachsen, fikk doktorgraden i Köln i 1540, og skal ha vært en tidlig og viktig tilhenger av erfaringsbasert legekunst. Schnellenbergs lille pestbok utkom i en rekke opplag, første gang i 1546, og i Andersen-samlingen finnes den dessuten opptrykt i W. H. Ryffs *Kurtzes Handbuehleln* (#28). Boken begynner med en oversikt over tyve «Pestilentz Wurtzeln». Hver av dem er illustrert med et lite, men velskåret tresnitt i urtebøkenes typiske stil. Deretter følger instruksjoner «wie man sich vor der Pest soll præserviren, und davon nach GOTTes Willen retten». Her redegjør Schnellenberg for alle mulige forholdsregler og behandlinger som kan komme til nytte under pestepidemier. Samlebindets tredje og siste trykksak er også en liten pestbok, med tittelen *Anthora* eller motgift. Tittelbladet oppgir hverken trykker eller trykkested, men årstallet er det samme som for Schnellenbergs *Pest-Buehleln* og siden samme vignett går igjen i begge, må det være trygt å anta at også denne er trykt av David Nicolai i St. Annaberg.

Disse tre bøkene ble bundet sammen i ett helpergamentbind i 1680. Det vet vi fordi bindets første eier har prydet det med sine initialer, «SASM», og årstallet. Bakerst har han latt bokbinderen hefte inn tredve blanke blader, der han selv kunne føre inn egne oppskrifter og notater for hånd. På tittelbladet gir denne første eieren seg også til kjenne ved navn: «Sum de Libris Simonis Arnoldi Schlütter Misn[iensis]», forteller boken. Det har likevel ikke vært mulig å identifisere ham nærmere, skjønt han åpenbart har kommet fra Meissen, på latin Misnia, ti mil nord for St. Annaberg. Neste eier har også skrevet navnet sitt på tittelbladet, som

«M[agister]. Samuel Wolff», også han «Misn[iensis]», og pastor i «Urspru<n>g». Ham finner vi omtalt som prest i Ursprung og Oberlungwitz, bare noen mil fra Meissen, i 1720. Boken har med andre ord ikke vandret langt.

På 1930-tallet befant boken seg ifølge et stempel i «Bücherei Die Deutsche Apothekerschaft», og litt senere ut i århundret har legen Gunnar Hansell (f. 1895) i Malmø stemplet sitt navn på fribladet. Både foran og bak i boken, på de blanke sidene, er det ført inn dusinvis av håndskrevne oppskrifter i flere forskjellige hender. Her anbefales «Mutter Milch» for «das Kalte», og vi finner råd om «das Blut der Nasen zu Stillen», «wieder hitzige Flüsse der Augen», «den Urin zu befördern» eller «ein viertägiges Fieber zu curiren».

NIELS MIKKELSEN AALBORG

*Medicin Eller Læge-Bog,
Deelt vdi fem smaa Bøger. 1–2*

København: Tyge Nielsson, 1640 & 1638

16

MARKEDET FOR LEGEBØKER og annen medisinsk selvhjelpslitteratur var stort, også i Danmark-Norge, og det var flere som ønsket å ta opp konkurransen med Henrik Smiths populære skrifter. Den eneste som kunne måle seg med Smith var presten Niels Mikkelsen Aalborg (1562–1645). I Andersen-samlingens utgave av hans legebok er tittelbladet nøyaktig kopiert etter forbilde av Henrik Smiths legebok i oktavutgaven fra 1598–99. Til og med den typografiske rammen rundt teksten – en eggstav – har boktrykkeren kopiert ned til minste detalj. Aalborgs legebok lignet altså ved første øyekast til forveksling på Smiths. Det gav gjenkjennelighet og lånt autoritet, og dermed forretningsmessige fortrinn. Legeboken utkom i en rekke opplag, men har en langt mer avgrenset utgivelseshistorie enn Smiths, som ble utgitt med jevne mellomrom over en hundreårsperiode. Aalborgs legebok utkom første gang i 1633, siste gang allerede i 1664, om vi ikke regner med opptrykkene fra 1800-tallet.

I sin levetid utgav Henrik Smith seks adskilte medisinske bøker (#4, 5), og etter hans død ble de i 1577 samlet til én bok med felles tittelblad (#6). Det var altså utgiveren som skapte «Smids legebok», slik den etter hvert ble kjent, som et enhetlig verk. Og på grunn av sin enorme popularitet, satte boken standard for

• 8vo

Thesaurus 741; BD I, 800;
Andersen 1995, 5

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1992

Bundet med N. M. Aalborg:
Ny Hußholdnings Calender. 1–4.
København: Tyge Nielsson, 1642,
1638 & 1643

hvordan legebøker skulle se ut. Da Aalborg senere utgav sin egen legebok og husholdningskalender, delte han stoffet inn på tilsvarende måte, i mer eller mindre separate deler og tillegg, alle med sine egne tittelblader, men med til dels fortløpende paginering og arksignaturer som viser at de hører sammen. Det er en slik samlet utgave som finnes i Andersen-samlingen. De enkelte delenes tittelblader angir alt fra 1638 til 1643, og boken er altså tilsynelatende satt sammen av både eldre og nyere trykk, men de forskjellige bøkene hører likevel sammen som en helhet.

Niels Mikkelsen Aalborg var teolog, men hadde også studert medisin, en interesse han selv tilskrev sin svakelige ungdomstid. Legeboken fikk stor utbredelse i samtiden; den «oplevet forskjellige Oplag og findes endnu hist og her blandt Almuen», heter det i *Dansk biografisk leksikon* så sent som på slutten av 1800-tallet. Det er nettopp som forfatter og oversetter av folkebøker, både teologiske og medisinske, at Aalborg huskes i dag. Forøvrig er legeboken antagelig den første danske bok som omtaler tobakksrøking.

Aalborgs sykdomsforståelse var teologisk. «Hvad er da aarsag til siugdøm?»», spør han. Svaret er «Synden». Uten den «bliffver all Siugdømmen diß lættre at Curere». Som Smith før ham la Aalborg dessuten stor vekt på bruken av innenlandske legeplanter. De var ikke bare lettere tilgjengelige, de hadde både tradisjonen og teologien på sin side. I et av hyllingsversene som er trykt foran i boken kommer sjøoffiseren Peder Galt inn på verdien av den enkle, tradisjonelle og lokale urtemedisinen.

GUd lader voxer i alle Land
Det den arme Siuge hielpe kand
Saa Naadig oc god er hand forsand.

Saadanne Raad i deris Siukdom
Vore Fædre simple oc from
Brugte før de fick Rhebarberum.

MEDICIN

Eller

Læge:Boog

Deelt vdi fem smaa Bøger.

De indeholdis i den

I. Bog/ Om Menniskens Sundhed
ved lige at holde.

II. Om atskillige Siuger at curere ved
Naturlige Kraffter.

III. Om nogle synderlige Dreers Kraff-
ter: De distillerede Vand.

IV. Om den Lægedom som huere Men-
niske altid haffuer hos sig self.

V. Om Spæde Børns Siuger.
Med siid samlet oc sammensreffuet

Aff

Niels Michelson Aalb. Sogne

præst til Kongl. Mayest. Sogn Brenner-
holm i Bisbenhaffn.

Cum Priv. Ser. Reg. Majest.

Den anden gang forbedret/ oc tryckt

Aff Tyge Nielson/ Aar 1640.

N. MICHELSSON

LÆGE-BOGK.

M. M.

AD 40, 4

KIØBENH.

Denne interessen for forfedrenes nedarvede medisin henger samtidig sammen med en mer almen antikvarisk interesse, ledet an av menn som Ole Worm, som står bak et annet av hyllingsversene i boken. Polyhistoren Worm huskes i dag først og fremst for sine antikvariske og historiske studier, og for sitt museum, som ble overført til Det kongelige Kunstkammer. Men han var lege, hadde ansvaret for universitetets botaniske hage og hadde studert botanikk under den store Caspar Bauhin. Med tidens store frem-

skritt innen anatomen fulgte en økende interesse for menneskekroppen og dens deler, også som legemidler. Denne utviklingen har satt spor i Aalborgs legebok, der hodeskallen og menneskeknokler, ørevoks, menneskefett og annet spiller en stor rolle i oppskriftene. Når han vier en egen del av boken til «den lægedom som huert Menniske altid haffuer hos sig selff», er det altså tale om legemidler laget av menneskekroppen.

Husholdningskalenderen, som legeboken her er bundet sammen med, var rettet mot bønder, nærmest som en utvidet almanakk eller bondepraktika, en bok med værspådommer, kalendariske og praktiske opplysninger. Måned for måned redegjør husholdningskalenderen for hvilke gjøremål som bør utføres. Aalborg bygger ikke på den egentlige *Bonde-Practica*, der Henrik Smith fant sin *Cisiojanus* (#4), men henvender seg til samme publikum. Stoffet har han for det meste hentet fra den tyske presten og landøkonomen Johannes Colerus' *Calendarium oeconomicum*, som også har inspirert en rekke andre, tilsvarende folkebøker i Danmark, Sverige og Norge.

Andersen-samlingens aalborgske samlebind er rent og pent – det er neppe blitt mye brukt – og innbundet i samtidig helpergament. Det har ingen notater, ingen understrekninger og ingen eiersignaturer som kan fortelle om dets historie, annet enn navnet «Stephens» skrevet med store bokstaver tvers over forpermen. Det kan derfor tenkes å ha tilhørt den engelskfødte arkeologen og filologen George Stephens (1813–1895), som tilbragte det meste av sin karriere ved Københavns universitet.

Skal vi tro hovedtittelbladet, er Andersen-samlingens eksemplar av selve legeboken en fjerdeutgave fra 1640, bundet sammen med både eldre og nyere deler av husholdningskalenderen. Slår vi opp i *Thesaurus librorum danicorum* kan det derimot se ut til at eksemplaret snarere er en senere piratutgave, et ulovlig ettertrykk. Boktrykkerbransjen var gjennomregulert fra statens side. Intet kunne trykkes uten tillatelse fra de sentrale sensurmyndighetene, og det var opp til kongen å dele ut privilegier på trykking av forskjellige titler. Universitetsboktrykkeren hadde for eksempel enerett på å trykke alle lærebøker til bruk i Danmark og Norge. Mange trykkere omgikk systemet og utgav anonymt populære bøker som de selv ikke hadde privilegium på.

Det er flere uavklarte spørsmål rundt trykkingen av denne boken, særlig om man – som *Thesaurus* mener – ikke kan stole på opplysningene på tittelbladet. Her står det sort, eller egentlig rødt på hvitt at boken er trykt av København-boktrykkeren Tyge Nielssøn, som også hadde trykt de tidligere utgavene. Men det er altså mulig at en ukjent trykker har satt Tyges navn på den, som en ren piratkopi. Det hører også med til historien at Tyge Nielssøn ble Norges første boktrykker, og man har tenkt seg at i det minste det siste

tillegget til husholdningskalenderen kan være trykt etter at han kom til Norge. Om også husholdningskalenderen ble ulovlig ettertrykt forteller *Thesaurus* intet om, men det er i utgangspunktet ingen grunn til å tro at det er tilfellet.

I 1624 brant det gamle Oslo til grunnen og samme år grunnla Christian 4. den nye byen Christiania bak Akershus festning. Christiania skulle være Norges nye administrative og vitenskapelige sentrum. Her fantes stattholderen, og her fantes rikets fremste latinskole, Katedralskolen, som kongen nettopp på denne tiden utvidet til et gymnasium med tre professorer. En av dem fungerte etter 1626 *ex officio* som byens stadsfysikus, den første i Christiania. Siden byen på denne måten fikk sin første lege, ble det allerede to år senere gitt privilegium til etableringen av et apotek i den nye provinshovedstaden. Opprettelsen av Svaneapoteket i 1628 følger altså som en konsekvens av at Katedralskolen ble utvidet. Behovet for et boktrykkeri meldte seg også raskt i Christiania, samtidig som kongen for første gang begynte å tillate etableringen av varige trykkerier utenfor København. Staten ønsket fremdeles streng kontroll med alt som ble trykt, noen trykkefrihet fantes ikke i Danmark-Norge, men i Christiania kunne både stattholderen og biskopen holde et visst overoppsyn med trykkeriet.

Høsten 1642 fikk Tyge Nielsson kongelig privilegium som boktrykker i Christiania og slo seg ned i byen, sannsynligvis allerede samme høst. Dermed ble han Norges første boktrykker. I Christiania viklet Tyge seg raskt inn i en retts sak mot sin viktigste oppdragsgiver. Han hadde forsømt å trykke en bok han ifølge en kontrakt med presten Christen Bang hadde forpliktet seg til å gjøre ferdig. I stedet hadde han trykt andre bøker, som nok kunne gi større avkastning. Boktrykkeren tapte i retten og måtte forlate byen. Det var for øvrig Bang som – ved en bokgave i 1663 – grunnla det bevarte biblioteket ved Katedralskolen.

Flere eksemplarer av Niels Mikkelsen Aalborgs legebok og husholdningskalender er bundet sammen med et kort tillegg, *En liden Tractat om Rosmarien Olies synderlig Krafft*. I Andersen-samlingens eksemplar utgjør dette tillegget ark «P» i husholdningskalenderen. På en håndpresse måtte bøker trykkes ark for ark.

For å holde orden på disse løse arkene, og for å hjelpe bokbinderen å hefte dem sammen i riktig rekkefølge, fikk det første arket eller legget en liten «A» nederst på første side, det neste en liten «B», og så videre etter alfabetet. Om alle leggene eller de foldede arkene i en trykksak følger hverandre i samme bokstavrekke, er det trykt i *ett alfabet*. De første delene av husholdningskalenderen er ifølge tittelbladet trykt i København, av Tyge Nielsson, i året 1642. Traktaten om rosmarinolje, trykt som tillegg til dette skriftet, og i direkte forlengelse av det samme alfabetet, har derimot ikke andre opplysninger enn at det er «prentet Aar 1643».

Om husholdningskalenderen er trykt av Tyge Nielsson, og om Tyge Nielsson kom til Christiania allerede høsten 1642, må traktaten om rosmarinoljes «synderlig Krafft» være en av de første, om ikke faktisk den aller første trykksaken som er blitt til på norsk jord. Materien, de ferdigtrykte arkene til resten av boken, kan Tyge ha bragt med seg fra Danmark. «Inntil en fremtidig Tyge-forsker kan motbevise det», skrev bokkjenneren Olav Myre i 1943, «bærer 'En liden Tractat om Roszmarien Olies Synderlig Krafft' prisen hjem som det første Norges-trykk». Spørsmålet venter ennå på endelig avklaring.

HENRIK SMITH

Henrick Smids Lægebog

København: Peter Hake, 1650

17

DEN SISTE GAMLE UTGAVEN av Smiths legebok utkom i 1650. Denne København-utgaven var et opptrykk av Lübeck-utgaven fra 1598–99 (#12), i samme format og til forveksling lignende utstyr som det Aalborgs legebok (#16) også hadde benyttet seg av i mellomtiden. Denne gang er hele boken imidlertid trykt fortløpende som ett tykt bind, fra tittelbladet ar til kolofonsiden [XXXX8]. Del-tittelbladene finnes fremdeles, til dels trykt på *verso*-sidene, for å markere når de enkelte tekstene begynner, men hele boken er nå trykt i ett sammenhengende alfabet, ikke lenger i tre separate deler. I den siste av de gamle utgavene ble Henrik Smiths legebok også i trykketeknisk forstand helt og holdent til én bok.

1650-utgaven av Henrik Smiths legebok er ganske vanlig, antagelig bevart i flere hundre eksemplarer i private og offentlige samlinger. Den må være utkommet i et usedvanlig stort opplag. Og likevel er de bevarte eksemplarene stort sett velbrukte. De fleste er ukomplette, men i skrivende stund er hele åtte mer eller mindre fullstendige eksemplarer til salgs i danske antikvarier. Ved midten av 1600-tallet var legeboken alt blitt folkelesning og hadde tatt skrittet over i det folkelige oktavformatet, et rimelig format kjent fra salmebøker og katekismer. Å eie legeboken gav vanlige mennesker en slags sikkerhet i hverdagen. I den kunne de finne gode råd når gode råd var dyre, selv om de ikke hadde tilgang til annen legehjelp. Samtidig gjennomgikk legeboken selv en forvandling.

• 8vo

BD I, 799

Herman H. J. Lynge & Søn,
København, 2000;
Damms antikvariat, Oslo, 1995;
Antikvariat Richard Sørbø,
Oslo, 2001

Bøker hadde generelt lengre levetid for noen århundrer siden. Men etter som den urbane middelstanden fikk tilgang til nyere og bedre litteratur, ble Henrik Smiths etter hvert foreldede legebok tatt opp i folkekulturen. Da den ble skrevet, representerte legeboken tidens beste kunnskap om sykdommer og deres behandling. Men etter hvert som vitenskapen la Henrik Smiths legekunst bak seg, levde bokens råd videre som del av den folkelige, tradisjonelle medisinen. Fra vårt moderne ståsted sett flytter boken seg fra vitenskapshistorien til etnologien. Selv

i dag har legeboken stor verdi, først som vitenskapshistorisk, siden som kulturhistorisk kilde. I den kan vi, som Anna Elisabeth Brade uttrykker det i etterskriftet til faksimileutgaven, «ane befolkningens daglige angst og rædsel for sykdomme, som de ikke forstod, og som de endnu mindre kunne helbrede».

Samtidig vandret de fysiske eksemplarene av legeboken fra mer eller mindre velstående borgerhjem ut til bondegårder og husmannsplasser. Bøkene gikk i arv fra generasjon til generasjon gjennom hundrevis av år, og det uten å miste sin status som medisinsk autoritet. Det sier en del om legebokens posisjon at Simon Paulli, uni-

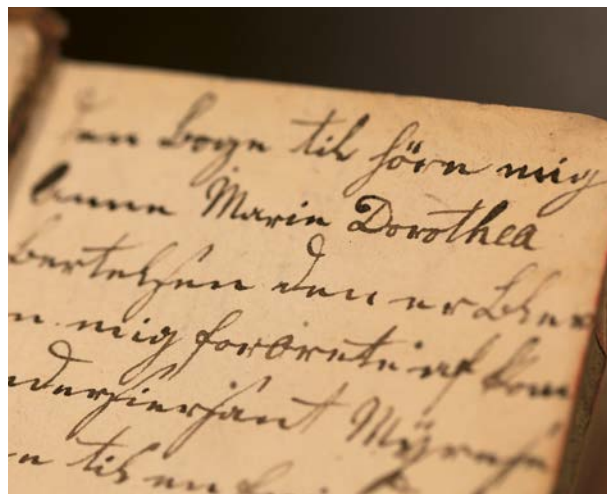
versitetets professor i botanikk, satte Smith på plass i sin *Flora danica* (#37). I beskrivelsen av akeleie finner han det «raadeligt at paaminde den gemeene Mand, som altid bruge Henrick Smids Lægebog, oc holde alt det derudi er skrevet for vist», at Smith, «naar han om denne Urtis Kræfter taler, farer meget vild». Feilen var så åpenbar, mente Paulli, at selv «et Barn, som Sprocket kand forstaa, det kand eracte», og skyldtes alene Smiths «U-actksomhed oc Wildfarelse». Men, legger han overbærende til, «det er Menneskeligt at falde».

Også i Norge vet vi at Henrik Smiths gamle legebøker ble brukt langt opp i tiden. Presten og naturforskeren Hans Strøm i Volda beklaget seg i 1778 over «at det staaer slet til med Medicinen» på landet i Norge. De syke var henvist til en eller annen «Matrone, helst Præste-Koner, som kan læge et Saar eller meddele et Huus-Raad», eller til ukyndige «Blodtagere». Slikt folk hadde ikke «tilstrækkelig Indsigt i de Ting som høre til Læge-Kunsten», men støttet seg til «deres sædvanlige Læge-Bøger, Smith og Aalborg, der baade ere skrevne paa en Tid, da Læge-Kunsten var i slet Stand, og som de desuden ikke ret forstaae eller vide at benytte sig af».

Også den alderdommelige typografien gjorde de gamle legebøkene vanskelige å bruke. «Saaledes», skriver Strøm, «kiender jeg den, som i Steden for blødgjørende Klysteer læste blødgjørende Klister». Det trengtes, mente han, nye og bedre legebøker, slik at befolkningen ikke lenger «af Mangel paa gode Lægebøger blive hængende ved en Smith og Aalborg, som de kun bedrages af, og ofte ey ret forstaae». På denne tiden oppstod det faktisk en ny, populærvitenskapelig legebokstradisjon. Den er fyldig representert i Andersen-samlingen ved forfattere som J. A. Darelius (#71) og Nils von Rosenstein (#69) i Sverige, C. E. Mangor og J. C. Tode i Danmark (#72).

Andersen-samlingen inneholder i alt tre eksemplarer av Smiths legebok i utgaven fra 1650. To er innbundet i samtidig helskinn. Det ene er ganske enkelt, det andre mer påkostet, med messingspinner, små messingbeslag og tittelen i gull på ryggen. Det tredje eksemplaret er splittet i tre deler og innbundet i moderne helpergamentbind. Som vi har sett, er denne utgaven ikke trykt for å deles opp, så enkelte ark er her skåret fra hverandre. Første blad i andre bind er derfor blad [Oo8], som teknisk sett er siste blad i forrige oktavark. Oppdelingen og inn-

bindingen er formodentlig gjort for den danske boksamleren Jørgen Bertelsen, som har satt sitt bokeiermerke i alle bindene midt på 1900-tallet. På hovedtittlebladet, og bare der, finner man i en samtidig håndskrift to ganger navnet «Vagnerus Sveni» som sammen med initialene «VSS» må være en latinisering av Vagn Svendsen. Det kunne tyde på at boken, i alle fall på hans tid, fremdeles var bundet i ett tykt bind. Kjell-Erik Andersen kjøpte boken i 2000, hos Herman H. J. Lynge & Søn i København.

Det enkleste av de to skinninnbundne eksemplarene har en rekke gamle eiernotater fra 1700- og 1800-tallet, flere av dem etter kvinnelige eiere. Vi treffer danske Christine Nobel Tyggesen (1730–97), som året før hun selv døde noterte at boken var arv etter hennes «salig Moder Christine Meyer» (†1760). Fra henne gikk den til nevøen Clemens Thygesen, som noterte at han fikk den etter sin «værdige Faster». Ut på 1800-tallet kom boken på nye kvinnehender. «Den boge», leser vi i en litt ubehjelpelig ortografi, «til høre mig Anna Maria Dorothea Bertelsen den er bleven mig forærete af Komendursiersant Myreskoue til en Erindring». En annen eier igjen har skrevet ned en liste på fire navn, kanskje sine egne barn: «Camile, Bastian, Evergetas, Herkules». Sist men ikke minst finner vi et bokeiermerke etter Johan Levin, hvis boksamling ble solgt på auksjon i København i 1923. Til Kjell-Erik Andersen kom boken i 1995, fra Damms antikvariat i Oslo.

Det tredje og siste eksemplaret av 1650-utgaven har bare to eierinnskrifter. Den første, på fribladet, forteller at «Ao 1747 d: 12. Junii Har jeg underskrevne Kiøbt denne Bog for Sølv og penge. Thorbjørn Ibsen». Et slikt notat tyder ikke akkurat på at eieren hadde mange andre bøker; legeboken har trolig vært en høyt skattet eiendel. Den andre eiersignaturen er «Mogens Black Giern» (f. 1760–1841), kjøpmann og stempelpapirforhandler i Århus. Kjell-Erik Andersen kjøpte boken i 2001, hos Antikvariat Richard Sørbø i Oslo.

HENRIK SMITH

Lægebog med tilhørende Urtebog

Fredericia: L. W. Riemenschneiders Forlag, 1858

18

DE GAMLE UTGAVERNE AV Henrik Smids legebok, særlig oktavutgavene fra 1598–99 (#12) og 1650 (#17), var i flere hundre år i omløp blant vanlig folk i byene og på landet. På grunn av den store bruksverdien og autoriteten gikk de i arv i generasjoner. Legeboken var særlig utbredt i Danmark, men Norge var den gang del av det danske bokmarkedet, og tittelen går igjen også i skiftene etter norske bønder. Ved midten av 1800-tallet var det imidlertid blitt langt mellom de gamle eksemplarene. Samtidig medførte industrialiseringen at stadig flere kunne – og ville – kjøpe bøker. På den ene siden gjorde moderne materialer og industrialiserte fremstillingsprosesser bøkene langt billigere enn tidligere, på den andre fikk flere og flere lønnsarbeid og penger mellom hendene. Omfattende undervisningsreformer gjorde dessuten at stadig større grupper faktisk kunne lese bøker med utbytte. Flere driftige forleggere i den danske provinsen benyttet nå anledningen til å trykke nye opplag av legeboken for å tjene penger på Henrik Smiths gode navn og rykte.

På denne tiden gjennomgikk Henrik Smiths gamle legebok nok en forandring. Fra først å være skrevet som selvhjelpsbok for mellomstanden og lærebok for barberkirurger og jordmødre, var boken blitt almuens fremste medisinske autoritet. Samtidig som mange av de gamle eksemplarene etter hvert ble utslitt, fikk de gjenværende i løpet av 1800-tallet ny verdi, ikke som skattede bruksbøker, men som antikvariske samlerobjekter. Nå ble Henrik Smiths legebøker også kulturhistoriske

• 8vo

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1998;
Boghallens antikvariat,
København, 1994;
Københavns auksjoner,
København, 1996

Henrik Smith: *Lægebog, med
tilhørende Urtebog og Syltebog*
Fredericia: L. W. Riemenschneiders Boghandel, 1867. 8vo

Henrik Smith: *Lægebog med
tilhørende Urtebog og Syltebog*
Aalborg: Skipper Chr. Madsens
Forlag, 1923. 8vo

dokumenter, de ble ettertraktede levninger av Danmarks fortid. Eksemplarene forlot dermed slektene som hadde bevart dem i flere århundrer og kom ett etter ett ut på det antikvariske bokmarkedet. Fremdeles ligger sikkert mange eksemplarer av Smiths legebok på gårder rundt om i Danmark og Norge, kanskje sammen med gamle salmebøker og bibler. Men de fleste finnes i dag i bibliotekene, hos private boksamlere og i storbyenes antikvariater.

I Andersen-samlingen finnes det tre forskjellige 1800-tallsutgaver av Henrik Smiths legebok, men det ble utgitt flere. Det utkom i alle fall tre utgaver i Fredericia, flere i Odense, og i det minste fire i København. Den siste i rekken ble utgitt i Ålborg så sent som i 1923. I dag er de alle sjeldne. Som folkelige og relativt moderne bøker har de ikke vært ettertraktet blant samlere, og er derfor vanskelige å oppdrive. Ikke engang Det kongelige Bibliotek i København, Danmarks nasjonalbibliotek, har dem alle. Disse utgavene er ikke trykt til bruk for historikere eller folkelivsgranskere, men utgitt helt og holdent i bokens opprinnelige ånd, for å gjøre legehjelp tilgjengelig for vanlig folk. De er heller ikke utgitt gjennom de etablerte forlagene. Ålborg-utgaven fra 1923 er for eksempel utgitt av en skipper, som formodentlig har sett muligheten til å tjene en liten slant ved siden av sitt egentlige erhverv på sjøen. Til den samme litteraturen hører en utgave av Niels Mikkelsen Aalborgs legebok (#16), trykt i Assens så sent som i 1867 og som finnes i Katedralskolens gamle bibliotek. Også den kom i flere senere opplag.

Verdt å merke seg i denne sammenhengen er forøvrig Andersen-samlingens eksemplar av *En meget nyttig Lægebog, hvorledes man kan curere mange forekommende Sygdomme*, anonymt utgitt i 1807. Boktrykkerne Hinrich Luckander og Jens Seneberg i Haderslev utgav i tiårene rundt århundreskiftet en lang rekke små, billige folkebøker i forskjellige emner. De betegnes i dag simpelthen som Haderslev-trykk. Blant dem finner vi også denne lille boken på 48 sider, som åpenbart – ikke minst ved tittelen – spiller på Henrik Smiths legebok. Noen år tidligere, i 1804, hadde samme trykkeri utgitt den siste danske utgaven av *Bonde-Practica*, der vi finner *Cisiojanus* fra førsteutgaven av Smiths urtegård (#4), samt utførlige råd om åre-

Henrik Smid's

Lægebog,

med tilhørende

Urtebog.

Ny Udgave.

Gjengivet efter Udgaven af 1556.

Fredericia.

L. W. Niemenschneiders Forlag.

Trykt hos J. M. Eibschütz.

1858.

N. H. Allgren

W. Niemann
Henrik Smid's

Lægebog,

med tilhørende

Urtebog og Syltebog.

Tredie

gjennemseende og forøgede Oplag,
gjengivet efter Udgaven af 1556.

Fredericia.

Forlagt af L. W. Niemenschneider's boghandel.
1867.

Henrik Smid's

Lægebog

med tilhørende

Urtebog og Syltebog.

Tredie

gjennemseende og forøgede Oplag,
gjengivet efter Udgaven af 1556.
Genoptrykt af Skipper Chr. Madsen,
Kattevad 17, Aalborg.

Eftertryk fortrydes.

AALBORG
Skipper Chr. Madsen Forlag, Aalborg.
Trykt i
Hallermann & Jensen's Bogtrykkeri
Aalborg, Aars 1825.

til et Legeme, og i den tredje Maaned findes et endnu ikke faldannet Legeme med et levende Væsen, der dog endnu ikke kan bevæge sig. Fra denne Tid af maa Moderen være forsigtig og maadelig i sin Levemaade, da hun ellers udvædter sig for en all for tidlig Fødsel, der ogsaa kan fremkalde af en pludselig Forkrænkelse, af Damblen, Springen, Løsen o. s. v. I den fjerde Maaned begynder Fosteret at røre sig og dets Negle at vove ud. I den femte Maaned kan man see, om det vil blive en Dreng eller en Pige. I den sjette Maaned har det alle til et fuldvokset Menneske hørende Aarer. I den syvende Maaned danner sig Marven i Benene, hvorefter det vedbliver at vox indtil Fødselen. Det skæer undertiden, naar Fæderen eller Moderen har været svagelig, at Fødselen foregaar i den syvende Maaned, i hvilket Tilfælde Fosteret lever længer end naar Fødselen foregaar i den ottende Maaned. I den niende Maaned har der dannet sig et faldbaaret Menneske, hvilket Naturen driver ud af Moderens Liv ind i denne usle Verden. Er Fosteret et Pigebarn, trækker Fødselen som altsat ud til den fjerde Maaned.

Moderen Fosteret ligger i Moderens Liv, modtager det sin Næring ligesom en fra Moderens Bryst til Fosterets Navle gaaende Aare. Fosteret ligger i en sammenvuldet Stilling med Hønderse paa Kravene og med Ansigtet ned imellem Kravene. Ansigtet vender mod Moderens Byg, men henimod Fødselen vender Fosteret sig, idet Hovedet søger ned mod Moderens Læggang, medens Benene vende opad. Ansigtet kommer til at vende lige mod Moderens Ansigt.

Andet Capitel.

Hvorledes man kan erfare, om et Fruentimmer er frugtsommelig eller ikke.

Herom kan man komme til Kundskab paa mange Maader. Efter Udførelsen ophever blandt andet den maanedlige Bænelse (Menstruationen), idet Vædsken under Svangerskabet søger til Brysterne, hvor det forvandles til Mælk. Dette Kjenndetegn er dog ikke sikkert, idet den sædvanlige Afsondring under tiden vedbliver under Svangerskabet i visse Sygdomstilfælde. Ved følgende andre Tegn giver Svangerskabet sig tilkjende: Den frugtsommelige løser ofte Hovedpine og bliver tidt svimmel, Ansigtet bliver bleeg, Aarerne mellem Øinene og Næsen svulme op og fyldes med Blod, Brysterne blive sorte, senere blaae eller gule, Brysterne store og haarde, Brystvorterne røde, Appetiten tager af, hun føler Uro i Navlen og i det lønlige Lem, Urinen er hvid og klar og indeholder smaa Gjenstande, der ligne Støv i Solen. Lægen Hippocrates anfører følgende Kjenndetegn paa Svangerskabet:

Lader man nemlig Fruentimmeret om Altsen, forend hun gaar til Sengs, drikke en Blanding af Igestore Qvanta

Viin, Vand og Honning, vil hun om Natten føle Smertor og Sting i Mave, hvis hun er frugtsommelig, hvorimod hun ikke er svanger med Foster, hvis hun ingen Uro føler.

Nogle Læger bruge følgende Fremgangsmaade: De hængsætte hendes Urin i et Glas i Solen og lade det saaledes henstaa i 5 Dage, hvorefter de see det igennem en flinnet Klud. Findes der da i det saaa levende Dyr, der ligne Laus, er dette et sikkert Tegn paa, at Fruentimmeret er frugtsommelig. Ere disse saaa levende Dyr røde, er Fosteret en Dreng, ere de derimod hvide, er hun svanger med en Pige.

Endnu et Kjenndetegn er dette: Man lægger en Syaal i et Messingbækkon, hvori Fruentimmeret har laadet sin Vand. Møetter der sig da smaa røde Ørne eller Pletter paa Naalen, er hun frugtsommelig, rustet derimod Naalen, er hun det ikke.

Tredie Capitel.

Hvorledes man kan erfare, om et Fruentimmer er svanger med en Dreng eller med en Pige, eller er svanger med Tvillinger.

Er Fruentimmeret svanger med et Dreng-Foster, er hendes Stemme smuk og klar, den høire Kind er rødere end den venstre, hun er i godt Humeur og venlig at omgaaes; naar hun vil gaar, sætter hun altid den høire Fod først frem, det høire Bryst, bliver større og haardere end det venstre, den høire Brystvorte afgiver tidligere Mælk end den venstre, og bemærkes noget af dette Mælk i Solen, løber det sammen til en klar Perle, der synker tilbunds i hendes Urin. Dreng-Fosteret rører sig gjerne i den høire Side paa den Øde Dag eller Udførelsen, hvorimod Pige-fosteret rører sig i den venstre Side og først den Øde Dag eller Udførelsen. Finder det Møbbatte Sted af det her Anførte, er Fruentimmeret svanger med et Pige-foster.

Er Fruentimmeret svanger med Tvillinger, er hendes Mave belagt med Rykker, og hun har et sygeligt Udtryk i Ansigtet. Er hun svanger med et Dreng- og et Pige-Foster, lever det sidste i Regelen ikke længe eller Fødselen.

Aristoteles beretter om et Fruentimmer, der fødte røde og sunde Tvillinger. Efter 5 Maaneders Forløb fødte hun åter et Foster, men dette var dødt.

Fjerde Capitel.

Hvorledes man kan erfare, om Fosteret er friskt og sundt eller sygeligt, og om Qvinden skal føde flere Barn.

Er Qvindens Bryst haardt og der ikke udflyder en vandagtig Vædske af det, da er Fosteret friskt, hvilket ligeledes er Tilfældet, naar Fosteret rører sig i rette Tid. Det Foster,

lating forankret i 1500-tallets medisinske og astrologiske praksis. Denne Haderslev-utgaven av *Bonde-Practica* finnes i Katedralskolens bibliotek.

For utgiverne bak bøker som dette var det helt uproblematisk å kolportere mer enn 300 år gamle legeråd. Den høye alderen var snarere et salgsfremmende argument. «Gjengivet efter Udgaven af 1556», leser vi på tittelbladet til nyttgavene av Henrik Smiths legebok. Utgiveren L. W. Riemenschneider i Fredericia gjorde et poeng av at han ikke engang hadde ajourført sykdomsnavnene i boken. Det var Smiths egen, opprinnelige og uforfalskede tekst han fremla for sine kunder, slik de kjente den, eller i det minste kjente til den. Det var alderen, og navnet Smith, som gav legeboken autoritet, og det lå kraft i ordene selv. Denne interessen for språket kan også henge sammen med folkemedisinens magiske oppskrifter. Her var det

nettopp ordene som formidlet virkningen, i form av magiske formler. Man kan tenke seg at selve ordlyden hos Smith har vært oppfattet på lignende måte, at de riktige ordene var avgjørende for et heldig utfall av behandlingen.

Andersen-samlingens tre nyutgaver av Smith oppgir alle å være trykt «etter utgaven fra 1556». Som vi vet finnes det ingen utgave fra dette året. Det er de første, opprinnelige utgavene fra 1546 og 1557 som er lagt til grunn for teksten. Det første nytrykket, fra 1858, utelot imidlertid listen over legemidler (#6) og andre del av *En skøn, loestig ny Vrtegaardt* (#4), om «Electuaria, Syruer, Conserua, oc olier». I de senere utgavene er «etter mangesidig Opfordring» også dette kommet med, sistnevnte nå under tittelen *Syltebog*. Dermed fremstod boken «i sin Heelhed som den er skreven af Forfatteren». Det var åpenbart viktig for utgiveren, og publikum, at det faktisk var Smiths egen tekst, i sin helhet, som ble gjort tilgjengelig. Det var denne alderdommelige teksten i Smiths egne ord og hans egen gammeldagse ortografi, «en tro Gjengivelse af den ældre Udgate», som hadde århundrenes autoritet på sin side. Tiden hadde bevist dens verdi; generasjonenes bruk hadde bekräftet at den virket. Og den var åpenbart etterspurt. Nyutgavene kom som vi har sett i en rekke opplag, hver gang «paa Opfordring fra flere Sider».

Utgiveren av opptrykket fra 1858 erkjente i all beskjedenhet at legeboken nok hadde «tabt endeel af sin Verdi, efter de ikke uvæsentlige Fremskridt som Lægevidenskabene have gjort i de 300 Aar, der ere forløbne siden denne Bog første Gang saae Lyset», men, fastslår han, «paa den anden Side var den Anseelse, Forfatteren i sin Tid nød, samt den overordentlige Udbredelse og Popularitet hans Arbeide den gang opnaaede, mig en Borgen for Bogens Verdi og for at den har ydet og fremdeles vil kunne yde megen Nytte, navnlig blandt den mindre bemidlede Klasse, der ikke altid har Raad til at søge Lægehjelp og som i denne Bog vil kunne finde den fornødne Anviisning til at behandle de hyppigst forekommende Sygdomstilfælde». Dette lyder som et ekko av Smiths egne ord. Legehjelp er best, men selv den gamle legeboken er bedre enn intet.

CLAVDII GALENI
COMPOSITIONE MEDICAMENTORUM
GENH, LIBER

Ioanne Guinterio And

DE VVLNERIBVS

Thæc, amici, cõmentariã
nã operibus comperistis,
ratio, nempe ex qua omnes
claudi redditi: quæ aliter cu
modum etiam nonnullos co
lore, uel putredine, uel febre
libros ad aliorum quoq; man
uti non possunt: uel quia à præceptore medicæ ar
sed omnino rudes, quasi uix initiati & prorsus in
peràm edocti adhæserunt ijs, qui composita medi
esse inuenta asserunt, manifestò contentione
nus prædictis errant ij, qui null
fici opinantur. V

RENESSANSENS
KLASSIKERUTGAVEN

CLAUDIUS GALENUS

De compositione medicamentorum

Basel: Andreas Cratander, 1530

19

FORFATTERNE AV 1500- og 1600-tallets nordiske legebøker, Henrik Smith, Hans Christensen Bartskeer, Benedictus Olai, Niels Mikkelsen Aalborg og andre, lånte fritt og bevisst både fra hverandre og fra eldre verker, fra «de lerdiste Lægers Vrtegarde», som Smith formulerte det. De hentet sine kunnskaper fra store og kostbare vitenskapelige utgaver, trykt på fremmede språk som tysk eller latin, og som legebøkernes eget publikum hverken kunne forstå eller hadde råd til å kjøpe. Disse forfatterne bearbeidet – eller oversatte – stoffet på folkespråket og utgav det i et format som både var billig og hendig. Kunnskap om legekunsten ble hentet ut av de velstående lærdes studerkammere og gjort tilgjengelig for legfolk. Mer enn noe annet var legebøkernes forfattere formidlere av vitenskapelig kunnskap i en populær og tilgjengelig form.

Faglig stod legebøkernes forfattere i en tydelig tradisjon tilbake til antikken. Forståelsen av legemidlene, av medisinen som fag og av kroppen som system, gikk tilbake til Hippokrates og Galen, Dioskorides og Theofrast, samt i noen grad til romerske forfattere som Aulus Cornelius Celsus. Også deres verker er representert i Andersen-samlingen, ofte i utgaver som kunne ha vært tilgjengelig for forfatterne bak de gamle nordiske legebøkene. Med renessansehumanismens gjenoppdagelse av antikkens litteratur og kultur fulgte også en fornyet interesse for antikkens medisinske *auctores*. Og for humanister som Henrik Smith, som hadde

• Fol

Bernard Quaritch Ltd,
London, 2001

Bundet med Claudius Galenus:
*De simplicium medicamentorum
facultatibus.*

Basel: Andreas Cratander, 1531

Bundet med Claudius Galenus:
*De anatomicis administrationibus
libri novum.*

*De constitutione artis medicæ
liber. De Theriaca, ad Pisonem
commentariolus.*

*De pulsibus, ad medicinæ
candidatos liber.*

Basel: Andreas Cratander, 1531

studert ved universitetene i Rostock og Wittenberg, var denne litteraturen helt grunnleggende. Det var med antikkens autoriteter man begynte – og ofte var det de som fikk siste ord.

Claudius Galen (ca. 130–200) virket i keisertidens Roma, som livlege for Marcus Aurelius og lege for byens gladiatører. Særlig det sistnevnte gav ham anledning til å studere anatomi og kirurgi i praksis. Det var Galen som utviklet humoralpatologien slik den fremdeles dominerte på Henrik Smiths tid. De fire kroppsvæskene stod i forhold til de fire elementene, de fire egenskapene varme, fuktighet, kulde og tørrhet, de fire årstidene og de fire menneskealdrene barndom, ungdom, voksen alder og alderdom. Også de fire personlighetstypene, den flegmatiske, den koleriske, den sangvinske og den melankolske, stammer fra Galens forståelse av menneskekroppen. All medisinsk behandling gikk ut på å gjenopprette balansen mellom kardinalvæskene og deres egenskaper, først og fremst ved å utskille overflødige væsker ved årelating, eller ved svetting, oppkast, vannlating og avføring fremkalt ved forskjellige utdrivende legemidler.

I Andersen-samlingen finner vi Galens verker i en staselig renessanseutgave i folioformat. Den er trykt i Basel, et av boktrykkerkunstens viktigste sentre på denne tiden, i 1530–1531. Boken er i seg selv et fremragende stykke renessansekunst. Den er bundet i et halvbind av alungarvet svineskinn med rik dekor i blindtrykk. Hver millimeter er preget med forskjellige mønstre. Skinnen er bare trukket halvveis over permene, som er av fint tilhøvlet og avfaset eik med elegante messingspinner. Øverst på forpermen finner vi – trykt i sort – forfatternavnet «GALENVS», nederst årstallet «MCXXXI» og et elegant, lite aldusblad. Bindet er renessansehåndverk av høyeste kvalitet. Det er også trykket.

Det er ikke den middelalderske gotikkens stramme og kompakte tekst som møter oss på sidene, slik vi for eksempel finner den i Andersen-samlingens inku-nabel (#1). Det er renessansens klassiske, stilrene enkelhet som preger satsbildet. Teksten er satt med en humanistisk *antikva*, av den typen som ble til i Venezia på 1470-tallet. Den var en videreutvikling av den håndskrevne humanistiske minus-

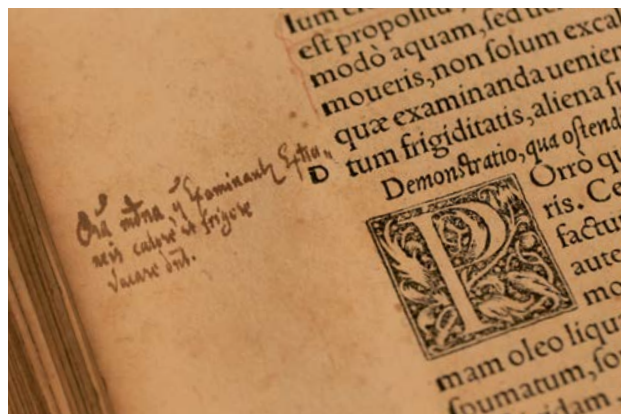
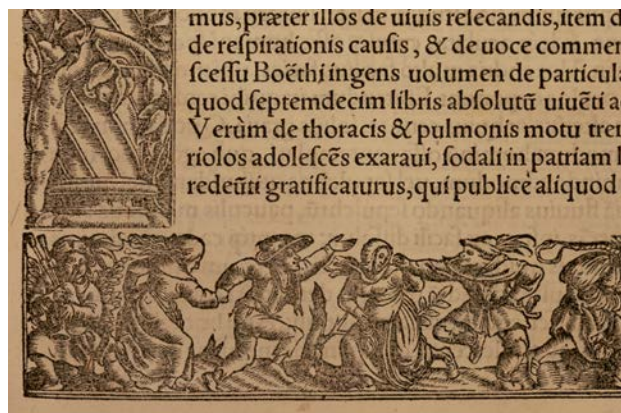

kelen, som i sin tur stod i gjeld til den karolingiske minuskelen med røtter i antikken. Bokstavene er brede og avrundede, ikke som gotikkens gitteraktige, rettlinjede og kantede bokstavformer.

Det er heller ingen spor av håndmalte elementer i boken. Initialene, med sine klassiske akantusmønstre, blomster og amoriner, er alle trykt som tresnitt i sort. De enkelte delenes tittelblader er prydet med intrikate tresnittrammer, dels med klassiserende akantusdekor, dels med humoresker, historiserte motiver fra mytologi og dagligliv. Satyrer forfører jomfruer, kjeruber spiller musikk og plukker frukt, mens mennesker i renessansedrakter driver revejakt og danser til sekkepipe i margene. Flere av disse bordene er for øvrig formgitt av den store tyske renessanskunstneren Hans Holbein d. y. Andersen-samlingens Galen er en bok som så vel i utstyr og innhold vitner både om renessansens dyrkning av den klassiske antikken, og om dens forfinede formspråk. Det er den samme typen dekor vi allerede har møtt på tittelbladene til Henrik Smiths

legebøker fra 1557 (#5). Her har vi å gjøre med de kontinentale forbildene for de danske trykkene. Bokutstyret, tresnittrammene og initialene, var ikke skåret for denne Galen-utgaven. Boktrykkeren Cratander hadde tidligere brukt dem i en utgave av Hippokrates' verker som han utgav i 1526. På den måten kunne Hippokrates og Galen stå side ved side i bokhyllen, i tilsvarende format og utstyr.

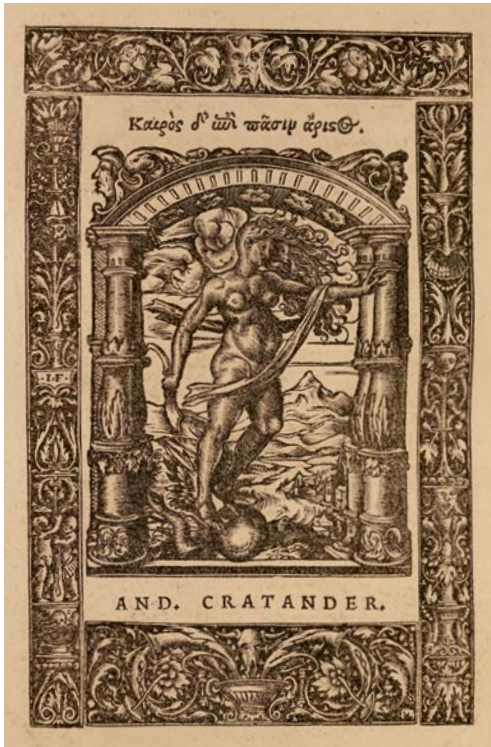
Av tidligere eiere er det bare noen få spor i boken. En samtidig eier har åpenbart lest den nøye, med penn i hånden, for her og der finner vi spredte

understrekninger og lærde, latinske notater i margene. At boken på 1700-tallet har stått i en stor og viktig samling, kanskje et slotts- eller klosterbibliotek, aner vi av en tilskrift på fribladet. Boken har engang hatt plasseringen «Littera C. In Fenestra 4ta Scala ima Num. 3tius», altså noe sånt som «avdeling C, ved 4. vindu, 1. trapp, 3. nummer».

Selv skrev Galen gresk, men teksten i denne boken er oversatt til latin. Det dreier seg om førstetrykket av legen og humanisten Johann Winter von Andernachs oversettelse og den første samlede utgaven av Galens arbeider om legemidler og dietikk. Johann Winter, eller Günther, var en av tidens fremste vitenskaps-

menn og kunne regne den store anatomen Andreas Vesalius blant sine elever. Heller ikke trykkeren Andreas Cratander var hvem som helst. Han spesialiserte seg på humanistiske lærebøker og utgaver av antikkens klassiske tekster, i direkte konkurranse med Basels fremste trykker, Johann Froben. Dessuten stod han nær flere av reformasjonsbevegelsens viktigste menn, blant andre Huldrych Zwingli. Cratanders boktrykkermerke, et varemerke som man finner trykt både først og sist i hans bøker, viser en allegorisk kvinneskikkelse og en gresk sentens som forteller at det i alle spørsmål er best å avvete det riktige tidspunktet. Også dette boktrykkermerket er tegnet av Hans Holbein d. y., som på denne tiden samarbeidet med en rekke av Basels fremste trykkere. Bøker var fremdeles kunstobjekter; det skarpe skillet mellom kunst og håndverk hadde ennå ikke oppstått.

PEDIACUS DIOSCORIDES

Libri octo graece et latine

Paris: Arnold Birkmann, 1549

20

HIPPOKRATES, LEGEKUNSTENS FAR som han ofte kalles, er i Andersen-samlingen kun representert ved senere utgaver. Blant annet finnes et sammendrag, en *Hippocrates contractus* ved Thomas Burnet, livlege for en rekke britiske monarker, utgitt i Venezia i 1751. Katedralskolen eier derimot fra gammelt av flere eldre Hippokrates-utgaver, blant annet én trykt i Frankfurt i 1595, en monumental foliant i et blinddekorert helbind av alungarvet svineskinn over eikepermer. Her finnes også en samlet utgave av Hippokrates og Galen, med kommentarer, trykt i Paris i 1679. Den består av hele ni tykke foliantbind i helpergament. Skolens gamle Hippokrates-utgaver er, som Andersen-samlingens Galen (#19), kostbare verker til bruk for en lærd elite. De er bøker som skulle studeres i biblioteket, ikke minst som ledd i den akademisk skolerte medisinerens studier.

Den tredje av antikkens store leger, Dioskorides, er i Andersen-samlingen derimot representert ved et par bøker av en helt annen art. Det dreier seg om to små tekstutgaver av *De materia medica*, om medisinske substanser. Boken ble brukt både som lærebok og som håndbok for leger, og er derfor trykt i det lille oktavformatet. Pedacius Dioskorides (ca. 40–90) var en gresk lege og botaniker, som en periode var knyttet til den romerske hæren. Hans *De materia medica*, som her utgjør de første fem av *Dioscoridis libri octo*, regnes som en slags forløper for alle senere urtebøker og farmakopeer. Denne utgaven samler *De materia medica* med

• 8vo

Schweiger I, 103

Antikvariat Röda Rummet,
Uppsala, 2007

De venenis og *De venenatis animalibus*, om gifter og om giftige dyr, som også tradisjonelt er blitt tilskrevet ham. I motsetning til mange andre klassiske forfattere ble Dioskorides ikke gjenoppdaget i renessansen; hans arbeider var aldri blitt glemt. Gjennom hele middelalderen sirkulerte *De materia medica* både i sin opprinnelige greske språkdrakt og i oversettelser til latin og arabisk. I dag er boken den viktigste kilden til antikkens legemiddelkunnskap og en rekke antikke plantenavn er bare kjent herfra. Dioskorides beholdt posisjonen som standardverk helt frem til tidligmoderne tid, og ble, da denne utgaven utkom i 1549, fremdeles studert av leger over hele Europa.

Som militærlege reiste Dioskorides rundt i hele det østlige Middelhavet. Her samlet han opplysninger om rundt 500 forskjellige planter med nesten 5.000 medisinske bruksområder. I tillegg til plantene behandler Dioskorides mange animalske og mineralske droger, samt en lang rekke legemidler laget av dem. *De materia medica* beskriver hver plante i detalj. Den angir navn, voksesteder, egenskaper, bruk og dosering, men Dioskorides er også oppmerksom på innhøstingsmetoder, samt magiske, kulinariske og andre ikke-medisinske bruksområder. Første bok tar for seg kryddere og aromatika, oljer, salver, trær, busker og deres produkter. Andre bok handler om levende dyr og dyreprodukter, melk (til og med morsmelk) og honning, men også korn og urter som kan dyrkes i pottes. Tredje og fjerde bok handler om røtter, safter, urter og frø, mens femte bok tar for seg viner, mineraler og metaller. Dioskorides' empiriske kunnskap utgjorde mer eller mindre uforandret grunnlaget for europeisk drogekunnskap helt frem til 1800-tallet.

De materia medica ble regnet som den mest verdifulle håndboken om legeplanter og medikamenter. For Henrik Smith (#4) var Dioskorides en helt sentral kilde. Plantebeskrivelsene hadde Smith, som han selv skriver, «sammen sanckedt» av «Plinio, Dioscoride, Theophrasto, oc andre flere gamle lægers bøger» og han oppfordrer gang på gang leseren til selv å lese dem. Ved siden av Plinius og Dioskorides viser Smith til Theofrast som en av sine hovedkilder. Theofrast var en elev av Platon og etterfulgte Aristoteles ved den peripatetiske skolen i Athen. De fleste

av hans flere hundre filosofiske og vitenskapelige skrifter er idag tapt, men blant de overlevende er to bøker om planter, *Historia plantarum* og *De causis plantarum*, som begge fikk stor betydning for renessansens vitenskap. Verket om årsakene til plantevekst finnes i Andersen-samlingen, i en delikat oktavutgave fra 1529. Boken er trykt i Paris, som den første utgaven trykt i Frankrike, og satt med kursiv etter forbilde av Aldus' små klassikerutgaver. Theofrast finnes også i flere utgaver i Katedralskolens gamle bibliotek, blant annet en foliant fra 1613.

Andersen-samlingens lille Dioskorides-utgave fra 1549 er neppe blitt brukt som håndbok av en praktiserende lege. Eksemplaret er bevart nesten urørt. Det er innbundet i et enkelt, men elegant helskinnbind fra 1600-tallet, med helt gullsnitt, marmorert forsatspapir og indre denteller, altså gulldekor rundt innsiden av permene. En gang i løpet av 1900-tallet har en dyktig bokbinder erstattet skinnryggen med en ny i gammel stil. Teksten er trykt i to spalter, den venstre med den franske botanikeren Jean Ruels latinske oversettelse, den høyre med Dioskorides' opprinnelige, greske tekst, redigert av medisineren og hellenisten Jacques Goupyl. Rouels oversettelse, som først utkom i 1516, ble regnet som meget god og fikk stor betydning for utviklingen av 1500-tallets urtebøker, som ofte gikk tilbake nettopp på Dioskorides. Som botaniker er Ruel selv den første etter Theofrast som skrev en generell innføring i botanikk, *De natura stirpium* (1536).

Dioscoridis libri octo er luksuriøst utstyrt og ment for en kresen boksamler, snarere enn for en student eller praktiserende lege. Den er trykt på fint, hvitt papir og innbundet i et litt senere praktbind i brunt marokeng, et særlig fint geiteskinn. Men i tillegg er boksidenes pyntet med linjerte rammer i rødt blekk rundt hver spalte. Dette er en arv fra middelalderens håndskrevne bøker, der spaltene ble tegnet opp – ofte i rødt blekk – før skrivearbeidet begynte. En tidligere eier har skrevet et dessverre uleselig navn på tittelbladet, men ellers er sidene uten spor etter bruk. Et utklipp fra en salgskatalog viser at boken i 1954 har vært gjennom et engelsk antikvariat, men til Kjell-Erik Andersen kom den fra Antikvariat Röda rummet i Uppsala.

PEDACIUS DIOSCORIDES

De materia medica libri sex

Johannes Frellonius: Lyon, 1554

21

DEN ANDRE TEKSTUTGAVEN av Dioskorides i Andersen-samlingen er trykt i Lyon i 1554, i enda mindre format enn den forrige. Det lille formatet knytter boken til den store mengden av klassikerutgaver som ble utgitt i Lyon midt på 1500-tallet, vesentlig til bruk som skolebøker, og som utstyrmessig står i tradisjonen fra Aldus Manutius rundt år 1500. Dette slektskapet kommer ikke minst tydelig frem i valget av skrifttyper. Boken er satt i en kursiv antikva, en skrift først tatt i bruk nettopp av Aldus. Disse bøkene skulle være rimelige, innen rekkevidde for skoleelever og studenter, og de skulle være håndterlige. Eierne måtte kunne bære dem med seg. Dioskorides' tekst ble imidlertid ikke bare studert av filologer, som språkvelse eller historisk kilde til antikken, men var også i bruk som håndbok for leger. Også for dem passet skolebokformatet godt.

Verdt å merke seg ved nettopp denne utgaven av Dioskorides er at den latinske, oversatte teksten er tilrettelagt «innumeris locis», på utallige steder, av legen og naturhistorikeren Pietro Andrea Mattioli. Den knytter seg dermed direkte til en av tidens viktigste urtebøker, Mattiolis *Commentarii* (#22), som i utgangspunktet var en kommentert, og siden illustrert utgave av nettopp *De materia medica*. I denne lille tekstutgaven har Matthioli også tatt med *De venenis*, om gifter, innlemmet i *De materia medica* som «liber sextus».

• 12mo

Schweiger I, 103

Antikvariat Styrbjørn Öhman,
Göteborg, 1995

Som den står i Andersen-samlingen har boken tydelige bruksspor. Vi finner spredte notater i margene, men det er slitasjen på bindet som i første rekke viser oss at boken har vært mye lest. Selve bindet er et helbind av alungarvet svineskinn, utformet i typisk renessansestil. Hele overflaten er dekorert med rullestempler og linjer i blindtrykk. Ryggen er slitt og den fremre falsen er nesten revet tvert over. Permflatens midtspeil har eierinitialene «LCD» og tre blomster preget i sort mot det lyse skinnen. Permene har rester etter bindesnorer, slik at boken kunne knyttes igjen når den ikke var i bruk.

Blant bokens tidligere eiere finner vi den østerrikske legen og medisinhistorikeren Johann Karl Proksch (1840–1923), som har satt sitt navnestempel i blått blekk på baksiden av tittelbladet, samt den svenske forfatteren, legen og politikeren Israel Holmgren (1871–1961), som har skrevet sitt navn på fribladet. Holmgren var professor ved Karolinska instituttet, men huskes i dag særlig for sitt antifascistiske arbeid under annen verdenskrig. For det ble han til og med fengslet, for brudd på den svenske nøytraliteten.

Israel Holmgren

Van Clauercruyt.

Cap. CCCXVII.

Den naem.

Trifolium pratense purpureum.

Bruyn Clauercruyt.

2

S

Lauercruyt wordt in Griecr geheetē Triphyl lon chortocopyon / ende in Latijn Trifolium pratense. Alle cruyden die drij bladeren hebben / worden in Duytsch Clauerē geheetē / en sonderlinghe dit cruyt / dwelck drij bladeren heeft / en het wast gern inde beemden.

Geslecht.

Dit Clauercruyt is drijerhande. Deerste heeft schoon lichtbruyne bloemen / ende daerom heetet bruyn Clauercruyt. Dat tweede heeft witte bloemen / ende daer doze heetet wit Clauercruyt. Dat derde heeft gheel bloemen / ende daerom heetet geel Clauercruyt / oft cleyn Steenclauer.

Ufaetsoen.

Bruyn Clauercruyt heeft veel ronden teeder steelkens / en haer ionctuerkes sijn met dri Clauerbladekes becleet / bo

X iij uen

ILLUSTRERTE
URTEBØKER

hic uideatur recensere Dioscorides, ad fungos duntaxat in
n est, plura ac diuersa eorum, que in cibis expetuntur. In
racissima est Hetruria, ubi illi Fungi ceteris
is Aprilis imbribus erumpunt
ui habentur

PIETRO ANDREA MATTIOLI

*Commentarii secundo aucti,
in libros sex Pedacii Dioscoridis
Anazarbei de medica materia*

Venezia: Vencent. Valgrisi, 1558

22

DIOSKORIDES' TEKST *De materia medica* var siden antikken tilgjengelig først i form av håndskrifter, siden som trykte bøker, som oktavutgavene vi finner i Andersen-samlingen. Men fordi plantebeskrivelsene ofte var knappe og det var vanskelig å identifisere artene ut ifra teksten alene, oppstod det et behov for kommenterte og illustrerte utgaver. Det eldste illustrerte Dioskorides-manuskriptet finnes i dag i det østerrikske nasjonalbiblioteket i Wien. Det ble til i Konstantinopel tidlig på 500-tallet, inneholder mer enn 400 illustrasjoner og har tjent som *eksemplar*, som forelegg, for utallige avskrifter gjennom hele middelalderen. Disse illustrerte og kommenterte utgavene av Dioskorides dannet grunnlaget for urtebøkene, en av renessansens viktigste vitenskapelige genrer. Og nettopp urtebøkene utgjør en av de viktigste underavdelingene i Andersen-samlingen. Disse bøkene var kostbare og ettertraktete den gang de var nye, og er det fremdeles.

Det er i det hele tatt få av de klassiske urtebøkene som helt og holdent mangler i Andersen-samlingen. Man savner riktignok navn som Bock, Brunfels, Turner og l'Écluse, men hadde Kjell-Erik Andersen fortsatt arbeidet med samlingen, hadde de sikkert med tiden kommet med. Jacobus Theodorus Tabernæmontanus'

• Fol

Nissen 1305; kfr. Hagelin 1997, 88; kfr. Heilmann 1973, 262

Privat kjøp, Drammen, 2003

omfattende og viktige urtebok var representert i Andersen-samlingen, men ble i likhet med to urtebøker av Lonitzer og Simon Paulli beholdt i familien da samlingen ble overført til Katedralskolen. I tillegg til originalene inneholder Andersen-samlingen dessuten et antall gode faksimileutgaver, slik at bøker som ellers mangler ofte er tilstede som fotografiske og kommenterte opptrykk. Noen urtebøker, som Hieronymus Bocks *Kreuter Buch* (Strasbourg, 1556), Adam Lonitzers *Kräuterbuch* i utgavene fra 1593 (#30) og 1770, Tabernæmontanus' *Kräuter-Buch* (Basel, 1664) (#36), og Simon Paullis *Flora danica* (København, 1648) (#37) finnes fra gammelt av allerede ved Katedralskolen og utfyller Andersen-samlingen.

Med urtebøker mener man i utgangspunktet enhver bok med plantebeskrivelser, gjerne ledsaget av opplysninger om de enkelte plantenes bruksområder, samt legender og sagnstoff knyttet til dem. Henrik Smiths urtegård fra 1546 (#4) er derfor også strengt tatt en urtebok, og bygger direkte på førsteutgaven av Hieronymus Bocks *New Kreütter Buch* (1539). Illustrerte urtebøker var populære i antikken og middelalderen, men fikk en ny storhetstid i Vest-Europa etter at boktrykkerkunsten ble oppfunnet. Å male planteillustrasjonene i en urtebok for hånd var kostbart og tidkrevende, og alle illustrasjoner i alle manuskripter ville, som individuelle kunstverk, nødvendigvis avvike fra hverandre. Med boktrykkerkunsten fulgte muligheten til å reproducere illustrasjoner som tresnitt i nærmest ubegrenset mengde. Den illustrerte urteboken, som tidligere hadde vært forbeholdt de aller rikeste, kom derved innen rekkevidde av et langt bredere publikum. Alminnelige leger og vitenskapsfolk fikk nå tilgang til standardiserte planteillustrasjoner, som gav dem mulighet til å identifisere planter med mye større sikkerhet enn tidligere. Rennessansens eksplosive kunnskapsutvikling innen fag som botanikk og medisin kan vanskelig tenkes uten tresnittet.

Å skape orden i det overveldende mylderet av forskjellige, ofte lokale plantenavn, avvikende illustrasjoner og mer eller mindre treffende eller knappe beskrivelser, var en forutsetning for videreutviklingen av farmakologien, men også for utviklingen av botanikken som vitenskap i moderne forstand. Først når plantene

S MILAX ASPERA.

S MILAX LAEVIS.

gulo, iuxta pediculi retinaculum hunc est: peculiare, quod medium illam callum, qui instar spinæ animationem fecit, prætensum habet, & internulla stammina, non ex eo porrecta, ut cætera, sed circa eum in orbem circumacta, ab annexo pediculi ducit, ad caulem uero foliorum internodia consummantem: iulus ab eisdem pediculis atque filia, tenuis, seq; conuolucens dependet. Flos candidus, suauiter olens, uerno proueniens tempore: fructus proximus foliano, atque melobro, & maxime iuxta labruscæ uocitate. Racemi pensiles ut hederæ sunt, uerum ad labruscæ modum accedunt: nam de eodem puncto pediculi acinorum exeunt. Colore fructus vitulus est: nucleos in uniuersum quidem binos continet, quamquam grandior ternos, & paruulus unum. Nucleus durus admodum est, & colore foris secus niger. Peculiare racemis, quod per latera caulium sepiunt, postremoq; caulis racemus omnium maximus prospendit, sicut in rhamno, & rubo: unde fit, ut extremo fructifera, & laterè largè fructifera ista spectetur. Hæcenus Theophrasti de smilace aspera sententia. Que autem Smilax læuis appellatur, ubiq; ferè prouenit, sed præsertim in Hetruria, ubi passim frequentissima inuenitur. Incole eam uulgò uocant Vilucchio maggiore. Hæc folijs asperam quædam tenus imitatur, nec secus ac illa arbores scandit, seq; conuoluit eis, proxima quæq; uncies: uerum sarmentis, siue ramulis constat, non ut altera horridis, aculeatisq; sed læuibus, flexilibus, ac lentis. Flores profere candidos, calathis effigie: è quibus semen prodit atrum, lentibus maior, sed lupinorum figura. Officina hæc plantam Volubilem nuncupant. Cuius tamen plura Mauritanis habentur genera, quorum unum illud est, quod Lupulum appellant. Huius est apud medicos ætatis nostræ frequentissimus sit usus, addaturq; ab ijs in quam plurima medicamentis; nihil tamen de eo, quod æquidem inuenimus, Galenus, & Dioscorides, aliq; ueteres tam Græci, quam Latini auctores, posteritatis memorie prodiderunt. quamquam non desunt, qui uelint, hunc Plinio esse Lupulum salutarium, ab eo hoc tantum nomine demonstratum libro xxi. cap. xv. atq; ibi inter eas herbas connumeratum, que sponte nascuntur, quibusq; pleriq; gentium utuntur in cibis. Lupuli uocati latius meminit Mesues inter sua de electorie facultatis medicamenta, ubi hæc ad sensum habet. Est & aliud Volubilis genus, quod LUPVLVS appellatur, filia habens aspera, cucumeris modo: flores exilibus filiculis squamatum compactos, racematimq; dependentes, colore subincæro. Hic flauam bilem detrahbat, sanguinem ab ea expurgat, & eius inflammationes extinguit. Scro caprino maceratus, ualentior redditur. Sucus cum saccharo decoctus syrapi modo, regio maxime laborantibus medetur. Sed profecto mirum est, quod eo nostræ ætatis medici tam parè raroq; utantur, cum tamen præstantissimum sit medicamentum. quandoquidem tum herba ipsa per se, tum citam succus potentè admissus, capitis dolorem à caliditate contractum tollit. Iecinoris, & uentriculi ætus mitigat. Syrupus ex saccharo, & eius succo paratus, nihilominus exhibetur in febribus à bile, & sanguine excitatis. hæc Mesues de Lupulo. Ceterum ad institutum

Smilacis læuis historia.

Lupuli historia, et uires ex Meliæ.

var oversiktlig og enhetlig beskrevet var det mulig å utvikle en egentlig botanisk klassifikasjon. Standardiseringen av plantenavn, beskrivelser og illustrasjoner var en forutsetning ikke bare for å identifisere plantene i naturen, men for å skape vitenskapelig enighet om de enkelte artene.

Det som skiller renessansens vitenskapsmenn fra deres forgjengere i middelalderen er ønsket om å beskrive naturen med utgangspunkt i egne observasjoner, i selvsyn. Med oppdagelsen av Amerika og sjøveien til India fikk den europeiske botanikken samtidig tilgang til nye planteverdener som sprengte rammene for den etablerte plantekunnskapen. Mens studiet av legeplanter i middelalderen nærmest hadde vært en filologisk disiplin, ble det i renessansen en empirisk naturvitenskap. Middelalderens urtekjennere fulgte ukritisk antikkens forfattere, men renessansens botanikere ønsket å bygge videre på dem av egen erfaring. Selve grunnlaget forble likevel Dioskorides' *De materia medica* (#20, 21, 24). Man begynte med Dioskorides, antikkens autoritet, men bygget teksten ut med kommentarer, tillegg og illustrasjoner. Renaissanceens urtebøker fikk utover i århundret et stadig større innslag av direkte observasjon, som til slutt fortrenget den klassiske teksten helt og holdent.

Dioskorides dannet også utgangspunktet for den italienske legen og naturviteren Pietro Andrea Mattioli's *Discorsi*, eller som her på latin, *Commentarii in libros sex Dioscoridis de medica materia*, som først utkom på italiensk i 1544, uten illustrasjoner. Verket var imidlertid langt mer enn en kommentar over Dioskorides. Tittelen er om ikke misvisende, så i det minste ganske beskjeden. Hensikten var å skaffe tidens leger og apotekere en praktisk håndbok på italiensk, med kommentarer som kunne hjelpe dem med å identifisere legeplantene hos Dioskorides. Mattioli's urtebok samlet samtidens fulle viten om legeplanter mellom to permer. Verket omfatter derfor også en rekke planter som ikke finnes i Dioskorides' opprinnelige tekst, og selv planter uten direkte medisinsk betydning. Sann sett markerer Mattioli også overgangen fra plantestudiet som en praktisk gren av medisinen, til botanikken, forstått som studiet av plantene på deres egne premisser.

Pietro Andrea Mattioli (1501–1577) var født i Siena, der faren var lege. Han vokste opp i Venezia, studerte medisin i Padova og praktiserte siden selv i en rekke italienske byer. Mattiolis kommentarer til Dioskorides fikk stor og langvarig innflytelse på europeisk vitenskap. Viktigst ble den latinske utgaven, som utkom første gang i 1554. Til dens fordel talte også de 562 meget vakre illustrasjonene, skåret av Giorgio Liberale og Wolfgang Meyerpeck, som gjorde det mulig å identifisere planteartene selv der teksten hos Dioskorides var obskur eller mangelfull. Den illustrerte utgaven på latin gjorde Mattiolis navn kjent over hele Europa, og førte til at han ble kallet som livlege først for keiser Ferdinand 2. i Praha, siden for Maximilian 2. i Wien.

Mattiolis urtebok ble enormt populær og utkom i mer enn seksti forskjellige utgaver – den siste i 1744. Bare tyve år etter førsteutgaven var boken blitt trykt i tilsammen tredve tusen eksemplarer. I Andersen-samlingen fantes det opprinnelig tre utgaver. En tysk oversettelse med håndkolorerte illustrasjoner, utgitt i Frankfurt am Main et stykke inn på 1600-tallet, er forblitt i familien, mens en senere fransk utgave (#23) ennå står i samlingen. Det gjør også det tredje og eldste eksemplaret. Det dreier seg om den andre og betydelig utvidede latinske utgaven, trykt i Venezia i 1558. Boken er en imponerende trykksak på nærmere åtte hundre sider i folioformat, gjennomillustrert med 639 tresnitt. Typografien hjelper leseren å orientere seg i teksten. Dioskorides' opprinnelige tekst er trykt i en vanlig antikva, Mattiolis utfyllende kommentarer og tillegg i kursiv. På tittelbladet finner vi boktrykkeren Valgrisis boktrykkermerke, det samme taukorset med kobberslangen som er preget i skinnet på Wirsungs legebok (#14).

Dette eksemplaret av Mattiolis kommentarer er spesielt interessant fordi det har gammel norsk proveniens. Mange av Andersen-samlingens urtebøker er

kjøpt via utenlandske antikvarier og auksjonshus, men nettopp denne boken stod i Drammen i to århundrer før den i 2003 kom til Kjell-Erik Andersen. Bokbindet er sterkt restaurert og boken er i praksis nyinnbundet, men med de opprinnelige blinddekorerte permene opplimt. Eventuelle spor av bokens eierhistorie er dermed dessverre gått tapt. Hvordan den kom til Norge vet vi ikke. Det eneste vi med sikkerhet kan si, er at boken inntil forholdsvis nylig tilhørte boksamlingen ved Drammen gymnas, altså den tidligere Drammen latinskole. Om det vitner skolebibliotekets eiermerke og et utgått-stempel på tittelbladet.

Drammen latinskole ble opprettet i 1816, til erstatning for den nedlagte latinskolen på Kongsberg, som var etablert i 1787. Den nye skolen overtok til store protester også den nedlagte skolens bibliotek, som hadde vært en viktig resurs for befolkningen i bergstaden. Det er ikke usannsynlig at urteboken fulgte med samlingen herfra. På Kongsberg fantes det et naturvitenskapelig orientert miljø. Her lå Bergseminaret, og her hadde kjemikeren Nicolai Tychsen sitt apotek, der han gav private forelesninger i kjemi og praktisk farmasi for et interessert publikum. Kongsberg var derfor på denne tiden et samlingssted for dem ønsket å studere kjemi. Tychsens viktige lærebøker *Chemisk Haandbog* (København, 1794)

og *Theoretisk og Praktisk Anviisning til Apotheker-kunsten* (København, 1804) finnes begge i Andersen-samlingen. Også i Drammen, der folkebiblioteket ikke kom i drift før et århundre senere, ble latinskolens bibliotek en viktig institusjon. I 1998 solgte Drammen gymnas av hensyn til brannsikkerheten sin historiske boksamling til Drammen antikvariat. Via en privat samler endte boken noen år senere opp i Andersen-samlingen.

PIETRO ANDREA MATTIOLI

*Les commentaires [...] sur les six
livres de Pedacius Dioscoride*

Lyon: Claude Rigaud, 1627

23

ANDERSEN-SAMLINGENS ANDRE eksemplar av Mattiolis urtebok er en fransk oversettelse, en stor og tykk bok på over seks hundre sider, utgitt i Lyon i 1627. I tillegg til selve oversettelsen er det gjort flere endringer i bokens utseende siden den latinske andreutgaven. De mange hundre tresnittene er blitt mindre, og mindre detaljerte enn i den eldre utgaven (#22). Utgiveren hadde ikke tilgang til de opprinnelige treblokkene, og for å spare penger forenklet han dem da de ble skåret på nytt. Teksten er satt med mindre typer og nå er det skriftgraden, ikke typesnittet, som markerer skillet mellom Dioskorides' tekst og Mattiolis kommentarer. Som bokkunst betraktet står boken langt tilbake for den eldre utgaven. Selve oversettelsen fra latin til fransk er utført av franskmannen Antoine du Pinet, en produktiv oversetter, særlig av botaniske og medisinske tekster. Boken utkom en rekke ganger mellom 1561 og 1680, og du Pinets oversettelse var lenge den mest populære urteboken i Frankrike.

Andersen-samlingens eksemplar er velbrukt og innbundet i et enkelt samtidig bind av typen *relieure janseniste*. Bindtypen tar sitt navn etter jansenismen, en forholdsvis streng religiøs retning. Det er først og fremst mangelen på dekor og prakt som kjennetegner de nøkterne jansenistbindene. Slår vi boken opp er det

- Fol
- Nissen 1312
- Antikvariat Arnold Busck,
København, 1999

tydelig at vi har forlatt renessansen. Det er barokkens formspråk som preger titteloppslaget. Til venstre – som *frontispise* – finner vi Mattiolis portrett i tresnitt, til høyre et tittelblad trykt i rødt og sort. Å trykke tekst i to farger var en krevende prosess. Bladet måtte maskeres og legges to ganger i pressen, en gang for den sorte teksten og en gang for den røde, og det var viktig å være nøyaktig så alt havnet på riktig sted. Halve tittelbladet er satt av til et dekorativt tresnitt, en allegorisk kvinneskikkelse innrammet av en tung og barokk fasade prydet med våpenskjold. Øverst troner to lubne amoriner, som holder et skjold med kristogrammet (IHS) mellom seg.

Et våpenskjold finner vi også som bokeiermerke i kobberstikk, både foran og bak i boken. Dessverre har en senere eier utslettet både motivet og navnet under. Igjen står bare den barokke rammen. Det var ikke uvanlig at nye eiere forsøkte å utslette, overstryke eller klippe ut alle spor etter dem som eide boken før dem. Bøker var kostbare, de var verdigjenstander, og for mange var det viktig at det ikke skulle være tvil om hvor boken egentlig hørte hjemme. Kanskje har våpenet tilhørt den Charles Louis Sandot som i 1766 skrev sitt navn tvers over smussbladet. Boken kostet ham «9 <livres> Argent de France».

PEDACIUS DIOSKORIDES

*Kreuterbuch des uralten und in aller Welt
berühmtesten Griechischen Scribenten Dioscoridis*

24

Frankfurt am Main: Erasmus Kempffern, 1614

DIOSKORIDES' *De materia medica* forble grunnteksten i mange av renessansens store urtebøker. Særlig påkostet var en tysk Dioskorides-utgave som ble trykt i 1610 og på nytt som tittelopplag i 1614. Det er denne sistnevnte utgaven som finnes i Andersen-samlingen. Oversettelsen var opprinnelig ved Johann Dantz, Mattiolis samtidige, men teksten var nå «auffs newe vbersehen, verbessert, in ein richtige Form gebracht» av legen Peter Uffenbach (1566–1635) i Frankfurt. Den nye utgaven var ikke bare «mit lebenshaften Figuren geziert», men supplert med den kjente kirurgen Hieronymus Brunschwigs (†1512) bok om destilleringskunsten. De to bøkene er trykt sammenhengende, i ett alfabet, og kan derfor ikke betraktes som selvstendige trykksaker.

Destillasjonsboken *De arte destillandi* (1500) var den første trykte boken som tok for seg destillering vegetabiliske og animalske substanser. Via et annet skrift hadde den også dannet grunnlaget for Christiern Pedersens bok *Om Urte Vand* fra 1534, og den var en viktig kilde for Arvid Månssons *Örta Book* (#8). Destillasjonsbøkene var i seg selv en utbredt genre og Katedralskolen eier fra før av et eksemplar av Walther Herman Ryffs gjennomillustrerte *New groß Distillier-Buch* i førsteutgaven fra 1545. Disse bøkene er nært beslektet med urtebøkene og

- Fol
Nissen 498; Schweiger I, 103;
Andersen 1995, 17
Cappelens antikvariat,
Oslo, 1994

Jüden Kirſchen.

Jüden Kirſchen / Strychnos halicacabos, Velicaria. Cap. lxxij.

Beſchreibung.

Die Jüden Kirſchen / Doberellen / Griechiſch Strychnos Halicacabos, zu Latein Velicaria, hat Blätter dem Nachſchäbten / da vor von geſagt iſt / ehulich / ohn daß ſie breiter ſind. Seine Stengel / wann ſie ihre vollkommene Größe erreichet / ſo legen ſie ſich an die Erde. Bringen ihre Frucht in runden Hüſſen / den Blätlin ehulich / dieſelbige iſt roth / glatt vnd rundt / den Trauben körnern gleich / vnd werden von den Krängmachern zu den Krängen gebraucht. Diß kraut hat eben dieſelbige Tugend vnd Krafft / vnd wird auch auff dieſelbige Weiße gebraucht / wie der Nachſchäbten / außgenommen / daß er in der Speiß nicht genüget wirdt / vnd ſeine Frucht iſt kräftig den Harn zu treiben / vnd räuter getruncken die Geelſucht auß. Auß beyden krautern wirdt ein Safft gepreß / im Schatten getrücket / vnd zu allen jezt angezeigten Gebrechen außgehoben vnd verwahret.

Schlaſſbeerlin / Strychnos hypnoticos, Solanum ſomniferum. Cap. lxxij.

Beſchreibung.

Schlaſſbeerlin.

Schlaſſbeerlin oder Schlaſſkraut / Griechiſch Strychnos hypnoticos, von etlichen auch Halicacabon, zu Latein Solanum ſomniferum, iſt ein ſtaudecht kraut mit viel feſten / zähen äſtlin / die mit leichtlich zu brechen ſindt / vnd dieſelbige ſindt voll feſter Blätter / den Quittenblättern ehulich / hat groſſe rothe Blumen / gelbe Frucht in Hüſſen / mit langen groſſen Wurzeln beſeydet / mit roth lechten Rinden / wächſt in ſteinechtem Erdtrich / nit weit vom Meer.

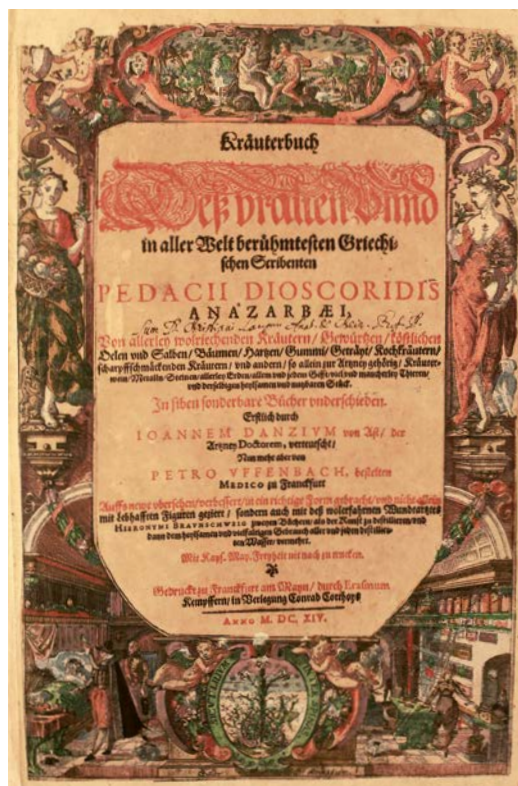
Krafft vnd Vnngewen.

Die Rinde der Wurzeln eines Quintlins ſchwehr mit Wein getruncken / iſt kräftig den Schlaſſ zu bringen / ſänffter dann der Morſafft / Opium Griechiſch geneit. Seine Frucht treibt den Harn hefftig. Man gibt ſeine körner zwölf wider die Waſſerſucht / wann man dieſelbigen aber mehr einnimpt / ſo machen ſie ein Unſümmigkeit / vnd eine Bewegung des Gemüths / darzu hilfft viel Meß oder Honigweſſer getruncken. Seinen Safft vermiſcht man vnder die Zeltlin vnd andere Arzeneien / die den Schmerzen vnd Wechumb zu legen bereybet werden. Der Wein darinnen dieſes kraut geſotten iſt / im Munde gehalten / ſänffiget den Schmerzen der Zän. Der Safft auß den wurzeln gepreß / mit Honig vermiſcht / iſt gut angeſtrichen wider das tunckel Geſicht vnd ſünſtere Augen.

Dellkraut.

er ofte illustrert i en lignende stil. Illustrasjonene viser ikke bare destillasjonsapparater, laboratorieutstyr og interiører, men også plantene som inngikk i oppskriftene. I Uffenbachs utgave hører Dioskorides' og Brunschwigs tekster sammen i ett verk. Sammen utgjorde de en praktisk, illustrert håndbok i plantekunnskap og destillering, altså i fremstilling av legemidler. Samtidig var boken et praktverk, som i dette tilfellet dessuten er kolorert.

På sidene i denne urteboken fremstår plantene med grønne blader, røde blomster og brune røtter. Destillasjonsboken er full av fargerike illustrasjoner av kolber, terrasserte destillasjonsapparater, alambiker og annet utstyr i rødt tegl, oransje kobber, blågrått tinn og grønlig glass. Det var først på 1800-tallet, ved hjelp av nye litografiske reproduksjonsteknikker, at det ble praktisk mulig å trykke bilder i farger. Illustrasjonene i Uffenbachs Dioskorides-utgave er med andre ord håndkolorert. Fargene er møysommelig lagt til med pensel, illustrasjon for illustrasjon, i eksemplar etter eksemplar. Også tittelbladet viser at boken er særlig påkostet. Teksten, trykt i rødt og sort, er omgitt av en overdådig tresnittramme, kolorert i alle tenkelige farger. Øverst er en medaljong som viser Eva idet hun lokker Adam til å spise fra kunnskapens tre. Til venstre byr fruktgudinnen Pomona frem en bugnende kurv. Til høyre står Flora, blomstergudinnen, med en bukett. Under får vi et innblikk i legens og apotekerens dagligliv. På den ene siden står doktoren, med sort kappe og røde bukser, ved pasientens sykeleie. Ved hans føtter ligger en sammenkrøllet katt. På den andre

siden ser vi et apotekinteriør. Hyllene er fulle av krukker og glass i forskjellige farger og apotekeren selv sitter ved en bokstol og leser, kanskje Dioskorides. Forretningens hund har lagt seg til midt på gulvet for å sove, mens lærlingen betjener disken.

Andersen-samlingens velbevarte eksemplar, som i dag er innbundet i et klistermarmorert kartongbind fra 1800-tallet, har også spennende proveniens. Midt på tittelbladet står det i sort blekk «Sum D[octoris]. Christiani Langen Anat[omiæ]. & Chir[urgiæ]. Prof[essoris].» Det er bokens egen stemme vi hører i disse ordene: «Jeg tilhører doktor Christian Langen [1619–1662], professor i anatomi og kirurgi». Langen var en tysk lege, anatom og kirurg som i en årrekke virket som professor i Leipzig. Han var blant de første som hevdet at sykdom ble forårsaker av små levende partikler som trengte inn i kroppen, men hans ideer fikk ingen innvirkning på vitenskapshistorien. Flere århundrer senere har boken tilhørt den danske legen Eiler Høeg (1880–1964), og siden Kjell-Erik Andersen.

LEONHART FUCHS

*Den nieuwen Herbarius,
dat is, dboeck vanden cruyden*

25

Basel: Michael Isengrin, [ca. 1545]

DEN BAYERSKE LEGEN Leonhart Fuchs (1501–1566) regnes blant den moderne botanikkens fedre og planteslekten *Fuchsia* er oppkalt etter ham. Han fikk den medisinske doktorgraden i 1524 og virket et par år som lege i München, før han ble utnevnt til professor i Ingolstadt. Fuchs' første bok, *Compendiaria* fra 1531, var en veiledning til Hippokrates og Galen. I Andersen-samlingen finnes den i en utgave fra 1556, utgitt sammen med en detaljert redegjørelse for fremstilling av *composita*, med tittelen *De componendorum ratione*. Boken er trykt i det lille sedesformatet og innbundet i et samtidig, dekorert skinnbind. Bindet har senere fått en ny rygg i alungarvet svineskinn, antagelig for å passe inn i en boksamling der de andre bøkene var innbundet på denne måten. På formpermen står intitalene «P. P. W.» for den «Petrus Prætorius Witebergensis» som i 1580 skjenket boken til en «Antonius Melisius» i Kraków. Prætorius kunne være kryptokalvinisten ved samme navn som var professor i Wittenberg og siden prest i Danzig. Hundre år senere kom boken i hendene på legen Nicolai Franchimont (†1684) eller Franckenfeld i Praha.

Da *Compendiaria* utkom var Fuchs livlege for markgreven av Brandenburg-Ansbach, men han ble snart kallet til Tübingen for å delta i de pågående humanistiske universitetsreformene. Her opprettet han byens første botaniske hage, og

• Fol

Nissen 662; Heilmann 1973, 218f; kfr. Hagelin 1997, 70–75; kfr. Døbat 2001

Politikens antikvariat, København, 1998

arbeidet med hagen ble avgjørende for hans vitenskapelige hovedverk, *De historia stirpium commentarii*, kommentarer til plantenes historie fra 1542. Ordet *historie* har i denne sammenhengen den opprinnelige greske betydningen undersøkelse. Boken er en av tidens viktigste og vakreste urtebøker, og ble raskt oversatt til tysk, engelsk, nederlandsk og fransk.

Førsteutgaven finnes bare som faksimileutgave i Andersen-samlingen, fotografert etter det som skal ha vært forfatterens eget arbeidseksemplar, men tilgjengelig finner vi tidlige utgaver av både den franske (#26) og den nederlandske oversettelsen. Sistnevnte, *Den nieuwen Herbarius* eller *dboeck vanden cruyden*, foreligger i det udaterte førstetrykket fra omkring 1545. Boken er utgitt i Basel av den kjente boktrykkeren Michael Isengrin, som året i forveien hadde utgitt den latinske førsteutgaven.

Urteboken, som opprinnelig utkom i stor folio, er Fuchs' hovedverk og har sikret hans plass i vitenskapshistorien. Den inneholder 517 detaljerte og naturtro, men samtidig stilsikre illustrasjoner i tresnitt, tegnet etter levende planter i Fuchs' botaniske hage. Disse helsides illustrasjonene var bokens fremste fortrinn over de mange konkurrerende urtebøkene, og med Fuchs ble planteillustrasjoner et hovedredskap for artsbestemmelse, snarere enn en dekorativ utsmykning av teksten. Illustrasjonene er utført av kunstnerne Heinrich Füllmaurer og Albrecht Meyer, mens treblokkene ble skåret av Veit Rudolph Speckle. Han har også skåret det kjente helfigurportrettet av Fuchs som pryder baksiden av tittelbladet også i den nederlandske oversettelsen. Selv i dag regnes verkets tresnitt som et høydepunkt innen den botaniske illustrasjonskunsten. Fuchs og hans samtidige etablerte en stil som forble dominerende i et århundre, og som fremdeles påvirker moderne fremstillinger av planter. Tresnittene hos Fuchs inspirerte Hieronymus Bocks, Mattiolis og Tabernæmontanus' urtebøker, blant mange flere.

Det var naturhistorikerens blikk, ikke billedkunstnerens, som skulle bestemme hvordan planten ble avbildet. I tresnittene hos Fuchs fremstår plantene uten dybde, nærmest som herbariepreparater. Stilker og blader er spredt unaturlig

Van Bucrboom. Cap. CCXLVIII.

Den naem.

Bucrboom heet men in Griec Pyros / ende in Latijn Bucrus / ende van tghemeyn volck wordt hi Palmboom gheheeten.

Factsoen.

Den Bucrboom en verliest nimmermeer sijn bladeren. Ende deselve bladeren sijn cleyne / ende bijna rondt ghelijck de bladeren van Myrtus. Sijn bloeyfel is gruen / dat saet is rootachtich en rondt / van dwelcke alle gebierte grouwel heeft. Dat hout is so dick / vast ende herdt / dattet hem tegen vier sedt ghelijck Iser / en het en geeft noch vlamme noch affschen / ende het en verrotet oock nimmermeer. Sijn wortel is crous ende ghecronckelt.

Buxus. Bucyboom.

Blaetse sijn der wassinghe. Bucrboom wast gheerne hooghe opt gheberchte / op coude plaetsen / ende daer de sonne schijnt.

Den tijt.

Den Bucrboom blijft somer ende winter gruen / ende hi en verliest sijn schoon glickende gruen bladeren tot gheender tijt.

Naturc ende complexie.

Den Bucrboom treect same / daer omme so is hij cout ende drooge van nature / ende hij en heeft gheen midelbaer substancie / als sommighe meynen.

CCracht ende werckinge.

Bucrboom en wort in medicinen niet seer geveert. Nochtans als men sijn bladeren in looge siedet / ende met die looge namaels thoofi wascht / so maken sij root oft geel hayr. Dat saechmeel oft vuisel van Bucrboom hout in water gesoden ende ghedroncken / dat stoppt den loop des buycr. Als de nateren ghewondt oft ghequetst sijn / so ghenesen si weder omme so haest als sij de wortel van Bucrboom proeuen oft sinaken. Een mensch sal hem wachten van te ligghe rusten oft slapen onder Bucrboom / want sijnen rueck is den hersenen / ende der gantsen nature des menschen contrarie.

S iij Van Pe

Cucumer marinus. Zee Concommer.

Capsicon oblongius.
Lange Peper van Indien.

per/

ut over billedflaten, men denne fremstillingsformen gav Fuchs anledning til å vektlegge bestemte strukturer og elementer. Ofte bærer plantene både blomster og frukt samtidig, ikke fordi de gjør det i naturen, men fordi begge var viktige artstrekk. Det var et generelt, ikke et individuelt bilde av planten Fuchs var ute etter. Plantene i 1500-tallets urtebøker kaster ikke skygge. De er idealiserte fremstillinger av det typiske, av en lett gjenkjennelig idealplante. Den samme tegningen skulle brukes til å identifisere planten i all dens individuelle variasjon.

Illustrasjonene i den nederlandske utgaven er mindre enn de helsides tresnittene i den latinske førsteutgaven fra 1542. Disse små illustrasjonene var opprinnelig skåret til en oktavutgave som Isengrin utgav i 1545. Denne håndboksutgaven var helt uten tekst, ment som et rent bestemmelsesverktøy i et lite, hendig lommeformat, en bok som kunne følge med eieren på botaniske ekskursjoner i eng og mark. Faktisk, skriver Claus Nissen, den store autoriteten på botanisk bokillustrasjon, er disse forminskede tresnittene vesentlig bedre enn de større originalene, «in der Zeichnung ebenso wie im Schnitt».

Som sine samtidige støttet Fuchs seg til Galen (#19), Hippokrates og særlig Dioskorides (#20, 21, 24), som også han gjengir ordrett. Samtidig vektla han praktisk erfaring og selvsyn. Resultatet av hans livsverk var en omhyggelig og vakkert illustrert bok med hundrevis av ville og dyrkede plantearter, ordnet alfabetisk, uten noe forsøk på klassifikasjon, og beskrevet med særlig hensyn til medisinsk bruk. Blant de nye planteartene i boken finner vi blant annet chilipepper, som ikke var blitt avbildet tidligere, men de fleste var europeiske. For å underlette den praktiske bruken av boken som legebok er den forsynt med et detaljert register ikke bare over plantenavnene, men også over «Cranckheyden».

Andersen-samlingens eksemplar er usedvanlig rent og pent. Det har ikke vært en bruksbok, men har stått, eller opprinnelig ligget i en fornem boksamling. Også bokbindet peker i den retningen. Det er et flott bind av brunt kalveskinn over eikepermer, rikt dekorert i blindtrykk. Ryggen er skadet, men reparert med den gamle ryggstripen, som en senere eier har utstyrt med tittelen og årstallet for

utgivelsen. Boken har opprinnelige ikke hatt noen rygg-tittel, og bindet er ikke laget for å stå på en hylle. På både for- og bakpermen finner vi nemlig rester av store metallbeslag. Denne boken må vi derfor tenke oss liggende på en bokstol, hvilende på bakpermens beslag som på små føtter. På permene var det, i tillegg til de to spennene, fire hjørnebeslag og et gotisk blomsterbeslag i midten. Alle disse er nå borte. Et bind som dette kunne vi lett tenke oss som en *liber catenatus* i et klosterbibliotek, men det er ingen synlige spor etter et lenkefeste.

LEONHART FUCHS

Commentaires tres excellens de l'hystorie des plantes

26

Paris: Jacques Gazeau, 1549

ANDERSEN-SAMLINGENS franske utgave av Fuchs' urtebok er utgitt i Paris i 1549, oversatt av Éloi de Maignan, som på tittelbladet kun omtaler seg selv om «vn homme scavant & bien expert en la matiere». Tittelbladet er uten trykkeår og en velmenende sjel på 1500-tallet har skrevet til det feilaktige årstallet 1547. Det eksisterer riktignok en Paris-utgave fra 1547. Den er imidlertid ikke trykt av Jacques Gazeau, men av broren Guillaume. Illustrasjonene i Maignans franske oversettelse er de samme som i Isengrins oktavutgave og i den nederlandske oversettelsen han utgav litt senere (#25). Etter å ha brukt disse små treblokkene til sine egne utgaver, overlot Isengrin dem til Gazeau i Paris. Paris-utgavens tresnitt er altså trykt fra de samme blokkene som Isengrins opprinnelige utgaver.

De to oversatte utgavene i Andersen-samlingen inneholder ikke nøyaktig samme tekst. Etter hver planteartikkel gir den franske oversettelsen relevante utdrag ikke bare fra Dioskorides, som i den nederlandske utgaven, men også fra Galen (#19) og Plinius. Boken er altså ikke bare oversatt, men utvidet med supplerende tekster. I motsetning til den nederlandske utgaven, som er trykt med en litt rundere gotisk schwabacher, er den franske satt med antikva. Schwabacherens avrundede former oppstod i møtet mellom den italienske renessansen og den tyske gotikken. Mens tyskerne holdt fast ved sin frakturskrift helt frem til midten av 1900-tallet, var det fra gammelt av etablert konvensjon å trykke tekster på latin og romanske språk

• Fol

Nissen 663

Auksjon hos Antiquariat Peter
Kiefer, Pforzheim, 2005

med den klassiskinspirerte antikva-skriften. Ofte finner man latinske og romanske ord satt med antikva, selv om teksten ellers var trykt med fraktur.

Boken er innbundet i et enkelt, moderne halvskinnbind og har få spor etter bruk. Noen understrekninger forekommer her og der, men eksemplaret har nok i det vesentlige fått stå i fred på hyllen. Ved siden av noen moderne bokhandlerkoder i blyant, er den eneste opplysningen vi har om bokens proveniens en eierinnskrift på tittelbladet i en 1500-tallshånd. Den er bare delvis leselig, men lar oss i det minste vite at boken stammer «ex bibliotheca f<ratrum> prædicatorum». Den har altså stått i ett eller annet av Dominikanerordenens mange klostre, men stedsnavnet lar seg dessverre ikke tyde. Hvor lenge boken har tjent sortebrødrene i deres arbeid vet vi ikke.

[BARTHOLOMÄUS CARRICHTER]

Horn deß heyls menschlicher blödigkeit

Strasbourg: Christian Müller, 1576

27

ILLUSTRASJONENE TIL OKTAVUTGAVEN av Fuchs' urtebok fra 1545 ble også gjenbrukt i andre skrifter. De originale treblokkene ble brukt så sent som på slutten av 1700-tallet, men allerede i samtiden klaget Fuchs selv over piratkopieringen av tresnittene. Mange av Fuchs' tresnitt, til sammen 58, finner vi gjengitt som nøyaktige kopier i en merkelig urtebok med tittelen *Horn deß heyls menschlicher blödigkeit*. Boken, som i Andersen-samlingen foreligger i førsteutgaven, er skrevet av den tyske legen og astrologen Bartholomäus Carrichter (†1574), men utgitt under pseudonymet Philomusus. Bare den siste utgaven, fra 1619, har forfatterens navn på tittelbladet. Det er kun illustrasjonene som har fulgt med fra Fuchs. Boken er et selvstendig verk, og vitenskapshistorisk meget interessant.

Helt siden antikken hadde astrologien spilt en rolle innen humoralpatologien. På samme måte som månefasene påvirket havet, påvirket planetenes stilling kroppens væskebalanse. Og ikke nok med det: Planetene påvirket også legeplantenes kraft og virkning. Selv Henrik Smith mente at enkelte planter måtte plukkes til bestemte tider for å gi den riktige virkningen. Carrichter understreker betydningen av planetenes stilling for innsamling og bruk av legeplantene og tillå månefasen stor betydning for deres medisinske effekt. For ham var astrologien likevel enda mer grunnleggende. Det menneskelige legemet var på mystisk vis forbundet med selve universet. Riktig behandling av sykdom forutsatte at man

• Fol

Nissen 332; kfr. Hagelin 1997, 106

Hamburger Antiquariat Keip, Hamburg, 2004

kjente de virkelige kreftene bak, og ifølge Carrichter og hans likesinnede lå forklaringen på sykdom i siste hånd i astrologien, altså ute blant planetene.

Andersen-samlingens eksemplar av *Horn deß heyls menschlicher blödigkeit* er meget velbevart, rent og med store marger. Det er tiltalende fra et rent bibliofilt ståsted, men det er ellers ikke så mye å si om det. De stilrene illustrasjonene er ikke kolorert, vi finner ingen understrekninger, ingen notater, ingen spor av bokens proveniens og historie. Den er bundet i et moderne helpergamentbind og lagt i en enkel beskyttelseskassett.

Bartholomäus Carrichter var livlege først for Ferdinand 1., og som Mattioli siden for Maximilian 2. i Wien. Han sies å ha forårsaket keiserens død, som følge av feilbehandling for nyresten, og fordi han knyttet seg til paracelsistene kom han i et fiendtlig forhold til mye av tidens skolemedisin. Paracelsus (1493–1541) var en innflytelsesrik naturmystiker, lege, astrolog og alkymist som forkastet den tradisjonelle medisinen og i stedet utviklet en ny medisinsk filosofi, der astrologien hadde en avgjørende rolle. For Paracelsus var forholdet mellom *mikrokosmos*, legemet, og *makrokosmos*, universet, sentralt. Universet var på mystisk vis gjenskapt i menneskekroppen og Paracelsus støttet seg til en slags likhetsmagi som gjerne kalles *signaturlæren*. Den hadde røtter i antikken, men det var Paracelsus som først satte den i system: Gule planter hjalp mot gulsott, planter med nyreformede blad mot urinveislidelser. For Paracelsus var universet én sammenvevd helhet, én organisme der alle delene var forbundet med hverandre. Paracelsus var mystiker, men han var samtidig en empirisk orientert praktiker. Han vektla betydningen av selv-syn og analyse, og spesielt innen sårbehandling fikk han stort gjennomslag for sin idé om å holde sårene rene og la dem gro av seg selv, snarere enn for eksempel å kauterisere dem med kokende olje.

De urtebøkene vi har sett så langt i Andersen-samlingen gjør få eller ingen forsøk på å klassifisere plantene. Artene følger hverandre i mer eller mindre tilfeldig rekkefølge, etter Dioskorides, eller i beste fall alfabetisk. Carrichter, derimot, ordnet sin urtebok etter Paracelsus' astrologiske prinsipper. Systemet bygger

på dyrekretsen og plantene er ordnet «nach der Himmlischen Einfließung», etter den himmelske innflytelsen. Det er altså ikke plantenes utseende, slektskap eller økologi som ligger til grunn for klassifikasjonen, men deres forhold til planetene, deres astrologiske forbindelser.

Et annet påfallende trekk ved Carrichters urtebok er at den utelukkende tar for seg lokale, tyske planter, «die Kreütter des Teutschen lands», som det heter på tittelbladet. Andre urtebøker fra samme tid tar med stort og smått, hjemlig og fremmed, kjent og ukjent. De som bygget på Dioskorides måtte dessuten forholde seg til en rekke planter som ikke lenger lot seg identifisere. Carrichter begrenset seg derimot til et mindre, lokalt utvalg. Gud hadde fordelt skaperverkets goder slik at man i ethvert land ville finne alt man behøvde, skjønt i forskjellig skikkelse fra sted til sted. Der det ikke vokste vindruer, for eksempel, fant man til gjengjeld korn, som man kunne brygge øl av. Innenfor en paracelsisk forståelsesramme får denne forestillingen om en likeverdig distribusjon av planter, knyttet opp mot planetene, også et anstrøk av det mystisistiske, av den gjensidige vekselvirkningen mellom skaperverkets deler og dets helhet. Som en avgrenset del av skaperverket utgjør den tyske naturen i seg selv også et slags speilbilde av kosmos.

Carrichters verker ble utgitt posthumt av den tyske alkymisten og poeten Michael Toxites. Tre av dem, blant annet et forarbeid til *Horn deß heyls menschlicher blödigkeit* med tittelen *Kröuter und Artzneybuch*, finnes i Andersen-samlingen, utgitt samlet i Nürnberg i 1652. Denne oktavutgaven har ingen illustrasjoner, men følger dyrekretsen og angir de forskjellige urtenes grader av virkning i forhold til den. Den inneholder et interessant tillegg om behandling av magiske skader, med gode råd «die Zauberey wieder weg zubringen». Her finner vi blant annet en «Cur wann einer verzaubert ist, das er an Armen vnnd Beinen erlamet», og behandling for den som er blitt forhekset så han «Werck der Liebe nicht Pflegen kan». Bokens pergamentbind er laget av eldre pergament- og papiravfall, rester av en bayersk tøyhandlers arkiv fra tidlig 1600-tall.

[WALTHER HERMAN RYFF]

Kurtzes Handbuchlein und Experiment

Strasbourg: Josias Riehels arvinger, 1625

28

SOM LITEN OKTAV skiller Ryffs *Handbuch* seg fra de andre urtebøkene i Andersen-samlingen. Urtebøkene var kostbare bøker, utenfor rekkevidde for de fleste, og ofte altfor store til å følge med som håndbøker på legebesøk eller botaniske ekskursioner. Også til alminnelig husbruk må de ha vært ganske uhåndterlige. Til tross for formatet er Ryffs håndbok gjennomillustrert, med til sammen 185 håndkolorerte tresnitt. Illustrasjonene er naturtro, med noen iøynefallende avvik. For eksempel er alrunen avbildet i den middelalderske tradisjonen, med roten tydelig fremstilt som en skjeggete mann. Det var nettopp rotens likhet med menneskekroppen som gjorde alrunen til et så viktig legemiddel. Tittelens «Experiment» viser i denne sammenhengen ikke til vitenskapelige forsøk, men til erfaring. Ryffs eksperimenter er altså prøvede, probate kurer.

Ryffs *Handbuchlein* utkom første gang i 1549, men Andersen-samlingens eksemplarer er trykt så sent som i 1625. I Katedralskolens gamle samling finnes utgaven fra 1607, litt ukomplett, men den manglende teksten er skrevet inn for hånd. Boken kom til biblioteket i 1820, som del av en testamentarisk gave på 346 bind naturhistorisk litteratur etter skolens mangeårige naturhistorielærer, den danskfødte botanikeren M. R. Flor (1772–1820).

Tyskeren Walther Hermann Ryff (†1548), på latin Rivius, var en produktiv humanistisk forfatter, kirurg og apoteker, som redigerte utgaver av Dioskorides,

• 8vo

Kfr. Nissen 1798;

kfr. Heilmann 1973, 251

Museumsbygningen kunstauktioner, København, 2004

Von allerhand Arzney /

Kraut vnd wurzel
gestossen vñ im ende
des Meyes gebrem.
Zwen oder drey tag
morgens vñ abends
die Stien vñ Schilff
damit bestrichen / ist
gut für das Haupt
wehe / das von den
Kopft / machet den
Menschen schlaffen
löschet auch alle den
Dücher darinnen ge-
nezet / vñd vber ge-
schlagen am tag des
mal / verreibet alle
alle weheragen vñd
Apostemen.

Mercurialis. Bingelkraut.

Scheißkraut / Mercuriuskraut /
Scheißmilt.

Die heiß vñd trucken am ersten Grad / gessen
weicher den Bauch / benimpt wässerige schick-
ung / vñd dises krauts safft geneszt mit ein
Cappainen brüh ist gut dem zerschwellen
Magen / macht löffrig vñd die Brust / benimpt das
Reichen / vñd auff ein zerschwellnen Bauch geschmilt
bringet Stalgang. Ja wilru auch ein gut Lacatrum
machen / so nimme ein handvoll dises krauts / stede es
in Cappainen oder Zimer brüh / vñd trind's / tebrun-
get sauffte Stalgang.

Bingelkraut wasser.

Plinius, Albertus Magnus og Raymond Lull. Hans medisinske arbeider var meget populære og kom i store opplag, selv om han ikke uten grunn ble anklaget for plagiat. Ryffs metode synes å ha vært å oversette lærde, latinske titler til folkespråket og utgi dem i sitt egen navn, for et nytt publikum. Med renessansevitenskapens vekt på selvsyn og personlig erfaring fulgte også en større respekt for originalitet og etterrettelighet. Leonhart Fuchs (#25, 26) omtalte Ryff som en «äußerst unverschämten, leichtsinnigen, betrügerischen Schriftsteller». Forleggerne, som så et stort marked for medisinske selvhjelpsbøker, bidro likevel til å gjøre Ryff til en av 1500-tallets mest populære medisinske forfattere. I Andersen-samlingen finnes også hans vakre, lille *Confectbuch unnd Hauß Apoteck* (#13) i en utgave fra 1567, mens førsteutgaven av hans *New groß Distillier-Buch* finnes i Katedralskolens gamle bibliotek.

Flere av Ryffs tidligste verker, og *Kurtze Handbuehlein* blant dem, ble skrevet under det klassisk klingende pseudonymet Q. Apollinaris. Stoffet er ordnet etter antikkens «a capite ad calcem»-prinsipp, fra hodet til føttene, men innholdsmessig begrenser boken seg i det vesentlige til kvinnesykdommer og fødselsvitenskap. Senere på 1600-tallet har Andersen-samlingens eksemplarer hatt en eier som kanskje nettopp var fødselslege eller jordmor. Vedkommende har i alle fall satt inn seks sider med håndskrevne oppskrifter foran i boken. Her finner vi tekster med overskrifter som «Die Geburt zu befördern, des Adlersteines Äthites genannt», og ellers sånt som angår «ein Weib in Kinder-Nöthen», «junge Weibern» og «Kinder». Til slutt i boken har Ryff, med fortløpende paginering, inkludert et opptrykk av Tarquinius Schnellenbergs illustrerte pestbok, som i en utgave fra 1680 også finnes medbundet Andersen-samlingens eksemplarer av Carl von Goglers *Erneuerte Hauss- und Feld-Apothek* (#15).

Boken er flittig lest, og som formatet og tittelen tilsier, har den nok tjent som håndbok for flere generasjoner med leger. Bindet var utslitt allerede på 1700-tallet, da boken fikk sitt nåværende enkle og udekorete bruksbind i halvskinn. Den første eieren vi kjenner navnet på har skrevet følgende innskrift på tittelbladet: «Sum ex libris Joachimi Ludovici Hasenmülleri Heilsbrunnensis

Franci». Han lar boken selv fortelle at den tilhører ham. Vi vet ikke hvem denne Joachim Ludvig Hasenmüller fra Heilsbronn i Franken var, men det er antagelig han som for hånd har nummerert plantene og lagt håndskrevne latinske plantene til bokens tyske. Siden må boken raskt ha kommet til Sverige, kanskje i forbindelse med Tredveårskrigen uroligheter. En annen 1600-tallseier har nemlig lagt til en rekke svenske plantene. Vi finner «St. Olufs ört» (*Tausentguldenkraut*), «solögon»

(*Fünffingerkraut*), «åbrott» (*Stabwurtz*), «Malört» (*Wermuth*), «hvitlök» (*Knoblauch*), «Jordrök» (*Erdtrauch*) og «Stensöta» (*Engelsüß*), blant mange andre, foruten «Jordbeer» (*Erdbeerkraut*), «Nickle blomst» (*Schlüsselblumen*), «Storkanip» (*Storckenschnabel*), «gosegräs» (*Genserich*) og «Jungfrutvåhl» (*Flöbkraut*). En senere svensk eier, en K. Ahlen, har stemplet tittelbladet og innsiden av forpermen med sitt navnestempel, men til Andersen-samlingen kom boken fra Danmark, fra Museumsbygningen kunstauktioner i København.

EUCHARIUS RÖSSLIN

*Kreutterbüch von aller Kreutter, Baum,
Gesteud un<d> Frücht deszgleichen der Gethier,
edlen Gesteyn, Metal und anderer Simplicien
unnd Stucken der Artzney*

Frankfurt am Main: Christian Egenolff, 1546

29

DE FLESTE AV RENESSANSENS urtebøker bygger i større eller mindre grad på Dioskorides, men en viktig undergruppe består av dem som går umiddelbart tilbake på *Gart der Gesundheit*, skrevet av tyskeren Johann Wonneke von Kaub (ca. 1430–1503) og første gang trykt i 1485 av Gutenbergs lærling Peter Schöffer. Denne boken, som i sin tur bygger på den anonyme *Circa instans*, en innføring i drogelære fra omkring 1150, regnes som det første moderne forsøket på et naturhistorisk oppslagsverk og inneholder hundrevis av mer eller mindre naturalistiske tresnitt. I Andersen-samlingen finnes boken som faksimile, og i Katedralskolens gamle bibliotek finnes ett enkelt, illustrert blad av den latinske oversettelsen, *Ortus sanitatis*, i utgaven fra 1497.

Til gjengjeld inneholder Andersen-samlingen flere bøker som på forskjellig vis bygger videre på teksten og bildene i Kaubs *Gart der Gesundheit*. Vi har alt tatt for oss Johannes Tallats *Artzney Buchlein der kreutter* (#3), som er en sterkt forkortet utgave av Kaubs tekst, helt uten illustrasjoner. Men vi finner også Eucharius

• Fol

Nissen 1668; kfr. Heilmann
1973, 223

Museumsbygningen kunst-
auktioner, København, 2005

Rösslin presenterte sin bearbeidelse av *Gart der Gesundheit* som en urtebok. Men den var samtidig mye mer. Som originalverket fra 1485 inneholder Rösslins utgave i overkant av fem hundre plantebeskrivelser, men dessuten kapitler om landdyr, fugler, fisker, edelstener og metaller, alt «mit leblicher Abconterfeytungen», som det heter, til sammen omkring åtte hundre tresnitt som i Andersen-samlingens eksemplar alle er håndkolorerte. Det store, kolorerte tresnittet på tittelbladet er en variant av motivet vi allerede har truffet på i Wirsung's *Arzney Buch* (#14), der vi kan følge legeplantene fra urtehagen, via apoteket til legen ved pasientens sykeseng. Til boken har Rösslin også føyet Hieronymus Brunschwig's destillasjonsbok, som vi alt har sett som tillegg til Uffenbach's illustrerte Dioskorides-utgave (#24). Den gikk ad sin egen vei også i siste hånd tilbake til Kaub's *Gart der Gesundheit*. En rekke av illustrasjonene brukte forleggeren Egenolff også til Ryff's *New Groß Distillier-Buch*, som står på hyllen i Katedral-skolens gamle bibliotek. Her gjenfinner vi ikke bare tresnittene av destillasjonsapparater og annet utstyr, men også mange av planteillustrasjonene.

Illustrasjonene i Rösslins urtebok er fargerike og naturalistiske, om noe enkle og nesten litt middelalderske. Men, som tilfellet er med Uffenbach (#24), kan Rösslins urtebok og dens etterkommere ikke bedømmes som deskriptive, botaniske arbeider. De er illustrerte håndbøker i drogekunnskap og bør som sådan ikke vurderes utfra samme strenge krav som for eksempel Fuchs (#25, 26).

Avsnittene om dyr og mineraler står nærmest i tradisjonen fra middelalderens bestiariar og lapidariar. Mineraler og andre stoffer er gjerne illustrert i den formen man kjente dem best: korall ikke som koraller på havbunnen, men ved et kjede laget av røde korallperler, og karneol ved en fingerring med en innfattet sten. Drager og basilisker opptrer med største selvfølgelighet, men de var den gang virkelige dyr. Kapitlet om stener og metaller omfatter også «Menschenfleysch» eller «Mumia», som man kunne finne i «gräbern der gebalsamierten menschen». Det skulle være et godt middel mot lammelse og slag og ble regnet som «heyß im ende des dritten grads, und trucken am ersten». Dragesten stammet fra hodet på drager,

som lever «am meysten inn den höhlen, umb der hitz willen Orient». Blant fuglene finner vi blant vanlige kråker og duer også føniks, «ein vogel in Arabia», som lever i femhundre år før den setter fyr på seg selv og «stehet widerumb von der äschen auff».

Andersen-samlingens eksemplar av Rösslins urtebok er slitt. Bladene er smusset av utallige fingermerker og det mangler både hele og halve sider. Særlig destillasjonsboken har fått hard medfart. Samtidig finner vi flere lag med mer og mindre nennsomme reparasjoner rundt omkring i boken. Den har altså vært skattet og tatt vare på. Bindet har også på ett eller annet tidspunkt gått i stykker, og i dag er boken innbundet i et moderne halvpergamentbind. Ingen av bokens mange eiere gjennom historien har skrevet navn i den. Det er enkelte notater i den tett beskårne margen og bakerst har en eier på 1700-tallet latt hefte inn noen håndskrevne sider. Teksten er skrevet i to vidt forskjellige håndskrifter, den ene sirlig og velformet, den andre rask og litt skjødesløs. Først finner vi en

liste over «Der sieben Planeten Kräuter», syv urter som stod i et særlig forhold til planetene og deres egenskaper, et minne av den astrologiske tenkningen vi har truffet på i Carrichters *Horn deß heyls menschlicher blödigkeit* (#27). Etter denne listen følger blant annet en redegjørelse for forskjellige salter, før den andre hånden fører inn tilleggsopplysninger med referanser til teksten.

[ADAM LONITZER]

*[Kreuterbuch, kunstliche Conterfeytunge der Bäume,
Stauden, Hecken, Kreuter, Getreyde, Gewürtze]* 30

[Frankfurt am Main: Christian Egenolffs arvinger, 1593]

MANGE AV 1500-TALLETS urtebøker er lest nærmest i stykker av generasjon etter generasjon. I Andersen-samlingen finnes både meget velbevarte og utslitte eksemplarer. Et av dem er en vakkert kolorert, men defekt urtebok uten opplysninger om forfatter, tittel eller utgivelsesår. Første bevarte blad er nummerert XXVI, og siste bevarte blad, CCCLXXIIII, slutter midt i en setning. Sidene er fulle av gamle reparasjoner av rifter og avrevne hjørner. Men boken har også mer interessante bruksspor. Margene er fulle av sirlige annotasjoner i en håndskrift fra tidlig 1600-tall. Vi vet ikke hvem som har skrevet dem, men vedkommende har hatt tilgang til flere andre urtebøker; han refererer blant annet til Mattioli (#22, 23). Og vedkommende var uten tvil norsk, eller i det minste virksom i Norge.

Ved siden av de trykte plantenavnene på tysk og latin har denne ukjente eieren lagt til danske og norske navn. Ved det tyske *Rocken* (på latin *Siligo*) legger han for eksempel til at planten heter «Rügg», altså rug, «Danice & Noru[agice]», på dansk og norsk. «Rohr» heter «Noruagice», altså på norsk, «Rørgress». «Saurampffer» heter «Noruagice Syregress», «Wasserampffer» er «Liden Skov Syre». Det ser ut til at de eksplisitt norske navnene bare er skrevet inn der de avviker fra de danske. Opphavsmannen til disse notatene gir oss enda en pekepinn om

• Fol
Nissen 1228;
kfr. Heilmann 1973, s. 225
Cappelens antikvariat,
Oslo, 1996

sin identitet. Om *Gürtelkraut* på blad ccxiii heter det at «[i] nordfiord kallis den Reffuefod». Av det må vi kunne slutte at han har hatt en viss lokal-kunnskap om forhold på Vestlandet. Kanskje var han en vitenskapelig interessert embedsmann, en skriver eller prest i et eller annet sogn i det gamle fogderiet Nordfiord. Disse marginaliene er uten tvil verdt et nærmere studium, og kanskje kan de engang avsløre mer om bokens eier. Uansett åpner de et aldri så lite vindu inn til norsk kunnskaps-historie i renessansen. Dette er et felt vi vet lite om og hvor alle nye kilder er verdifulle.

Kjell-Erik Andersen visste ikke selv hvilken urtebok dette var. Den ble solgt ham som en ukjent, defekt bok i Cappelens antikvariat i Oslo. På ett av bladene gjenkjente han imidlertid et tresnitt. Ved foten av et fikentre sitter en mann på huk mens han kaster opp og har avføring. Han demonstrerer fikenens kraft både som laksativ og oppkastmiddel. Dette motivet er brukt i senere utgaver av Rösslins *Kreutterbüch* (#29), og Andersen antok derfor at det måtte dreie seg om en av dem. Motivet går i siste hånd tilbake til et av kunstneren David Kandels tresnitt i Hieronymus Bocks urtebok. Dette forelegget kan man se i Katedralskolens eksemplar av utgaven fra 1556. Før Andersen-samlingen ble innlemmet i biblioteket eide skolen bare et fåtall urtebøker, men til alt hell var én av dem et eksemplar av nøyaktig samme bok som Kjell-Erik Andersens defekte bind. Dette eksemplaret er komplett, og vi kan derfor fastslå at det dreier seg ikke om Rösslins, men Adam Lonitzers populære urtebok, i en utgave trykt i Frankfurt i 1593. Trykket er identisk, og selv små skader på treblokkene går igjen i illustrasjonene i begge de to eksemplarene.

Det er også interessant å merke seg at koloreringen er helt identisk i begge bøkene. De samme fargene er brukt på samme måte. Det kan ellers være vanskelig å avgjøre når en bok er blitt kolorert, og slikt ble ofte gjort i ettertid, men i

Von Bäumen vnd Stauden. XXVII

A Maulbeerwasser des tags drey oder vier mal/je zwey oder drey Lot gegurgelt/vertreibe die geschwer im Hals. Vertreibt die geschwer vmb die Brust/also getruncken/vertreibt auch vnd weicht den Roder im Leib. Also getruncken/verzehret vnd zertheilt das gekummen Blut im Menschen/ist auch gut fürn Husten/vnd macht weit vmb die Brust.

Das Wasser säufftig das Gedäer/oft damit gerieben/vnd selbs trucknen lassen.

Das Wasser von den vnzeitigen Maulbeeren ist gut zun Augen/darein gethan/vnd darumb gestrichen.

Das gegurgelt etwan offti/ist gut fürs Zäpfflin oder Blat im Hals/bemimpt auch alle rauhe seure vnd His des Hals.

Das Wasser abends vnd morgens getruncken/ jedes mal drey oder vier Lot/vnd vnder dem Tranc gemischt/ist gut für Apostemen vnd geschwer an der Lebern.

*Halsgeschw
Druß.
Gekummen
Blut.
Zäpfflin vnd
Blat im Hals
Apostemen
geschwer an
der Lebern.*

Feigenbaum/ Ficus. Cap. liij.

F Feigenbaum heist bey den Griechen *Ficus* vnd *Ficus* bey den Lateinischen *Ficus*. *It. Ficus*. *Gall. Ficus*. *Hispan. Figo*. Es werden der Feigen mancherley geschlecht erzehlt bey den Scribenden/welche nach den örtern vndercheiden werden. Sie werden doch fürnentlich in zwey theil vndercheiden nemlich/in die zame/vnd in die wilde. Die Frucht heist bey den Griechen *Ficus* bey den Lateinischen *Ficus*, wie auch der Baume. Es ist auch *Ficus* ein Name eines gebreuten/welchen man von gleichnuß wegen dieser Frucht/Feigenwarsen nennet.

Er wächst gern an warmen vnd süßigen orten/kan die kälte nit dulden/vnd ob er wol an etlichen orten in Teutschland gepflantz wirt/so bringe er doch selten Frucht.

dette tilfellet må det altså dreie seg om den opprinnelige koloreringen fra forlaget. Vi kjenner mange av dem som var involvert i bokproduksjonen på 1500-tallet. Vi kjenner forfatterne, trykkerne, kunstnerne og treskjærerne. Men koloristene eller illuministene vet vi lite om. Ofte kunne de være kvinner og barn, som arbeidet etter mønstereksemplarer godkjent av utgiveren.

Også skolens gamle eksemplar av Lonitzers urtebok har norsk proveniens. Midt på 1800-tallet var boken i bondeie hos Hans Kopperud på Rakkestad. Han kaller den selv stolt sin «Dogter Bog», altså doktor- eller legebok, og vi kan tenkes oss at eierskapet har gitt ham en viss posisjon i bygda. «Denne Bog» står det i blyant på baksiden av tittelbladet, «er ikke for ulærde Bønder». Alle planter og dyr er utstyrt med norske navn, og ved «Fuchs» står det både «Rev» og «Han Mikkel». Hans Kopperud kommenterer dessuten urtebokens mer fantasifulle illustrasjoner. At gress skulle vokse på trær er «kuns en Fabel fra de gamle», og enhjørningen, opplyser han, «er et opdigtet Dyr». Det samme gjelder drager og basilisker, «thi den Basilisk og Drage som de nyere Naturkyndige beskriver, ere uskadelige Dyr».

Adam Lonitzer (1528–1586), eller på latin Lonicerus, ble baccalaureus alt som trettenåring og fikk den medisinske doktorgraden i 1554. Samme år ble han Eucharius Rösslins etterfølger som stadsfysikus i Frankfurt, en stilling også Johann Wonneke von Kaub tidligere hadde innehatt. Det er slett ikke rart at Kjell-Erik Andersen selv trodde det var en senere utgave av Rösslins omarbeidelse av Kaubs urtebok han hadde i samlingen. Den lå nemlig direkte til grunn for Lonitzers egen. Lonitzer hadde giftet seg med en datter av boktrykkeren Christian Egenolff, Rösslins forlegger, og fikk dermed også tilgang til forgjengerens illustrasjonsmateriale i form av de opprinnelige treblokkene.

Lonitzers urtebok er ikke et rent opptrykk av forløperen. Stoffet er omorganisert, nye tekster er kommet til og illustrasjonsmaterialet er utvidet og forbedret. Koraller, som hos Rösslin var illustrert ved et rødt perlekjede, er hos Lonitzer avbildet slik de lever under vann, så vel sorte

som røde og hvite. Blant tresnittkunstnerne som bidro til boken var Hans Sebald Beham, en av «De små mestre» i tradisjonen fra Dürer, men også store navn som Hans Weiditz d. y. og Konrad Faber von Kreutznach. Christian Egenolff var i sin tid Frankfurts viktigste forlegger. Han spesialiserte seg på illustrerte bøker og passet på at de kostbare tresnittene kunne gjenbrukes i forskjellige sammenhenger. Da han døde i 1555, gikk svigersønnen Adam Lonitzer inn i firmaet, der han i løpet av de følgende årene utgav ikke færre enn fire utgaver av sin egen urtebok, den første i 1557. Samme firma utgav på Lonitzers tid også W. H. Ryffs illustrerte *Confectbuch* (#13), der en rekke av tresnittet fra fra Rösslin og Lonitzers urtebøker er gjenbrukt.

Tittelbladet mangler i Andersen-samlingens eksemplar, men det har i sin tid vært prydet med det samme motivet vi har sett både hos Wirsung (#14) og Rösslin (#29), med urtehagen, apotekeren og legen med pasienten. Etter forordet har boken, som Katedralskolens andre eksemplar, inneholdt det kjente portrettet av Lonitzer. Etter registrene følger Brunschwigs destillasjonsbok, med dusinvis av fargerike illustrasjoner, i alle fall delvis trykt fra de samme treblokkene som i Rösslins utgave. I delen om planting og hagestell har Lonitzer lagt til nyttige instruksjonstegninger, før selve urteboken begynner med epletreet, «Apffelbaum». I motsetning til for eksempel hos Fuchs (#25, 26) har illustrasjonene ikke først og fremst praktisk verdi som bestemmelsesverktøy, men må forstås i større grad som utsmykning av teksten, som en arv fra den middelalderiske *Gart der Gesundheit*, der bildene nærmest er som dekorative illuminasjoner å regne. Ved det nokså stiliserte epletreet står Adam og Eva i samtale med slangen. Mens Rösslin blandet både trær og urter sammen i tilfeldig rekkefølge, har Lonitzer skilt ut trærne og

staudene som egen del. Etter urtene følger et nytt deltitteblad til *Letzter Theil deß Kreuterbuch*, der Lonitzer har samlet beskrivelsene av landdyr, også mennesket, dyreprodukter som kjøtt, blod og melk, fugler og fisker, samt til slutt edelstener, gummier og safter. Illustrasjonene til denne siste delen er nye og gjennomgående større enn de tilsvarende hos Rösslin.

Lonitzers urtebok fikk stor utbredelse, også i Norge, og i alt utkom det hele 27 utgaver, den siste i 1783. Den var en av de viktigste innføringsbøkene i naturhistorie gjennom flere århundrer. I Katedralskolens bibliotek finner man også en av de aller siste utgavene, trykt i Ulm i 1770, uinnbundet og heftet i den opprinnelige kartonناسjen. At nettopp denne urteboken ble så populær, og nådde ut til et så stort publikum, skyldes at den var bredere anlagt enn mange andre urtebøker. Her kunne man lese om og se bilder av dyr og fugler, edelstener og andre apotekvarer. Illustrasjonene var sensasjonelle og eksotiske, med drager og enhjørninger, mumier og elefanter. Til tross for flere forbedringer og utvidelser forble Lonitzers urtebok – via Rösslin – tro mot Kaubs gamle *Gart der Gesundheit* fra 1485. Det gjaldt også billedmaterialet, som gjennom alle utgavene tok utgangspunkt i Egenolffs treblokker – dels i originalene, dels i nye blokker skåret etter de gamle.

MATTHIAS DE L'OBEL

Plantarum seu stirpium historia

Antwerpen: Christophe Plantin, 1576

31

DET FØRSTE ÅRHUNDRET eller så etter at boktrykkerkunsten ble oppfunnet var de tyskspråklige områdene og til dels Nord-Italia dominerende. Man tenker på firmaer som Koberger i Nürnberg, Froben i Basel, Aldus i Venezia og Giunta i Firenze som førende i bransjen. Fra midten av 1500-tallet av flytter hegemoniet seg etter hvert til Nederlandene, der Elzevier i Leiden, Blaeu i Amsterdam og Plantin i Antwerpen etablerte seg som de viktigste trykkeriene og forlagshusene på kontinentet, godt hjulpet, naturligvis, av Hollands gullalder som kultur- og handelsnasjon. Blant Plantins viktigste utgivelser er l'Obels *Historia plantarum*, eller *Stirpium observationes* og *Nova stirpium adversaria*, som sammen utgjør en av hjørnestenene i Andersen-samlingen. På tittelbladet til *Historia plantarum*, utformet som en tempelfasade med doriske søyler, finner vi Plantins kjente boktrykkermerke, en passer med omskriften «labore et constantia», ved arbeid og utholdenhet. På høyden hadde Plantin over åtti ansatte og til sammen 16 presser i drift. Alt i alt utgav trykkeriet i stifteren Christophe Plantins levetid over ett tusen bøker.

Matthias de l'Obel (1538–1616) er en av de viktigste botanikerne før Linné og navnet lever videre ikke minst i plantenavnet *Lobelia*. l'Obel var født i Flandern, studerte i Montpellier og virket siden i Holland, blant annet som livlege for prins Wilhelm av Oranien. Etter Wilhelms død i 1584 flyttet han til England, der han ble livlege og botaniker for kong Jakob I. Under studietiden i Montpellier hadde

• Fol

Nissen 1218; Hagelin 1997, 104;
Heilmann 1973, 258

Antikvariat Styrbjörn Öhman,
Göteborg, 2004

Bundet med Pierre Pena
& Matthias de l'Obel:
Nova stirpium adversaria.
Antwerpen: Christophe
Plantin, 1576

l'Obel stiftet bekjentskap med den franske legen og botanikeren Pierre Pena, som siden ble livlege for Henrik 3., og som tjente en formue fordi han spesialiserte seg på behandling av syfilis ved det franske hoffet. Sammen utgav de to i 1570–71 første gang *Nova stirpium adversaria*, dedisert til dronning Elizabeth 1., hos Thomas Purfoot i London. Verket hadde i overkant av 250 illustrasjoner i tresnitt, men det er ikke derfor det er så viktig. Boken inneholder opplysninger om til sammen 1.200 planter som l'Obel hadde samlet og observert, men plantene er ikke organisert tilfeldig, alfabetisk eller etter dyrekretsen (#27). L'Obel var den første som grupperte plantene med utgangspunkt i bladformen og hans forståelse av slektskap ble siden videreutviklet av Linné. Det løper altså en direkte linje fra *Nova stirpium adversaria* til Linnés seksualsystem og moderne botanisk klassifikasjon (#77). Ikke minst skiller l'Obel for første gang mellom de én- og tofrøbladete plantene, altså mellom blomsterplantenes to grunnleggende bygningsformer. Alene derfor kan *Nova stirpium adversaria* regnes som et skjellsettende verk i botanikkhistorien.

På begynnelsen av 1500-tallet antok de fleste at planteverdenen var blitt relativt uttømmende beskrevet allerede av Dioskorides og Theophrast (#20). Derfor bygget også de fleste urtebøkene på disse klassiske forfatterne. I løpet av århundret økte den botaniske kunnskapen enormt. Dels strømmet nye og tidligere ukjente planter til fra koloniene i den nye verden, dels gav boktrykkerkunsten anledning til å beskrive, avbilde og skjelne mellom langt flere planter enn det som tidligere hadde vært mulig. Interessen for naturhistorie og botanikk blomstret og det utkom et stort antall forskjellige urtebøker, med og uten illustrasjoner, i stadig nye utgaver og store opplag. Botanikk ble en motevitenskap og botaniske hager dukket opp ikke bare ved apoteker og klostre, men ved hoffene og universitetene.

De gamle systemene, eller kanskje heller mangelen på system, var ikke lenger tilfredsstillende. Til å begynne med klassifiserte urtebøkernes forfattere plantene på samme måte som Dioskorides og andre antikke forbilder, ikke etter struktur eller forståelse av slektskap, men etter lukt og smak, medisinsk og kulinærisk bruk, eller også helt enkelt alfabetisk. Først da europeiske botanikere hadde

Hanc nonam subdere visum fuit, propter nonnullam inter se similitudinem. Cautibus & collibus Castri noui conterminis Monspellensis agri nonnusquam à me reperta. Cauliculo riget dodrantali & pedem alto, torundo, folia laeae luteae & Chamaleonis laeuis Theoph. media edente, altera parte incana, glauca, tantillum hirta. flores laeae aut Cirsiij, sed minores. radix sesquipalmaris, gracilis, minusque fibrata, gustu cyaneo amariçat.

Stoebe Salamantica maior.

Ima folia Scabiofæ Hispanicæ & Sequanorum Cirsiij media habet. Radix oblonga nonnihil fibrosa. E cubitalibus & duorum pedum caulibus in longioribus petiolis & squamuloso capitulo flos Cyani purpureus. Semen Cnici sed minus. vniuersa planta gustanti peramara, praesicca, adstringens.

Stoebe argentea Salamantica minor.
Stoebe Salamantica altera Clusij.

Pusilla incana IACEA altera folio Olea.
PTARMICAE species.

Folio minutius diuiso Cyani minimi sparteis viticulis MonsPELLIACI descRIPTI æmula, Hispano semine in D. Brancionis viro iniquilina facta; vbi tamen strigosior tota. Flos purpureus & semen Cyaneo non absumilia in confertis argenteis squamulis O cimoidis paruae capitulis. Caulis cubitalis & sesquicubitalis, multus & diuisus. Salamanticensis agri marginibus gaudet.

Huius generis secunda Stoebe Clusij est Cyanus noster minutus, viticulis sparteis, perpusillis colliculis; qui humenti solo Belgico longè maior conspicitur.

Stoebe ARGENTEA incana Aldroandi.

Varietas. Etiam vidimus Stœben opera D. Hermetis le Clerc medici Neruiensis doctissimi, etiam folijs & caule argenteae Stœbes, sed delicatioribus virgultis, & folijs tomento crasso incanis.

Stoebe Aduerf, pag. 41.

Diosc. Stoebe vulgaris notitia, cuius semen & folia † stringunt: propter decoctum dysentericis insudantibus quoque purulentis instillatur. Illa folia oculis ab ictu cruentis prosunt, & eripentis sanguinis impetus cohibent.

Aegin. Stœbes semen & folia adstrictoria facultate donata desiccant in tercio excessu. Qua ratione si huiusmodi vulnera peringentia conglutinant, eorumque decoctum intestinorum torminibus, sanguinis eruptionibus & auribus purulentis auxiliatur. oculos ex ictu sanguinis suffusos illa iuuant.

identifisert Dioskorides' planter i naturen, kunne de gå videre og utvikle virkelige klassifikasjonssystemer på grunnlag av likheter mellom plantenes forskjellige deler, blader, frukter og blomster. Det er her l'Obels klassifikasjon kommer inn i bildet, og det er derfor hans arbeid er så viktig.

I 1576 fullførte l'Obel et stort tillegg til *Nova stirpium adversaria*. Det utkom hos Plantin med tittelen *Stirpium observationes* og inneholder 1.441 planteillustrasjoner, ordnet som en tradisjonell urtebok, med gjengivelse av Dioskorides' plantebeskrivelser. Som hos Mattioli (#22) er Dioskorides' tekst trykt i kursiv for å skille den fra l'Obels egen. Mange av tresnittene var hentet fra andre urtebøker, fra Charles l'Écluse og Rembert Dodoens (#32, 33), noen av dem skåret av Pieter van der Borcht, mens omkring halvparten – 782 tresnitt – ble utført for denne utgaven av kunstnerne Antoon van Leest og Gerard Janssen van Kampen. Derfor gir illustrasjonsmaterialet i l'Obels bøker et mer blandet og uensartet inntrykk enn for eksempel Fuchs' urtebok (#25, 26), der alle tresnittene var skåret av samme kunstner.

Ettersom verket skulle være et supplement til *Nova stirpium adversaria*, var det nærliggende å utgi de to bøkene samlet. Snarere enn å trykke opp en ny utgave selv, kjøpte Plantin i 1577 åtte hundre eksemplarer i materie av Purfoot i London. Bøker ble den gang trykt i ark, som ikke ble falset og heftet før de skulle komme for salg. Bøkenes *materie* er altså de ubrettede og uheftede arkene slik de kommer fra trykkeriet, og slik Purfoot fremdeles hadde dem på lager. Plantins utgave av *Nova stirpium adversaria* er med andre ord et *tittelopplag* og i utgangspunktet den samme boken som Purfoots førsteutgave. Plantin gjorde imidlertid noen endringer og tillegg. For det første byttet han ut tittelbladet med et nytt, med sitt eget navn og året 1576, omkranset av en overdådig arkitektonisk ramme. Han supplerte også Purfoots materie med til sammen 36 nytrykte blader.

Først i Plantins supplement var en medisinsk tekst av Guillaume Rondelet, en av l'Obels og Penas lærere i Montpellier, særlig kjent for sitt arbeid om sjødyr. Så fulgte nye registre på latin, fransk, tysk, hollandsk, portugisisk og italiensk. Kjente man plantens navn på et av disse språkene, kunne man lett finne frem til

beskrivelsen og tresnittet i teksten. Helt til slutt plasserte Plantin ti nye plan-
teillustrasjoner, slik at verket fikk 273 tresnitt. Det ble også anledning til å gjøre
enkelte rettelser i Purfoots opprinnelige ark. Teksten forble urørt, men fem av
tresnittene ble erstattet. Disse ble trykt for seg og klebet over de gamle. Det viktig-
ste av dem er den aller første publiserte illustrasjonen av tobakksplanten *Nicotiana
tabacum*, som ikke var med i verkets første skikkelse, slik det utkom i London.

Boken er innbundet i et samtidig helpergamentbind. Permenes eneste de-
kor er et ovalt stempel i midten. Ryggkonstruksjonen er *fast*, med seks opphøyde
bind og et blomsterstempel i hvert ryggfelt. De falsede arkene eller leggene som
utgjør bokblokken heftes eller sys sammen på bind, tykkere bånd eller strimler av
skinn, som holder dem sammen. Disse båndene fester i hver ende permene til bok-
blokken og deler samtidig ryggen inn i separate felt. På et fast bind er ryggens ma-
teriale limt rett ned og formet over disse båndene. Siden pergament er nokså stivt
og sprøtt, er konstruksjonen uvanlig på pergamentbind. Som konsekvens av dette
har ryggen sprukket, men gamle reparasjoner med fint pergament viser at boken er
blitt godt tatt vare på.

REMBERT DODOENS

Stirpium historiae pemptades sex sive libri xxx

Antwerpen: Officina plantiniana, 1616

32

DET VAR EN KOSTBAR AFFÆRE å illustrere en bok, men til gjengjeld kunne illustrasjonene ofte brukes flere ganger. Plantin fikk anledning til å bruke mange av tresnittene som ble skåret til l'Obels verker om igjen, ikke minst da firmaet i 1583, og siden i 1616, utgav en urtebok av Rembert Dodoens med tittelen *Stirpium historiae*. Andersen-samlingens eksemplar av andreutgaven er usedvanlig stort og velbevart, et vakkert og monumentalt eksemplar av en meget elegant trykksak. Margene er brede, sidene er helt rene og uten annotasjoner. Eksemplaret har neppe noensinne vært i bruk som oppslagsverk, men man kunne lett forestille seg at det har inngått i en fornem boksamling. Det er også tilfellet. På fribladets verso finner vi et kobberradert bokeiermerke med teksten «Earl of Aylesford. Packington. Warwick[shire].»

Boken har i sin tid tilhørt Heneage Finch, 4th Earl of Aylesford (1751–1812). Lord Aylesford gjorde politisk karriere ved Georg 3.s hoff, men var samtidig en anerkjent landskapsmaler. Det er nok først og fremst som bokkunst, ikke som vitenskapelig verk at boken har interessert greven. Bokeiermerket har han selv tegnet og radert. Det avslører opphavsmannens beundring for Piranesi og Rembrandt, og viser tydelig en interesse for lærdom og klassisk dannelselse. På et bord foran en gresk-romersk søylerekke ligger bøker, blekkhus og fjærpenner. Det palladiske Packington Hall var – og er – familiens sete. Deler av biblioteket på

• Fol

Nissen 517; Heilmann 1973, 260

Bernard Quaritch Ltd.,
London, 2002

Packington ble solgt gjennom Bernard Quaritch i 1888, og det er formodentlig slik denne boken kom ut på markedet. Det er et morsomt sammentreff at Kjell-Erik Andersen kjøpte den nettopp hos Bernard Quaritch i London, dit boken var vendt tilbake over hundre år etter firmaet solgte den første gang.

Det kobberstukne tittelbladet er arkitektonisk, utformet som en fasade med potteplanter på gesimser og i nisjer. Øverst til venstre ser vi Adam, den første gartneren, som dyrket Edens hage og gav

navn til plantene, og til høyre den vise kong Salomon, som ifølge Bibelen «diktet om trærne, fra sederen på Libanon til isopen som vokser ut av muren». Nedenfor sitter Theophrast og Dioskorides, lett tilbakelente, hver med sin bok under armen. Dioskorides bærer rustning over kneet, som viser at han var romersk militærlege. Tittelkobberet, tegnet av Jacques de Gheyn, er gjenbrukt. Det ble opprinnelig stukket i 1601, til Charles l'Écluses *Rariorum plantarum historiae*, som for øvrig i likhet med Dodoens' urtebok også gjenbrakte en rekke av tresnittene fra l'Obels *Plantarum historia* (#31). Sannsynligvis har de Gheyn brukt tittelbladet til John Gerards engelske *Herball* fra 1597 (#34) som forbilde. Bokbindet stammer antagelig fra den 4. grevens tid, et enkelt, men elegant helpergamentbind med rødt snitt.

Den nederlandske legen og botanikeren Rembert Dodoens (1517–1585) var født i Mechelen, og etter studier i Leuven fulgte han i sin fars fotspor som stadsfysikus i fødebyen. Han ble hofflege hos keiser Maximilian 2. og hans etterfølger Rudolf 2. i Wien, før han i 1582 ble professor i medisin ved universitetet i Leiden. Dodoens' urtebok eller *Cruydeboek* utkom første gang på nederlandsk i 1554. Den ble oversatt til fransk i 1557, og i Henry Lytes oversettelse fra 1578 ble boken et standardverk også i England. En omarbeidet utgave på latin fulgte hos Plantin i 1583, og det er andreutgaven av denne boken som finnes i Andersen-samlingen. Ikke minst på grunn av de mange oversettelsene til folkespråkene ble Dodoens'

cinis incognitum. Differt autem istud Millefolium ab altero terrestri, & *εγμώριον γιδόβουδον* que in nominant, de quo Pemptadis primæ lib. 1111.

Alteram vulgò Water Woticeem appellant, id est, Violam aquaticam: Gallicè *Cyressles deau*. Matthioli hanc quoque Myriophylli speciem facit, tamen cum descriptione eius parum conveniat. Nec enim caule est singulari, nec radice vnica, quale Myriophyllon esse describitur: conitant siquidem radices multis fibris, & caules profert complures.

Describitur autem Myriophyllon à Dioscoride his verbis: Cauliculus est *μυροφυλλος*, id est, singularis, tener, vnica radice nixus, circa quem folia multa læuia, Fœniculo similia.

At Myriophyllon, vt Galenus ait, reiticatoriz est facultatis: cum verò & inflammationes vulnerum arceat, refrigerans quoque esse apparet. Dioscorides siquidem Myriophyllon recentia vulnera inquit ab inflammatione vindicare, cum aceto virens aut reiticatoria impositum. Datur verò & ex alto præcipitatis cum aceto & sale.

Facultatem autem Viola palustris frigidam similiter videtur habere & siccam, nullius tamen in medicina vsus.

De Nympha. CAP. V.

Nympha alba.

Nympha lutea.

1. **A**QVAVM suboles & Nympha vtraque est, candida videlicet & lutea.

Folia candida habet in longis, teretibus, glabris, intusque porosis pediculis, magna, lata, & propemodum rotunda, aquæ plurima parte supernatantia, quæ superiore parte glabra & læuia sunt, inferiore verò fibris aliquot distincta, flores in similibus cauliculis & in singulis singuli eminent candidi, ex compluribus foliolis oblongis & acuminatis, in quorum medio stamina multa lutea: post florem capitulum prode rotundum, in quo semen nigricans splendens, Milio maius: radices subsunt crassæ, nodosæ, foris nigre, intus candidæ ac fungosæ, vnde plurimæ exeunt fibræ, quibus in fundo hæret.

2. Luteæ folia similia candidæ sunt, paulo tamen oblongiora, foliorum florumque pediculi similes, nisi angulosi essent: flores lutei, ex quinque tantum foliolis breuib, rotundiusculis commissi, in medio quorum capitulum gignitur rotundum, turbinatum, compluribus luteis staminibus circumdatum, in quo, vbi ad maturitatem peruenerit, semina quoque splendida, maiora quàm alterius, Triticeo grano minora: radices crassæ sunt, longæ, quibusdam veluti acetabulis asperæ, intus forisque candidæ, substantia fungosæ & porosa.

Nascitur

urtebok et av de aller viktigste botaniske verkene på 1500- og 1600-tallet. Den forble et sentralt oppslagsverk gjennom flere hundre år, og teksten utgjorde grunnlaget for en rekke senere urtebøker både i England (#34, 35) og Danmark (#37).

Dodoens bygget sin urtebok på Leonhart Fuchs (#25, 26), men går lengre enn ham, særlig i forståelsen av plantenes struktur. Ikke minst forsøker han å forklare plantenes forskjellige deler og deres funksjon. I motsetning til Fuchs, men i likhet med l'Obel (#31), innførte han dessuten et forsøk på en naturlig klassifisering. I førsteutgaven av sin *Cruydeboek* fra 1554 delte Dodoens planteriket inn i seks deler etter plantenes egenskaper og likheter. Da urteboken utkom på latin, som *Stirpium historiae pemptades* i 1583, hadde Dodoens utvidet og omarbeidet den betydelig. Han la til nye plantefamilier og utvidet antallet hovedgrupper. Den latinske utgaven er som et nytt verk å regne, et stort vitenskapelig arbeid inndelt i seks hoveddeler, hver bestående av fem bøker eller *pemptades*, der plantene er samlet i 26 grupper.

Med forlagshuset Plantin i ryggen kunne Dodoens også utvide illustrasjonsmaterialet, og *Stirpium historiae pemptades* inneholder til sammen 1.341 forskjellige tresnitt. Man finner ikke bare tresnitt fra Mattioli (#22), l'Écluse og l'Obel (#31), men også en suite med planteillustrasjoner skåret for Plantin av den hollandske kunstneren Pieter van der Borcht (1545–1608), en av renessansens fremste blomstermalere og botaniske illustratører. van der Borcht var antagelig en elev av Brueghel. Som Dodoens var han født i Mechelen, men kom siden til Antwerpen, der han arbeidet for Plantin. Tresnittene er naturalistiske, men som tidens andre planteillustrasjoner, følger de klare konvensjoner. Bredden på tresnittene er bestemt av bredden på tekstspalten. Det gir en forholdsvis liten, rektangulær flate, som kunstneren har forsøkt å utnytte best mulig. Derfor har plantene et enhetlig og skjematisk uttrykk. van der Borchts illustrasjoner holder meget høy kvalitet, ikke bare vitenskapelig, men også kunstnerisk. Og selv om de har tydelige barokke stiltrekk, regnes de for å være på høyde med tresnittene hos Fuchs.

REMBERT DODOENS

Cruydt-Boeck

Leiden: Frans van Ravelingen, 1608

33

DEN UTEN SAMMENLIGNING største, tyngste og mest monumentale enkeltfolianten i Andersen-samlingen er også en utgave av Dodoens, en hollandsk *Cruydt-Boeck* trykt i Leiden i 1608. Den er ikke, som man lett kunne forestille seg, en senere utgave av Dodoens' opprinnelige *Cruydeboek* fra 1554, men en oversettelse tilbake til hollandsk av den utvidede latinske utgaven, *Stirpium historiae pemptades*, som ble utgitt hos Plantin i 1583. Denne nye, nederlandske utgaven er dessuten betydelig utvidet med forskjellige tillegg, blant annet med en tekst om eksotiske droger av Charles l'Écluse. Bokens trykker er Frans van Ravelingen d. y., mens oversettelsen og redaksjonen er utført av broren Joost. Sammen med en tredje bror drev de forlagshuset Ravelingen i Leiden. Deres far, den lærde Frans van Ravelingen d. e., var professor i hebraisk og moren en datter av forleggeren Christophe Plantin i Antwerpen. Gjennom henne overtok mannen svigerfarens Leiden-filial, som i sin tur gikk i arv deres tre sønner, Plantins barnebarn. Slik fikk Ravelingenbrødrene også tilgang til bestefarens omfattende lager av botanisk illustrasjonsmateriale. Denne utgaven er således trykt «van Francois van Ravelingen», men «inde Plantijnsche Druckerij».

Boken er innbundet i et bind som allerede dengang det var nytt må ha fremstått som noe alderdommelig. Bindet hadde passet like fint på en bok trykt hundre år tidligere. Det er et staselig renessansebind av den tyske typen med overdådig

- Fol
- Nissen 518
- Auksjon hos Antiquariat
Peter Kiefer, Pforzheim, 2007

blinddekorert kalveskinn over solide eikepermer og to kraftige messingspenner. Slitasje og bokorm har satt merker i skinnnet, men boken holder godt sammen og det eneste som avslører at bindet stammer fra 1600-tallet, ikke tidlig 1500-tall, er tittelen i gull på ryggen. Dette er altså en bok bundet for å stå på en bokhylle, ikke for å ligge på en bokstol.

Dessverre finnes det knapt spor av bokens proveniens. Det eneste en tidligere eier har etterlatt seg er noen pressede planter mellom bladene (ikke på riktig sted), samt et omfattende system av håndskrevne referanser i margene. Nesten hver eneste plante har fått tilføyet sitt vitenskapelige navn, etter Linné, og en referanse til «L», antagelig en utgave av *Systema naturæ* (#77). Notatene stammer derfor tidligst fra midten av 1700-tallet. Linnés seksualsystem tillot artsbestemmelse uten hjelp av illustrasjoner og hans verker er derfor heller ikke utstyrt med avbildninger av plantene. Eieren av denne boken synes å ha brukt den som et slags illustrert kompendium til Linné.

Dodoens' *Cruydt-Boeck* er en monumental og imponerende trykksak. Tre-snittene er de samme som vi kjenner fra Plantins tidligere urtebøker (#31, 32). Noen nye tresnitt er kommet til, og i l'Écluses tillegg om eksotiske planter er det kommet med et femtital nye illustrasjoner. Til sammen inneholder boken 1.483 tresnitt. Tittelbladet er stukket i kobber spesielt for denne utgaven av den hollandske gullalderkunstneren Willem van Swanenburgh. Gjennom en klassisk portal med fruktgirlandere, slyngplanter og eksotiske vekster som kaktuser, agaver og keiserkroner i pottes og amforer, skuer vi inn i en botanisk hage. Selve hagen er et typisk barokkanlegg med parterrer og et vannspring i midten, og blant plantene ser vi tulipaner, opuntia og palmer. Hagen er slett ikke ulik den gamle *Hortus botanicus* i Leiden, som antagelig har tjent som forbilde for fremstillingen.

Tittelbladet er i overført forstand en portal inn i boken, og boken selv igjen en botanisk hage – en urtegård – som den vi ser avbildet innenfor. På søylenes fundament er det plassert portrettmedaljonger av forfatterne, «Rembertus Dodonæus» og «Carolus Clusius», og under trykkerens navn og årstallet gjenkjenner

gebonden van den selven
 chreben zij: Saerom doch
 veck seer lichtelijck de helst g
 wij heel raetsaem gebonden
 nlanck Hooz sijn doot herbete
 hoozt tot hoozt/sonder daer ie
 dat niemant iet van tgene da
 te weest is/ontrockey sal wo
 de/ende noch heel meer/sal ge
 Cruydtbeminners die de L
 ytschey Cruydtboeck
 y Herbarius

hoozt oecmege/door de hoozen/wouen/wouen en
 pautheren ghetwoopen/zynigen die ter doot: want
 heur dgien/ leundenen ende heurpen ontfluren re-
 stont/ al of sij lam ende gheslagen of verfloepen
 waren.

BIIVOEGSEL.

O dat die cruyde de honden doet steruen/ heet in Gier
 Apocynon: Dan heden doech heet in Giteckenlant Pen-
 plocas ende Periplocas: in Candien Plachi. Sommighen
 ten den naem Periplocas in onse taal Omwinde verduytschen/ ende
 daer mede begripten alle die geslachten van cruyden of herba-
 lens die heur een de bisfante dingen hooft maerken/ wilschen is
 ontweiden.

Geslachten van Apocynum of Periplocas, wt Clusius. Som-
 mige van dese sijn de selve die Dodoens hier vermaent/ sommi-
 ge niet. 1. Apocynum met breede bladeren, hant Clusius
 Apocynum primum lasfolium geheeten/ heet tenen staet son-
 der als eenen dypen/ cort, met een afghereyge schoofse boeck/ in
 scheyden spidacken berdepit/ de welcke soel lang ende ruischich
 sijn/ nochtans heur seluen seluen aende naeste hoesieren beree-
 ren ofe dast maerken/ maer van sefs ouer eynd staen sonder
 ergens af te leyden. De bladeren staen alreut twee tegen den andren
 oter/ sijn dick knoopten van de stelen wassende/ van geborene de
 Al eybladeren getlick sachter/ doch getuich gemoech/ de welcke
 afghetrocken zynde een bleek wit nae den geelen treck ende sijn
 van heur geuen. De bloeme is kleyn/ wit/ die van de swa-
 woestel niet ongelic/ cransuise bij een wat den oosjponck van de
 bladeren spuytende. Het saet is pilt/ in smitden wat wip-
 tende/ soert dan buyten/ dan binnen vol wit meuch. De soe-
 tel is bickachtich/ heer/ volspich ende hooft of te hoochstem De
 bladeren vallen des winters af: dan de woestelen conen semt
 de oude winters soel verdragten. Dese soorte is de selue die Do-
 doens hooft de Gerte Periplocas hier beschijft: ende ooc de ge-
 ne die L. Obel Apocynum seu Periplocas Graeca salis lasonibus
 heeteret: want ende is het ogeriche Apocynum van Matthio-
 lar ende meer ander/ ende Cynocrambe ofe Cynomorus van Ge-
 lenus. Dan L. Obel schijft dat de stelen sijn ende ghelut sijn/
 ende dat de

vi Plantins passer og motto. Tittelbladets tekst er trykt typografisk i kartusjer satt av til formålet av kobberstikkeren. Dermed kunne kobberplaten også brukes til senere utgaver av boken.

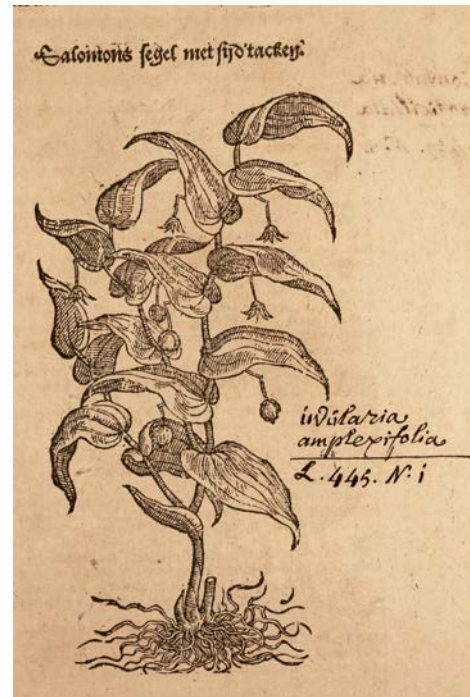
Også bokens typografi er påkostet, skjønt kanskje litt uensartet og barokk i den dagligdagse betydningen av ordet. Hovedteksten er satt med tekstur, en gitterpreget og kantet gotisk skrift nært beslektet med Gutenbergs opprinnelige trykkskrift, men latinske ord er ifølge konvensjonen satt med antikva. Dodoens opprinnelige tekst er satt med ganske store typer, mens Joost van Ravelingens tillegg til hvert kapittel er satt i en mindre skriftgrad. Disse tilleggene gir opplysninger om plantenes egenskaper og er dels hentet fra Dodoens første *Cruyderboeck*, dersom de var blitt utelatt i den latinske *Stirpium historiae pemptades*, samt nye plantebeskrivelser fra andre forfattere som l'Écluse og l'Obel (#31). Innledningene til hvert kapittel er satt med en litt mer avrundet fraktur, mens Ravelingens forord og overskriftene til de enkelte tresnittene er satt med Robert Grandjons

ekstravagante *batarde civilité*, en skrifttype skåret midt på 1500-tallet etter forbilde av renessansens franske kursiv. Også registrene er satt med forskjellige typer. De hollandske, spanske og franske med antikva, de tyske med tekstur, det italienske, latinske og greske med kursivskrifter.

Dodoens' urtebok ble stadig utvidet og omarbeidet, først av forfatteren selv, siden av andre, etter hvert som den botaniske kunnskapen vokste og nye planter ble oppdaget, ikke minst i de amerikanske koloniene. Denne nederlandske utgaven av urteboken omfatter alt dette nye stoffet, dels innarbeidet i Ravelingens tillegg til enkeltkapitlene, og dels i form av et avsluttende tillegg om eksotiske eller «vreemde Cruyden». Tillegget var en oversettelse av Charles l'Écluses *Atrebatibus el Exoticorum libri decem*, et av de viktigste verkene i farmagnosiens historie, som var utkommet nettopp hos Ravelingen i 1605. Også tresnittene fra denne førsteutgaven er tatt med her. L'Écluse redegjør for sin egen erfaring med eksotiske droger, men støtter seg samtidig til portugisiske botanikere som Garcia da Orta og

Cristóbal Acosta, samt spaniolen Nicolás Monardes. Blant mange andre planter og illustrasjoner finner vi kristpalmen, kokospalmen, eller, som den kalles, «Indiaenschen Noteboom» og en melocactus eller «Meloen-Distel». Disse var alle planter «die van Dodonæus niet vermaent, oft niet beschreven en zijn geweest».

[JOHN GERARD]:

[The Herball or Generall Historie of Plants]

[London: John Norton, 1597]

34

DODOENS' URTEBOK FIKK stor utbredelse over hele Europa og ble oversatt til en rekke folkespråk. Særlig stor betydning fikk den England, etter at l'Écluses franske oversettelse fra 1557 ble oversatt videre til engelsk av botanikeren Henry Lyte i 1578. For å sikre seg tilgang til de opprinnelige illustrasjonene lot han boken trykke i Antwerpen. Selve treblokkene var for tunge og for kostbare for transport til London. Det er heller ingen tvil om at den engelske urteboken fremfor noen, John Gerards *Herball or Generall Historie of Plants*, bygger direkte på Dodoens (#32, 33). Markedet for urtebøker var godt og forleggeren John Norton i London begynte derfor å planlegge en ny oversettelse, som til slutt skulle bli den boken vi i dag kjenner som «Gerard's Herball», en bok som lik «Smids Lægebog» (#6) i Danmark er blitt et begrep. Boken har imidlertid en tilblivelseshistorie som er like kontroversiell som den er innviklet.

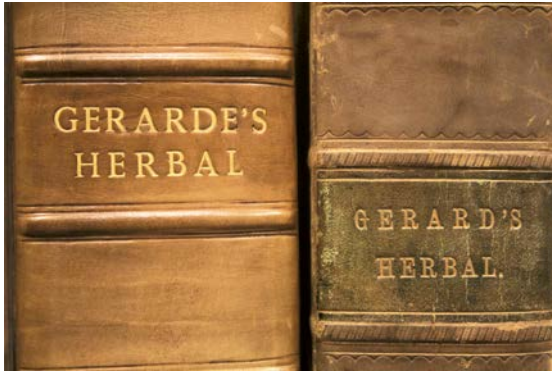
John Gerard (1545–1612) var barberkirurg og gartner med egen urtehage i London. Blant hagens beundrere var Jakob I.s danskfødte dronning Anna, Christian 4. datter. I 1586 ble Gerard forstander for The College of Physicians' «physic garden». Ifølge eget utsagn skal han som skipskirurg ha reist blant annet i Russland, Danmark, Sverige og Polen. Som botaniker og vitenskapsmann stod han imidlertid langt tilbake for sine samtidige l'Obel og Dodoens. Han var helt og holdent praktisk anlagt, og hans urtebok bærer preg av at han neppe var oppgaven helt voksen.

• Fol

Nissen 698; Rohde 1922; Woodward 1998; Heilmann 1973, 289

Antiquarian Book Arcade,
London, 1995

Gerards *Herball* finnes i to eksemplarer i Andersen-samlingen. Det ene er tredjeutgaven fra 1636, det andre mangler tittelbladet og de siste sidene av registeret, og har derfor ikke tidligere vært identifisert. Etter sammenligning med andre eksemplarer kan vi nå fastslå at Andersen-samlingens defekte *Herball* faktisk er førsteutgaven fra 1597. Boken er innbundet i et engelsk halvskinnebind fra slutten av 1800-tallet, med overtrekkspapir i kammarmor. Det er kanskje samtidig med et blyantnotat i forsatsen datert i april 1893.

Vi finner ellers spredte moderne understrekninger og margnotater i blyant, og en tidligere eier har nummerert bladene, av en eller annen grunn bakfra og opp-ned.

Da London-forleggeren John Norton ønsket å utgi en engelsk utgave av Dodoens' latinske *Stirpium historiae pemptades* (#32), kontaktet han legen Robert Priest, som var medlem av The London College of Physicians. Men Priest døde før han ble ferdig med oversettelsen og gartneren Gerard ble engasjert for å fullføre den. Etter alt å dømme overtok han Priests manuskript, redigerte det og utgav det som sitt eget. Gerard hevder i forordet at Priest døde før arbeidet kom i gang: «By death», heter det, «his translation likewise perished». Urteboken, fortsetter han, var et produkt av «mine own labours». Av det ferdige verket er det imidlertid tydelig at Priest virkelig hadde fullført det meste av oversettelsen. Gerard bearbeidet Priests tekst, la til observasjoner fra sin egen hage og noen nordamerikanske planter. Derfor inneholder Gerards *Herball* den første engelskspråklige beskrivelsen av poteten. Gerard innarbeidet også upublisert materiale fra sin venn l'Obel, som nå bodde i London, men uten hans tillatelse.

Den største endringen Gerard gjorde var å erstatte Dodoens' klassifikasjon med l'Obels, slik den legges frem i *Stirpium adversaria nova* (#31). Det har vært antatt at Gerard gjorde dette for å skjule sin egentlige kilde til teksten, og det har alltid heftet en anklage om plagiat – av så vel Dodoens', som av Priests og l'Obels

tekster – ved hans *Herball*. En annen omstendighet som peker i den retningen er at forleggeren bevisst valgte ikke å bruke de opprinnelige tresnittene til Dodoens' urtebok, men i stedet leide inn omkring 1.800 treblokker fra Nikolaus Bassée i Frankfurt. De var senest blitt brukt ved trykkingen av Jacobus Theodorus Tabernæmontanus' *Kräuterbuch*, men stammet opprinnelig fra tidligere utgaver av blant andre Mattioli (#22), l'Écluse og l'Obel. De samme tresnittene finner vi igjen i Katedralskolens eksemplar av Tabernæmontanus' *New vollkommen Kräuter-Buch* i tobindsutgaven trykt i Basel i 1664 (#36). Siden disse tresnittene avvek fra dem i forelegget, altså hos Dodoens (#32), viste det seg vanskelig for Gerard å knytte riktig tresnitt til riktig plantebeskrivelse, og resultatet ble fullstendig forvirring.

Da det til slutt oppstod spørsmål om kvaliteten på Gerards arbeid, engasjerte forleggeren l'Obel, som selv var blitt plagiert i arbeidet, for å gjennomgå korrekturen. Manuskriptet var fullt av misforståelser og feil, og en rekke av illustrasjonene hadde havnet på feil sted. l'Obel skal ha rettet mer enn tusen feil. Gerard selv overså innvendingene, som han bortforklarte med utlendingen l'Obels dårlige engelskkunnskaper, og Norton gikk videre med utgivelsen. Førsteutgaven av Gerards *Herball* er derfor preget av en rekke graverende feil, og det er en senere utgave (#35), redigert og rettet av botanikeren Thomas Johnson, som er blitt stående for ettertiden. Likevel ble førsteutgaven i samtiden regnet som det beste og mest uttømmende engelske verket i sin genre. Gerard forteller beskjedent at hans *Herball* var ment først og fremst for *gentlewomen*, men den fikk stor betydning også utover sitt umiddelbare nedslagsfelt. Boken fylte en viktig nisje; den var vakert illustrert og skrevet i et forførende språk, i «glorious Elizabethan prose». Derfor forble den populær blant legfolk, som først og fremst brukte den som legebok, og er blitt stående som et sentralt verk i engelsk litteratur. «No one», skriver Eleanour Rohde

i *The Old English Herbals* (London, 1922), «can wander in the mazes of Gerard's monumental book without succumbing to its fascination». «Before we have been reading long we feel as though we were wandering about in Elizabethan England with a wholly delightful companion».

Gerards *Herball* er i førsteutgaven dessuten en hovedkilde til Shakespeares plantekunnskap, og de to kan i og for seg godt ha kjent hverandre. En fantasifull teori – og når det gjelder Shakespeare er det mange av dem – vil ha det til at ett av de fire portrettene på det kobberstukne tittelbladet, som dessverre mangler i Andersen-samlingens eksemplar, skal vise den store dramatikeren. I senere utgaver av boken er denne såkalte Shakespeare-skikkelsen nok riktigere identifisert som Dioskorides. Det stemmer også godt over ens med tittelbladet til Plantins Dodoens-utgave (#32), der vi finner de samme fire skikkelsene i et helt tilsvarende arrangement. Adam – den første gartneren – og kong Salomon øverst, Theofrast og Dioskorides nederst, alle med tydelige navn.

JOHN GERARD

The Herball or Generall Historie of Plants

London: Adam Norton & Richard Whitakers, 1636

35

ANDREUTGAVEN AV Gerards *Herball* utkom i London i 1633. Den var nå blitt betydelig utvidet og gjennomgående rettet av Thomas Johnson, «the father of British field botany». Den siteres fremdeles ofte som «Ger. emac.», *Gerard emaculatus*, altså renset eller rettet. Johnsons utgave ble trykt opp helt uforandret i 1636, og denne tredjeutgaven av urteboken finnes i Andersen-samlingen. «His chiefe commendation», skriver Johnson nokså avvisende om Gerard i forordet til den nye utgaven, «is that he out of a propense goodwill to the publique advancement of this knowledge, endeavoured to performe therein more than he could well accomplish; which was partly through want of sufficient learning».

I utgaven fra 1597 var Gerards *Herball* mer eller mindre enerådende i England tidlig på 1600-tallet. Først da det begynte å gå rykter om at en konkurrerende urtebok var under planlegging, bestemte Nortons arvinger seg for å få istand en ny utgave. Det var de som engasjerte Johnson til arbeidet. Selv omtaler Johnson boken som «very much enlarged and amended». Det er ingen overdrivelse. Noen tiår etter at boken opprinnelig ble utgitt kunne han i tillegg til utallige tekstrettelser legge mer enn åtte hundre nye plantebeskrivelser og syv hundre nye illustrasjoner til verket. Alt i alt inneholder boken 2.821 forskjellige plantebeskrivelser, og i denne skikkelsen ble Gerards *Herball* et pålitelig vitenskapelig verk med stor, også internasjonal anseelse. Når man i dag ser referanser til Gerards

• Fol

Nissen 698; Rohde 1922; Woodward 1998; Heilmann 1973, 289

Damms antikvariat, Oslo, 1995

Herball er det som regel Johnsons utgave det vises til. Det er også den som fra tid til annen trykkes opp i faksimile som et gammelt og vakkert standardverk fra Shakespeares tid.

Thomas Johnson (†1644) var apoteker i London og hadde sin egen urtehage, der han drev botaniske eksperimenter. Under borgerkrigen kjempet han på rojalistenes side, og fikk som takk den medisinske doktorgraden ved universitetet i Oxford i 1643. Han døde etter en trefning året etter, som følge av infeksjon i et skuddsår.

Det var Johnson som avslørte Gerards bruk av Dodoens i Priests upubliserte oversettelse. I forordet til sin egen utgave gir han en grundig redegjørelse for 1500-tallets mange forskjellige europeiske urtebøker og deres forhold til hverandre. Johnson forteller at Dodoens' *Stirpium historiae pemptades* kort etter utgivelsen i 1583 ble oversatt til engelsk av Priest, «who died either immediately before or after the finishing of this translation». Dette hadde han hørt fra en felles bekjent av både Gerard og Priest, men det var dessuten «apparant by the worke it selfe», som inneholdt «Dodonæus translated, so that diuers chapters haue scarce a word more or lesse than what is in him». Han kunne slett ikke «commend my Author for endeauoring to hide this thing from us». Gerard hadde stjålet Priests oversettelse og utgitt den i eget navn.

For å rydde opp i Gerards forvirrede sammenblanding av planteillustrasjonene, og for å understreke avhengighetsforholdet til Dodoens, hentet Johnson inn hundrevis av treblokker fra Antwerpen til London – de samme blokkene som Plantin hadde brukt til Dodoens' *Stirpium historiae pemptades* i 1583 og 1616 (#32), Ravelingen til de hollandske oversettelsene fra 1608 og utover (#33), og som vi derfor gjenkjenner fra flere bøker i Andersen-samlingen. Tittelbladet er også imponerende, trykt som kobberstikk, og bygger i hovedtrekk på tittelbladet til førsteutgaven fra 1597. Det er formet som en søylebåren fasade i tre etasjer. Over det hele svever tetragrammet over en botanisk hage, flankert av korn gudinnen Ceres og frukt gudinnen Pomona. En etasje ned står Theofrast og Dioskorides

**THE
HERBALL
OR GENERALL
Historie of
Plantes.**
*Gathered by John Gerarde
of London Master in
CHIRVRGERIE*
*Very much
Enlarged and Amended by
Thomas Johnson
Citizen and Apothecarye*
LONDON

THEOPHRASTVS DIOSCORIDES

**London Printed by
Adam Wainwright Norton
and Richard Whitakers**
 Anno 1636.

J. Payne sculp.

GENERALL
 Historie of
 Plantes.
 Gathered by John Gerarde
 London Master in
 CHIRVRGERIE
 Very much

‡ 16 *Tulipa scrotina polyclados major flo. flavo
fundo nigro, Clusij.*
Clusius his greater many branched Tulip
with a yellow floure, and blacke bot-
tome.

M 3

‡ 17 *Tulipa*

på hver sin side av en kartusj med bokens tittel. Nederst er det gjengitt et portrett av John Gerard, omgitt av klassiske urner med blomsteroppsatser. I liten skrift nederst til høyre har gravøren signert arbeidet «Io: Payne sculpsit». Tittelbladet er altså skulptert, eller stukket i kobber, av tidens fremste britiske kobberstikker, John Payne.

Andersen-samlingens eksemplar er innbundet i et gammelt helskinnbind med ny rygg og ryggtittelen «Gerarde's Herbal». Bortsett fra en enkel linje i gull langs permkanten er bindet uten dekor. Ved siden av en rekke forskjellige bokhandlernoteater, noen av dem i kode, er det bare to tidligere eiere som gir seg til kjenne ved navn. På bokens siste blad finner vi en eiersignatur etter en av dens første eiere: I en 1600-tallshånd leser vi «Robart ffarthing^{ton} his bo[o]k», eller Robert Farthingtons bok. Det har dessverre ikke vært mulig å identifisere ham utover navnet. Mer får vi ut av to stempler og et trykt bokeiermerke med teksten «Glasgow Philosophical Society» og «Royal Philosophical Society of Glasgow». The Glasgow Philosophical Society ble etablert i 1802, og etter stemplene i boken å dømme, ble boken innlemmet i selskapets samling kort tid etter opprettelsen. Biblioteket, på over 5.000 bind, ble splittet og solgt i 1961.

JACOBUS THEODORUS TABERNÆMONTANUS

*New vollkommenlich Kräuter-Buch
mit schönen und künstlichen Figuren*

36

Basel: Jacob Werenfels, 1664

JACOB DIETRICH (1525–1590), med tilnavnet Tabernæmontanus etter fødebyen Bergzabern, regnes blant botanikkens fedre i Tyskland. Hans store urtebok, *Neuw Kreuterbuch*, ble først utgitt i 1588, og bygget på en livslang erfaring med planter. Tabernæmontanus' karriere ligner på de andre urtebokforfatterne, og han stod gjennom livet i kontakt med en rekke av dem, blant andre Lonitzer og Fuchs. Som ung mann var Tabernæmontanus i apotekerlære. Siden studerte han som l'Obel under Rondelet i Montpellier, og deretter under den store Hieronymus Bock. Han virket som livlege for en rekke tyske adelsmenn, blant dem Filip 3. av Nassau-Weilburg, før han ble stadsfysikus i Worms. Til slutt ble han livlege for kurfyrsten av Pfalz. Urteboken, som ble utgitt bare et par år før han døde, utkom i en lang rekke utgaver, senest i 1731.

I Andersen-samlingen var Tabernæmontanus' urtebok representert ved en omarbeidet utgave, utgitt i Basel i 1664. Kjell-Erik Andersen kjøpte boken i Hamburger Antiquariat (Grindelhof) i 2000. Dette eksemplaret er beholdt i familien, men samme utgave finnes også i Katedralskolens samling. Eksemplaret stammer antagelig fra overlærer Flors gave, han har i alle fall brukt det. Mellom sidene i denne boken kommer vi Flor litt nærmere. Han var Norges første lærer i naturfag,

- Fol
Nissen 1931; Hagelin 1997, 122;
kfr. Heilmann 1973, 297

A

V. Gefüllter Weegich.
Plantago multiplex.

F

* Rosen Weegich.
Plantago rosea.

C

VI. Meerweegich.
Plantago maritima.

D

E

lichen / an welchem etwas runde und dicke gedrehte Köpfflein ankommen / in welchen der Saame ist.

IV

Das vierte Geschlecht die Schaffensung hat auch ein jaserde Wurzel: Seine Wälder liegen auff der Erden rauh: und schertzlich auch mit kleinen Ackersteinen besetzt: und zwischen wie ein Schaffensung / daher es auch den Namen hat: Kleben allezeit grün. Der Ertrag machet einer Spannen hoch / ganz klein und wachset in der Höhe über dem Ertrage seine Aehren wie

ein ersten Geschlecht: wiewol doch sie etwas kürzer seyn / [der Saamen zimlich lang / größer dann des ersten / dem Wasser saamen ähnlich.]

V. Der gefüllte Weegich ist dem ersten Geschlecht mit Wurzel / fast gleich: wie auch mit seinen Wäldern / (doch haben die ersten Wälder kleine Spitzlein) welche ein wenig gefaltet seyn: Hat allein seinen Boden gleich an den Ertragen / an welchen gefüllte Aehren / fast wie Rosen [auf verjähren kleine Weegich Wäldern] gesehen werden.

VI. Das letzte Geschlecht der Meerweegich hat eine runde / weisse langliche Wurzel: mit viel Fasern versehen: Ober dem Ertrage sehr viel lange hängende Wälder / fast eines Fingers breit: so sich den Wäldern des ersten Weegichs vergleichen an etlichen Orten etwas gefaltet: und ein wenig rauh oder lantz: An den hängenden ist es weiche Aehren wie an den andern gemeinen Weegichs / mit weissen und weißlichen Blüthen.

Sie wachsen an feuchten Orten / in Büchern und neben den Weiden: Das letzte Geschlecht findet man am Meer: Wächst im May und Junio.

Über der Saamen jünger geset dem Insessen. Die Wälder sollen in anfang der Samen was man sie am vollkommensten seyn / ein schambler werden mit der Wurzel / und an schärfften Luft anwachsen werden: aber der Saame wann er vollkommen jünger ist.]

Von den Namen.

Der Weegich heißt Griechisch *σπινθηρος*. Lateinisch *Plantago*. I. *Plantago lactifolia sinuata*. C.B. *Plantago rubra*. Brunf. Frag. *Lon. major*. Matth. Fuch. Tur. Gerh. h. Dod. Call. *Cam. major*. *lactifolia*. Ang. *lactifolia*. Cord. in Diosc. Ger. *lactifolia*. L. L. Ad. Lob. *ica*. *Plantago* & *Centinencia*. Carl. II. *Plantago lactifolia glabra minor*. C. B. *lactifolia minor*. Ger. III. *Plantago angustifolia minor*. C. B. Ger. *Plantago pentaneuros minor*. Thal. *Lanceola minor*. Carl. IV. *Plantago lactifolia incana*. C. B. *major*. Brunf. Marc. *Lon. Lugd. Cam. media*. Fuch. Dod. Ge. Hon. Thal. *major incana*. Ad. Lob. Clus. hist.

sentral i oppbyggingen av Botanisk hage på Tøyen, og forfatter av den første floraen over Christiania-egnens blomsterplanter. På sidene i Tabernæmontanus' store urtebok har han klistret inn små lapper med plantenes moderne latinske navn. Her og der har han også lagt inn pressede planter fra sine botaniske ekskursionsjoner rundt Christiania, mellom papirark med vannmerke fra Youngs papirmølle.

Tabernæmontanus' urtebok var, slik den utkom i 1588, et enormt sammensurium av opplysninger og illustrasjoner. Illustrasjonene var i det vesentlige gode kopier skåret etter eldre forbilder, etter Bock, Fuchs (#25, 26) og Mattioli (#22), men også etter Plantins forskjellige utgaver av Dodoens (#32, 33), l'Écluse og l'Obel (#31). Boken ble likevel ingen forlagssuksess, og noen år etter, i 1590, utkom derfor *Eicones plantarum*, der illustrasjonene – *eicones* – ble trykt alene, uten den tilhørende teksten. Først etter at botanikeren Caspar Bauhin (1560–1624) redigerte teksten i 1613, ble boken sin tids store mesterverk på området. Utgaven fra 1664 er ytterligere utvidet av Bauhins sønnesønn Hieronymus (1637–1667). Familien Bauhin fra Basel var i til sammen fire generasjoner fremstående botanikere og leger. Fra førsteutgavens 2.255 planteillustrasjoner hadde Caspar og Hieronymus Bauhin sammen utvidet antallet tresnitt til 2.472 og ryddet grundig opp i Tabernæmontanus' uoversiktlige tekst. Boken inneholdt nå alle «Gewächs der Bäumen, Stauden und Kräutern, so in Teutschen und Welschen Landen, auch in Hispanien, Ost- und West-Indien, oder in der Newen Welt wachsen». Utgaven er en av de mest omfattende urtebøkene som noen gang er utgitt, men fordi de originale treblokkene i mellomtiden var blitt brukt til å trykke Gerards *Herball* (#34), var mange av dem blitt ganske slitt. Boken ble utgitt i tre separate deler, som i skolens eksemplar er bundet i to samtidige helskinnbind med rik forgylling på ryggen.

Tabernæmontanus' urtebok var helt fra begynnelsen av medisinsk anlagt. Verket rettet seg mot «Aertzten, Apoteckern, Wundärtzten, Schmieden, Gärttern, Köchen, Kellern, Hebammen, Haußvättern, und alle andern Liebhabern der Artzney». Forfatteren hadde, som det heter på tittelbladet, arbeidet med boken i 36 år, «unserem geliebten Vatterland zu Ehren». Den var siden forbedret «mit vi-

elen schönen Figuren, auch nützlichen Artzneyen und andern guten Stücken» av Caspar Bauhin, og Hieronymus Bauhin hadde i sin tur utvidet verket med «sehr nützliche Marginalien, Synonymis, neuen Registern und andern». Til sammen tolv forskjellige registre er lagt til denne utgaven. Ved siden av gresk, latin, italiensk, spansk, fransk, engelsk, tsjekkisk, tysk og flamsk, finnes et register på arabisk, med latinske bokstaver, samt et register over plantenavn «auff allerhand Barbarische Sprachen», der man blant annet finner slaviske navn. De siste to registrene gir en oversikt over

urtenes bruksområder og alle de sammensatte legemidlene de inngikk i.

Ettersom tresnittene fra Tabernæmontaus' urtebok ble brukt til Gerards *Herball* i 1597, er det morsomt å merke seg at det kobberstukne tittelbladet til denne utgaven av Tabernæmontanus nettopp bygger på Gerards tittelblad. Kobberplaten var imidlertid ikke ny. Faktisk ble den opprinnelig stukket til en utgave av Mattioli, utgitt av Bauhin allerede i 1598, året etter at Gerard's *Herball* utkom. I midten av tittelbladet, under teksten, finner vi en kartusj med en innmuret parterrehage i barokkstil. Både denne hagen og Flora-skikkelsen øverst er hentet fra Gerard, men er blitt speilvendt under kopieringen. Hagemotivet går i sin tur tilbake til den nederlandske kobberstikkeren Adrian Collaerts († 1618) serie med små allegoriske kobberstikk over årets tolv måneder, stukket etter forelegg av maleren Hans Bol og utgitt av Hans van Luyck i Antwerpen. Den samme ha-

D. IACOBI THEODORI
TABERNÆ MONTANI;

Neu vollkommen

Kräuter = Buch /

Darinnen

Über 3000. Kräuter / mit schönen und
künstlichen Figuren / auch deren Unterscheid und
Wirkung / sampt ihren Namen in mancherley Spraachen / be-
schrieben: Desgleichen auch / wie dieselbige in allerhand
Krankheiten / beyder Menschen und des Viehs /
sollen angewendet und gebrauchet werden /
angezeigt wird.

Vormahls

Durch D. CASPARVM BAVHINVM
mit vielen neuen Figuren / nützlichen Kräutern und andern
guten Stücken / mit sonderem Fleiß ge-
bessert.

Jetzt widerumb auff's neue überschen / mit nützlichen Margi-
nalien / Synonymis, (so insonderheit im Andern und
Dritten Theil samangelt) Registrum und andern
vermehrt.

Durch HIERONYMVM BAVHINVM D.
und Profess. bey der Universität zu
Basel.

✻ ○ ✻ C. K. B.

Druckte zu Basel / durch Jacob Werensfels / in
Verlegung Johann Königs /

M. DC. LXIV. VD

gen gjenkjenner vi også som tresnitt i en bok i Katedralskolens gamle bibliotek. Her er den gjengitt på tittelbladet til den første danske hageboken, Hans Blocks *Horticultura danica* fra 1647, som hadde stor innflytelse også på norske hageanlegg i barokken.

Øverst på begge kobberstikkene – hos Gerard og Tabernæmontanus – finner vi en slags himmelsk sfære der blomstergudinnen Flora troner. I midten selve tittelen, med et allegorisk helfigurportrett på hver side. I Gerards *Herball*

- fra 1597 (#34) er disse skikkelsene ikke navngitt, noe som har gitt anledning til den fantasifulle teorien om at den ene skulle være Shakespeare. I Johnsons senere utgave
- – *Gerard. emac.* (#35) – er de tilsvarende portrettene derimot tydelig identifisert som Theofrast og Dioskorides. Sistnevnte – som tilsvarer det foreslåtte Shakespeareportrettet – er både i 1597 og 1633 gjenkjennelig på sin romerske militæruniform. Hos Tabernæmontanus kan Theofrast-skikkelsen, med sitt lange skjegg, derimot synes å ha en viss portrettlikhet med Caspar Bauhin. Theofrast ledsages av en hane, Dioskorides rett overfor ham av en slange, begge symboler for legekunstens gud Asklepios, som viser at verket er av medisinsk, snarere enn rent botanisk karakter. Nederst på tittelbladet treffer vi til og med legen ved pasientens seng, og igjen i apoteket, der medisinen tilberedes.

SIMON PAULLI

Flora danica. Det er dansk vrtebog

37

København: Melchior Martzan, Joachim Moltke og Jørgen Holst, 1648

I 1645 SKREV kong Christian 4. av Danmark og Norge til Collegium medicum i København. «Eftersom Gud Allermæctigste dette Land, saavel som andre», begynner brevet, «med atskillige slags Vrter hafuer velsignet, huor ved den gemeene Mand paa Landet boendis, som icke altid hafuer Middel oc Raad til at søge Doctorer imod atskillige Siugdomme oc Tilfælde, nest Guds den Høyestis Bistand kunde icke alene præserveris, men endocsaa naar de dermed befængt oc hjemsøgt vorder, letteligen igien cureris oc til rette forhielpis: Da bede vi eder oc Naadigst ville, at I med forderligste værer tiltænckt, en Harbarium paa Danske, den gemeene Mand til beste, at forfærdige oc i Trycken lade udgaa». Resultatet av henvendelsen ble Simon Paullis *Flora danica*, den første illustrerte urteboken utgitt i Norden, et hovedverk innen dansk botanisk litteratur og en av barokktidens vakreste danske bøker. Det er verdt å merke seg at boken også er et av de første eksemplene på ordet *flora* brukt både som boktittel og som fellesbetegnelse på plantene innen et gitt område. Internasjonalt er det vanlig å hevde at Michael Boyms *Flora sinensis* fra 1656 er det første verket der ordet brukes på denne måten. Simon Paulli var nesten ti år tidligere ute.

Andersen-samlingens eksemplar av *Flora danica* eller *Dansk Vrtebog* er blant et lite antall bind som er blitt værende i familien, dels fordi boken hadde særlig, personlig betydning for Kjell-Erik Andersen, dels fordi Katedralskolen alt eide

• 4to

Nissen 1497; Thesaurus 589; BD II, 188; Hagelin 1997, 138; Christiansen 1973; Andersen 1995, 16

et eksemplar. Andersens *Flora danica* er innbundet i et moderne helskinnbind og lagt i en kassett. Ifølge et håndskrevet notat er boken, som har svensk proveniens, først «illumineert år 1777», altså lenge etter den ble utgitt. Kjell-Erik Andersen har selv skrevet om Simon Paulli, *Flora danica* og dette eksemplaret i *Cygnus* (2009). Boken anskaffet han gjennom Cappelens antikvariat i Oslo allerede i 1993. Det eksemplaret som i dag står tilgjengelig i Katedralskolens bibliotek er bundet i et samtidig helpergamentbind, men ryggen er for noen århundrer siden erstattet med en udekorert, fast skinnrygg. Til skolen kom det med overlærer Flors botaniske privatbibliotek, som testamentarisk gave i 1820. Det er et velbrukt og litt defekt eksemplar, og som Andersens er det antagelig kolorert i ettertid.

Christian 4.s brev til Collegium medicum er interessant på flere måter. Det mest slående er at han så for seg den nye danske urteboken som en håndbok for «gemeene Mand» på landet. Han tenkte seg åpenbart en slags folkelig legebok, en illustrert variant av legebøkene vi kjenner fra forfattere som Henrik Smith (#6), Hans Christensen Bartsær (#9) og Niels Mikkelsen Aalborg (#16). Det er også interessant at det nettopp var kongen som tok initiativ til utgivelsen. Omsorg for undersåttenes helse har sikkert vært et element, men brevet viser at initiativet må forstås i en større sammenheng. Innenfor en merkantilistisk forståelsesramme var

internasjonal handel et nullsumspill, der den enes gevinst nødvendigvis var den andres tap. Derfor var det god statshusholdning å oppmuntre befolkningen til å bruke innenlandske ressurser. All import førte penger ut av landet og svekket staten. *Flora danica* inneholder sterke advarsler mot bruk av te og tobakk, men disse advarslene er statsøkonomisk, snarere enn en medisinsk begrunnet. Det er også dette praktisk-økonomiske perspektivet som ligger til grunn for beslutningen om ikke bare å redegjøre for viltvoksende danske planter, men også for hagevekster.

Ved å utgi en dansk urtebok kunne kunnskaper om den innenlandske naturen og dens produkter omsettes mer eller mindre direkte i økonomisk gevinst. Og det er nettopp i forbindelse med denne typen statsøkonomisk tenkning at forestillingen om det innenlandske som noe avgrenset og særegent først oppstod, knyttet til teologiske betraktninger om distribusjonen av planter, dyr og mineraler i skaperverket. Skaperen hadde, som kongen skriver, «velsignet dette Land, saavel som andre, med atskillige slags Vrter». Danskene – og nordmennene – hadde altså, i sitt eget land, de samme forutsetningene som andre til å dekke sine behov uten å sende gull ut av landet i bytte mot eksotiske droger.

Det boktrykte tittelbladet forteller at *Flora danica* ved siden av «Urtneris Historiske Beskrifuelse, Krafter og Virkninger» også inneholder «Lægedomme til alle Siugdomme gafnlige», slik at den «er baade en Urtebog oc Lægebog». Den konkurrerte altså om samme marked som Smiths og Aalborgs legebøker. Det er nok ikke minst derfor forfatteren med en viss fornøyelse kan påpeke «u-Actsomhed oc Wildfarelse» hos Smith, som «den gemeene Mand» ukritisk «altid bruge» og «holde alt det derudi er skrefuit for vist».

Et siste element som nok har spilt inn da kongen bestemte seg for at også Danmark måtte ha en egen urtebok, er spørsmålet om nasjonal prestisje. 1600-tallets territorialstater lå i konstant konkurranse med hverandre, ved åpen krigføring, ved handel og industri eller ved å markere seg innen kunst og vitenskap. Å utgi en dansk urtebok ville vise for all verden at også danskene hadde verdifulle naturressurser, at også danskene hadde dyktige vitenskapsfolk, og at også danskene var i stand til å produsere vakre bøker.

Collegium medicum overlot arbeidet med urteboken til professor Simon Paulli (1603–1680). Det var neppe tilfeldig. Paulli hadde nylig utgitt en botanisk lærebok for medisinstudenter (#38), og selv om den var skrevet på latin, kunne den legges til grunn for den nye danske urteboken. Simon Paulli var født i Rostock, studerte i hjembyen, i Leiden, Paris og København, og fikk den medisinske doktorgraden i Wittenberg i 1630. På grunn av Tredveårskrigens uroligheter søkte

han seg til Danmark, der han i 1639 ble utnevnt til ekstraordinær, altså kongelig avlønnet, professor ved universitetet. Faren hadde vært livlege for enkedronning Sophie, kongens mor, mens svigerfaren var livlege for Christian 4. Selv ble Paulli livlege for kronprinsen og Frederik 3. Simon Paulli hørte til den nye tids empirisk orienterte botanikere. Han innførte første gang botaniske ekskursjoner for studentene og demonstrerte viltvoksende legeplanter in situ. Da han fulgte kronprinsen til Norge i 1661 drev hans botaniske iver ham så langt ut på en klippekrent at han mistet fotfestet og nesten satte livet til.

 Fordi Simon Paulli behersket dansk dårlig, skrev han verket på latin og fikk det oversatt ved hjelp av en av sine studenter. Teksten hentet han, som John Gerard i England, hovedsakelig fra Dodoens (#32). Plantebeskrivelsene er, som Paulli selv forklarer, «aff Dodonæo, men de andre nogle faa aff Matthiolo, Clusio, Tabernæm[ontano]: oc Cordo uddragne». Bare når «Fornødenhed det hafuer udkrefuet» hadde han «selff maat giøre en ny Description». Å legge Dodoens' tekst til grunn var «langt bedre, end at jeg allevegne skulle giøre ny Beskrifuelser ofuer de Vrter som allerede klarligen og udtryckeligen nock aff andre ere beskrefne». Men selv om beskrivelsene er hentet fra Dodoens og følger hans skjema med navn, utseende, voksested og anvendelse i tur og orden, har Paulli innført sin egen klassifikasjon. Han har gruppert plantene etter hvilken tid på året de blomstrer, og boken er derfor inndelt i fire hovedavsnitt for de fire årstidene. For Paulli var dette et spørsmål om «naturens Orden at efterfølge», altså et system som bygget på empirisk observasjon av plantenes livsløp. Innenfor disse fire gruppene har han derimot fulgt «den Orden som Alphabetet gifuer», fordi intet er «nytteligere oc deyligere end herlig oc skickelig Orden». Bakerst i boken har Paulli lagt til sammen fire registre over plantenes latinske, tyske og danske navn, samt over sykdommene som omtales i plantebeskrivelsene, og som gjør at boken enkelt også kan brukes som en legebok.

Innen verket var klart for pressen døde Christian 4. og etterlot en tom statskasse. Utgiftene til trykkingen måtte derfor bæres av forleggerne selv, Joa-

chim Moltke og Jørgen Holst. Til tross for det har *Flora danica* fått et påkostet bokutstyr. I tillegg til planteillustrasjoner har boken også en rekke kobberstikk. I Katedralskolens eksemplar mangler frontispisen, et portrett av Paulli, stukket etter et forelegg av kunstneren Karel van Mander, men de øvrige er bevart. Også det kjente tittelbladet er et kobberstikk, utført og signert av den hollandskfødte, danske kobberstikkeren Albert Haelwegh, en av tidens fremste mestere i faget. Det er også han som har stukket bokens øvrige, usignerte kobberstikk.

Tittelbladet viser blomstergudinnen Flora sittende i et åpent vindu. Ved hennes side står en klassisk urne med en blomsteroppsats av tulipaner, iriser og nelliker og bak henne skimter man Københavns tårn og spir over horisonten. I hvert hjørne henger et skjold med en utvalgt plante. De viser at *Flora danica* ikke bare var et verk for Danmark, men for hele staten. Ved siden av «*Cochleraria Danica*» finner vi derfor så vel «*Angelica Islandica*», som «*Chamæmorus*» og «*Gentiana Norwagica*». Det er interessant å merke seg at kobberplaten senere, med små endringer, ble gjenbrukt til den første danske farmakopeen, *Dispensatorium hafniense* (#53), som også finnes i Andersen-samlingen.

Hver av bokens fire deler innledes ved et eget allegorisk kobberstikk, de såkalte *årstidskobberne*. Det første innleder vinter-delen («hyems»), og viser en kvinneskikkelse som varmer seg ved peisen. Gjennom den åpne døren aner vi trærnes nakne grener. Neste årstid er våren («ver»), der en kvinne poserer foran et praktfullt, innmuret hageanlegg i barokk stil, med svaner i dammen, vannspring, blomster i parterrene og eksotiske planter i store krukker. Kvinneskikkelsen er visstnok ingen ringere enn Leonora Christina Ulfeldt, Christian 4.s datter, som verket er dedisert til. Hun var gift med Corfitz Ulfeldt, og som medskyldig i mannens senere høyforræderi satt hun over 20 år fengslet i Københavns slotts Blåtårn. Sommeren («æstas») møter oss igjen som en kvinne, stående foran et sydlandsk fjellandskap der innhøstingen av kornet alt er i gang. Høsten («autumnus») viser et pastoralt landskap, der bøndene i bakgrunnen er i ferd med å sanke inn frukthøsten på lange stiger. I forgrunnen står en kvinne med et barn. Kvinnen strekker

seg etter frukten i et epletre, mens barnet har løftet opp forkleet for å bære den hjem. De to skal visstnok forestille Paullis hustru og sønnen Holger. I hvert av kobberstikkene er årstidens tegn i dyrekretsen diskret plassert i egne medaljonger.

*Flora danica*s årstidskobberer står, med sin genremessige fremstilling av årstidene knyttet til dyrekretsen, i en tradisjon som strekker seg tilbake til antikken, dengang tilsvarende kalenderbilder illustrerte årets gang, fester og merkedager. I middelalderen tok kirken månedsbildene i sin tjeneste, som mosaikker, illuminasjoner, eller endog skulpturelt, i katedralenes portaler. De var ikke bare dekorative, men også instruktive, i en tid da få kunne lese. I Norge hører *Baldisholsteppet* til samme tradisjon, og tilsvarende månedsbilder inngår i det såkalte *Kristinapsalteret*, som i sin tid tilhørte Håkon Håkonssons datter.

Kunstnerisk nådde månedsbildene et høydepunkt i Nederlandene under renessansen. Haelweghs fire årstider går direkte tilbake på brødrene Adriaen og Jan Collaerts månedsbilder, stukket etter malerier av Joos de Momper (1564–1635) og utgitt en rekke ganger i tiårene rundt århundreskiftet. Haelweghs vinterbilde henter komposisjonen fra Mompers januar, men speilvendt. Høsten stemmer i grove trekk godt over ens med november-stikket, der den samme figuren med en

lang stige går igjen. Sommeren henter grunntrekkene fra Mompers oktober-stikk, mens slåttefolket med sine sigder kommer fra juli-stikket. Tydeligst er Haelweghs gjeld til Momper i vårbildet, der selve hagen er mer eller mindre uforandret fra mai-stikket. Til og med to svaner i kanalen går igjen i begge de to bildene. En fiskende mann har Haelwegh funnet i Mompers april-stikk, mens et spaserende par åpenbart stammer fra mars-stikket.

Dengang de ble trykt inngikk Haelweghs årstidskobberne i en etablert og velkjent kunstnerisk og grafisk tradisjon. Eliten vil ha gjenkjent dem fra malerkunst og kobberstikk, men selv almuen kjente dem fra de enklere månedsbildene som fantes i alle utgaver av *Bonde-Practica* og planetbøkene. En slik syklus med månedsbilder i tresnitt, med dyrekretsens tegn, finnes for eksempel i Katedralskolens eksemplar av en tysk *Planeten Buch* fra 1590.

Helt til slutt i *Flora danica* følger, som egen del, til sammen 376 helsides planteillustrasjoner i tresnitt. Bokens aller siste blad viser et symbol vi er blitt godt kjent med, en passer med omskriften «*Labore et constantia*». Tresnittene stammer altså fra Plantins trykkeri i Antwerpen. De aller fleste plantene i urteboken var allerede representert i Plantins lager av treblokker, men to nye blokker måtte skjæres spesielt for boken, skjørbuksurt, som også er avbildet i ett av tittelbladets hjørneskjold, og desmeurt.

Et påkostet verk som *Flora danica* kunne aldri bli en folkebok. Som trykksak hadde den, som Kjell-Erik Andersen selv skriver, «en standard som neppe var tilpasset den 'gemeene mand'». Likevel har boken noen trekk felles med samtidens folkelige legebøker: Den er skrevet på «det Danske Sprock», som det heter, og den er utgitt i et nett kvartformat. Mens andre urtebøker i folio fikk plass til både illustrasjoner og tekst på samme side, er *Flora danica* som kvart delt i en tekst-del og en plansjedel. Det var også en annen og viktigere grunn til at verket ble oppdelt på denne måten. Tresnittene ble nemlig ikke trykt i København, men i Antwerpen hos Plantins oldebarn og forlagshusets arving Balthasar Moretus. Tilbake i Danmark la trykkeren Melchior Martzan de trykte bladene under pressen

53. Dens leonis.

I. Dens
leonis la-
tiore fo-
lio. Bauh.
* Dens
leonis.
Brunf.
Matth.
Dod. Lob.
(& corona
& caput
Mona-
chi.) Tab.
* Hieraciū
maius.
Trag.
* Patuum.
* Hedyp-
nois ma-
ior Fuch.
* Dens
leonis vul-
gi siue
Vrinaria.
Ad.
* Tara-
xacon
minus.
Lon.

på nytt, og la til en typografisk ramme, samt nummerering og de forskjellige plantevagnene.

Det var Simon Paulli selv som hadde kontaktet «den Erlig oc Actbar Mand, D[omi]n[o]. Balthasari Moreto, Bogtrycker oc Bogfører til Antwerpen, min fornemme gode Ven». Moretus hadde nemlig «de fortrefligste, artigste oc netteste Figurer udi Træ udskaarne, som nogen kand ynske, med huilcke baade Lobelius, saavel som Clusius oc Dodonæus, icke uden største Berømmelse ere exornêrede oc beprydede».

Fordi han ønsket å fremme «publicis studiis», lot Moretus de danske forleggerne få «bemelte Figurer for en billig Prijs», og det «saa megit reene oc ofuer maade nette tryckt» at «det icke artigere skee kunde».

I *Flora danica* fra 1648 har utgiverne brukt et utvalg av nøyaktig de samme treblokkene som vi gang på gang har sett Plantin og hans arvinger i Leiden benytte i sine egne utgivelser, eller stille til rådighet for andre. Som et tilfeldig eksempel finner vi – bare i Andersen-samlingen alene – det samme tresnittet av revebjelle (*Digitalis*) brukt i l'Obels *Plantarum seu stirpium historia* (#31) i 1576, i Dodoens' *Stirpium historiae pemptades* (#32) i 1616 og *Cruydt-Boeck* (#33) i 1608, i Gerards *Herball* (#35) i 1636, og altså i Simon Paullis *Flora danica* i 1648. På den måten gir Andersen-samlingen ikke bare en enestående mulighet til å følge botanikkens utvikling som selvstendig studium, men også til å følge de eldste mangfoldiggjorte botaniske illustrasjonene gjennom et helt århundre, fra Fuchs til Mattioli, Rösslin og Lonitzer, til l'Obel, Dodoens, Gerard og Paulli. Som vi skal se (#39), kan vi følge noen av disse motivene enda litt fremover i tid.

SIMON PAULLI:

*Quadripartitum Botanicum de
simplicium medicamentorum facultatibus*

38

Frankfurt am Main: Georg Heinrich Oehrling, 1708

I FORORDET TIL *Flora danica* skriver Simon Paulli at plantebeskrivelsene er hentet fra Dodoens, men ordnet i fire grupper etter blomstringstiden. Man kunne tenke seg at dette var ment som et enkelt og forståelig system for legfolk, men systemet var ikke laget særlig for dette verket. I *Flora danica* tok Paulli i bruk en klassifikasjon som han allerede hadde utarbeidet og fremlagt i et verk med tittelen *Quadripartitum de simplicium medicamentorum facultatibus*, utgitt i Rostock i 1639, altså samme år som han kom til København. Materien ble gjenutgitt med nytt tittelblad – som tittelopplag – året etter, og i 1667 fulgte en betydelig utvidet utgave, *Quadripartitum botanicum*, i Strasbourg. En mannsalder senere utkom verket på nytt, med samme tittel, utvidet og redigert av legen og botanikeren Johann Jacob Fick (1662–1730) i Jena. Det er denne utgaven, trykt i Frankfurt i 1708, som finnes i Andersen-samlingen. Siden Simon Paulli opprinnelig skrev *Flora danica* på latin og fikk den oversatt ved hjelp av en dansk student, er det nærliggende å tenke seg at han hentet mye av stoffet ganske direkte fra denne boken.

Quadripartitum Botanicum er en sprenglærd lærebok i kvartformat på over åtte hundre sider på latin. Den er strengt tatt ingen urtebok, men et omfattende botanisk kompendium, ordnet etter et vitenskapelig system. Det er en egen-

• 4to

BD I, 827

Peter Grosells antikvariat,
København, 1999

skap ved plantene selv, blomstringstiden, som bestemmer hvordan de er gruppert. Likevel lå det praktiske hensyn til grunn. Systemet gir i seg selv anvisning til når de forskjellige plantene kan sannes for bruk. *Quadrupartitum* er nemlig en praktisk håndbok, ikke for legfolk, men «in usum medicinæ candidatorum» og «artis pharmaceutices studiosorum», altså til bruk for medisinske kandidater og farmasi-studenter. For Paullis egne studenter i København var boken sikkert nyttig i forbindelse med hans botaniske ekskursjoner.

Tittelbladet er trykt i rødt og sort og på motstående side, som frontispise, finner vi et portrett av den lærde forfatteren med en laurbærkrans som ramme. Portrettet er kopiert etter det som fulgte med *Flora danica* (#37), og som var gravert etter et maleri av Karel van Mander. Sticket er diskret signert av kobberstikkeren Joseph de Montalegre. Andersen-samlingens eksemplar av boken er innbundet i et

samtidig halvpergamentbind med sprengt dekor på overtrekkspapiret. Som det var vanlig med pergamentbind, er tittelen skrevet for hånd på ryggen. Ifølge en innskrift i forsatsen kostet det eieren «2 Floren» å få boken innbundet.

I innledningen viser Paulli til «Matthioli, Lobelii, Clusii &c. libri» som forbilder, men i spørsmålet om om når de forskjellige plantene blomstret eller satte frukt, gav Paulli siste ord til Dodoens (#32). I valget av en alfabetisk orden innenfor hver av de fire årstidsgruppene var det «Galenii exemplum» han fulgte. Utvalget av legeplanter er her langt mer omfattende enn i *Flora danica*. Selv om Paulli først og fremst interesserte seg for danske og norske vekster, er *Quadripartitum* ikke begrenset til dem, men tar for seg en stor mengde europeiske arter. Paulli begynner med navnet, som han oppgir på latin og tysk, men også på dansk og i noen tilfeller på islandsk. Deretter følger en kortfattet beskrivelse av planten og dens struktur, fremhevet ved to trykte manikuler. Tilsvarende små hender finnes også i *Flora danica*, men der angir de hvor man finner planten avbildet.

Paulli redegjør utførlig for forskjellige botaniske og medisinske autoriteters omtale av plantene, deres virkning og medisinske bruk fra antikken til hans egen samtid, med tallrike referanser til Theophrast, Dioskorides, Hippokrates og Galen, Conrad Gesner og Olaus Magnus, Bauhin, Bock, Tabernæmontanus, Dodonæus, Cordus og l'Obel, samt dusinvis av andre samtidige forfattere. Hensikten var å samle alle pålitelige opplysninger om de forskjellige legeplantene på ett sted, til bruk for studentene.

JOHANNES PALMBERG

*Serta Florea Svecana
eller Swenske Örtekrantz*

Strängnäs: Zacharias Asp, 1684

39

EN MANNALDER ETTER Simon Paullis danske urtebok fulgte den første illustrerte urteboken utgitt i det egentlige Sverige, Johannes Palmbergs *Serta Florea Svecana eller Swenske Örtekrantz*, trykt i stiftsbyen Strängnäs i 1684. Boken har flere slående likheter med sin danske forløper, men det er også noen påfallende forskjeller mellom dem. Mens *Flora danica* (#37) var trykt i kvarto, er Palmbergs urtekrans utgitt i liten oktav. I format minner urtekransen derfor mest om W. H. Ryffs lille *Handbüchlein* (#28). De kontinentale urtebøkene var ofte store og påkostede trykksaker utgitt av ressurssterke forlagshus. Også Simon Paullis *Flora danica* ble utgitt i kongens København, på statlig initiativ. *Serta Florea Svecana* er ikke skrevet av en universitetsprofessor, men av en gymnaslektor. Illustrasjonene er ikke skåret av kjente kunstnere, men av en lokal håndverker. Og boken er ikke utgitt av et ledende forlag i hovedstaden, men på forfatterens initiativ og for egen regning i et provinstrykkeri.

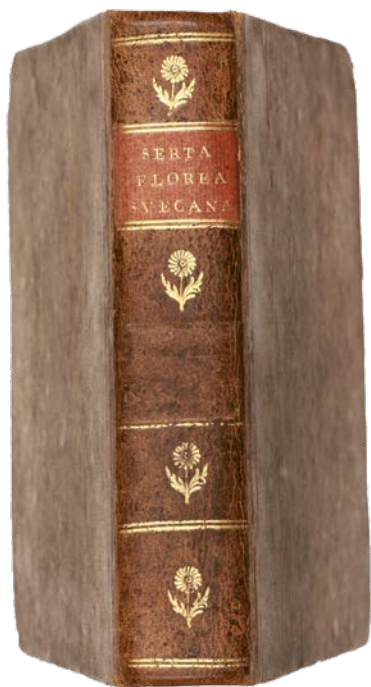
Presten Johannes Palmberg (†1691) var født i Sverige og studerte i Åbo, der han en tid også virket som de facto stadsfysikus. Tilbake i Sverige ble han 1674 utnevnt til *medicinae et physicae lector* ved gymnasiet i Strängnäs. Det var blitt grunnlagt av biskop Laurentius Paulinus, som hadde utgitt pestspeilet i 1623 (#10).

• 8vo

Hagelin 1997, 154

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1995

Som det samtidige Christiania gymnasium (#16) var gymnaset i Strängnäs en slags mellomting mellom skole og akademi. Her skal Palmberg visstnok også ha anlagt en botanisk hage, etter for- bilde av Olof Rudbecks hage i Uppsala. Nettopp fordi kongen hadde betrodd ham «en deel Vngdom i detta Kungelige Strängnäs Gymnasio at lära och informera uthi dhe Naturlige Konster och Botanicis», mente Palmberg det var nærliggende for ham å utgi en liten urtebok «medh Figurer, såsom andra Nationers Scribenter, at Zira, och Pryda». Dette var altså et spørsmål om ikke å være dårligere enn danskene.

Palmberg tok saken opp med sin naturvitenskapelig intetinteresserte overordnede, professor og biskop Erik Emporagrius, og med domkapitlets boktrykker Zacharias Brockenius, som «war tämbiligen förfaren medh Skärande och Vthgrafwande så at arbetet syntes alt lätteligen kunne komma i Trycket». Biskopen hjalp til med å skaffe kongelig privilegium på boken i 1672, «at uppå vårt swenska Språk i Trycket låta uthgå een Örtebook medh sine Figurer och Örternas Affmålningar och färgor». Før boken var ferdig døde både biskopen og boktrykkeren. Krig, hunger og dyrtid stakk flere kjepper i hjulene og først tolv år senere kom arbeidet i gang igjen.

Ved den nye biskopens hjelp fikk Palmberg bekreftet sitt gamle privilegium på en illustrert urtebok, og det ble samlet inn «en ahnseenligh Penning til Papers upkiöpande, hwarföre iag mitt lille Pund icke nedergrafwa». Men heller ikke denne gangen var trykkingen uproblematisk. Palmberg klaget over at byens nye boktrykker, Zacharias Asp, ikke arbeidet raskt nok. Boktrykkeren, på sin side, forsvarte seg med at Palmberg ikke hadde forsynt ham med penger til lys – og bøker kan ikke trykkes i mørke. Da boken endelig forelå ferdig i 1684 hadde den 130 tresnitt i teksten, samt et vakkert tittelblad omgitt av en treskåret ramme, formet nettopp som en urtekrans. I kransen finnes også en palme, et spill på forfatterens

Floret Onusta magis

Crescens sub pondere
Palma,

I. N. J.

SERTA
FLOREA SVÆCANA

Æter
Svenske Ortes
Frans.

af
JOHANNE PALMBERG
Medicin. & Phyl. Lect.

Vbi
SVEVONIAE
Sammanlätad
Cum gratia & Privilegio.

Ähr
Æfter Christi Bied
1694.

Trykt off Zach. Asp /
Lapin Bockis

navn. I alt ble det neppe trykt flere enn fem hundre eksemplarer av førsteutgaven, men ytterligere to opplag fulgte, uten illustrasjoner – det siste i 1738.

Palmbergs urtekrans var ikke skrevet for almuen, men som en lærebok for teologistudenter. Som prester kunne de bringe med seg urtekunnskapen til sine sogn. Øvrigheten på landet hadde en moralsk forpliktelse til å hjelpe befolkningen på «the Städer ther Doctores och Apotekare icke finnes», mente Palmberg. Ellers ville folket måtte sette sin lit til «Gubbar och widskepeliga Käringar, och Signerskor». Palmbergs urtekrans er en beskjeden bok, med et beskjedent utgangspunkt. Likevel forble den faktisk den eneste svenske floraen helt frem til den ble avløst av Carl von Linnés *Flora svecica* (#78) i 1745. Det var i Palmbergs uanselige urtekrans at Linné selv først begynte å lære om plantene.

I forordet beklager Palmberg at plantestudiet «förachtas, och ringa skattas». Og det så mye mere ettersom «Frelsaren Christus selff hafwer hänwijst oss til Lilliorna på Markenne at skåda them». Herren hadde «låt it wäxa Örter och Gräs aff Markenne, aff hwilka, en Människia kan, både hielpa sigh och sin Nästa, näst Gudz hielp». Den som foraktet leger og legemidler, skriver Palmberg som et ekko av Henrik Smith (#5), «förachta de medel som then aldrähögsta gijwit hafwer». Det var en hån mot Gud å antyde at «han onödige og onyttige ting skulle hafwa skapat». Dette er et naturteologisk argument. Naturen er skapt til nytte for mennesket, og det er menneskets plikt å utnytte skaperverket.

Urtekransen er ikke noe originalt verk. Palmberg forteller selv at «iagh alt detta, icke vthaff min ägin Hierna vpspunnit hafwer, eller sugit vthaff mina Fin-grar». Tvert imot hentet han stoff fra «många herlige Böcker», som «tijden och rummet icke här tillåter nu at upräkna», men som «uthransaka och upspana, Träs, Ortens och Gräses dygder». Synd var det bare at man ikke lenger hadde «Konung Salomons Örtebok behollin, så skulle man fast flere och härligare dygder finna, än som Man nu för tijden, i the många andre Örteböcker kan här och ther uthleeta». Palmberg gir omfattende referanser til denne tidligere litteraturen, og det er antikkens og renessansens forfattere han har støttet seg til. Galen og Dioskorides,

Bauhin, Brunfels, Mattioli, Fuchs, Dodoens, Lonitzer, l'Obel, Bock, Tabernæmontanus og l'Écluse nevnes gang på gang, i tillegg til Simon Paulli.

Allerede tittelen – *Serta Florea Suecana* – antyder et slektskap til Paullis *Flora danica*. Dessuten er selve tittelbladet, urtekransen i tresnitt, åpenbart kopiert herfra. Det er ikke kobberstikket med gudinnen Flora som er lagt til grunn, men de treskårne deltittelbladene til *Flora danicas* illustrasjonsdel. Litt forenklet går de samme plantene igjen – tegnet på samme vis – i samme posisjon både hos Paulli og Palmberg. Den største forskjellen er at Palmberg har utelatt noen åpenbart fremmede blomster som rutelilje, mens andre, som tulipanen, har fått en langt mindre fremtredende plass. *Flora danica* inneholdt – i motsetning til Palmbergs urtekrans – også hageplanter som ble dyrket i Danmark.

Slektskapet med *Flora danica* slutter imidlertid ikke her. Det kan spores også i selve planteillustrasjonene, som trykkeren Zacharias Brockenius skal ha rukket å fullføre før han døde. Tresnittene i urtekransen er meget enkle, nærmest skjematisk, og av høyst varierende kvalitet. Det var også Palmberg selv klar over. Figurene, forteller han, stemmer ikke alltid like godt overens «medh örten som sigh borde». Grunnen var at treskjæreren var uerfaren og lærte underveis, eller som han skriver, at «Rijta- ren i förstonne icke warit saa färdigh i Handgrepet, som sedan han någor tijdh thet öfwat hafwer». Palmberg forstod også den vitenskapelige betydningen av å tegne plantene etter naturen. Han måtte derfor unnskyldte at treskjæreren hadde «afrijtat och vthskurit» en del av urtene «om Wintren», da «man sielfwa örten icke få hafwa kunde». Men dette,

forsikrer han, var et utbredt problem, også «vthi Dioscoride, Lonicero, och andra Auctoribus».

Det Palmberg derimot ikke nevner, er at illustrasjonene faktisk er tegnet etter trykte tresnitt, ikke etter naturen. De enkleste, og dermed antagelig tidligste tresnittene er så skjematisk utført at det er vanskelig å påpeke umiddelbare forbilder. De naive bildene av gran- og furukongler har for eksempel neppe krevd trykte forelegg, men mer detaljerte illustrasjoner som liljekonvall og multe, begge vanlige i Sverige, er kopiert direkte etter de plantinske tresnittene hos Simon Paulli (#37). Kvann er meget forenklet gjengitt, men plasseringen av to avskårne stilker avslører også her Paulli som kilden. Markjordbærene i *Flora danica* har Palmbergs treskjærer derimot forbedret. Selve bærene, som i forelegget vokser rett ut til siden, henger nå nedover.

Ikke alle Palmbergs tresnitt går tilbake på *Flora danica*. Blant de mest påfallende er hvitkløk, med tre høstede hvitløksplanter lagt i kryss, som treskjæreren har hentet fra W. H. Ryffs *Handtbuchlein* (#28). Boken var kjent og utbredt også i Sverige og Andersen-samlingens eksemplar var i hendene på en plantekyndig svenske på 1600-tallet. Samme opphav har tresnittet av munkehette, men her har treskjæreren samtidig også latt seg inspirere av *Flora danica*. Mens Ryffs tresnitt bare viser planten i blomst, finner man hos Palmberg dessuten en avbildning av plantens frukt hentet fra Paulli.

Hos Palmberg kan vi altså følge disse illustrasjonene, som allerede hadde vært i omløp i mer enn hundre år, enda et ledd videre, om enn i forenklet skikkelse. De enkleste av dem kunne nesten gå for å være hvilken som helst plante. Hovedhensikten med illustrasjonene var, som han selv skriver, «at Zira, och Pryda». De er dekorative elementer mer enn bestemmelsesverktøy. Tresnittene er med på å gjøre boken flottere, til en urtebok for studenter, snarere enn en legebok for almuen. Bortsett fra disse illustrasjonene har boken mer til felles med legebøkene, med Arvid Månsson (#8) eller Henrik Smith (#6), enn med de lærde og påkostede verkene som illustrasjonene i siste hånd kan føres tilbake til.

7. Distillerar man Watn aff hees
la Ören medh Root och allo / siff i Mato / els
ler emellan både Wärfudagorna, och ditcket
här aff, när behoff görs, tre Wjnglas, Wors
gon och Uffton, så är thet godt till alla ofwans
talte Kranckheeter / läsktar och heetan i Kropp
pen vhwärtes på bundit.

C A P. VII.

Allium. Hwytlöök.

Henna ört kallas på Swenska
Hwytlöök / Stillans gröna ; på

Fyftan / Knob-
lauch / och aff alla
Öre *Scribenterna*.
Allium. Och såsom
detta är en mycket
bekant Ört / behöfs
res icke wydare här
om cala.

Seß Sygder Natur och
Wärkande.

1. Hwytlöök torckar och wärmar i
den 4. eller högste Grad, som Galenus och ano

Andersen-samlingens eksemplarer er velbevart og komplett, om man ikke regner med et 28-siders sykdomsregister som forekommer bare i noen få eksemplarer. Første del av boken er fint håndkolorert, men av en eller annen grunn er koloreringen avbrutt på side 137. Boken er innbundet i et pent halvskinnbind i empirestil, med et enkelt blomsterstempel i hvert ryggfelt og klistermarmorert overtrekkspapir som imiterer et helbind. Bakerst er det svake spor etter at noen en gang i tiden har klistret inn en presset plante. Bare navnet «Hufflattig», hestehov, står igjen under limrestene. På innsiden av forpermen finnes et bokeiermerke brukt av den svenske botanikeren Ove Almborn (1914–1992). Tre år etter hans død fant boken veien til Andersen-samlingen via Cappelens antikvariat i Oslo.

DOMINIQUE CHABRÉE

Stirpium icones et sciagraphia

Geneve: Antonius Chouët, 1677

40

SOM ILLUSTRERTE naturhistoriske oppslagsverker hadde urtebøkene lagt grunnlaget for fremveksten av moderne botanikk. Men etter hvert som botanikken frigjorde seg fra sin stilling som farmakologisk støttevitenskap, ble urteboken et stadig mindre hensiktsmessig medium. Man kan ikke forestille seg fremveksten av botanikken uten urtebøkene, men paradoksalt nok viste de seg å være uegnet for den fremvoksende vitenskapen. Tresnittene hadde begrenset dokumentasjonsverdi og genren selv var bundet av antikke konvensjoner. Det tok tid å finne nye vitenskapelige uttrykk, både for farmakologien og botanikken, og i en overgangsperiode finner vi – også i Andersen-samlingen – eksempler på både rent farmakologiske og rent botaniske verker som holder fast ved urtebøkens uttrykk. Ett slikt eksempel er Dominique Chabrées *Stirpium icones* fra 1677.

Åpner vi denne boken på en tilfeldig side er det tydelig nok at det er en urtebok vi har å gjøre med. Boken er trykt i folioformat og på hver eneste side finner vi opptil seks planteillustrasjoner i tresnitt, tegnet i urtebøkens skjematiske stil. Tresnittene er små og lite detaljerte, men klart innenfor tradisjonen. Derimot er det noe påfallende ved teksten. Plantebeskrivelsene er langt kortere enn vi ville vente i en egentlig urtebok, der forfatterne ønsket å samle alle slags opplysninger fra antikke og samtidige kilder. Chabrée beskriver plantens utseende og struktur i noen få, kompakte avsnitt på latin. Så følger i mange tilfeller referanser til andre,

• Fol
Nissen 345
Peter Kennedy Books,
Surrey, 1997

først og fremst moderne botanikere, til l'Obel (#31), til Tabernæmontanus (#36) og til Caspar og Johann Bauhin.

Det er en påvirkning nettopp fra brødrene Bauhin vi ser i disse knappe, men omhyggelig formulerte plantebeskrivelsene. I sitt hovedverk *Pinax theatri botanici* (1623) forsøkte Caspar Bauhin å skjære beskrivelsene ned til et absolutt minimum, altså så kortfattet som mulig å gi leseren nok informasjon til å bestemme planten. Disse korte, diagnostiske beskrivelsene er et første skritt på veien mot Linnés binominale nomenklatur, som identifiserte alle arter ved hjelp av bare to navn, ett for slekten og ett for arten.

Den sveitsiske botanikeren Dominique Chabrée (1610–1669) var godt kjent med Caspar Bauhins verker. I 1650–1651 hadde han redigert broren Johann Bauhins posthume hovedverk under tittelen *Historia plantarum universalis*. Til Bauhins tre bind, som omfatter omkring fem tusen planter, ble det skåret 3.577 tresnitt, og de samme tresnittene brukte Chabrée på nytt da han senere utgav *Stirpium icones et sciagraphia* i eget navn. Også teksten bygger i det vesentlige på Bauhins verk, men er skåret ned, slik at verket fremstår som en fortettet utgave. Chabrées *Stirpium icones et sciagraphia* ble utgitt første gang i 1666, og materien ble gjenutgitt som tittelopplag med nytt tittelblad i 1677 og 1678. Alle de tre utgavene er altså innvendig identiske. Andersen-samlingens eksemplarer er datert 1677.

Tresnittene er skåret etter forelegg av eldre urtebøker. De er ikke like detaljerte som foreleggene, de er mindre, og de er speilvendte. Treskjæreren har altså skåret blokkene etter trykte illustrasjoner og både den tekniske og vitenskapelige kvaliteten er dårlig. Tresnittene, skriver Claus Nissen, «sind durchgängig von roher und schlechter Arbeit, und so klein, daß Einzelheiten nicht zu erkennen sind». Hos Bauhin og Chabrée har tresnittene imidlertid ikke lenger samme funksjon som de hadde i de klassiske urtebøkene. De er ikke lenger et hovedverktøy for å identifisere plantene. Den funksjonen er nå overtatt av de konsise beskrivelsene. Tresnittene står igjen som illustrasjoner, men selv om de er sterkt forenklet, viser de plantenes grunnleggende struktur, slik Chabrée la den til grunn for sin klassifikasjon.

ORCHIS ALBA CALCARI LONGO.

ORCHIS HERMAPHRODITICA BIFOLIA.

Bifolium est & nonnunquam trifolium hoc Orchidis genus, & odoratissimi momenti in collum & mentum sic ut abus pariat ut Nos in huiusmodi locis, in via quâ Moubelgardo Histicum itur frequentem oblectamus: ut & in montibus valli *Croisus* sumptibus, ubi Iunio florebat odoratissima.

Sunt qui triplicem eius agnoscant differentiam, *La. foliam*, *Ar. suffraginam*, & *Tertiam*, in qua mixta omnia.

Solo gaudet palustri, solum que Ialio erumpit, omnino candidius & tene Hermaphrodita autem dicitur, quoniam inter Cynosorchis & Serapias dicitur Orchides, quoad radicis parvisimum formam, medium quid obinet.

Lobelio in Obs. & Histor. Lugdun. dicitur *Orchis Hermaphrodita* a Gemma, huc *Orchis py. hodi. die philla*.

ORCHIDIS GENUS SATYRIUM CASTRATUM vel Eunuchum dictum.

ORCHIDES, CVLICES TRIPHYLLE DICTA.

Lobelio in Obs. dicitur *Satyrium castratum* vel *Eunuchum* ex genere *Cynosorchidis* C. Gemma: Histor. Lugdun. *Satyrium castratum* Gemma: Tabernamontano in Icon. & Hist. Testiculus *S. castrati*: C. Bauhino in Phyt. *Satyrium* 15, cuius radice minime bulbosa & rotunda est, sed in duas oblongas partes divisa dicitur.

In Iconibus Plant. positâ Icon cum huc inscriptione, *Culices triphylla*. C. Bauhino in Phyt. vocat Orchidem trifoliam minorem, & *Culices* minores triphyllas. Est autem Nobis Orchidis genus triphyllum, cui flores parvispicati parviter, in caule palmati vel pedali & radices quatuor crasse, vniciales & secundales. Id vero vade habetimus non recordamur.

ORCHIDES BATRACHITE, VEL Batrachoides, Coracii Gemma: Lobelij.

ORCHIS PERPVILLA FLORE PURPUREA.

Ex eorum genere habetur que fixus sunt ambigui ita ut Hermaphroditicum Testiculum non male appellat: Sunt enim medicæ inter *Serapiades* & *Cynosorchis*, maxime quoad formatiorem.

Historia Lugdun. *Orchis Batrachoides* Gemma: Tabernamontano *Orchis Batrachoides*: C. Bauhino in Phyt. *Orchis* 37, huc *Hep. hepaticum*.

Insignem esse *Orchidum batrachoidem* ex antecedentibus satis superque patet: obfrustrat autem ea etiam in magnitudine, vixit maiori locis reperire datur. Quam potè huc pinguis Nobis Argentinâ misit olim D. Aggerio. Satyrium insuper, not dignissimum: cuius affinis multum Moubelgardi, prope pogum Soucheat, oblectamus.

Hovedtrekkene i hver enkelt gruppe kommer klart frem, ikke minst fordi tressnittene er så tett og regelmessig plassert på siden.

Chabrée har delt planteriket inn i 40 klasser, etter litt varierende kriterier. Det vesentlige er at systematikken gjenspeiler egenskaper ved plantene selv. Løkplanter er en egen klasse, gress en annen, men samtidig finner man også vannplanter som egen gruppe. I deres tilfelle er det altså ikke organene eller strukturen, men økologien som er avgjørende. Som den siste klassen har Chabrée samlet «excrementa terræ, ut fungi et tubera», altså sopper, trøfler og annet som jorden presser frem. Vi har sett tilløp til tilsvarende systemer, hos l'Obel og Dodoens, for ikke å snakke om hos Paulli, men deres bøker var fremdeles urtebøker. Hos Bauhin og Chabrée er alt det uvesentlige skåret bort. *Stirpium icones et sciographia* er noe annet: et plantesystem, en systematisk flora, forkledd som en gammeldags urtebok. Ennå var det urtebokens konvensjoner som dannet de grafiske rammene for botaniske verker, men innholdsmessig representerer boken noe nytt.

NICOLAS LEMERY

Vollständiges Materialien-Lexicon

Leipzig: Johann Fr. Braun, 1721

41

MENS URTEBØKENES BOTANISKE INNHOLD ble videreført i floraer og plansje-verker, ble det farmakologiske stoffet videreført i farmakopeer og forskjellige typer *materia medica*, beskrivende oversikter over droger fra de tre naturrikene. Selve begrepet *materia medica* ble brukt både om disse bøkene selv og om det fagområdet de tok for seg, altså drogelære eller farmakognosi. Som selvstendig genre ble drogelæren etablert sent på 1600-tallet av forfattere som Nicolas Lemery og Pierre Pomet, som begge er representert i Andersen-samlingen. Mens en farmakopé grunnleggende sett redegjør for innholdet i sammensatte legemidler, på latin *composita*, er en *materia medica* en beskrivelse av enkle droger eller *simplicia*. Som sådan er de direkte arvtagere til urtebøkene, der plantenes farmakologiske verdi var en hovedsak, og via dem til Dioskorides' *De materia medica* (#20, 21, 24), som har gitt dem navnet. Men urtebøkene forsvant ikke over natten. I likhet med legebøkene overlevde de som folkebøker langt opp på 1800-tallet, og det tok tid før vitenskapen kunne kaste av seg deres etablerte genretrekk. I Andersen-samlingen finner vi flere eksempler på på bøker som i format og utstyr peker tilbake mot urtebøkene, men som i innhold peker fremover mot opplysningstiden. Vi har allerede sett Chabrées *Stirpium icones et sciagraphia* (#40). Et annet eksempel er Lemerys *Materialien-Lexicon*, slik det ble utgitt i Leipzig i 1721.

• Fol

Museumbygningen
kunstauktioner,
København, 2006

Nicholas Lemery:
*Dictionnaire universel
des drogues simples.
Nouvelle edition.* Paris:
L.-Ch. d'Houry, 1759. 4to

Et reiniget, halt an, erfrischet, temperiret und un-
dert die Schärffe der Galle, und erfreuet das Herz.

Agresta kommt von *axis*, *acumen*, eine Spitze/
her: weil dieser Saft voll kleiner Epistlein ist, die
einen auf die Zunge stechen, wann er genossen wird.

Omphax, *su-Pa-E*, ist eine griechisches Wort, und
bedeutet eine grüne Traube; daher kommt Ompha-
cium, das heist auf teutsch, unreiffen Traubensaft,
frantzösisch, *suc de raisin vert*, oder *Verjus*.

AGRIMONIA.

Agrimonia seu Eupatorium, J. B.

Eupatorium veterum, sive Agrimonia, C. B.

Agrimonia officinarum, Pit. Tournefort.

frantzösisch, *Agrimoine*.

teutsch, *Ödermennig*.

Agrimonia

die jedoch eben so aussehen. Der Stengel wird auf
einen bis anderthalben Schuh hoch, ist dünn, hart und
rauch, dunckler Farbe, und träget von der Mitten an
bis in die Spitze hinaus, kleine gelbe Blümlein, aus
funff Blätterlein in Rosenform bestehend. Wann
die Blüte vergangen, so wird aus dem Kelche eine
länglichte Frucht, welche bis an die Mitten mit grünen

Ist ein Kraut, das
länglichte Blätter trei-
bet, die Paar und Paar
an einer Rippe oder ei-
nem Stiele sitzen, weich
sind und rauch, rund
umher ausgezackt, von
Farbe blausgrün, eines
süßlichten und etwas
anziehenden Ges-
chmacks. Zwischen
diesen Blättern wach-
sen noch andere gar klei-
ne Blätterlein heraus.

et racemiter
Morgens frülh
ner, welche eben
hörsische Mann
so zerschmelzt u
Die Blätte

*Abouai The
Arbor Amer
C. B.*

Anoai.

Haonjay.

Ist eine B
eine Castanie,
ungleich. Si
ist wie ein Bir
drey Zoll lang,
grün. Seine
so laufft ein m
arg, als Knot
Die Frucht

Aizoon pala

Aloë 4. seu

Stratiotes,

Stratiotes a

Stratiotes p

Sedum aqu

teutsch, Si

Das ist ein
meine Aloe a
kleiner, und an
schen denenselt
Röhlein oder
wann die sich
Blumen sehen,

B 3

Nicolas Lemery (1645–1715) var utdannet apoteker, men har først og fremst satt spor etter seg som kjemiker. Kjemien er i likhet med botanikken et fag som vokste ut av apotekerkunsten. Lemery, som både drev apotek og holdt forelesninger i Paris, fikk stor innflytelse på kjemiens tidlige utvikling. Han forkastet alkymien med dens mystisisme og insisiterte på observasjon og eksperiment som grunnlag for faget. Hans lærebok *Cours de chymie* fra 1675 utkom i hele tretten utgaver i løpet av forfatterens levetid. Lemery utgav i 1698 også en *Pharmacopée universelle*, som i Andersen-samlingen forligger i fjerdeutgaven fra 1729. Boken var et tidlig forsøk på å skape en internasjonal eller universell farmakopé, et verk som gav standardiserte og sammenlignbare oppskrifter for alle sammensatte legemidler som ble brukt «tant en France que par toute l'Europe».

Materialien-Lexicon er en bearbeidet oversettelse av Lemerys *Traité des drogues simples*, også den opprinnelig utgitt i 1698. Oversetteren Christoph Friedrich Richter (1676–1711) var tysk lege, entomolog og salmedikter. Boken er en alfabetisk oversikt over forskjellige *simplicia*, enkle droger, med opplysninger om deres opphav, egenskaper, dosering og virkning.

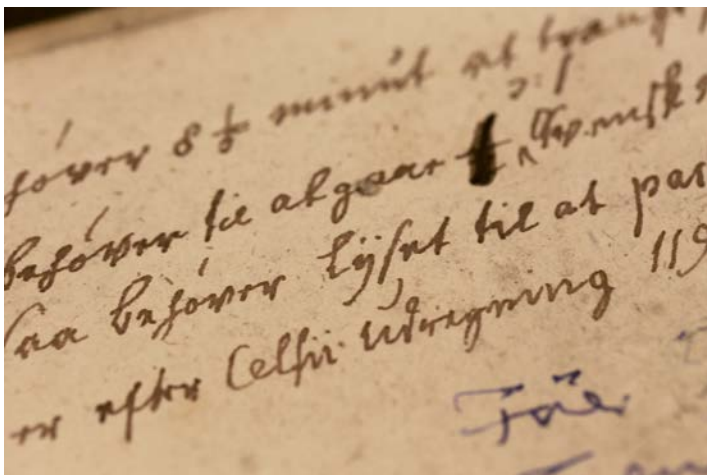
Lemerys *Traité* var opprinnelig ikke illustrert, men tredjeutgaven i kvartformat fra 1716 ble supplert med kobberstikk der små planteillustrasjoner er samlet på helsides plansjer. Disse kobberstikkene bygger igjen på plansjene til Pierre Pomets *Histoire generale des drogues simples* (1694), som i Andersen-samlingen finnes i en engelsk utgave fra 1725 (#42).

I Andersen-samlingen finner vi også et senere opptrykk av den illustrerte franske utgaven av Lemerys *Traité*, utgitt i 1759 med tittelen *Dictionnaire universel des drogues simples*. Navneendringen gjenspeiler en påvirkning fra encyklopedistene, som i 1751 utgav første bind av den skjelssettende *Encyclopedie ou dictionnaire raisonné des arts et des metiers*. Også utstyret er et slags standardutstyr for opplysnings-tidens franske oppslagsverker. På den måten er boken hentet ut av 1600-tallet og bragt inn i den nye tid. Lemerys *Traité* ble en av tidens viktigste kilder til farmakologisk kunnskap og oversatt ikke bare til tysk, men til latin, engelsk og spansk. I en klar og lettlest form presenterte boken alle mulige droger, deres navn, opprinnelse, virkning og bruksområder.

Som alfabetisk drogeleksikon med illustrasjoner på kobberstikkplansjer hadde Lemerys *Traité* fjernet seg ettertrykkelig fra urtebokens uttrykk. Den tyske utgaven flyttet imidlertid boken tilbake i urtebokstradisjonen. Ved å velge det tradisjonelle folioformatet, og ved å utføre illustrasjonene som tresnitt i den løpende teksten, har utgiveren forkledd et moderne, farmakologisk leksikon som en gammeldags *kreuterbuch*. Derfor står denne utgaven med én fot i urtebokstradisjonen og én fot i opplysningstiden. Den er et oppslagsverk til bruk for «allen Medicis, Chirurgis, Apotheckern, Materialisten und Spezerey-Händlern», foruten «allen in der Stadt und Lande wohnenden». Kort, en bok for enhver som på en eller annen måte kom i kontakt med legemidler. Siden plantene utelukkende behandles som droger, var det ingen grunn til å systematisere dem utifra botaniske kriterier. Alfabetet er mer enn godt nok når det er drogene, som *materialien*, man vil vite mer om. Innholdsmessig gjenspeiler boken riktignok fremdeles en ganske alderdommelig og tradisjonell drogekunnskap, slik den i siste hånd var nedarvet fra antikken. Mumie var ennå et gangbart legemiddel og flodhesttestikler var effektive mot slangebitt.

Andersen-samlingens eksemplar er innbundet i et samtidig, udekorert helpergamentbind. I margene finnere vi noen få notater på dansk – eller norsk. Blant annet får vi høre om en herre i England, som «faldt i Afmagt» etter å ha brukt «Euphorbium». I forsatsen finner vi et notat fra tidlig 1800-tall som forteller om lyd- og lyshastigheten, blant annet at «1 Sol-Straale behøver 8 $\frac{1}{5}$ minut at trænge fra Solen til Vort Øie». På forsatsbladet viser et stempel at boken er «Avleveret 1923 fra U. B. Dubl. Saml.», altså fra Universitetsbibliotekets dublettsamling. Øverst på ryggen finner vi også UBs gamle bokeiermerke i gull, riksløven med omskriften «Bibl[iotheca]. Univer[s]itatis]. Freder[icianæ].»

PIERRE POMET

A Compleat History of Druggs

London: R. og J. Bonwicke, og R. Wilkin, 1725

42

NICHOLAS LEMERYS NAVN står også på tittelbladet til en annen bok i Andersen-samlingen, en engelsk oversettelse av Pierre Pomets *Histoire générale des drogues* fra 1694. «Done into English», som her, fikk boken tittelen *A Compleat History of Druggs* og ble utvidet med «what is further observable on the same Subject, from Mess. Lemery and Tournefort». Dermed fikk kjøperen nesten tre verker i ett. Etter Pomets egne artikler om de enkelte drogene fulgte utdrag fra Lemerys *Traité des drogues simples* (#41) og fra botanikeren Joseph Pitton de Tournefort (1656–1708), som var professor ved *Jardin des Plantes* i Paris og hadde reist på botaniske ekspedisjoner i Middelhavet og Levanten. Andersen-samlingens eksemplar av Pomets *History of Drugs* er den engelske andreutgaven, trykt i London i 1725. Som tittelbladet forteller var boken «a work of very great use and curiosity» og «illustrated with above four hundred copper cutts, curiously done from the life».

Pierre Pomet (1658–1699) var født inn i et parisisk handelshus som importerte eksotiske apotekvarer fra Midtøsten og Asia. Etter omfattende reiser i Italia, Tyskland, Storbritannia og Nederlandene vendte han hjem og etablerte sin egen forretning. Pomet var en fremgangsrik forretningsmann, drogist for solkongen Ludvig 14. og hadde handelsinteresser over hele verden. Både i forretningen og i hans berømte *wunderkammer* kunne man se rarieteter fra alle verdenshjørner. Sin kunnskap om disse fremmede og til dels vidunderlige varene samlet Pomet i

• 4to
Kfr. Nissen 1555n
London, 2008

Histoire générale des drogues, som ikke bare ble en utbredt håndbok for apotekere, men også appellerte til et stort publikum av lenestolsreisende, som det heter på engelsk. Verket var blant de første som presenterte det nye varetilfanget som kolonialismen og verdenshandelen nettopp på denne tiden gjorde tilgjengelig. Tidligere hadde eksotiske handelsvarer gått gjennom så mange hender på vei til Europa at man ofte ikke hadde noen klar forestilling om hvor de stammet fra. Nå førte sjøveien europeiske handelsskip til verdens fjerneste havner. Med seg bragte de også vitenskapsmenn, som for første gang kunne studere fremmede arter og produkter på opphavsstedet.

Bokens popularitet skyldtes ikke i liten grad de til sammen 86 helsides plansjene i kobberstikk med illustrasjoner av alle slags fremmede planter og eksotiske, selv mytologiske dyr. Her er hvaler, enhjørninger, elefanter, flodhester og neshorn. Andre plansjer viser fjerntboende folkeslag og varer som amerikansk tobakk, vestindisk sukker, egyptisk mumie og orientalsk silke. Selv Norge har sin plass i Pomets eksotiske og verdensomspennende nettverk. Herfra fikk man klover av elg, spesifikt fra venstre forben, som ble brukt som legemiddel mot epilepsi. Elgen, forteller Pomet, var nemlig «very subject to the Falling-Sickness; and as soon as he is attack'd with this Disease, he fails not to put his left Foot to his left Ear, to cure himself thereof».

Pomets *History of Druggs* er et fantasifullt verk som bevisst fremhever det sensasjonelle, det vidunderlige og eksotiske. Enhjørningen beskrives som en hest «having in the middle of his head a spiral horn». Men, «as we know not the real Truth of this Matter to this Day, I shall only say, that what we sell under the Name of Unicorn's horn, is the Horn of a certain Fish, by the Islanders call'd Narvual». Den danske legen og antikvaren Ole Worm hadde allerede i 1623 fastslått at enhjørningshorn stammer fra narvalen. Likevel viser den tilhørende plansjen ikke færre enn fem varianter av enhjørninger, alle som hester med horn.

Plansjene i den engelske *History of Druggs* stammer opprinnelig fra den franske førsteutgaven fra 1694, men er blitt speilvendt i kopieringsprosessen; elgen

og enhjørningene vender nå motsatt vei. Siden de først ble utgitt, var plansjene også blitt gjenbrukt i de illustrerte, franske utgavene av Nicholas Lemerys *Traité des drogues simples*, og videre kopiert som enkle, små tresnitt i den tyske oversettelsen *Materialien-Lexicon* (#41). En annen indikasjon på at vi nok kan ta tittelbladets forsikring om at illustrasjonene er «done from the Life» med en klype salt finner vi under kapitlet om hvaler. Kobberstikkene av «The male Whale» og «The Female Whale», begge med to blåsehull, er tegnet etter de fantasifulle og monstrøse hvalene i Olaus Magnus' verk om de nordiske folkene, *Historia de gentibus septentrionalibus* fra 1555. I Katedralskolens bibliotek finnes et eksemplar av førsteutgaven, som i lang tid var en hovedkilde til kunnskap om Norden.

Pomet er blitt omtalt som den moderne farmakognosiens far og *Historie générale des drogues* som den første illustrerte håndboken i drogelære. Den var tidens mest omfattende materia medica og et standardverk over hele Europa tidlig på 1700-tallet. Det er særlig inndelingen av stoffet som var nyskapende. Det er ikke artene, plantene eller dyrene i seg selv som har betydning, men handelsvarene

de gav opphav til. Dette løfter boken ut av naturhistorien og gjør den i stedet til et landemerke i farmakognosiens historie. Der naturhistorien interesserte seg for naturens egne, naturlige arter, interesserte Pomet seg for råvarene, slik de ble utvunnet av naturen. Hans drogeleksikon er et tydelig eksempel på hvordan disse kunnskapsfeltene var i ferd med å skille lag. Den overordnede inndelingen følger de tre naturrikene, men innenfor dem skriver Pomet «of Seeds», «of Roots», «of Woods», «of Barks», «of Leaves», «of Flowers», «of Fruits», «of Gums», «of Juices», «of Animals», «of Metals», «of Minerals», «of Bitumens» og «of Stones». Likevel er boken åpenbart en direkte etterkommer av urtebøkene. De er hovedkilden til Pomets plantekunnskap, men også som trykksak, med sine små, skjematisk planteillustrasjoner, står boken i direkte gjeld til urtebøkene etablerte uttrykk. Mange av urtebøkene, særlig i tradisjonen fra *Gart der Gesundheit* (#29, 30), behandler dessuten droger fra alle tre naturrikene.

The inclosed Schem.

My Answer to the Letter, was to this effect.

Sir,

I Received yours, July, 25. wherein I find your inclosed Schem, and (I suppose) the Nature of the Disease, and have sent you such an Answer as I could being far from my Study, which I intreat you to take in good part, being Festinanti calamo Conscripta. As for the ignorance of your Country Doctors, they wanting the true Judgment of Astrologie, is to me no waies admirable: I perceive you to be a yong man by the time of your Genesis, which you also sent me, beware whom ye trust with that, he that knows your Nativity, knows when ill Directions operate, and if he be an enemy, knows when to do you a mischief; If Cecil had not had Ellex his Nativity, he had never gotten his Head off: But to instruct you, being a yong Student, I shall give you my Judgment Methodically.

[Diacritica.] You say you can find no Arguments of Witchcraft, but only one Sign possessing the Cusps of both Twelfth and Ascendent; but if you had regarded the Propinquity of Venus to Saturn, you would have made another of that; yet do not I think she is bewitched, because of other more prevalent testimonies;

NICHOLAS CULPEPER

The English Physitian Enlarged

London: Peter Cole, 1653

43

BLANT URTEBØKENE FRA 1600-tallet har Nicholas Culpepers *Herbal* i ettertid fått en særlig viktig stilling. Og det til tross for, eller nettopp på grunn av at den skiller seg vesentlig fra tidens andre urtebøker. Som illustrert urtebok i stort format er Culpepers *Complete Herbal* et langt senere produkt, skapt av okkultisten Ebenezer Sibley i 1789 (#44). Utgavene fra Culpepers egen levetid er små, billige oktavbind, helt uten planteillustrasjoner. I Andersen-samlingen finnes andre utgaven, *The English Physitian Enlarged*, utgitt i London i 1653. Hadde det ikke vært for at Culpepers bok allerede i samtiden ble regnet som et rimelig alternativ til *Gerard's Herball*, og for at den senere ble utvidet med illustrasjoner, hadde det vært mest nærliggende å regne den som legebok i samme tradisjon som Henrik Smith (#6) og Arvid Månsson (#8) i Norden.

Selv om urteboken som vitenskapelig genre var blitt foreldet, forble den populær blant legfolk. Culpepers *Herbal* har fremdeles tilhengere blant dem som interesserer seg for urtemedisin, og boken er ennå tilgjengelig i nye opplag. I Andersen-samlingen finnes det også flere moderne utgaver. Ikke minst fordi han aggressivt konfronterte tidens skolemedisin er Culpeper, som *outsider*, blitt en slags forfar for den alternative medisinen og en helteskikkelse blant moderne urtemedisinere. At han bygget sin sykdomslære på astrologien, på planetene og sykdommenes forhold til dem, har gjort ham avholdt i New Age-miljøer.

• 8vo

Rohde 1922

Museumsbygningen kunstauktioner, København, 2009

Nicholas Culpeper (1616–1654) var botaniker, lege og astrolog; «Student in Physick and Astrologie», kalte han seg selv. Som lege og apoteker stilte han sine tjenester til rådighet for Londons fattige, ofte uten betaling, siden «no man deserved to starve to pay an insulting, insolent physician». Culpepers kritikk av legestanden kommer godt frem i forordet til *The English Physitian*, der han forklarer hvorfor han utgav boken: «I consulted with my two brothers, Dr. Reason and Dr. Experience, and took a voyage to visit my mother Nature, by whose advice, together with the help of Dr. Diligence, I at last obtained my desire». *The English Physitian* har en voldsomt lang tittel. Den fyller hele tittelbladet, over 26 linjer. Boken var, som tittelen forklarer, «an Astrologo-Physical Discourse of the Vulgar Herbs of this Nation: Containing a Compleat Method of Physick, whereby a man may preserve his Body in Health; or Cure himself, being Sick, for three pence Charge, with such things only as grow in England, they being most fit for English Bodies».

Som blant andre Paracelsus og Carrichter før ham forente Culpeper en empirisk tilnærming til urtekunnskap med astrologiske forestillinger om sykdommene. Ettersom planetene påvirket, eller til og med var opphavet til sykdom, måtte be-

handlingen også gjenspeile astrologiske forhold. Planetene og stjernene påvirket legeplantene, likesom de påvirket menneskekroppen, og man måtte ta hensyn til dem når man plantet og høstet urtene. Planter som skulle brukes til mannlige pasienter burde for eksempel sankes mens solen og månen stod i et av dyrekretsens mannlige tegn, som skytten eller vannmannen. Culpeper utviklet et innfløkt system bygget på planetariske sympatier og antipatier, og som hjalp ham til å velge riktig lege-

middel for riktig sykdom og riktig pasient. Dette systemet ligger til grunn for *The English Physitian*, der hver plante knyttes til bestemte himmellegemer. «All plums are under Venus», heter det. Løk hører til planeten Mars, johannesurt «is under the celestial sign Leo, and governed by the Sun». «Physick without astrology» var ifølge Culpeper «like a lamp without oil».

Forordet til *The English Physitian* redegjør for hvordan boken skulle brukes. Først måtte man «consider what planet causeth the disease», og dernest «by what planet the afflicted part of the body is governed». Når det gjaldt selve behandlingen skulle man «oppose diseases by Herbs of the planet, opposite to the planet that causes them: as diseases of Jupiter by Herbs of Mercury, and the contrary; diseases of the Luminaries by the Herbs of Saturn, and the contrary; diseases of Mars by Herbs of Venus, and the contrary». I tillegg kunne også sympatier virke kurerende, slik at «every planet cures his own disease»: «the Sun and Moon by their Herbs cure the Eyes, Saturn the Spleen, Jupiter the Liver, Mars the Gall and diseases of choler, and Venus diseases in the Instruments of Generation». Grunnleggende sett er dette fremdeles gammeldags humoralpatologi, men sykdom – ubalanser i legemet – forklares ved eksternt innflytelse fra planetene, ikke ved kroppens iboende egenskaper.

The English Physitian skulle være en billig bok. Sideflaten er utnyttet til fulle. Margene er små og skriften er liten. Dens eneste illustrasjoner er et lite kobberstukket portrett av forfatteren, som frontispise, og boktrykkerens våpenskjold i tresnitt på baksiden av tittelbladet. Boken er en liten oktav på litt under fire hundre tettrykte sider. Formatet gir ingen plass til notater i marginen, og eksemplaret

i Andersen-samlingen har ingen proveniensmerker. Det er komplett, men har åpenbart vært flittig brukt. Hjørnene er slitt og sidene misfarget av århundrer med fingermerker.

Culpepers *English Physitian* var noe helt annet enn Gerards *Herball*, tidens andre store engelske urtebok. John Gerard representerte skolemedisinen, i tradisjonen fra Fuchs (#25, 26), Bock og Dodoens (#32, 33), og hans urtebok var stor og tykk, overdådig illustrert og tilsvarende kostbar. Culpeper derimot, stod ettertrykkelig utenfor det etablerte miljøet og hans urtebok var liten, enkel og billig. Den nådde ut til massene og etablerte seg raskt som *folkets* fremste medisinske autoritet. Boken tilbød et alternativt medisinsk system som foregav å rive ned legenes og apotekernes monopol på behandling og legemidler. Ved hjelp av Culpepers lille, billige bok kunne enhver engelskmann behandle seg selv ved hjelp av enkle prinsipper. Legemidlene var i sin tur gratis tilgjengelig for alle; de vokste fritt over hele landet. Den som betalte bokens «three pence Charge» behøvde aldri å ødsle en skilling på annen behandling eller andre legemidler igjen.

NICHOLAS CULPEPER

*Culpeper's English Physician;
and Complete Herbal*

London: Lewis & Hamblin, 1807

44

ANDERSEN-SAMLINGEN INNEHOLDER tre forskjellige utgaver av Culpepers *Herbal* fra tidlig 1800-tall. I Storbritannia fikk boken en status og betydning tilsvarende den Smiths *Lægebog* hadde i Danmark og Norge helt inn på 1900-tallet (#18). Den var en selvhjelpsbok som gav legfolk sikkerhet i hverdagen, et middel til å kurere sykdom når den oppstod, i en tid da legehjelp var vanskelig tilgjengelig og legenes kurer ikke alltid til å stole på. Det gjenspeiles også i de forskjellige utgavens undertitler, som «Family Physician» eller «Family Dispensatory». Culpepers *Herbal* var en bok for familien, for husholdningen. I en tid uten offentlig helsevesen hørte det nærmest til husmorens ansvar å holde seg med en «Family Herbal» for å kunne ta vare på sine egne i sykdomstilfelle.

Den mest omfattende av de tre 1800-tallsutgavene i Andersen-samlingen er utgitt i London i 1807. Bak utgaven stod astrologen og okkultisten Ebenezer Sibly (1751–1799), som dessuten har utstyrt boken med omfattende tillegg fra egen hånd. Det var Sibley som i 1789 omformet Culpepers lille *English Physitian* (#43) til den store, illustrerte *Complete Herbal*. Sibley var utdannet lege, virksom i kretsen rundt Anton Mesmer. Mesmer forestilte seg at universet var bundet sammen av en slags urkraft, en animalsk magnetisme, som ikke bare holdt planetene i bane, men

• 4to
Peter Kennedy Books,
Surrey, 2004

Frontispiece

Dodd delin. *Key to Physic, and the Occult Sciences.* Pratiore sculp.

gjennom dem også påvirket menneskekroppen. Ved å sette pasienten i transe kunne behandleren manipulere denne kraften direkte og kurere sykdommen. Allerede på tittelbladet presenterer Sibly seg som «Fellow of the Harmonic Philosophical Society», Mesmers selskap i Paris. Mesmeristene stod i tradisjonen fra Paracelsus. De overtok hans mystisistiske forestillinger om universet som en sammenvevd, holistisk enhet der makrokosmos og mikrokosmos gjenspeiler hverandre. Men de hadde også oppdaget naturkraften som knyttet alt sammen, den animalske magnetismen.

I 1792 utgav Sibly *A Key to Physic and the Occult Sciences*, som i sin helhet er trykt opp som tillegg til denne utgaven av Culpepers *Herbal*. Verket siktet høyt. Det skulle gi leseren innsikt i «the system and order of the interior and the exterior heavens; the analogy betwixt angels and spirits of men; and the sympathy between celestial and terrestrial bodies». Dette utgjorde, som det heter på tittelbladet, «an interesting supplement to Culpeper's Family Physician, and display of the occult sciences; published for the good of all who search after Truth and Wisdom». Til slutt i verket følger en «Appendix to Culpeper's British Herbal», en oversikt over «some foreign trees, plants, and herbs, that are now in general use amongst us», samt tabeller for «gathering herbs and plants in the planetary hour».

Den gryende romantikkens mystikere så tilbake til tiden før opplysnings-tidens rasjonalisme, til alkymister og astrologer som Nicholas Culpeper. Her er den gamle legens urtebok blitt integrert i en okkultistisk, astrologisk og mesmeristisk sammenheng, slik disse strømningene ble populære nettopp i overgangen fra opplysningstid til romantikk. Menneskenes liv ble styrt av usynlige, skjulte krefter som empirisk vitenskap ikke uten videre kunne påvise, men som like fullt kunne erkjennes og utnyttes.

I utgaven fra 1807 er Culpepers *Herbal* et påkostet og gjennomillustrert verk. Til sammen inneholder bindet 72 helsides illustrasjoner. De er utført som kobberstikk, og er derfor trykt som egne plansjer utenfor teksten. Plansjene til selve urteboken består hver av opp til åtte forskjellige planteillustrasjoner, mens den

medisinske delen av boken, som utlegger Culpepers forståelse av menneskekroppen og dens forhold til himmellegemene, har en rekke helsides anatomiske og astrologiske plansjer.

Sibyls *Key to Physic and the Occult Sciences* er illustrert med et ganske forskjelligartet billedmateriale. Frontispisen er en allegori over hermetisk kunnskap, overlesset med okkult symbolikk: Øyet ledes mot en låst dør, ned en trapp i en dyp og mørk grotte. Over svever Hermes med sin stav i den ene hånden, og en nøkkel – Sibyls «Key» – i den andre. Ved å stige ned

i mørket og låse opp den stengte døren nederst i grotten, kan leseren selv oppdage naturens innerste mysterier og grunnleggende sannheter. Vi finner en kosmologisk plansje, et verdenssystem slik vi kunne vente å se det fremstilt i middelalderen, sammen med vitenskapelige plansjer av *animalcula* og mikroskopiske overgangsformer mellom dyr og planter, et bevis for de flytende overgangene som knytter verden sammen i ett sammenhengende system. Vi ser mesmeristen manipulere en kvinnelig pasient med håndbevegelser, menneskeembryoets vekst, Marie Antoinettes horoskop og en plansje som viser menneskekroppens «insensible perspiration». Alt dette er uttrykk for romantikkens ønske om å trenge tilbake til det opprinnelige, til menneskets enhet med naturen i en glemte fortid. Det var ved å forkaste moderne, mekanistisk og sjelløs vitenskap at mennesket intuitivt og ledet av fortidens mystikere kunne nå sann innsikt.

Andersen-samlingens eksemplar av Sibyls Culpeper-utgave er innbundet i et samtidig helskinnbind. Bindet er enkelt og den eneste dekoren finner vi på den røde tittletiketten med teksten «Culpeper's Herbal». At bindet er samtidig vet vi ikke minst fordi tittletiketten har nøyaktig samme dekor som et bokeiermerke på innsiden av forpermen. Også det er laget i samme røde skinn, med samme stempeler og teksten «William Gough 1810».

ROBERT JOHN THORNTON

*A family Herbal: or Familiar Account of the
Medical Properties of British and Foreign Plants*

London: B. and R. Crosby and Co., 1814

45

I ENGLAND FIKK de gamle urtebøkene konkurranse av nye på 1700- og 1800-tallet. Markedet for legebøker var fremdeles godt, og det var slik urtebøkene nå ble brukt. De fleste legemidlene var ennå plantebaserte og til alminnelig husbruk, som huskurer, var det plantedrogene som dominerte. Derfor var botanikken, som plantekunnskap, fremdeles fundamentet for farmakologien. Forfatteren av denne urteboken, Robert John Thornton (1768–1837), var praktiserende lege, men også botaniker i den systematiske tradisjonen fra Linné. I løpet av 1700-tallet ble Linnés seksualsystem (#77) nærmest enerådende innen naturhistorien. Og det er Linnés system Thornton har lagt til grunn for sin *Family Herbal*, som utkom første gang i 1810. I Andersen-samlingen finner vi andreutgaven trykt i London i 1814. Boken er ettertraktet, særlig for sine i alt 258 kunstnerisk fremragende og teknisk nyskapende illustrasjoner. Andersen-samlingens eksemplar er innbundet i et samtidig helbind i lyst skinn, med helt gullsnitt, i typisk regency-stil.

Undertittelen forklarer forfatterens hensikt med utgivelsen. Boken skulle fremstille «the medical properties of British and foreign plants», men også «their uses in dying, and the various arts», alt «arranged according to the Linnæan system». Det var utgitt mange urtebøker, skriver Thornton, «but the accounts have

• 8vo
Nissen 1954
Biblion Bookshop,
London, 2002

been so vague, and in every sense so credulous and vulgar, often being founded on the absurd notions of Astrology, and the figures, if given, so bad, that these works were a degradation to the human intellect, and highly dangerous to the community». Thornton var et barn av opplysningstiden. Han utgav sin urtebok i direkte opposisjon til Culpeper, Sibley og deres like (#43, 44). Thornton's *Herbal* var et moderne, vitenskapelig og rasjonelt verk forkledd som en tradisjonell folkebok. Astrologiske forestillinger, nedarvede, ukritiske plantebeskrivelser og dårlige illustrasjoner var rett og slett farlige og gjorde mer skade enn gagn. Thornton ville rense bort alt dette «avfallet», som han skriver, og i stedet presentere «every thing important as respects the *Medical Virtues* of plants, with their other *Uses* occasionally introduced, with *Figures* leading to the plants themselves, at a *moderate price*». Det siste var viktig om boken skulle få «universal circulation» og erstatte sine foreldede konkurrenter.

Også i Norden oppstod det på 1700-tallet en tilsvarende legebokstradisjon, i opposisjon mot renessansens foreldede vitenskapssyn, slik det dominerte i Smiths (#6) og Aalborgs (#16) eller Arvid Månssons (#8) bøker. Denne nye litteraturen ønsket å erstatte de gamle legebøkene, som nå ble betraktet som villedende og skadelige, med moderne, rasjonelle legeråd. Særlig betydning fikk Johan Anders Darelus' *Socken-Apothek* fra 1760 (#71), som oversatt av C. E. Mangor utkom i en lang rekke utgaver for danske og norske bønder, helt frem til 1840-tallet (#72).

Thornton hadde etablert seg som botanisk autoritet med *Temple of Flora* eller *New Illustration of the Sexual System of Carolus von Linnæus* (1799–1816), et av tidens vakreste og mest kjente botaniske plansjeverker. «The greatest English botanical book», er den blitt kalt. Thornton og hans dyktige kunstnere fremstilte plantene som de vokste i naturen, i stemningsfulle, romantiske landskaper, som håndkolorerte akvatinter, en type etsninger der syre brukes for å skape en trykkplate av metall. Samme teknikk er brukt til frontispisen i Thorntons *Herbal*, et portrett av forfatteren med urteboken i hånden. Planteillustrasjonene i urteboken er langt enklere enn i *Temple of Flora*. Boken skulle ikke være et kostbart praktverk,

WOOD-SORREL.
OXALIS ACETOSELLA.

Class X. Decandria. Order V. Pentandria.

ESSENT. GEN. CHAR. *Calyx* five-leaved: *Petals* adhering by their claws:

Capsule five-sided, exploding its seeds.

SPEC. CHAR. *Scape* one-flowered: *Leaves* ternate-obcordate: *Root* dentate.

DESCRIPTION.

THIS plant rises to a small height. The root runs horizontal, scaly, or toothed. The leaves grow three together, each being heart-shaped. The leaf-stalks are about three inches long. The flowers are large and white, or flesh-coloured, and elegantly streaked with red veins.

HISTORY.

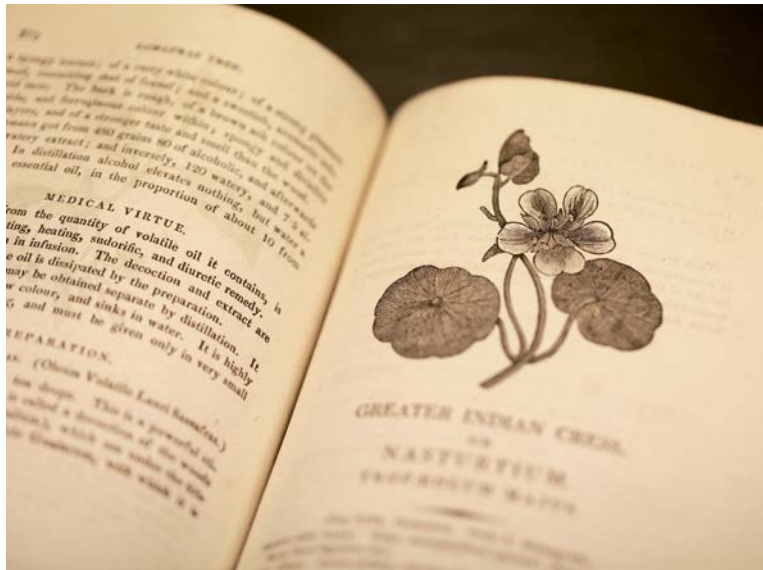
This is a small perennial plant, which grows wild in woods and under shady hedges, and flowers in April and May. The

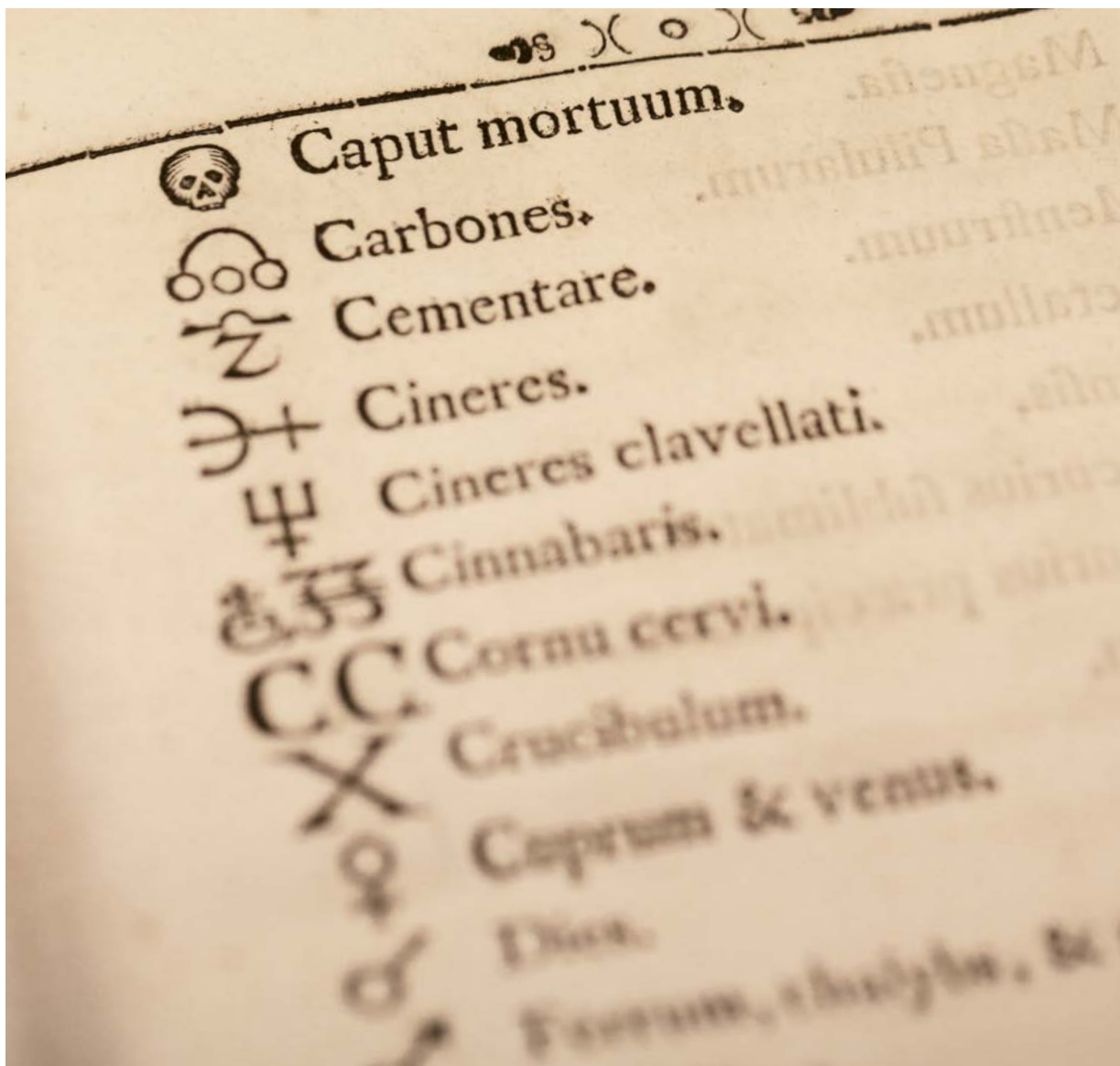

men en overkommelig bruksbok. Likevel holder de meget høy kvalitet. Plantene var nemlig «drawn from nature by Henderson, and engraved by Bewick of Newcastle». Peter Henderson var en fremragende botanisk illustratør, som også stod bak flere plansjer i *Temple of Flora*, mens Thomas Bewick er et av de virkelig store navnene innen den grafiske kunstens historie. Bewick fornyet tresnittkunsten fullstendig. Han hadde, som Thornton selv skriver, bragt den «to the highest perfection in the present times».

Slik det var blitt brukt siden 1400-tallet hadde tresnittet både styrker og svakheter. Det kunne, i motsetning til for eksempel kobberstikket, akvatinten og litografiet, enkelt trykkes sammen med teksten i en og samme prosess. Men det egnet seg dårlig til å gjengi fine detaljer og treblokkene ble forholdsvis raskt utslitt. Bewicks *trestikk* eller *xylografier*, derimot, kunne være meget detaljerte og tålte mange flere avtrykk enn tresnittene. Motivet ble skåret i endeveden av harde treslag, først og fremst buksbom, med metallgraveringsverktøy. Motivet ble altså ikke skåret, men gravert i treblokkene. Bewick behersket sin egen kunstart til finger-spissene. Han er blitt sammenlignet med både Hans Holbein (#19) og Turner, og hans vakre små trestikkillustrasjoner er neppe overgått siden. Da Thorntons *Herbal* utkom var Bewick allerede berømt, særlig for sine illustrerte verker om *Quadrupeds*, firfotede dyr, fra 1790 og *British Birds* fra 1797. Det må derfor å ha vært nærliggende for Thornton å engasjere ham også til et verk om planter.

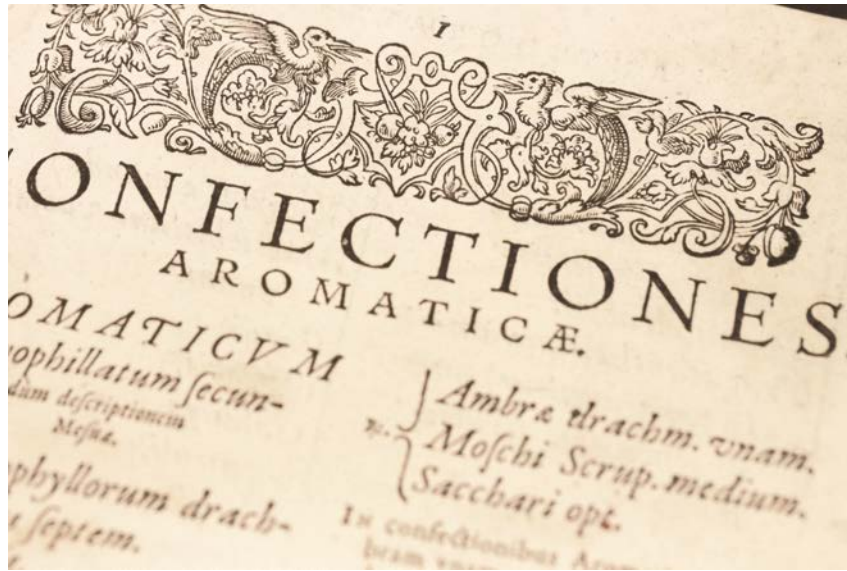

Dispensatorium pharmaceuticum austriaco-viennense. Wien, 1751

FARMAKOPEER

VALERIUS CORDUS

Dispensatorium sive antidotarium

Nürnberg: Christoph Lochner & Johann Hoffmann, 1592

46

DET ER FÅ AV DE GAMLE urtebøkene som overhodet ikke er representert i Andersen-samlingen. En av dem som Kjell-Erik Andersen ikke rakk å anskaffe er Valerius Cordus' *Annotationes in Pedacii Dioscorides*, utgitt posthumt i 1561 med tresnitt hentet fra Hieronymus Bocks urtebok. Cordus etterlot seg imidlertid også et annet arbeid som har satt dype spor. Han stod nemlig bak den første *farmakopeen* i moderne forstand, den såkalte Nürnberg-farmakopeen, som ble utgitt i 1546. Boken er representert ved to – i alle fall av utseende – vidt forskjellige utgaver i Andersen-samlingen: den offisielle andreutgaven i folio, trykt i Nürnberg i 1592, og et tidlig ettertrykk i lite format, utgitt i Lyon i 1549 (#47). I tillegg kommer en kommentert faksimileutgave av førsteutgaven fra 1546, utgitt i 1934.

Urtebøkene inneholdt mye legemiddelkunnskap, men begrenset seg i det vesentlige til planter. Droger fra mineral- og dyreriket ble i liten grad behandlet, og urtebøkene gav ikke opplysninger om sammensatte legemidler, om *composita*. Apotekere og leger var derfor også avhengige av annen spesiallitteratur. Allerede Dioskorides behandlet en del sammensatte legemidler, og derfor regner man hans *De materia medica* (#20, 21, 24) som fundamentet ikke bare for urtebøkene, men også for farmakopeene. Denne teksten gav altså opphav til to av de viktigste genrene i den vestlige vitenskapshistorien. Som komposisjonsbøker bygget dispensatoriene eller farmakopeene på en felleseuropeisk drogekunnskap som gikk tilbake

- Fol
- Winkler 1934; kfr. Heilmann 1973, 345
- Cappelens antikvariat, Oslo, 1992

til Dioskorides og som ble samlet først i urtebøkene, siden i egne materia medicaer. Med tiden fikk også mange farmakopeer en egen del om *simplicia*, ofte sterkt forenklet, som en liste over komposisjonsdelens offisielle ingredienser. Man kan skille mellom *dispensatorier* som rene komposisjonsbøker, og *farmakopeer* som inneholder både en komposisjonsbok og en materia medica, men dette skillet har i praksis liten betydning.

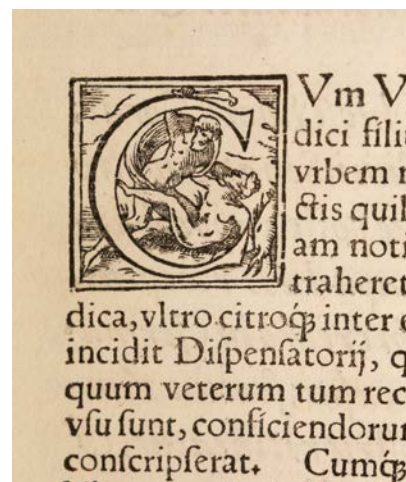
Legen og botanikeren Valerius Cordus (1515–1544) var sønn av botanikeren Euricius Cordus, professor i Marburg og visstnok den første universitetslæreren som tok studentene med på botaniske ekskursjoner. Selv underviste Valerius Cordus ved universitetet i Wittenberg. Han døde ung, men rakk å utrette mye. Hans store Dioskorides-kommentar – urteboken – regnes blant de viktigste bidragene til botanikken på 1500-tallet, og med sin farmakopé etablerte han en av de viktigste og mest langlivede vitenskapelige genrene i vesten. Farmakopeene var en forutsetning for utviklingen av den moderne farmasien, og mer eller mindre tilsvarende verker utgis den dag i dag av en rekke nasjonale og overnasjonale organer. I Andersen-samlingen utgjør farmakopeene en av de viktigste underavdelingene. Det er vanskelig å oppgi noe nøyaktig antall, men med flere hundre numre er Kjell-Erik Andersens farmakopésamling av internasjonalt format. I den finner vi alt fra Valerius Cordus til den moderne EU-farmakopeen, i utgaver fra hele Europa. For de skandinaviske landenes del er samlingen tilnærmet komplett.

Farmakopeene er praktiske håndbøker for apotekere. De gir en kortfattet oversikt over legemidlene, deres innhold og fremstilling. Men samtidig er de noe mer enn dette. I kraft av sin offisielle status var de det viktigste instrumentet for standardiseringen av farmasien og legemiddelsproduksjonen. Ved hjelp av de offisielle farmakopeene kunne myndighetene utøve en direkte kontroll med apotekene, samtidig som det kunne innføres felles standarder for produksjonen av legemidler. Om alle apotekere innen et gitt område måtte forholde seg til samme farmakopé, til de samme oppskriftene, ville legemidlene overalt bli solgt under samme navn, med samme innhold og i samme styrke. Dette gjorde livet enklere

for leger og pasienter, som kunne være sikre på at preparatene de fikk fra apoteket var de samme fra gang til gang og sted til sted, men det var også en viktig forutsetning for farmasiens utvikling som vitenskap. På samme måte som urtebøkernes illustrasjoner og plantebeskrivelser utgjorde et felles grunnlag for utviklingen av moderne systematisk botanikk, gav felles standarder for legemidler og deres sammensetning muligheten til å videreutvikle farmakologien på et sikrere, empirisk grunnlag. Begge deler hadde vært utenkelig uten boktrykkerkunsten, som gjorde at den samme teksten kunne være tilgjengelig for hundrevis eller tusenvis av forskjellige mennesker på samme tid.

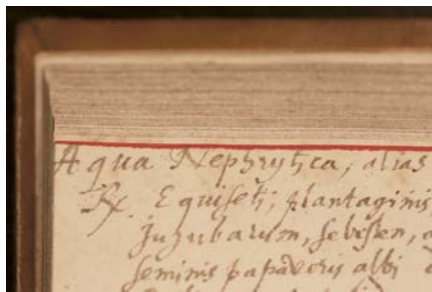
Valerius Cordus var ikke den første som samlet opplysninger om fremstilling av sammensatte legemidler. Apotekerne utarbeidet selv personlige, håndskrevne formelsamlinger. Andersen-samlingens nest eldste bok, *Lumen apothecariorum* fra 1504 (#2), er også en slags farmakopé, og Henrik Smiths liste over apotekvarer fra 1557 (#6) er – med litt velvilje – blitt regnet som det første danske forsøket innen genren. Strengt tatt ligger nok Smiths tillegg om «Electuaria, Syrupe, Conserua, oc olier» fra 1546 (#4) nærmere farmakopeen, men begge er veiledninger for legfolk, ikke for apotekere.

Det er først med Valerius Cordus og hans *Dispensatorium* at vi kan snakke om farmakopeer i moderne forstand. Det skyldes ikke minst bokens formelle autoritet og status. I motsetning til tidligere oppskriftsbøker var Valerius Cordus' *Dispensatorium* en offisiell fortegnelse over legemidler, utgitt av senatet i Nürnberg. Ikke bare var boken autorisert av myndighetene, den hadde juridisk status, og byens apotekere var forpliktet til å følge den. Nürnberg-farmakopeen ble raskt kjent over store deler av Europa. Den ble ettertrykt og tatt i bruk som håndbok, og ordningen med offisielle farmakopeer spredde seg til by etter by. Mange steder ble dispensatoriet overtatt uforandret, andre steder ble det lagt til grunn for nye, lokale farmakopeer.

Andersen-samlingens offisielle andreutgave av Cordus' *Dispensatorium* er utgitt av Nürnbergs Collegium medicum, og som tillegg – med eget tittelblad – følger *Leges ac statuta ampliss[imi]. senatus Norimbergensis, ad Medicos, Pharmacopæos, & alios pertinentia*, eller det nürnbergerske senats lover og statutter vedkommende leger, apotekere og andre. Boken er altså med all tydelighet en offisiell utgivelse med juridisk kraft. Verket inneholder alle slags legemidler: «confectiones», «pulueres», «conseruæ», «pilulæ», «syrupi», «aqua destillatæ», «vnguenta» og forskjellige «olea», blant mye annet. De forskjellige legemiddeltypene er ordnet etter viktighet, først de innvortes, så de utvortes. Ifølge sedvane ble oppskriftene deretter ordnet kronologisk, etter sine opphavsmenn. Dette gjorde det alfabetiske registeret uunnværlig. Andreutgaven er utvidet med en del amerikanske droger, som sarsaparilla og tobakk, samt både kjemisk fremstilte og naturlig forekommende salter, men egentlige kjemikalier er det fremdeles få av.

Eksemplaret er tydelig blitt brukt, men er pent restaurert for omkring hundre år siden og bundet i et nytt helskinnbind, en pastisj av et dansk speilbind fra 1700-tallet. Boken inneholder bare et eneste håndskrevet notat, på en side som

er uthevet med en rød linje ytterst i marginen. Her har en tidligere eier skrevet en oppskrift på «Aqua Nephrytica» eller nyrevann. Denne oppskriften er kopiert ord for ord etter en senere utgave av Nürnberg-farmakopeen – enten fra 1598 eller 1612. Eieren har altså ajourført sitt gamle eksemplar da den nyere utgaven kom. Det eneste eiermerket i boken er et stempel med navnet «H. J. Møller, Nørrebro Apotek, Kjøbenhavn». Apoteker Møller på Nørrebro (†1916) var aktiv i en rekke styrer og kommisjoner, og blant annet nestformann for Sundhedsstyrelsens Apotekerraad.

Møller var også en stor boksamler, og hans eierstempel finnes i en rekke andre bøker i Andersen-samlingen. Dette dispensatoriet stammer mest sannsynlig fra hans private samling, ikke fra apotekets referansebibliotek. Apoteket ble opprettet i 1844, på et tidspunkt da boken hadde mistet bruksverdien.

VALERIUS CORDUS

*Dispensatorium, hoc est,
pharmacorum conficiendorum ratio*

Lyon: Theobaldus Paganus, 1549

47

VALERIUS CORDUS' *Dispensatorium* fikk raskt stor utbredelse som referanseverk og den offisielle utgaven fra Nürnberg ble ettertrykt en rekke andre steder i Europa. Et slikt ettertrykk finnes også i Andersen-samlingen, utgitt i Lyon bare tre år etter at førsteutgaven utkom. Det er en liten bok i duodesformat, der arket er brettet slik at det gir 12 blad, mot for eksempel oktavens åtte eller kvartens fire. Dette er en bok som lett kan stikkes i lommen. Som tillegg til Nürnberg-farmakopeen har utgiveren lagt et utdrag av Jacques Dubois' verker, som lærebok for apotekere, «pro instructione Pharmacopolarum».

For ytterligere å øke bruksverdien er den lille farmakopeen bundet sammen med to andre nyttige trykksaker, utgitt samme år i samme format. Den ene er en avhandling om utdrivende droger, skrevet av pariserprofessoren Jean Tagault, spesielt kjent for sin illustrerte lærebok i kirurgi. Den andre er anatomen Charles Estiennes lille oversikt over latinske og greske navn på trær, planter og urter, fisker og fugler. Den kunne være god å ha i bakhånd når man skulle orientere seg i farmakopeens latin.

Vi vet ikke hvem som har eid boken, men en tidlig eier har fylt de siste syv, blanke sidene med tettskrevne notater på gresk og latin. Det er kanskje samme eier

• 12mo

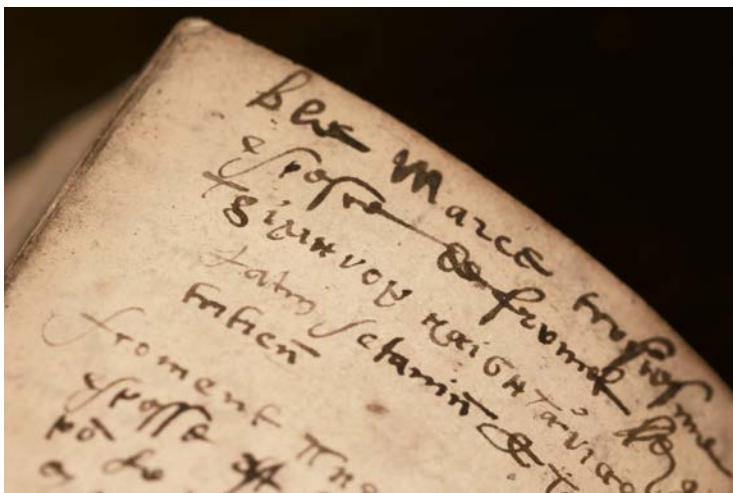
Bernard Quaritch Ltd.,
London, 1997

Bundet med Jean Tagault:
*De purgantibus medicamentis
simplicibus, Libri II.*

Lyon: Gulielmus Rouillius, 1549

Bundet med [Charles Estienne]:
*De latinis et graecis nominibus
arborum, fruticum, herbarum,
piscium & auium Liber.*

Lyon: Theobaldus Paganus, 1549

som har skrevet årstallet 1554 på tittelbladet. Notatene består dels av oppskrifter, dels av alfabetiske lister og referanser til «R. Dodo.», Rembert Dodoens' urtebok (#32, 33). På grunn av innholdet må vi anta at dette samlebindet har vært brukt som lærebok i faget av en apotekerlærling eller medisinstudent. Referansene til Dodoens viser at det er hans urtebok som har tjent eieren som materia medica, som oversikt over plantedrogene. Boken er innbundet i et vakkert, men moderne helskinnbind i gammel stil, en pastisj på renessansens blinddekorerte bind med opphøyde bånd, platetrykte felter og tilhøvlende permkanter. På forpermen finner vi trykkeåret 1549, som vi ville vente oss å finne det på et bind fra tiden.

*Pharmacopoeia regia, seu Dispensatorium novum**Nürnberg: Michael & Friedrich Endter, 1668*

48

ETTER NÜRNBERG-FARMAKOPEEN ble den neste av de store byfarmakopeene utgitt i Augsburg, den såkalte *Pharmacopoeia Augustana* fra 1564. Også den fikk stor betydning og status som offisiell farmakopé i en rekke tyske stater. Målt i antall utgaver overgikk den endog Nürnberg-farmakopeen i utbredelse; blant annet ble den lagt til grunn for den første danske farmakopeen, *Dispensatorium hafniense* (#53). I Andersen-samlingen er selve Augsburg-farmakopeen kun representert i faksimileutgave, trykt i 1927, men til gjengjeld finner vi en rekke interessante eksemplere på bokens virkningshistorie. Til felles har de første byfarmakopeene at de var knyttet til den hippokratisk-galeniske tradisjonen, i kontrast til Paracelsus og hans følgeres iatrokjemiske eller alkymistiske medisiner. De omfatter den klassiske legekunsten, slik den ble utviklet gjennom antikken og middelalderen, og utelater i det vesentlige legemidler fremstilt ved destillasjon og kjemiske prosesser.

Blant de bøkene i Andersen-samlingen som knytter seg til Augsburg-farmakopeen er to samlebind med skrifter av Johann Zwelfer (1618–1668), en førende lege i Wien som var nært knyttet til keiserens hoff. Zwelfer var en ivrig forsvarer av alkymien, tilhenger av Paracelsus, og hans bøker kom i en lang rekke utgaver i løpet av 1600-tallet. I disse to bindene finner vi hans hovedverker samlet. Det første bindet inneholder *Pharmacopoeia regia*, utgitt sammen med den alkymistiske *Mantissa spagyrica*, i den utvidede utgaven fra 1668 – den siste fra

• Fol

Antiquariat Gerhard Gruber,
Heilbronn, 2007;
auksjon hos Peter Kiefer,
Pforzheim, 2007

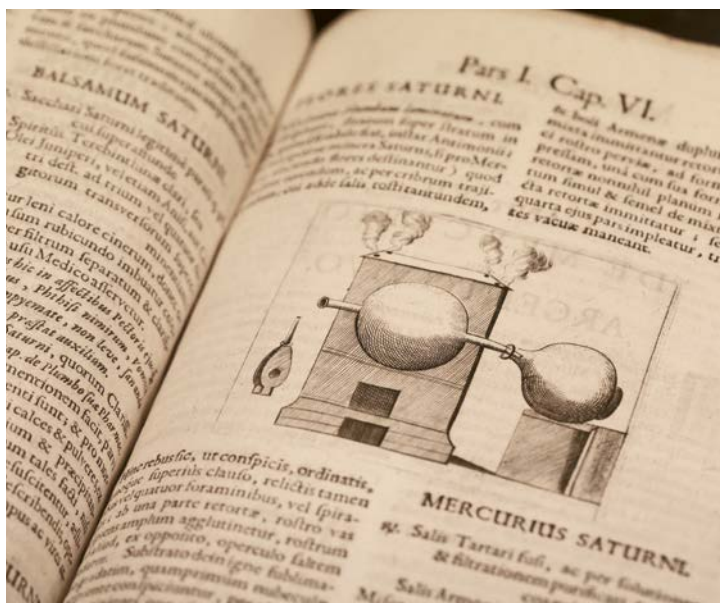

Bundet med *Discursus apologeticus Joannis Zwelferi*.
Nürnberg: Michael & Friedrich
Endter, 1668.

Johann Zwelfer: *Animadversiones in Pharmacopoeiam Augustanam*.
Nürnberg: Michael & Friedrich
Endter, 1675.

Bundet med Johann Zwelfer:
Pharmacopoeia regia, seu Dispensatorium novum.
Nürnberg: Michael & Friedrich
Endter, 1675.

Bundet med *Discursus apologeticus Joannis Zwelferi*.
Nürnberg: Michael & Friedrich
Endter, 1675. Fol.

forfatterens levetid. Det andre bindet samler disse titlene med hans omfattende kritikk av Augsburg-farmakopeen, *Animadversiones in Pharmacopoeiam Augustanam*, utgitt i 1675. Dette er det første selvstendige kommentarverket over en farmakopé. Zwelfer går langt i å kritisere bruken av kroppsdeler, særlig mumie, som legemidler, men forsøker til gjengjeld å innarbeide den nye, kjemiske legeskunsten i farmakopeen.

Med Zwelfers verk kastes vi inn i debatten om Paracelsus og iatrokjemien, som forsøkte å forklare kroppens funksjoner som kjemiske prosesser. Selv om den hentet sine prinsipper fra en eldre

hermetisk og alkymistisk tradisjon, utgjorde den et nytt og alternativt teoretisk grunnlag for legeskunsten. Frontene stod til å begynne med steilt mellom iatrokjemikere og paracelsister på den ene siden, og tilhengerne av den klassiske, galeniske medisinen på den andre. Mens humoralpatologien forklarte sykdom med ubalanser internt i legemet, i kroppsvæskene, mente iatrokjemikerne at sykdom ble forårsaket av utvendige kilder som førte til forstyrrelser i legemets kjemiske tilstand. Slike forstyrrelser måtte korrigeres ikke ved å justere balansen mellom kroppsvæskene, men ved bruk av kjemiske stoffer. Og mens galenikerne mente at legemidlenes styrke simpelthen var avhengig av hvor mye materiale som ble brukt, brukte iatrokjemikerne alkymistiske metoder for å fremstille medisiner i forskjellige styrkeforhold. Galeniske medisiner hevdet at kjemiske medisiner var giftige. Det var ofte også tilfellet, men Paracelsus og hans følgere mente på sin side at gifter, i riktige doser, var effektive legemidler. Uten kjemi, mente Zwelfer, var legen

som en soldat uten skjold og våpen. Rene og virksomme kjemikalier var langt å foretrekke fremfor salver av «illeluktende og skitten dyresvette».

Denne debatten var på samme tid en debatt om alkymien og dens muligheter. *Mantissa spagyrica* («alkymistisk tillegg») er en lærebok i laboratoriearbeid og samtidig et varmt forsvar for alkymistiske metoder innen apotekerkunsten. Teksten er illustrert med fem kobberstikk av forskjellige instrumenter og apparater. I motsetning til mye av det samtidens leger og apotekere ellers beskjeftiget seg med, var alkymien, slik Zwelfer så det, en empirisk forankret kunstart. At den hadde sin berettigelse fant han ikke minst bekreftet i de mange vellykkede forsøkene på å skape gull. Det fantes en rekke stykker av kunstig gull i keiserens samling, forsikrer han. Blant dem trekker han særlig frem en gullmynt laget av den kjente alkymisten Johann Konrad Richthausen, baron von Chaos.

I *Animadversiones* samlet Zwelfer sine rettelser og endringer til Augsburg-farmakopeen. *Pharmacopoeia regia* var hans alternative farmakopé, utarbeidet på iatrokjemisk grunnlag. *Mantissa spagyrica* gav både en innføring i og et forsvar for alkymien, mens det siste skriftet i disse bindene, *Discursus apologeticus*, inneholder Zwelfers forvarsskrift i en strid med alkymisten Otto Tachenius, særlig kjent for sin omfattende bruk av forskjellige planteaskesalter. Tachenius hadde utviklet – og solgte – et vidundermiddel med navnet *sal viperinus*, som Zwelfer mente var uten virkning. Disse to bindene i Andersen-samlingen bringer sammen en rekke sentrale tekster fra den iatrokjemiske eller spagyriske medisins historie. De gir et spennende innblikk i en tid da alkymien var i ferd med å utvikle seg til moderne kjemi, og kjemien på sin side ble stadig viktigere innen farmasien. Det som gjerne kalles det kjemiske revolusjon, som kulminerte med Lavoisier, var i virkeligheten en langvarig og gradvis prosess med røtter i eldre, alkymistisk praksis.

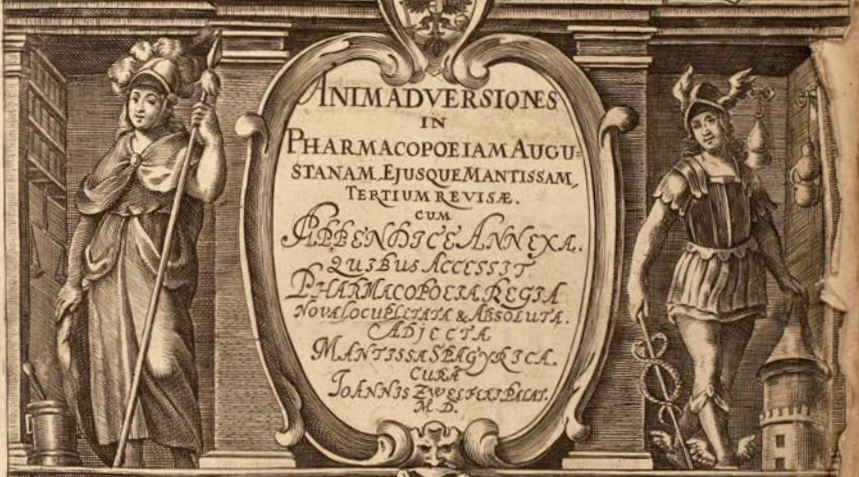
Alkymistenes verker er preget av allegorier og symboler. Dette kan med uvilje tolkes som et uttrykk for en mangelfull forståelse av de prosessene de beskrev, men det var samtidig et middel for å holde alkymistisk kunnskap skjult, som en hemmelig – hermetisk – kunst, bare tilgjengelig for de innvidde. Det er

derfor ikke overraskende at de kobberstukne tittelbladene til *Pharmacopoeia regia* og *Animadversiones in Pharmacopoeiam Augustanam* er spekket med allegoriske bilder og symboler. Begge ligner i sin oppbygning på tittelbladene vi alt har sett i samtidige urtebøker, spesielt hos Dodoens (#32, 33), Tabernæmontanus (#36) og Gerard (#34, 35). Begge er arkitektoniske fasader, der rommene under buer og mellom søyler gir plass til forskjellige allegoriske fremstillinger i et rikt billedspråk. På disse tittelbladene er det imidlertid ikke antikkens autoriteter vi møter, ikke urtekjennerne Theofrast og Dioskorides, men i stedet er persongalleriet hentet fra den hermetiske, alkymistiske tradisjonen.

Tittelbladet til *Pharmacopoeia regia* er stukket av den produktive kobberstikkeren Johann Alexander von Böner. Øverst finner vi tetragrammet, «JHVVH», mellom solen og månen. Rett under svever de tyskromerske keiserens kronede, tohodede *reichsadler* med septer og rikseple i klørne. Zwelfer stod nær hoffet, og verket er dedisert til keiser Leopold I. I etasjen under finner vi til venstre et alkymistisk laboratorium, til høyre et apotek, og i midten – rundt et bord – Zwelfers egne medisinske forbilder: Hermes Trismegistos, Geber Arabs, Morianus, Roger Bacon, Ramon Llull og Paracelsus. En etasje ned står selve tittelen, flankert på venstre hånd av en gruve, på høyre av et menasjeri og en urtehage.

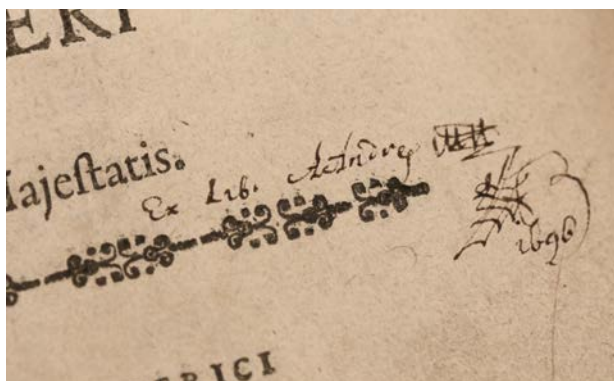
Tittelbladet til *Animadversiones* er tegnet av arkitekten og maleren Elias Gedeler, men stukket i kobber av Moritz Lang, som var virksom i Wien. Det tar opp mange av de samme elementene som tittelbladet til *Pharmacopoeia regia*, men med enkelte endringer. Øverst sitter to skikkelser, identifisert ved sitater på hver sin skriftrull. Den ene, med en legeplante i hånden, er Hippokrates («Vita brevis ars longa»), den andre, med sin armillarsfære, Hermes Trismegistos. På hans skriftrull leser vi «Quod est superius est sicut inferi», det som finnes over er likt det som finnes under. Sitatet stammer fra en av alkymiens grunnleggende tekster, den såkalte *Tabula smaragdina*, som ble tilskrevet Hermes Trismegistos, den mytiske opphavsmannen til det såkalte *Corpus hermeticum*. Smaragdtavlen utgjorde grunnlaget for alkymistenes tro på transmutasjon av metaller, men dens postulat om

at himmelen og jorden ikke er vesensforskjellige, adskilte sfærer skal ha vært avgjørende også for Newtons tanker om universell gravitasjon. Tittelbladet var i seg selv samtidig en referanse til *Pharmacopoeia Augustana*, som Zwelfer kritiserte. Hippokrates- og Hermes-skikkelsene er hentet fra det graverte tittlebladet til utgaven fra 1643.

Eksemplaret fra 1668 er innbundet i et nokså slitt og uttørket helskinnbind, meget sparsomt dekorert med et forgylt stempel i hvert ryggfelt. Eksemplaret fra 1675 er innbundet i et samtidig helpergamentbind. Siden bindet har mistet et

stykke av ryggen er selve bindkonstruksjonen og de kraftige heftébåndene synlige. På innsiden av forpermen har en tidligere eier notert seg prisen og noen andre opplysninger om bokens nytte «für Doctorib[us] und Apothecker». Under, i en annen hånd, har en Dr. W. Gaetz eller Goetz tegnet sitt monogram. På tittelbladet finnes også en eiersignatur, «Ex lib[ris]. A. Andreij» og årstallet 1696.

PIERRE-JEAN FABRE

*Myrothecium spagyricum; sive,
Pharmacopoea chymica*

Toulouse: Pierre Bosc, 1628

49

JOHANN ZWELFERS *Pharmacopoeia regia* var ingen offisiell farmakopé, men en farmakologisk håndbok innrettet etter paracelsiske eller spagyriske prinsipper. Det finnes flere slike håndbøker eller uoffisielle, alymistiske farmakopeer i Andersen-samlingen. En av dem er den franske alkymisten og pestlegen Pierre-Jean Fabres *Pharmacopoea chymica*. Etter en kort redegjørelse for alkymiens forhold til legekunsten, som han fører helt tilbake til den mytiske Hermes Trismegistos, følger en oversikt over forskjellige kjemiske legemidler. Fabre redegjør for en lang rekke *quintæ essentiæ*, altså destillater, samt oljer, siruper og annet.

Quinta essentia, kvintessens, er et paracelsisk begrep, det femte element eller livsprinsippet, som gir legemidlene deres spesifikke virkning mot bestemte sykdommer. I Michael Toxites' *Onomastica* (Strasbourg, 1574), en ordbok over paracelsisk terminologi som finnes i Andersen-samlingen, finner vi kvintessens definert som «die natur, krafft, wirckung, tugend, farb, leben, Geist, die artzenei selbs». Fabres farmakopé er, som tittelen forteller, anskueliggjort ved «occultis naturæ arcanis» fra «hermeticorum medicorum scriniis», hermetiske legers salvekrukker. I det sammenvevde verdensaltet hadde hver sykdom sitt spesifikke legemiddel. Disse lå skjult, men kunne avdekkes blant annet ved hjelp av signaturlærens prinsipper.

• 8vo

Bernard Quaritch Ltd.,
London, 2003

Bundet med Pierre-Jean Fabre:
*Insignes curationes variorvm
morborvm, quos medicamentis
chymicis iucundissima methodo
curavit.*

Toulouse: Pierre Bosc, 1628

Arcana naturæ var Paracelsus' betegnelse på slike spesifikke legemidler, som Toxites ganske enkelt forklarer som «ein heimlich vnbegreiflich vnd vntödlich ding». Slike *arcana* kunne trekkes ut av drogene ved hjelp av alkymistiske metoder.

Blant Fabres medikamenter kan vi merke oss «quinta essentia humanæ carnis», av menneskekjøtt, eller «quinta essentia plumbi», av bly, samt «pillulæ mercurij», kvikksølvpilller. Han redegjør utførlig for tillagningen i laboratoriet, og deretter for preparatenes «vires & usus», kraft og bruk. Bokens andre del, *Insignes curationes variorum morborum*, er en samling av hundre pasienthistorier fra Fabres egen legepraksis, som demonstrerer verdien av legemidlene i bokens første del.

Pierre-Jean Fabre (1588–1658) var født Castelnaudary i Syd-Frankrike og studerte medisin ved universitetet i Montpellier. Her kom han i kontakt med Paracelsus' iatrokjemiske medisin, som han kom til å praktisere resten av livet. Ikke minst tok han stilling for Paracelsus i striden omkring den medisinske bruken

av antimon. Frontene stod steilt og i Frankrike var bruken av antimon som legemiddel i perioder forbudt. Det hadde, ble det hevdet, tatt livet av like mange mennesker som kongen av Sverige. Etter at han fikk doktorgraden i 1615, slo Fabre seg ned som praktiserende lege i fødebyen, der han i 1622 behandlet kongen under et felttog mot huguenottene. Oppsikt vakte det også da det i 1627 lyktes Fabre å transmutere bly til sølv i pålitelige vitners nærvær. Selv så han tydelige paralleller mellom alkymi og kirkens sakramenter og mysterier, som han mente alkymien kunne bidra til å forklare. Isaac Newtons alkymistiske papirer viser at også han studerte og kommenterte Fabres verker. Under Tredveårskrigen ble Europa rammet av en rekke store pestepidemier, og Fabre fikk ry over hele Europa som pestlege.

Det er den sjeldne førsteutgaven vi finner i Andersen-samlingen. Eksemplaret er meget velbevart og innbundet i et

MYROTHECIUM SPAGYRICVM;
SIVE,
PHARMACOPOEA
CHYMICA, 130

OCCVLTIS NATVRÆ ARCANIS,
*ex Hermeticorum Medicorum scrinijs
depromptis abunde illustrata.*

Auctore PETRO IOANNE FABRO Castrinouida-
rensi, Doctore Medico ac Philosopho
Monspelienfi.

TOLOSÆ TECTOSAGVM,
Apud PETRVM BOSC, Bibliopolam.

M. DC. XXVIII.
Cum Privilegio Regis.

samtidig helpergamentbind med forholdsvis rik ryggdekor i gull, som i seg selv er litt uvanlig. Både bindet og snittet er rødt, en luksuriøs farge som dessverre har falt met på ryggen. Bibliofilt sett er det et flott eksemplar, men derfor er det også lite å si om dets individuelle historie. Her finnes ingen notater eller eiersignaturer. Alt vi vet er at Kjell-Erik Andersen kjøpte boken hos Bernard Quaritch i London.

*Pretium medicamentorum tam simplicium, quam
compositorum in officina augustana usualium*

Manuskript

50

ET ANNET BIND i Andersen-samlingen som knytter seg direkte til Augsburg-farmakopeen og dens anvendelse, også utenfor byen selv, er et lite 1600-talls-manuskript med tittelen *Pretium medicamentorum tam simplicium, quam compositorum in officina augustana usualium*. Manuskriptet, som består av femten tett-skrevne sider i to spalter, inneholder en prisliste over enkle og sammensatte legemidler i *Pharmacopoeia Augustana*. Salget av legemidler var regulert ved offentlige takster. Disse takstene omfattet ofte alle tenkelige legemidler som apotekerne kunne selge, og denne håndskrevne fortegnelsen knytter seg direkte til Augsburg-farmakopeen. Vi vet dessverre ikke hvilket apotek listen stammer fra, men et blyantnotat daterer manuskriptet til Regensburg i 1674.

Manuskriptet er interessant som en sjelden kilde til den kommersielle siden av farmasihistorien på 1600-tallet. Vi vet mye om hvilke preparater apotekene hadde, om hvordan de ble laget og brukt. Men vi vet mindre om handelen med dem. Over 1.400 apotekvarer er oppført i denne prislisten, alt fra enkle plantedroger til miksturer, *electuaria* (sukrede medisiner), piller og pulvere, sitroner og aromatiske kryddere, viner, brennevin, essenser, oljer, samt uorganiske pulvere, besoarer, antimon, kvikksølv, fett, menneskeknokler og så videre. Nettopp på denne tiden fikk medisiner laget av menneskekroppen stor betydning. De er, som vi har sett, viet en egen del i Hans Mikkelsen Aalborgs danske legebok (#16), mens

• 4to

Bernard Quaritch Ltd.,
London, 2005

iatrokjemikere som Johann Zwelfer (#48) avskrev dem som virkningsløse. Prisene er oppgitt i *Gylden* og *Kreuzer*, og preparatene ble solgt etter vekt. Menneskefett kostet 16 Kreuzer per *Loth*, fett av huggorm derimot 1 Gylden og 30 Kreuzer. Dyrest blant oljene var kanel- og roseolje, begge til 3 Gylden per *Quintl*.

Også omslaget til denne håndskrevne listen er interessant. Som overtrekks-papir er det brukt et blad fra en inkunabel, antagelig et kirkerettslig verk med flotte, håndmalte initialer i rødt. Gammelt papir ble ofte gjenbrukt. Ikke bare var det en viktig råvare for nytt papir, det kunne brukes til forsterking av bokbind og til forsatspapir eller, som her, som omslag. På 1600-tallet var det få som var videre opptatt av foreldede rettskilder. Boksiden er brukt opp-ned, for å understreke at teksten ikke har noe med innholdet ellers å gjøre.

Ved siden av dette er boken også interessant fordi den er *spekket*, som det heter blant boksamlere. En senere eier har klistret inn en rekke mindre trykk og håndskrevne lapper med tilknytning til emnet. Bakerst finner vi en gammel lege-resept, samt en håndskrevet oversikt over apotekernes tradisjonelle spesialtegn for forskjellige substanser. På bakpermen er det klebet opp en tysk 1600-tallsoppskrift,

som blant annet krever *Drachenblut*, mens forpermen er prydet med en liten italiensk plakate som lovpriser en mikstur av besoarstein. Besoarstein var en ettertraktet gjenstand i tidens kuriositetskabinetter, en konkresjon eller hårball som kan dannes i magen hos drøvtyggere. Foran i manuskriptet finner vi to heraldiske exlibrismerker. Ett viser den augsburgske von Haldern-familiens våpen, stukket engang på midten av 1700-tallet. Det andre er nyere, med navnet Horst Borchart.

Dispensatorium pharmaceuticum austriaco-viennense

Wien: Gregor Kurtzböck, 1751

51

JOHANN ZWELFERS ANGREP på den etablerte farmakopeen (#48) skyldtes konflikten mellom den kjemiske og den galeniske medisinen. Men at det var nettopp *Pharmacopoeia Augustana* wieneren Zwelfer tok for seg, skyldtes at Augsburg-farmakopeen siden 1618 hadde vært innført som offisiell farmakopé også i Wien og Østerrike forøvrig. Først i 1729 utkom en egen farmakopé for Østerrike, *Dispensatorium pharmaceuticum austriaco-viennense*. Med den fikk det habsburgske riket en egen bindende forskrift for fremstillingen av legemidler, selv om også den i det vesentlige bygger på forløperen. Wienerdispensatoriet ble innført for apotekene i Wien allerede ved utgivelsen, og for store deler av riket åtte år senere, da andre-utgaven ble utgitt. Først i 1774 ble det erstattet av en riksdekkende *Pharmacopoea Austriaco-Provincialis*. Tyve år senere, i 1794, fulgte en *Pharmacopoea Austriaco-Provincialis emendata*, som forble i bruk helt til 1820. Den bærer sterkt preg av kjemiens voksende betydning innen farmasien, og følger Lavoisiers kjemiske nomenklatur. Også den finnes i Andersen-samlingen.

I alt omfatter Wienerfarmakopeen fra 1729 omkring 1.500 forskjellige oppskrifter inndelt i 19 klasser. I Andersen-samlingen er den representert ved fjerde-utgaven, et opptrykk fra 1751, sammenbundet med en utgave av Wiens apotektakst eller *Tax-Ordnung*, med tysk og latinsk parallelltekst, utgitt noen år tidligere i 1744. De to bøkene er innbundet i et samtidig helbind av flammert kalveskinn med rødt

• Fol
Cappelens antikvariat,
Oslo, 1998

Bundet med *Neue Apothecker
Tax-Ordnung Oder Der Werth
und Preis Aller, so wohl einfachen,
als zusamm-gesetzten, theils
Chymisch- theils Galenischen
Artzneyen*.
Wien: Gregor Kurtzböck, 1744

snitt og rik ryggdekor i gull. Som forsats er det brukt marmorert papir med et bølgemønster i rødt, blått, gult og grønt.

Det kobberstukne tittelbladet er en oppvisning i barokk overdådighet, som det passer seg en keiserlig utgivelse. Både tittelbladet og et kobberstukket portrett av Karl 6., som hadde innført farmakopeen i 1729, er betydelig større en bokens folioformat. Begge må altså foldes ut. Keiserne i Wien så seg selv som de romerske keiserens arvtagere, og det er den romerske statens beskytter, gudinnen Juno, som er den sentrale skikkelsen i tittelkobberets komposisjon. Hun henleder legekunstens gud Asklepios' oppmerksomhet på boken, opplått med tittelen *Dispensatorium pharmaceuticum viennense*. Bak dem står hjemmets og arnens gudinne Vesta, som minner leseren om at boken ikke er et fremmed lån, slik *Pharmacopoeia Augustana* hadde vært. I forgrunnen leker to kjeruber blant hauger med droger, blant annet urter, koraller og et narhvalspyd, et enhjørninghorn. Både tittelbladet og portrettet er stukket av brødrene Andreas og Joseph Schmutzer, universitetets kobberstikkere, blant annet

kjent for sine stikk etter Rubens.

Først i boken finner vi en en farmasøytisk ordliste og en fortegnelse over farmasøytens tradisjonelle spesialtegn, trykt som små tresnitt, med forklaring på latin. Disse tegnene utgjør i seg selv et spennende stykke farmasøytisk kulturhistorie. Bruken av spesialtegn var både plass- og tidsbesparende. Samtidig bidro de til en standardisering av hvordan kjemiske stoffer og reaksjoner ble beskrevet, slik at observasjoner og resultater lettere kunne sammenlignes på tvers av språk. Standardiseringen av symboler og terminologi var, som vi også har sett tidligere,

en forutsetning for fremveksten av moderne vitenskapelige metoder. Det var imidlertid ikke noe moderne eller vitenskapelig ved selve tegnene, som var en arv fra alkymistenes hermetiske praksis. Innen alkymien ble disse symbolene brukt for å betegne forskjellige substanser, men også enheter og kjemiske prosesser, og en rekke av dem stammet i siste hånd fra astrologien. Ettersom alkymien så smått forvandlet seg fra mystisisme til moderne, vitenskapelig kjemi, ble de gamle alkymistenes symboler erstattet av mer prosaiske tegn. Den svenske kjemikeren Jöns Jacob Berzelius innførte tidlig på 1800-tallet dagens nomenklatur, basert på stoffenes latinske navn.

Til tross for at den er meget velbevart, ser denne boken ut til å ha vært i bruk i et apotek, som oppslagsverk. Tittelbladet til den medbudne taksten er utstyrt med et merke, slik at man lett kan finne frem til prisene mens man arbeider med oppskriftene i selve farmakopeen. Dessuten er bokens blanke friblader fulle av samtidige notater, mest forskjellige oppskrifter, her og der innledet med det farmasøytiske spesialtegnet for «recipe», R. Vi finner et «Bryst- und Lungel-Pulver», en oppskrift «contra dolorem dentium», mot smerte i tennene, og for «die blödigkeit und schwachheit des Magens». På en løs lapp med spesialtegn i blyant, tegnene for svovel og ammoniumklorid, har noen flere ganger gjentatt variasjoner av navnet «Lorentz Podbolski», eller «Laurentius Potboschi<us>» på latin. På tittelbladet står innskriften «Ad vsum P. Julii», til bruk for P. Julius, og et utslettet heraldisk stempel i blått blekk. Et annet, preget stempel fastslår at boken har tilhørt «Berthold Bibliothek», mens et eldre bokeiermerke på innsiden av forpermen spesifiserer at den stammer «aus der Bücherei H. Berthold AG». Berlinerfirmaet H. Berthold var, den gang typer fremdeles ble støpt i bly, det største skriftstøperiet i verden. I dets bibliotek har denne boken vært del av en typografisk eksemplarsamling. Selskapet ble nedlagt i 1993, og i 1998 fant Kjell-Erik Andersen boken i Cappelens antikvariat i Oslo.

Pharmacopoeia wirttembergica in duas partes divisa

52

[Pars prima. Materia medica]. [Stuttgart: u. å.], s. 2–144

EN AV DE VIKTIGSTE komposisjonsbøkene på 1700-tallet var Württemberg-farmakopeen. Den utkom første gang i 1741, som farmakopé for hertugdømmet Württemberg. Frem til denne tiden hadde Württemberg, som mange andre tyske byer og stater, brukt Augsburg-farmakopeen. Boken ble utgitt av hertugens livleger Johann Wendel Bilfinger (1695–1756) og Johann Albrecht Gesner (1695–1761) og satte en ny, høyere standard for farmakopeene. *Pharmacopoea wirttembergica* ble i samtiden betraktet som den fremste i sitt slag. Den var bredt anlagt, nærmest som en lærebok i farmasi, med instruksjoner og detaljerte beskrivelser av legemidlene. Som sådan stod den ikke i tradisjonen fra Cordus (#46, 47) og *Augustana*, men fra *Dispensatorium coloniense*, som var utgitt første gang i 1565. I motsenting til forløperne omfattet Kölnerdispensatoriet også nesten 150 sider med beskrivelser av alle offisinelle *simplicia*, altså en fullstendig materia medica.

Som Kölnerdispensatoriet inneholder også *Pharmacopoeia wirttembergica* en detaljert redegjørelse for drogene som inngikk i selve komposisjonsbokens *composita*. I alfabetisk orden beskriver den offisinelle salter, stener, edelstener, metaller, røtter, blader, blomster, frø, frukter og kjerner, bark, tre, gummi og harpiks, sopp og animalske droger. Som andre del følger dispensatoriet, med anvisning til hvordan disse drogene skulle brukes i forskjellige preparater. Denne todelingen av stoffet har vi også sett hos Henrik Smith (#4), som kombinerte sin andre urtegård med

• Fol

Auksjon hos Cappelens antikvariat, Oslo, 1996

Bundet med et utsnitt av Johann Julius Walbaum: *[Verzeichniss einer vollständigen Apotheke mit einem Apotheken-Calendar]*

Leipzig: Gleditsch, 1769, s. [1–14], 1 – 104, [63–75]

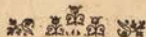
Bundet med et utsnitt med overskriften «Pauli Hermanni Characterismi materiæ medicæ», [6 s. + én foldetavle]

Bundet med et utsnitt av Christoph Jakob Trew: *Librorvm botanicorvm catalogi dvo.* [Nürnberg 1752], [46 s.]

en redegjørelse for «Electuaria, Syruper, Conserua, oc olier» laget av dens «Vrter, blo<m>ster, oc røder». Württemberg-farmakopeen var derfor en av de mest omfattende i sitt slag, nærmest en fullstendig legebok med opplysninger om alle kjente droger og legemidler, både gamle og nye. Verket dannet mønster og kom i bruk mange steder, også utenfor de tyske statene. I Andersen-samlingen finner vi derfor ikke uventet et bind med ryggtittelen «Pharmac[o]pea]. Wirtenb[ergica].», en foliant i helpergament som stammer fra en auksjon hos Cappelens antikvariat i Oslo. Men dette bindet skjuler en av de merkeligste bøkene i samlingen.

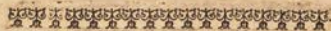
Åpner vi boken er det umiddelbart klart at vi ikke har med en vanlig utgave av Württemberg-farmakopeen å gjøre. Riktignok finner vi farmakopeens første del, om «Materia medica», men uten tittelblad, uten forord, og med et kobberstukket portrett av forfatteren Johann Albrecht Gesner oppklebet som en frontispise. Blar vi videre, kommer vi ikke til farmakopeens andre del, som vi ville vente, men til et utsnitt av en helt annen bok, fulgt av flere andre tilsvarende utsnitt av forskjellige farmakologiske verker fra 1700-tallet. Ikke bare inneholder bindet en rekke sammenbundne utsnitt av forskjellige bøker: Eieren har forsøkt å sette disse delene sammen til en helt ny bok. Sidetall er utradert, forfatternavn og titler er skåret ut og limt inn andre steder, håndskrevne opplysninger er lagt til, for å få det hele til å henge sammen og dekke over at bokens bestanddeler er hentet fra vidt forskjellige kilder. Opphavsmannen til dette merkelige samlebindet har gått så langt at han har skåret ut friser, vignetter og ornamentter fra andre bøker og limt dem inn der han har ment at de kom best til sin rett. Bakerst i boken har han dessuten limt inn et kobberstikk, skåret ut av en bok, og foran har han plassert en fargerik akvarell.

På innsiden av forpermen, over akvarellen, står eierssignaturen «J. G. Ehrhorn Dr.» Boken har med andre ord tilhørt den eksentriske boksamleren Johann Georg Ehrhorn (†1785), som etter sin død, da boksamlingen kom for salg, oppnådde herostratisk berømmelse i bibliofile kretser. Lite er kjent om Ehrhorns liv og virksomhet. Han fikk den medisinske doktorgraden i Greifswald i 1761 på en

MATERIA MEDICA

PHARMACOPOEÆ WIRTEMBERGICÆ.

CLASSIS PRIMA. REGNUM MINERALE.

CAPUT I. DE TERRIS.

BOlus alba, *Bol blanc, weisser Bolus.* Terræ argillaceæ species. *Virtutis est adstringentis & siccativæ; nunquam interne, sæpius vero externe in usum vocatur.*

Bolus Armena, Armeniaca, *Bol d'Armenie, Armenischer Bolus.* Laudatur illa, quæ promptè linguæ adhæret; coloris pallido rubri, lubrica & impalpabilis, non arenosa est. Olim ex Oriente advehebatur, nunc etiam in Galliæ & Germaniæ nonnullis provinciis reperitur. *Adscribitur ei vis bezoardica, & notorie adstringit.*

Bolus rubra vulgaris, *Bol rouge vulgaire, gemeiner rother Bolus.* Advehitur ex Bohæmia & Episcopatu Salisburgensi. *Raro a Medicis præscribitur; veterinariis vero, & ad Spiritus Nitri & Salis destillationem infervit.*

Creta alba, *Craye blanche, weisse Kreide.* Est terra, seu potius marga. Laudatur Colonienfis, quæ alba, levis & non arenosa est. *Acidum absorbet, & ad species diacretæ requiritur.*

Lac Lunæ, Agaricus mineralis, *Lait de lune, ou Agaric mineral, Monmilch.* Est marga friabilissima levis, vel terra subtilissima, quam aqua poros saxorum transiens solvit, atque intra rimas & cavernas montium deponit. Maximus ejus est proventus in Helvetia, in cavernis montis pileati sive fracti, & montis Wallenstock; reperitur etiam in caverna illa celeberrima Ducatus Wirtenbergici, quæ Nebelloch vocatur. *Virtutem habet absorbentem, & ad lactis augmentationem nurvicibus præscribitur.*

avhandling *de morbus aurium* og virket en periode som lege i Hamburg, men skal ha levd av en arvet formue. Denne formuen tillot ham også å bygge opp en betydelig boksamling, som kom under hammeren i 1785. Auksjonskatalogen – og boksamlingen – ble grundig kommentert i *Medicinisches Journal* i Göttingen allerede året etter, og historien om Ehrhorns merkelige bibliotek ble gjengitt i en rekke lærde og underholdende tidsskrifter både i samtiden og senere.

Ehrhorn, leser vi, var «ein Hamburger Artzt von eigenem Humor» som eide «eine sehr schöne Büchersammlung». Selv trodde Ehrhorn «es aber besser zu verstehen, als die Verfasser seiner Bücher»; han mente selv å vite bedre enn bøkernes forfattere. Derfor redigerte han bøkene i sitt privatbibliotek «auf eine grausame Art». Med skalpell og klistre endret han trykksakene slik han selv ville ha dem. Partier han mislikte ble skåret ut eller klebet over med papir, slik at han selv kunne skrive en alternativ og i egne øyne bedre tekst. Lengre tekstpartier og kobberstikk ble fjernet og dels kastet, dels flyttet over i andre bøker, der Ehrhorn mente de passet bedre inn. Dette eiendommelige bibliografiske avviket («Verirrung»), heter det, ledet ham til å lemleste selv sjeldne og kostbare verker. Ved sammenstilling av enkelte partier fra forskjellige bøker, ved å bytte ut tittelblader og kobberstikk, skapte han sine egne «entstellte», vansirede bøker.

Dette samlebindet i Andersen-samlingen inneholder tekstsider og illustrasjoner bragt sammen fra en rekke forskjellige kilder som det i dag er vanskelig å identifisere med sikkerhet. Tekstene er forbedret og forkortet etter Ehrhorns eget hode, sidetall rettet, titler, forfatternavn og vignetter flyttet rundt dit han selv ville ha dem. Bindet er derfor et ekstremt eksempel på at en bok ikke nødvendigvis ble oppfattet som noe endelig og avsluttet, men som åpen for endringer og tilpasninger fra eierens side. Ehrhorn så bøkene som råstoff for nye bøker, nye sammenstillinger av tekst og bilder, direkte tilpasset hans personlige smak og

interesser. Det gjør også dette bindet meget interessant, som et helt unikt produkt av en riktignok noe eiendommelig boksamlers virksomhet. På sett og vis er boken et eksempel på det som kalles *grangerisering*, som innebærer at en trykt bok bindes inn sammen med illustrasjoner fra andre kilder. Praksisen var mest utbredt på 1700- og 1800-tallet og dens tilhengere ble – i likhet med Ehrhorn – kritisert for å klippe i stykker og vansire bøker. Et eksemplar av James Grangers *Biographical History* (1769) ved the Huntington Library er for eksempel grangerisert med 14.000 portretter og andre trykk og bundet i 36 bind.

Ehrhorns samlebind begynner som nevnt med første del av *Pharmaco-peia wirtenbergica*. Det neste verket Ehrhorn har «lemlestet» og inkludert er deler av Johann Julius Walbaums *Verzeichniss einer vollständigen Apotheke mit einem Apotheken-Calender*. I dette tilfellet har han klippet ut trykkested og år fra tittelbladet og limt det inn bakerst i teksten. Verket er en slags innføringsbok i farmasi og apotekdrift. Ehrhorn interesserte seg særlig for Walbaums oversikt over apotekvarer, en ferdigtrykt, men ikke utfylt prisliste, der det er satt av tomme rubrikker så apotekeren selv kunne føre inn de relevante summene. Den påfølgende apotekkalenderen fra samme verk gir blant annet en oversikt over hvilke urter som bør høstes hver måned, for å ha størst virkning, og er sånn sett beslektet både med de populære husholdningskalenderne og med årstidssystemet i Paullis *Flora danica* (#37).

Etter apotekkalenderen har Ehrhorn klebet inn en liste over «Pretium Exoticorum in Belgio», priser på eksotiske legemidler i Belgia, som han for hånd har datert til 1716. Listen er hentet fra et eksemplar av Michael Bernhard Valentinis *materia medica Historia simplicium reformata*, trykt i Frankfurt. Etter prislisten følger et utsnitt med tittelen «D. Pauli Hermanni Characterismi materiæ medicæ», åtte sider med tabeller over forskjellige

droger, inndelt i et hierarkisk system etter egenskaper. Neste medbundne utsnitt er en foldet kjemisk tabell over forskjellige salter, hentet fra Joh. Fr. Aug. Göttlings *Tabelle über die Lehre von den Salzen*, som først ble utgitt i Weimar i 1784, altså året før Ehrhorn døde. Som siste del av samlebindet har Ehrhorn bundet inn et utsnitt av Christoph Jakob Trews *Librorum botanicorum catalogi duo*, en bibliografisk oversikt over botanisk litteratur. Her har han valgt seg kapitlet om botaniske bøker utgitt i Tyskland fra boktrykkerkunstens oppfinnelse inntil 1550. Siden kapitlet begynner halvveis ned på siden, har Ehrhorn skåret ut et kobberstikk fra en annen, ukjent bok og klistret det over slutten av det forrige. Forfatternavnet er også klippet ut og klebet opp på denne siden.

I tillegg til tekster hentet fra i alle fall seks forskjellige trykte bøker er dette bindet prydet med illustrasjoner på innsiden av permene. Bakerst finner vi et kobberstikk av planten *ophioriza*. Navnet er avledet av det greske *óphis*, slange, og planten er derfor ledsaget av en *coluber*. Begge er hentet fra Carl von Linnés *Materia medica*, utgitt i 1749 (#57). Ehrhorn har brukt skalpell til å skjære ut både planten og slangen, som han har limt pent opp med den håndskrevne tittelen «*Ophiorrhiza mungos*» og referanser til blant andre Linné. Nederst på siden har han – fra en annen kilde igjen – limt inn en illustrasjon av drogen «*Parreira brava*», roten av en giftig sør- og mellomamerikansk lianeplante.

Kobberstikket som Ehrhorn har funnet hos Linné er flyttet fra én *materia medica* til en annen. Det gir en slags mening. Vanskeligere er det derimot å forstå hva han har ønsket å illustrere med akvarellen som er klebet opp i forpermen. Mens resten av bidragene i dette bindet er hentet fra praktiske verker om legemidler og apotekvarer, er denne akvarellen – med tittelen «*Veritas Simplex*», den enkle sannhet – tydelig inspirert av rosenkreutzisk, alkymistisk og kabbalistisk symbolikk. Med de rette kunnskapene om emnet kunne man antagelig utlede en hel verdensanskuelse av denne ene illustrasjonen.

Grunnmotivet er kabbalistenes verdenstre, med de ti *sefirot* i en litt uvant konfigurasjon. Nederst, som *Malkuth*, er mennesket, «*microcosmus*», stående

Sem. Coriandri.
 Cumini.
 Foeniculi.
 Santonici.
 Amygdala.
 Cariophylli.
 Cinamomum.
 Cortic. Aranciorum.
 Citri.
 Cubebz.
 Finex.
 Fiftacia.
 Rad. Pimpinellæ.
 Cichorii.
 Enulæ.
 Scorzonetz.
 Zingiberis.

DIS-

DISPENSATORII
 HAFNIENSIS
 CLASSIS UNDECIMA,
 De
 TROCHISCIS.

AGARICUS TROCHISCATUS.

R. Agarici albi & levis uncias tres.
 Cum sufficienti quantitate Vin. Canarini seu malvatici, cui
 Zingiberis drachmæ duæ fuerint infuse, cogantur s. a. in Tro-
 chiscis.

TROCHISCI d'c. Absynthio;
 Mefuz.

R. Rosarum,
 Absynthii Pontici,
 Anisi ana drachmas duas.
 Rhabarbari,
 Succu eupatorii Mefuz inspissati.
 Afari,
 Semini Apii,
 Amygdalar. amararum,
 Spicz Indicz.
 Mastiches,
 Spicz Romanz ana drachmam unam.
 Succu Endiviz q. s.

F. Trochisci.

TROCHISCI ALHANDAL

Mefuz.
 R. Pulpz Colocynthis albz & levis à sem. vibus repurgate,
 minutim concise & cum sufficienti quantitate c' lei solatei pul-
 verate uncias decem.

P

Gummi

[THOMAS BARTHOLIN]

Dispensatorium hafniense

København: Georg Lamprecht, 1658

53

DET DANSK-NORSKE APOTEKVESENET var dårlig utbygget på 1500-tallet. Det fantes apotekere i Danmark allerede i middelalderen, men det første kongelige privilegiet for et apotek i København ble gitt i 1546. Hundre år senere fantes det ennå bare tre apoteker i hovedstaden. Apotekenes virksomhet ble regulert av kongen, og et apotekprivilegium innebar både rett og plikt til å skaffe til veie, fremstille, oppbevare og selge legemidler. I 1619 og 1645 ble det utgitt medisinaltakster som bestemte hvilke legemidler apotekene skulle handle med, og til hvilke priser. Den første av dem er representert i faksimileutgave i Andersen-samlingen. Disse taks-
tene tjente også som veiledninger for apotekere og leger, men inneholdt en mildt sagt uoversiktlig mengde apotekvarer, henholdsvis 1.585 og 2.082. De gav heller ingen opplysninger om sammensetningen eller fremstillingen av legemidler. Først med Thomas Bartholins *Dispensatorium hafniense* fikk Danmark og Norge sin første offisielle formelsamling. Før den tid støttet danske og norske apotekere seg til utenlandske farmakopeer, spesielt Augsburg-farmakopeen. Av en oppteignelse fra 1685 vet vi for eksempel at Svaneapotekes eier, Hans Joachim Scharff i Christiania, eide flere utenlandske farmakopeer, og blant dem nettopp et eksemplar av *Augustana*. Året etter overtok Christiania katedralskole Scharffs apotekergård som skolebygning.

Dispensatorium hafniense utkom i 1658. Som forfatter står medisinprofes-
soren Thomas Bartholin (1616–1689), men i forordet omtales ti av Københavns

• 4to

Thesaurus 364; BD I, 817;
Hagelin 1997, 140;
Bærentsen 1966

Cappellens antikvariat,
Oslo, 1996

leger og professorer, blant dem Simon Paulli (#37), som bidragsytere. Thomas Bartholin var en av Danmarks fremste vitenskapsmenn. Han tilhørte et lærd dynasti som gjennom flere generasjoner satte sitt preg på Københavns universitet. Selv studerte han i en årrekke i utlandet, i Leiden, Paris, Roma og Padova, og fikk i 1645 den medisinske doktorgraden i Basel. Da han vendte hjem til København tre år senere ble han utnevnt til professor, først i anatomi, etter Simon Paulli, og siden i medisin. Bartholin hadde en enorm vitenskapelig produksjon innen flere forskjellige disipliner. I dag er han særlig kjent for å ha oppdaget lymfekarene hos mennesket, og som utgiver av *Acta medica et philosophica hafniensia*, et av de første naturvitenskapelige tidsskriftene.

I Andersen-samlingen finnes flere av Bartholins verker, blant andre *De medicina danorum domestica* (København, 1666), om danske legemidler, og *De medicis poetis dissertatio* (København, 1669), om skjønnlitteratur av leger. Også i Katedralskolens gamle samling finner vi bøker av ham. Her står *Orationes varii argumenti* (København, 1668), *De bibliothecæ incendio* (København, 1670) og *De cruce Christi* (København, 1651), men også *Cista medica* (København, 1662). Den er interessant ikke minst fordi den inneholder den første trykte listen over norske planter, «Plantarum quæ circa Nidrosiam reperiuntur nomina». Listen tilskrives Bartholins onkel Jørgen Fuiren, som hadde studert under Caspar Bauhin sammen med Ole Worm, men er antagelig forfattet i Bergen av Otto Sperling, som før han ble kongelig botanikus også var stadsfysikus i Christiania.

I det vesentlige er *Dispensatorium hafniense* skrevet av etter 1640-utgaven av *Pharmacopoeia Augustana*, en farmakopé som Københavns apotekere allerede var fortolige med. Men det er også gjort betydelige endringer. For det første er mye skåret vekk, slik at *Dispensatorium hafniense* bare omfatter omtrent åtte hundre oppskrifter. Ikke minst sammenlignet med de gamle medisinaltakstene fra 1619 og 1645 representerte dispensatoriet derfor en betydelig forenkling. Viktig er det også at Bartholin byttet ut flere kostbare legemidler med billigere erstatninger. Likevel inneholder dispensatoriet en rekke gamle og komplekse *composita*, vesentlig

– om vi skal tro Bartholin selv – av hensyn til tradisjonen. «Antidotus Mathioli», en oppskrift som stammer fra Mattioli (#22, 23), inneholdt for eksempel hele 128 bestanddeler, mange av dem eksotiske varer som elefanttann, hjortepenis og orientalske perler.

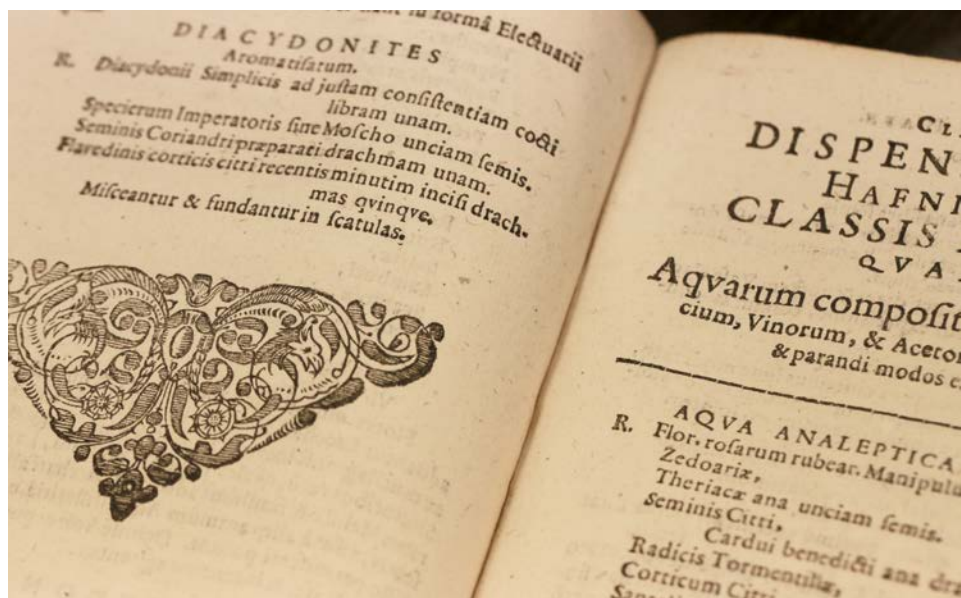

Dispensatoriets kobberstukne tittelblad er interessant i seg selv. Det er nemlig trykt fra samme kobberplate som tittelbladet til Simon Paullis ti år eldre *Flora danica* (#37). De europeiske urtebøkene og farmakopeene utkom gjerne i folioformat, men de danske motstykkene ble altså begge utgitt i det mindre kvartformatet. Blomstergudinnen Flora kunne i og for seg godt gjøre tjeneste på tittelbladet til en farmakopé. De fleste legemidlene var fremdeles plantebaserte, *Flora danica* var i det store og det hele et farmakologisk verk, og plantene på tittelbladet, skjorbuksurt, multe, søterot og kvann, var alle legeplanter. Bare noen få endringer er gjort i kobberplaten før den ble gjenbrukt. Tittelen er naturligvis byttet ut, og over Københavns tårn i bakgrunnen henger nå et forklarende banner med det latinske bynavnet «Hafnia». Blomstergudinnen selv har fått navnet Flora lagt til i nedre kant; hennes identitet fremgikk ikke lenger umiddelbart av tittelen.

I Andersen-samlingen finnes *Dispensatorium hafniense* både i kommentert faksimileutgave og i original. Originaleksemplaret er velbevart og innbundet i et samtidig helpergamentbind. På innsiden av forpermen finner vi en samtidig eiersignatur, «Petrus Severini Monach[us]: m[anu]. m[ea]. P[ro]pria.», eller Peder Sørensen Munk, med egen hånd. Det finnes opplysninger om en sorenskriver i Østfold ved dette navnet på 1690-tallet, og det kan godt være han som har eid boken. På det boktrykte tittelbladet står dessuten et latinsk motto og eiersignaturen

«Peder Carmer». En Peder Carmer var hører, altså klasselærer, ved den gamle latinskolen i Skien sent på 1600-tallet, og om boken har tilhørt en sorenskriver i Østfold, kan den godt tenkes å ha funnet veien over fjorden i en eller annen sammenheng. Carmer kunne eventuelt også tenkes å være en slektning av den Hans *Cramer* som drev apotek i Halden og Fredrikstad tidlig på 1700-tallet. Uansett hvem han er, har Carmer skrevet et register bakerst i boken, en liste over de oppskriftene han hadde særlig bruk for. At Kjell-Erik Andersen kom over boken i Norge, hos Cappelens antikvariat i Oslo, svekker i alle fall ikke hypotesen om den kan ha gammel norsk proveniens.

Forordning om medicis oc Apothecker &c

[København]: Peter Haubold, 1672

54

DA DET UTKOM I 1658 ble *Dispensatorium hafniense* gjort gjeldende for apotekene i København. Det var i utgangspunktet bare tre av dem, men i løpet av utgivelsesåret ble det gitt privilegium til et fjerde. Først i 1672 ble dispensatoriet innført for alle apoteker i hele den danske staten. Ved dette tidspunktet fantes det i alt 24 danske apoteker og syv norske. Eldst i Norge var apoteket i Bergen, som hadde fått privilegium i 1595, mens resten var kommet til i løpet av 1600-tallet. I apotekvesenets historie utgjør medisinalordningen av 1672 et viktig skille. Den var Danmark-Norges første riksdekkende medisinallov, et ledd i eneveldets bestrebelser på å gjennomregulere og kontrollere flest mulig sider ved samfunnet. I grove trekk la forordningen fundamentet for apotekvesenet i Danmark og Norge i flere århundrer. Med den fikk alle danske og norske apotekere felles rettigheter og plikter, samt en felles farmakopé (#53) å forholde seg til. «Alle Apotecker udi Vore Riger oc Lande», heter det, «skulle rette sig effter det dispensatorium som aff Facultatis Medicæ Doctoribus, effter Vor Allernaadigste Befaling er udi Trycken forferdiget».

Medisinalordningen av 1672 skyldes i likhet med dispensatoriet i det vesentlige Thomas Bartholin, i samarbeid med Peder Schumacher Griffenfeldt, som noen år senere falt i unåde og satt fengslet i 18 år på Munkholmen. Medisinalordningen skilte strengt mellom leger og apotekere, som nå fikk stadfestet sine

• 4to

BD II, 750; Hagelin 1997, 140;
Andersen 1995, 42

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1992

Bundet med Apotecker Taxt
*Paa alt hvis i Københaffn hos
de fire privilegerede Apotheckere
til Kiøbs findis.*

København: Peter Haubold, 1672.

særegne, profesjonelle rettigheter, og fastsatte bestemmelser for fremstilling, oppbevaring og salg av legemidler. Av forarbeidene fremgår det at den ikke ble utgitt av det offentlige. «Denne lod Apoteck sielff trøcke og udschiche», heter det i det håndskrevne konseptet.

Utenlandske leger som ønsket å praktisere i Danmark-Norge måtte nå godkjennes av det medisinske fakultet, mens «voris egne indfødde» for fremtiden måtte avlegge doktorgraden i København – et tydelig uttrykk for eneveldets kontrollbehov. Det var kun leger med godkjent doktorgrad som kunne «tilstedis Medicamenta indvortis at exhibere eller foreskriffve». Bartskjærene kunne fremdeles behandle «udvortis farlige Skader», men det skulle være slutt på at «Apotheckere, Bartskere, Chymister, Oculister, Brucksniedere, Quacksalffvere, Empirici i huad Naffn de haffve kunde, Mænd eller Quinder», gav medisinsk behandling. Til gjengjeld måtte ingen «Medicus practicus» lenger «tillige holde offentlig Apoteck, mens enhver bliffve ved sin profession». Legene kunne bare tilberede medisiner til egne pasienter om råvarene stammet fra danske, privilegerte apoteker.

Apotekerne måtte på sin side ikke lenger «befatte sig med praxi Medica eller Siuge at visiterere». Heller ikke kunne de «effter egen tycke udi Medicorum Recepter substituere quid proqvo», men de kunne selge et «ey farligt Medicamentum» til en pasient, «naar det begieris». Derimot var det forbudt å «selge nogen utilbørlige oc farlige Recepter til mißtengte Personer, paa det der ved ingen Skade skal foraarsagis». Særlig var det viktig ikke å selge noe legemiddel «hvor ved Foster uddriffvis» uten legeresept. Giftige stoffer måtte tilberedes i «sær oc synderlig Kar» og ellers alltid holdes «inden egne Laase». Det ble stadfestet at ingen måtte «holde nogen Apothecke» uten bestallingsbrev, og for å få privilegium måtte apotekerne – og eventuelle provisorer – først «examineris aff Facultatis Medicæ Doctoribus oc Apotheckerne» i København. Det ble altså innført en offentlig apotekereksamen, men ansvaret for utdannelsen lå som tidligere hos apotekerne selv.

Med forordningen fikk apotekerne enerett på salg av varer «som henhører til Apoteket», «paa det at den farlig oc skadelig Mißbrug at sælge Medicamenter

Verordnung
om
MEDICIS oc Apoteker ꝛc.

Constitutiones Regiæ
de
**MEDICIS & PHARMA-
COP OEIS &c.**

Königliche
Verordnung
angehend
die MEDICOS und Apotheker ꝛc.

H A F N I Æ,

Prast

Prostant apud PETRUM HAUBOLD, Acad. Bibl.
Literis GEORGII GODIANI, Reg. Majest. Typ.
Anno clo loc LXXII.

kand affskaffis». Til gjengjeld pliktet de alltid å holde «i deris ApotECK gode ferske u-forfalskede oc ey forliggene Simplicia oc Materialia, Item præparata oc composita aff alle slags som i it velbestilt ApotECK bør at være oc særdelis i dispensatorio Haffniensi er specificeret».

Samtidig understreket forordningen betydningen av å bruke innenlandske legemidler. Dette var, som vi har sett, også en hovedtanke bak Simon Paullis *Flora danica* (#37), som var blitt utgitt på kongelig initiativ, og skyldtes på den ene siden teologisk og legevitenskapelig tankegods, på den andre rent statsøkonomiske hensyn. Import av legemidler førte gull ut av riket og svekket handelsbalansen. Fordi «disse Lande med adskillige gode Vexte, Urter, Blomster oc Rødder ere aff Naturen begaffvede», skulle apotekerne «sig flitteligen erkyndige om en hver steds Plant oc Vext». Lærlingene skulle dessuten «følge Professorem Botanicum, naar

hand med sine Discipler gaar herbatum, dersom Tiden oc Leiligheden det ellers vil tilstede». Og, såfremt mulig skulle apotekene «haffve deris egen Urtehauffve», der de skulle dyrke «plantas indigenas oc exoticas saa mange her voxte kand».

Andersen-samlingens eksemplar av medisinalordningen er bundet sammen med den tilhørende apotektaksten, «paa alt hvis i Kjøbenhaffn hos de fire privilegerede Apotheckere til Kiøbs findis». Den er utgitt med et forord av Thomas Bartholin, og med parallell tekst på latin, dansk og tysk. Etter forordet følger en liste over Københavns femten leger, alle medisinske doktorer, og fire apoteker, med apotekerens navn og forretningens emblemer: Elefanten, Løven, Svanen og Kong Salomon. Så følger selve taksten, over 121 sider, med flere tusen forskjellige legemidler og råvarer. De siste to sidene gir en oversikt over apotekerens «Arbeids-Løn» for å tilberede forskjellige legemiddeltyper.

Også i selve taksten finner vi spor av statens merkantilistiske politikk, for eksempel i forbindelse med edelstener. Forordningen faslo at det ikke lenger skulle innføres «præparata fra andre Steder», særlig ikke av kostbare «Gemmis, lapidibus pretiosis, Perler, Coraller oc dislige». Slikt kunne innføres som råvarer, men det var naturligvis bedre å støtte seg til innenlandske varer. Taksten omfatter derfor også eksplisitt *norske* koraller, bergkrystaller og granater, foruten reinsdyrhorn, «Talcum auri Norwegicum» og stalaktitt. Norske granater var endatil halvparten så dyre som de utenlandske, til 2 mot 4 skilling pr. quintin eller drakme. Tyttbærsirup gikk på latin som «Syrupus Myrtilli Norwegicus», «Moltebærsirup» simpelthen som «Syrupus Norwegicus». Den ble – i lihet med «Terra angelica norwegica» – brukt mot skjørbuk, som «antiscorbuticum».

Andersen-samlingens eksemplar av selve medisinalordningen har kun et boktrykt tittelblad, men til taksten finnes det et kobberstikk med tittelen *Catalogus medicamentorum officinalium cum taxa pharmaceutica hafniensi*. Komposisjonen er arkitektonisk, i tradisjonen vi allerede har sett i forbindelse med urtebøkene. En vakkert brodert fane med tittelen er hengt opp midt på fasaden. Til venstre – i orientalske klær og med sin bok i hånden – står Dioskorides, til

høyre Theofrast, med en liten blomst. Innen fire rammer ser vi forskjellige små scener: Øverst til venstre skinner solen på en eng med urter, mens jorden pløyes og berget brytes til høyre. Nederst ser vi interiører fra laboratoriet, med ovner og destillasjonsapparater, og fra offisinet, med hyller fra gulv til tak, der fire av byens damer og herrer har samlet seg ved disken. Gjennom disse bildene følger vi legemidlene fra engen og berget, via laboratoriet til kundene i forretningen. Fire runde medaljonger, som i denne varianten av tittelbladet er prydet med hver sin blomst, har i en annen variant av trykket initialene til Københavns fire privilegerte apoteker.

Vi vet lite om denne bokens tidligste proveniens. Det er foretatt enkelte små rettelser i teksten, og på tittelbladet har en tidligere eier skrevet navnet «Rafn». Det er legen Peter Christian Emmanuel Carl Rafn (1799–1833), en sønn av botanikeren Carl Gottlob Rafn. Navnetrekket finner vi igjen blant visitatorene i Løveapotekets gamle visitasjonsprotokoll (#88), som er bevart i Andersen-samlingen. I 1874 ble boken «kjøbt hos Boghandler Lynges for 1 Rdl. uin[d]b[unden]». Det var den gang ikke en helt ubetydelig sum. Antikvariatet eksisterer fremdeles, som

Herman H. J. Lynges & Søn, og regnes som Nordens eldste. Kort tid etter er den blitt innbundet i et halvskinnbind i gammel stil. Bindet er laget hos «Immanuel Petersen, D. L. Cléments eftfl». Petersen drev fra 1877 Københavns største og kjenteste bokbinderi. Kjell-Erik Andersen kjøpte i sin tur boken i Cappelens antikvariat i Oslo. Den hører til de første bøkene i samlingen, anskaffet allerede sommeren 1992.

Pharmacopoeja holmiensis galeno-chymica

Stockholm: Job. G. Eberdt, 1686

55

ETTER AT DANMARK hadde fått sin egen farmakopé varte det ikke lenge før også arvefienden Sverige innførte et tilsvarende verk. I 1663 ble det ved kongelig forordning opprettet et Collegium medicum i Stockholm. Kollegiet skulle ha overoppsyn med apotekene, samt utarbeide en farmakopé og medisinaltakst. I 1686 utkom endelig *Pharmacopoeja holmiensis*, i samme lille kvartformat som *Dispensatorium hafniense* (#53). Også i omfang ligger de to farmakopeene nær hverandre, begge med omkring åtte hundre legemidler, og begge med de kjemiske preparatene samlet i en egen klasse til sist. De første apotekerne i Sverige var ofte tyske innvandrere som bragte med seg sine egne farmakopeer, først og fremst *Pharmacopoeia Augustana* og Valerius Cordus (#46, 47). Det er da også særlig Cordus, Nürnbergfarmakopeen i utgaven fra 1666, som *Pharmacopoeja holmiensis* bygger på.

Hovedforfatteren bak stockholmsfarmakopeen var Johann Martin Ziervogel (1657–1701), adlet med morens slektsnavn Rothlöben i 1698. Faren hadde innvandret fra Tyskland og etablert seg som hoffapoteker i Stockholm. Selv studerte Ziervogel medisin i Uppsala og fikk doktorgraden i Leiden på en avhandling om skjørbuk. Etter at han vendte tilbake til Stockholm virket han som lege i byen, inntil han i 1693 ble livlege ved hoffet.

Allerede tittelen understreker at Ziervogels farmakopé er «galeno-chymica», den omfatter både tradisjonelle galeniske og nyere kjemiske, spagyriske eller

• 4to

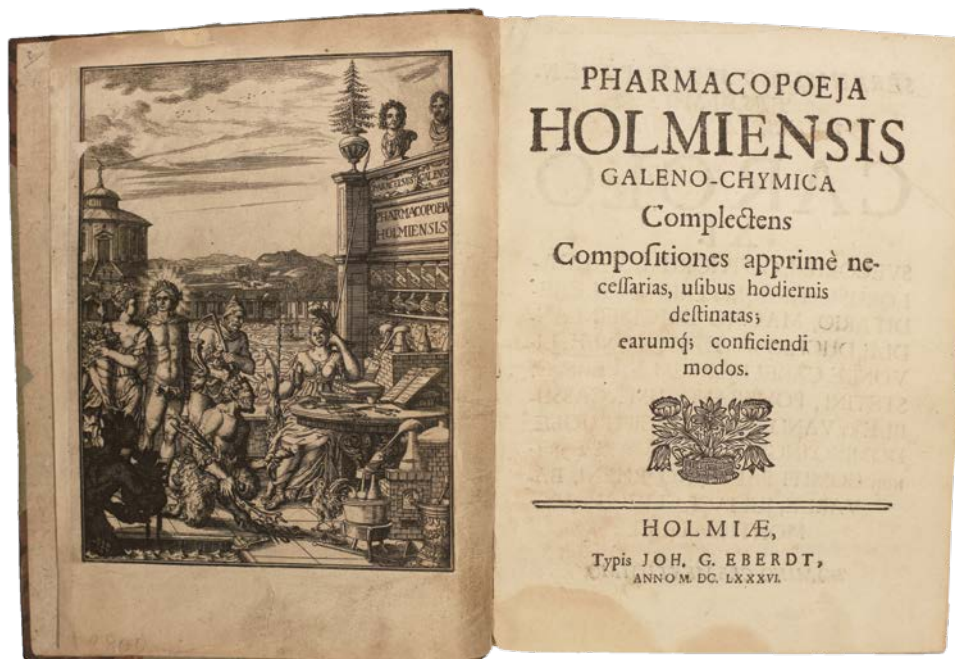
Hagelin 1997, 156;
Andersen 1995, 47

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1992

alkymistiske legemidler i tradisjonen fra Paracelsus. De sistnevnte utgjør likevel bare et tillegg på omkring femti oppskrifter. Mange av de galeniske preparatene var svært kompliserte og førte til klager fra apotekernes side. Farmakopeen inneholdt, hevdet de, «processer, som sigh eij giöra låta och äro contra praxin pharmaceuticam». Boken ble likevel innført som offisiell farmakopé, først for Stockholm – utgaven ble bekostet av magistraten – og siden for hele Sverige. Den svenske medisinalordningen av 1688, først trykt i 1699, fastslo at *Pharmacopoeja holmiensis*, «hvilken nu mera af Trycket utgången är», skulle «tiena alle Apothekare i vårt Rijke til norm och Rättesnöre, så at de ingalunda effter egen Godtyckio de där uti fattade Reglor öfwerträda eller uhr acht låta». Kongen ønsket å forsikre seg om at medikamentene i de forskjellige apotekene hadde «en Lijkheet af Krafft och Dygd», slik at «Medici i deras Curer så mycket säkrare, jämväl ock Patienterna så mycket lyckeligare wara kunna».

Stockholmsfarmakopeen ble utgitt med et kobberstikk som frontispise, og en slik frontispise finnes også i Andersen-samlingens eksemplar. Kobberstikket, som er gravert av kunstneren Erik Reitz, er symbolladet og talende. Visdommens gudinne Minerva sitter i apoteklaboratoriet med Asklepios' hane ved føttene, omgitt av krukker, instrumenter og destillasjonsapparater. Oppslått på bordet ligger selve farmakopeen, med tittelen *Dispensatorium holmiense*. Kunstens og vitenskapens gud Apollon, Asklepios' far, leder representanter for Galens fire hovedgrupper av legemidler frem til gudinnen, hver med sine gaver. Ceres, avgrødens gudinne, bærer frem et overflødigshorn med blomstrende urter. Pan legger knelende frem sitt bidrag av animalske droger, gevirer og enhjørningshorn. En bergmann, guden Vulkan med hakke i hånden, har favnen full av mineralske droger, alle merket med metallurgiske symboler. Opp av et basseng stiger en havgud med et krater fullt av legemidler fra sjøen. De putrende destillasjonsapparaterne rundt Minervas arbeidsbord står i sammenheng som allegori for den paracelsiske medisinen og fullfører bildet av stockholmsfarmakopeen som «galeno-chymica».

Minervas spyd, som står lent mot apotekets hylle, peker opp mot byster av Paracelsus og Galen. Ved siden av bystene står en urne med et grantre, som tydelig viser at vi befinner oss i det høye nord. I bakgrunnen ser vi en innmuret barokkhage, med snorrette parterrer og springvann. Bak den igjen et bølgende svensk landskap, med en festning mellom sjøer og åser. Til venstre, på en høyde, står en klassisk tempelrotunde, som nok skal forstås som et anatomisk teater, med en statue av Hermes som spir på taket.

Som frontispise til *Pharmacopoeja holmiensis*, altså slik det opprinnelig ble trykt, er dette kobberstikket uhyret sjeldent. Det mangler i de aller fleste bevarte eksemplarene, enten det skyldes at boken ofte ble solgt uten, eller at det tiltalende

lille bildet er blitt skåret ut. Som tilfellet var med Albert Haelweghs kobberstukne tittelblad til *Flora danica* (#37), ble imidlertid også dette kobberstikket gjenbrukt. Det ble – helt uten endringer – trykt opp som tittelkobber til den svenske medisinalordningen og medisinaltaksten som utkom i 1698–1699. Ved nærmere undersøkelse er det også noe litt rart med med kobberstikket i Andersen-samlingens farmakopé. Så lenge trykksverten er ganske fersk smitter den lett over fra en side til en

annen. Og på baksiden av kobberstikket finner vi et svakt avtrykk, et spøkelse så å si, av et blad som ikke finnes i denne boken, men som kobberstikket må ha ligget inntil da det var nytt. Speilvender vi dette svake avtrykket, kan vi med litt anstrengelse lese tittelen *Apothekare-taxa uppå alla de medicamenter och wabror, som på apotheken i Stockholm finnes til sahlu*. Dette eksemplaret av kobberstikket har med andre ord begynt livet i et eksemplar av medisinaltaksten. Noen har så forbedret farmakopeen ved å flytte bladet dit. På denne måten har vedkommende, ved hjelp av et nokså alminnelig eksemplar av én bok, skapt et meget sjeldent eksemplar av en annen. Bare det svake avtrykket på baksiden avslører at kobberstikket og boken ikke opprinnelig har begynt livet sammen. Andersen-samlingens *Pharmacopoeja holmiensis* er sånn sett det vi kaller et *sammenstykket* eksemplar, enda boken nok ville regnes som komplett også uten kobberstikket.

Pharmacopoea danica, regia auctoritate a collegio medico hauniensi conscripta

København: Heineck & Faber, 1772

56

FOR Å TJENE HENSIKTEN som offentlig standardiseringsverktøy må en farmakopé være normativ og autorisert av myndighetene. Men den kan ikke være statisk. Den må holde tritt med vitenskapens utvikling. En god farmakopé må inneholde aktuelle legemidler. Helt fra begynnelsen av var det klart at *Dispensatorium hafniense* fra 1658 (#53) måtte ajourføres med jevne mellomrom. Allerede i medisinalordningen av 1672 (#54) het det at «efftersom Pharmaceutice oc chymia formedelst daglig Erfarenhed oc disse Tidens curiositet merckeligen tiltager, skal samme Dispensatorium efter Leiligheden af Facultatis Medicæ Doctoribus forandris, augeris oc rettis». Thomas Bartholin selv arbeidet for å få utgitt en ny utgave av dispensatoriet. I 1719 fikk boktrykkeren J. Wielandt privilegium på en ny farmakopé, men det ble aldri benyttet. Utrykt forble også manuskriptet til et *Dispensatorium medicamentorum hafniense* fra 1760, som i dag er bevart ved Det kongelige Bibliotek.

Først i 1772 fikk Danmark-Norge, med Island og Hertugdømmene, en ny farmakopé. Mens både *Dispensatorium hafniense* og det svenske motstykket *Pharmacopoeja holmiense* (#55) opprinnelig var byfarmakopeer, var den nye *Pharmacopoea danica* allerede ved utgivelsen en riksfarmakopé, formelbok for hele staten. Til sammen utkom *Pharmacopoea danica* i hele ni utgaver frem til den ble erstattet

• 4to

BD I, 817; II, 751;
Bærentsen 1972

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1993;
Carolina böcker och konst,
Uppsala, 2007

Medicinal-Taxt, hvorefter Apotekerne i Dannemark og Norge skal sælge de i Pharmacopoea danica fortegnede Simplicia og Composita.
København: N. Möller, 1772
Bundet med Pharmacopoea danica, regia auctoritate a collegio medico hauniensi conscripta.
København: Heineck & Faber, 1772. 4to

av den fellesnordiske *Pharmacopoea nordica* i 1963. Disse utgavene finnes – på én nær – alle i Andersen-samlingen.

Den første utgaven av *Pharmacopoea danica* er grundig dokumentert i Andersen-samlingen. Her finnes en kommentert faksimileutgave fra 1976, men også to eksemplarer av originalen, det ene bundet sammen med den nye medisinaltaksten som utkom samtidig. I tillegg kommer to tyske utgaver. Den ene er førsteutgaven av Johann Christian Traugott Schlegels *Deutsches Apothekerbuch nach der Pharmacopoea Danica ausgearbeitet* (Gotha, 1776), den andre, *Pharmacopoea Danica regia auctoritate a Collegio medico hauniensi conscripta* (Frankfurt og Leipzig, 1786), er et rent ettertrykk av den nye farmakopeens latinske tekst. Sistnevnte er bundet sammen med medisinaltaksten for Hertugdømmene, mens taksten for de dansktalende delene av riket er utelatt. Den danske staten omfattet tyskspråklige områder og det er ikke overraskende at farmakopeen også fikk oppmerksomhet i Tyskland. Ettertrykket fra 1786 gir inntrykk av å være en offisiell utgave, med de danske helsemyndighetenes segl som kobberstikk på tittelbladet. Men at kobbersticket er en dårlig kopi av originalen, og at trykkeren ikke gir seg til kjenne, tyder på at vi har med en piratutgave å gjøre.

Den nye danske farmakopeen ble utarbeidet av Collegium medicum, et regjeringsorgan for helsevesenet opprettet i 1740. Av kollegiets medlemmer var det særlig hofflegen Johan Just von Berger (1723–91), universitetets professor i medisin og fysikk Christian Gottlieb Kratzenstein (1723–95) og apoteker Joachim Dietrich Cappel (1717–84) ved Frederiks hospital som var involvert i arbeidet. Selve boken er inndelt i to deler. Den første er en materia medica, eller som det heter her, «mate-

ria pharmaceutica», men vi er langt fra Württemberg-farmakopeens omfattende drogebeskrivelser. *Pharmacopoea danica* inneholder bare en enkel liste over offisielle *simplicia*. Bokens andre del er komposisjonsboken med galeniske og kjemiske *composita*. Alle droger fra menneskekroppen er nå borte. Det er også foreldede og kompliserte legemidler som «Antidotus Mathioli» (#53).

I forordet forteller forfatterne selv – på latin – om arbeidet med utgaven. Det er særlig verdt å merke seg at Linné alt har rukket å sette dype spor. Ikke bare hadde kollegiet støttet seg til hans *Materia medica* (#57) når det gjaldt plantedroger, i forbindelse med plantene hadde de gjengitt Linnés «nomina trivialia», slik at man lett kunne slå dem opp i *Species plantarum* (#77), hans systematiske verk over alle kjente plantearter. For de danske plantenes vedkommende inkluderte forfatterne også referanser til Georg Christian Oeders botaniske plansjeverk *Flora danica* (#81), som var begynt å utkomme et tiår tidligere, og som etter kongelig ordre var gjort offentlig tilgjengelig over hele riket. Enhver kunne altså i prinsippet henvende seg til den lokale øvrigheten for å se illustrasjoner av de danske plantene i farmakopeen. Både *Flora danica* (København, 1761–1810) og en utgave av Linnés *Systema vegetabilium* (Göttingen, 1784), er representert i Andersen-samlingen.

Det er nærliggende å se utgivelsen av den nye danske farmakopeen og medisinaltaksten i lys av Johan Friederich Struensees reformer. Struensee var kongens livlege, men mellom 1770 og 1772 den egentlige makthaveren i riket. Preget av opplysningstidens tankegods gjennomførte han en rekke dyptgripende samfunnsreformer og forberedte ikke minst en ny medisinallov, som imidlertid ikke rakk å tre i kraft før han til slutt ble styrtet i januar 1772. Til gjengjeld var både den nye farmakopeen og den nye medisinaltaksten ferdig trykt. Siden disse bøkene i seg selv var politisk uproblematisk, ble de senere på året approbert og ved forordning innført som gjeldende av det nye regimet. Forordningen befalte at farmakopeen «overalt i de Kgl. Riger og Lande skal indføres og følges som en almindelig og eenstemmig Regel og Rettesnor», «paa det Undersaatterne i paakommende Svagheder kan vorde forsnyede med tjenlige og paalidelige Hjelpemidler».

Som trykksak betraktet er *Pharmacopoea danica* enkel, men elegant. Det er klassisismen som kommer til uttrykk i typografien. Tittelen er trykt utelukkende i versaler, med «sigillum collegii medici regii», sunnhetskollegiets segl i kobberstikk, som eneste ornament. Det er samtidig dette seglet som formidler farmakopeens kongelige autoritet. Den latinske brødteksten er satt med en stilren antikva, mens danske, norske og tyske navn er satt med fraktur i forskjellige skriftgrader. Det er ingen prangende vignetter eller border, bare enkle linjer, og her og der små typografiske røskener. Sidene gir et lett inntrykk og boken har brede marger med god plass til notater. Farmakopeen er trykt i et stort kvartformat. Folioformatet ble på denne tiden nesten utelukkende brukt til særlig påkostede plansje- og kartverker og det mindre kvartformatet formidlet nå all nødvendig tyngde.

Begge Andersen-samlingens eksemplarer av den første *Pharmacopoea danica* er trykt på skrivepapir og innbundet i enkle, samtidige halvskinnbind. Det ene har sprengt overtrekkspapir, det andre et overtrekkspapir i tidstypisk gulrød klistermarmor. Sprengt dekor, et prikkete mønster, lages ved å sprute maling på papiret med penselen gjennom et sprenggitter. Klistermarmor lages ved å anstryke papir med et farget klister. I den våte overflaten kan man så tegne mønstre med forskjellige redskaper eller helt enkelt med fingrene. Her er det brukt en slags kam for å skape et rutemønster, men over det igjen har håndverkeren laget bølgete linjer med fingertuppen. Det er også dette eksemplaret som har den mest interessante proveniensen. Nederst på tittelbladet finner vi eiersignaturen «H. C. Riege» i en alderdommelig hånd. Denne Riege må ha vært et medlem av en opprinnelig tysk kjøpmannsfamilie i Bergen på 1700-tallet. Et stempel på tittelbladet forteller at boken siden har tilhørt apoteker Johan Lothe ved Svaneapoteket sammesteds. Svaneapoteket fra 1595 er Norges eldste apotek. I 1848 ble det kjøpt av Johan Lothe, hvis sønn og sønnesønn ved samme navn drev det videre helt frem til 1965.

CARL VON LINNÉ

Materia medica

Stockholm: L. Salvius, 1749

57

VI SKAL SENERE KOMME tilbake til Carl von Linné og hans betydning for botanikken (#77), men han hadde også et betydelig medisinsk forfatterskap. Ikke minst gav han seg i kast med å systematisere sykdommene i 11 klasser, 27 ordener og 325 slekter, altså på samme måte som han hadde systematisert planter, dyr og mineraler. Slik kunne naturhistorien tjene som direkte mønster for medisinen. På Linnés tid var botanikken ennå ikke et selvstendig studium, men ble undervist som støttevitenskap for medisinstudentene. Linné var selv medisiner og praktiserte som lege frem til han ble professor. Som mange andre var Linné lite tilfreds med den gamle stockholmsfarmakopeen (#55). Hans *Materia medica* er skrevet som lærebok for studentene i Uppsala, men må samtidig betraktes som et forarbeid til en ny svensk farmakopé (#58). Utvalget av droger følger derfor den svenske medisinalordningen og knytter seg direkte til stockholmsfarmakopeen. Da *Materia medica* ble utgitt skrev Linné til sin venn Abraham Bäck i Collegium medicum og foreslo at den kunne legges til grunn for en ny svensk farmakopé-utgave.

Linnés *Materia medica* inneholder, slik den ble utgitt første gang i 1749, kun «Liber I. de plantis», første bok om plantene. Delene om *Materia medica in regno animalium* og *in regno lapideum* ble utgitt senere, som akademiske avhandlinger. Sistnevnte, fra 1752 og med Johan Lindhult som respondent, finnes også i

• 8vo

Hagelin 1997, 172;
Andersen 1995, 15

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1992;
Antikvariat Richard Sørbø,
Oslo, 2003

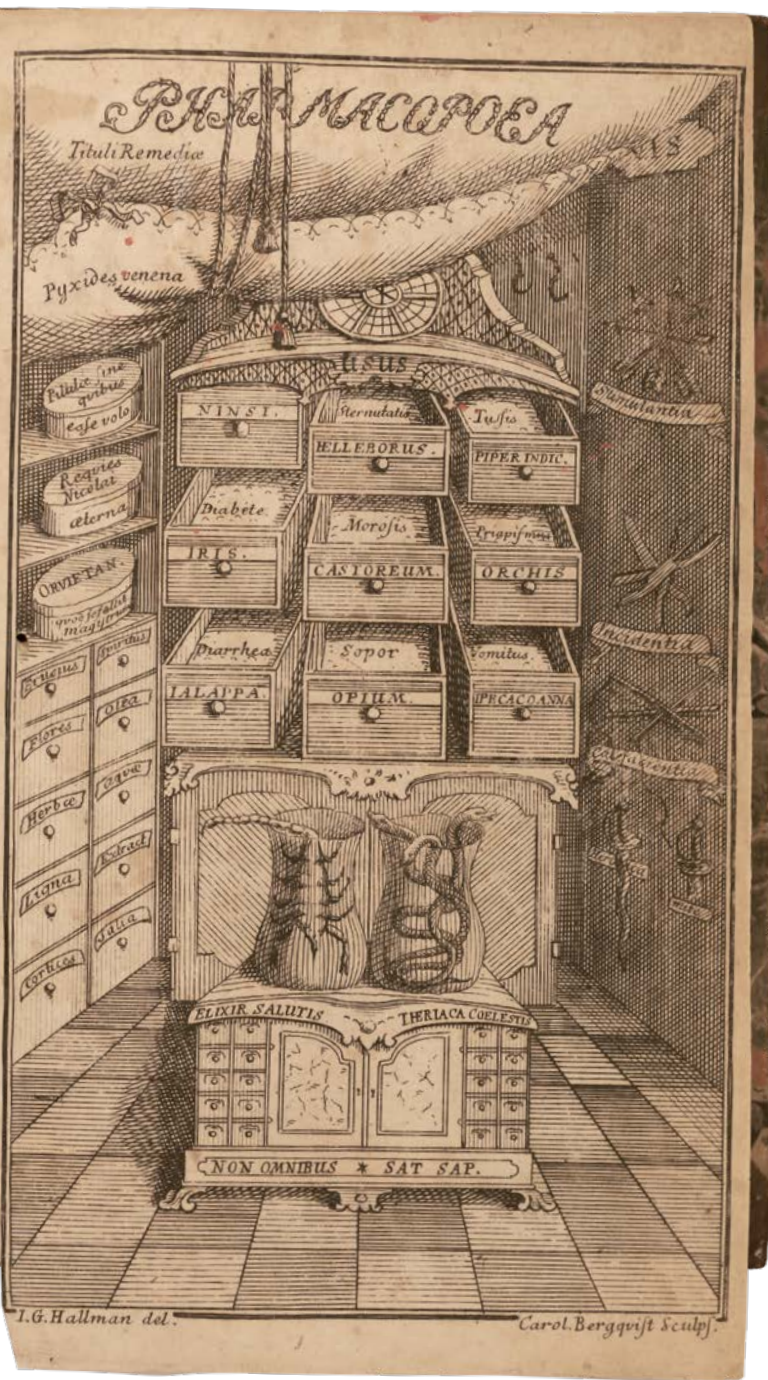
Carl von Linné: *Materia medica*.
Editio quarta avctior curante Io.
Christ. Dan. Schrebero.
Leipzig & Erlangen: Wolfgang
Walther, 1782. 8vo

Andersen-samlingen. De senere utgavene av boken, utgitt i Tyskland av Linnés tidligere student Johann Christian Daniel Schreber, samler alle de tre naturrikene i ett bind. *Materia medica* er i Andersen-samlingen representert både ved førsteutgaven og fjerdeutgaven utgitt i Leipzig og Erlangen i 1782. Førsteutgaven finnes dessuten i skolens gamle samling, som del av en større gave fra den norske Linné-eleven Bernt Anker i 1799.

I *Materia medica* tok Linné for seg til sammen 535 legeplanter, og flere av dem er her første gang inkludert i seksualsystemet. Han anbefalte bruk av innenlandske planter, så langt mulig, både fordi de var billigere, og fordi de var ferskere. Men Linné var samtidig en viktig premissleverandør for merkantilismen, som gjorde en dyd av å importere så få varer som mulig. Beskrivelsene er standardiserte, systematiske og kortfattede; mest mulig informasjon er presset inn i en knappst mulig form. Etter Linnés eget plantenavn følger navnet hos Bauhin, eller den som første gang beskrev planten. Forkortelsen «Loc» angir voksested, eventuelt om det er tale om en urt, en busk eller et tre, om den er ett- eller flerårig, om den er innenlandsk, og om ikke, om den kan dyrkes i Sverige. «Pharm» gir det svenske offisielle navnet, altså navnet som brukes i medisinaltaksten og farmakopeen, anfører hvilke deler av planten som brukes medisinsk og eventuelt dosen. «Qual» beskriver plantens smak og lukt, «Vis» virkningen, «Usus» sykdommene den brukes mot, og «Comp», til sist, hvilke av stockholmsfarmakopeens *composita* den inngår i. Boken ble et verdifullt referanseverk for både leger og apotekere, og regnes av enkelte som Linnés beste arbeide.

Førsteutgaven av *Materia medica* er utstyrt med en frontispise og en foldeplansje i kobberstikk. Frontispisen, med tittelen «Pharmacopoea», gir oss et glimt inn i apotekets lager, med forskjellige droger på hyller og i kister. Foldeplansjen, med planten *ophiorhiza* og slangen, som her er heftet inn bakerst, har vi alt har sett i Johann Georg Ehrhorns merkelige samlebind (#52). Både frontispisen og plansjen er tegnet av kunstneren Carl Erik Bergqvist og stukket i kobber av Linnés student Johan Gustaf Hallman. Andersen-samlingens eksemplar er innbundet i

I.G. Hallman del.

Carol. Bergqvist Sculp.

et enkelt, litt senere halvsjinnbind. Tidlig på 1800-tallet har det tilhørt legen C. W. Hultgren på Gibraltar herrgård i Göteborg.

Den tyske fjerdeutgaven fra 1782 ble utgitt helt uten illustrasjoner. Andersen-samlingens eksemplar i halvsjinn er interfoliert, altså gjennomskutt med blanke blader. Disse sidene er fylt med håndskrevne notater og referanser til forskjellig farmakologisk litteratur. Et flertall av referansene viser til den svenske legen, botanikeren og Linné-eleven Johan Anders Murrays omfattende *Apparatus medicaminum* (1776–92), en materia medica i hele seks bind. Den bygger i sin tur nettopp på Schrebers utgave av Linnés *Materia medica*.

På det første innskutte bladet har eieren felt sin dom over boken, som var «vortrefflich besonders zu Vorlesungen», altså som lærebok. Notatene er etter alt å dømme skrevet av regimentskirurg Henrik Vahl (1789–1837) i Aalborg. Han var bror til botanikeren Jens Vahl og sønn av den norskfødte Martin Vahl, en av Linnés fremste elever, som selv ble lærer for en hel generasjon dansk-norske leger og botanikere. I 1785 ble han utgiver for plansjeverket *Flora danica* (#81). Kjell-Erik Andersen tenkte seg at Jens Vahl kan ha arvet boken etter faren. Det er slett ikke

umulig, skjønt Vahls bibliotek, herbarium og papirer ble kjøpt av den danske staten og i dag inngår i samlingene ved Statens naturhistoriske museum i København. Et notat på innsiden av forpermen forteller at boken senere har vært en gave «til Aalborg Stiftsbibliotek fra Hr. Reg[iments].chirurg Vahl», og på tittelbladet finner vi stiftsbibliotekets stempel. Herfra kom boken ut igjen på markedet som dublett.

Pharmacopoea svecica

Stockholm: Henrik Foug, 1775

58

OM DET ER PÅFALLENDE at *Pharmacopoeja holmiensis* (#55) utkom bare noen tiår etter *Dispensatorium hafniense* (#53), eller Palmbergs *Serta Florea Svecana* (#39) noen tiår etter Paullis *Flora danica* (#37), er det også slående at svenskene utgav sin første riksfarmakopé, *Pharmacopoea svecica*, få år etter *Pharmacopoea danica* (#56). Boken forelå ferdig trykt allerede i 1774, men fikk utgivelsesåret 1775 på tittelbladet. Mens *Pharmacopoea danica* ble utgitt i kvartformat, utkom *Pharmacopoea svecica* i oktav. Det mindre formatet var, som det heter i forordet, «ad circumferendum aptior», mer egnet til å medbæres. Ser man bort ifra formatet er den danske og den svenske farmakopeen likevel nært beslektede trykksaker. Mye skyldes tidens stilsans og likesom *Pharmacopoea danica* hadde Collegium medicums segl som eneste dekor på tittelbladet, er *Pharmacopoea svecica* kun prydet av et «sigillum regii collegii medici». Som den danske utkom den svenske farmakopeen i en rekke utgaver inntil den ble erstattet av *Pharmacopoea nordica*. Av de i alt elleve utgavene av *Pharmacopoea svecica* som ble utgitt mellom 1775 og 1946 er ni representert i Andersen-samlingen.

Førsteutgaven finnes i to eksemplarer, det ene bundet sammen med andreutgaven og *Pharmacopoea pauperum*, et utvalg rimelige legemidler til bruk i fattigpleien. Tredjeutgaven mangler, men fjerdeutgaven – den siste fra 1700-tallet – finnes, i et interfoliert og grundig annotert eksemplar. Som *Pharmacopoea danica*

• 8vo

Hagelin 1997, 190;
Andersen 1995, 48

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1992

Pharmacopoea svecica.
Stockholm: Henrik Foug, 1775
Bundet med *Pharmacopoea svecica*. Editio altera emendata.
Stockholm: Henr. Foug, 1779
Bundet med *Pharmacopoea Pauperum*.
Stockholm: Henr. Foug, 1776. 8vo

Pharmacopoea svecica.
Editio quarta emendata.
Stockholm: Ex typographia regia,
[1790]. 8vo

ble den svenske farmakopeen også utgitt i Tyskland. I Andersen-samlingen finnes en *Schwedische Pharmacie oder Apotheker-Buch, aus dem Lateinischen ins Deutsch übersetzt*, utgitt i Leipzig i 1776, samt en *Pharmacopoea svecica* utgitt i samme sted i 1787, et ettertrykk av tredjeutgaven fra 1783.

Innholdsmessig er *Pharmacopoea svecica* ingen kopi av *Pharmacopoea danica*. Da boken endelig utkom var det tvert imot som resultat av flere tiårs forarbeid. Allerede da stockholmsfarmakopeen (#55) ble innført på 1600-tallet ble det bestemt at den skulle utvides og forbedres «effter som ock i fall någre nyare och andre tienligare Handgrep och Medicamenter skulle påfinnas, emedan det Chymiske Studium dageligen dagz af nyare Experimenter bliffwer illustrerat». Og i motsetning til i Danmark ble det også virkelig foretatt visse endringer i den opprinnelige 1600-tallsfarmakopeen.

På 1750-tallet ble det lagt strenge begrensninger på importen av utenlandske varer til Sverige. Import av overflødige luksusvarer ble forbudt ved kongelig forordning i 1756. Denne lovgivningen rammet også en rekke apotekvarer, særlig plantedroger «som antingen wildt wäxa i vårt Land, eller genom Plantager kunna förskaffas». Derfor ble Collegium medicum tvunget til å revidere farmakopeen ved å stryke hele 44 *composita* samt en rekke *simplicia* som kunne erstattes av tilsvarende, innenlandske varer. Blant annet kunne man bruke solbær i stedet for sitroner. Endringene ble offentliggjort ved *Kongl. Collegii Medici Underrättelse om Några ändringar i Stockholmska Pharmacopoéen* (Stockholm, 1757), et typisk lovtrykk i kvartformat som finnes i Andersen-samlingen. Forordningen ble utgitt «samtelige Rikets Apothekare till efterlefnad, till dess nya Pharmacopéen af trycket utkommer». Det tok imidlertid ytterligere tyve år innen den nye farmakopeen så dagens lys.

Hovedmannen bak *Pharmacopoea svecica* var Fredrik i.s livlege, Abraham Bäck (1713–1795), men også andre deltok aktivt i arbeidet. Særlig viktige bidragsytere var Carl Wilhelm Scheele, en av tidens fremste kjemikere, også i europeisk målestokk, og Carl von Linné, som skrev om *vegetabilia* i den innledende

avdelingen om materia medica. Stoffet hadde han alt tidligere lagt frem i sin egen *Materia medica* fra 1749 (#57). Som i den danske farmakopeen forteller utgiverne dessuten at de ved omtalen av forskjellige dyre- og plantearter har holdt seg til «totius orbis in Scientia Botanica Præceptor», til hele verdens læremester i botanisk vitenskap, altså til Linné og hans nomenklatur.

Pharmacopoea svecica hadde utenlandske forbilder, og fra begynnelsen av bestemte man seg for å legge Edinburgh-farmakopeen til grunn for arbeidet. Også den er for øvrig godt representert i Andersen-samlingen. Det ferdige verket er dessuten tydelig påvirket av *Pharmacopoea wirttembergica* (#52), samt den nyutkomne *Pharmacopoea danica*. Begge hadde en tilsvarende todeling av stoffet, i «materia medica» og «præparata et composita». Sammenlignet med den gamle *Pharmacopoeja holmiensis* (#55) var tilfanget av kjemiske medikamenter – med blant annet antimon, bly og kvikksølv – betydelig utvidet. Det var først på slutten av 1700-tallet at kjemien etter hvert fant sin form som vitenskap og kjemiske legemidler for alvor begynte å fordrive de galeniske fra farmakopeene. *Pharmacopoea svecica* inneholdt henved fire hundre *simplicia* og et tilsvarende antall kjemiske og galeniske *composita*. Dette innebar en halvering av antallet legemidler sammenlignet med stockholmsfarmakopeen.

Begge Andersen-samlingens eksemplarer av førsteutgaven er bundet i samtidige halvskinnbind med sprengt overtrekkspapir. Det frittstående eksemplaret har kun enkel linjedekor på ryggen, mens samlebindet med andreutgaven og fattigfarmakopeen har en mer påkostet blomsterdekor i ryggfeltene. Siden fattigfarmakopeen er i mindre format enn de andre bøkene i bindet, er annenhvert blad skutt opp og ned, slik at de sammen fyller hele bindets høyde. Ingen av disse bindene har eiersignaturer eller notater som forteller oss om proveniensen, men i den sistnevnte har noen klippet bort et navnetrekk på forsatsbladet. Eksemplaret av fjerdeutgaven fra 1790 er det mer å si om.

Fjerdeutgavens første eier har utstyrt boken som et personlig arbeidsredskap. Den er bundet i et helbind av kalveskinn med rødt tittelfelt. Siden den

Kongl. Collegii Medici

Underättelse

Om

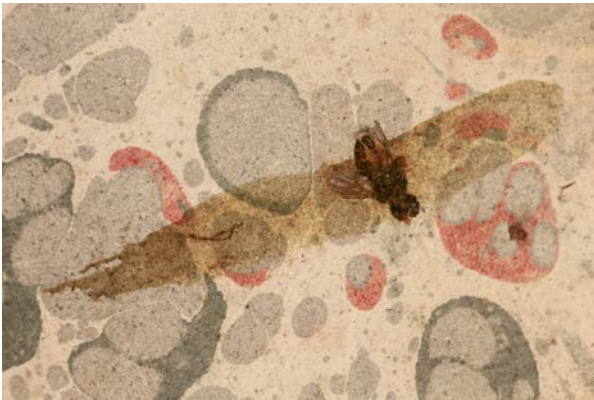
Några ändringar i Stockholmska Pharmacopéen
til underdånigst folje af Hans Kongl. Majts Nådiga Bref
af den 19. Januarii 1757; samtelige Rikets Apothekare
till eftersefnad, till thes nya Pharmacopéen
af trycket utkommer.

SEDERHOLM,
Tryckt uti Kongl. Tryckeriet. 1757.

skulle ligge i apoteket har den fått eierens initialer «J: G: H.» i gull på forpermen. Dessuten er den interfoliert. Bokbinderen har heftet inn et blankt blad mellom hvert av de trykte, og disse bladene har eieren fylt med håndskrevne kommentarer, notater og tillegg. Boken er altså både en trykt, offisiell farmakopé og en håndskrevet, privat oppskriftssamling på en og samme tid.

Bakerst i boken finnes også en litt senere eiersignatur. Den er strøket ut, men første del av innskriften lar seg likevel tyde: «Nils Avellan possessor hujus libri est», er denne bokens eier. Det var to Nils Avellan virksomme i det gustavianske Sverige, brødre, og til alt overmål begge leger i Åbo. Professoren og *linné-lärjungen* Nils Avellan døde imidlertid ti år før boken utkom, så det må være hans yngre bror (1769–1800) som har eid den. Den yngre Nils Avellan ble student i Åbo, studerte medisin i Uppsala og fikk doktorgraden der i 1793. Tilbake i Finland ble han *medicine adjunct* og *anatomie prosector* ved universitet i Åbo. Boken har formodentlig tjent ham godt i begge egenskaper. Hundre år senere havnet boken, som flere andre i Andersen-samlingen, hos apoteker H. J. Møller ved Nørrebros apotek i København.

*Pharmacopoea danica,
regia auctoritate a collegio sanitatis regio
medico-chirurgico hafniensi conscripta*

København: Fr. Brummer, 1805

59

MENS PHARMACOPOEA SVECICA utkom i fjerde utgave allerede i 1790, skulle det vare enda noen år før *Pharmacopoea danica* ble utgitt på nytt. Først i 1805 kom andreutgaven, innholdsmessig forenklet, men i samme kvartformat som den første. Den nye utgaven betegnet et stort fremskritt. Den forenklet mange *composita*, utelot en rekke droger fra dyreriket og innførte et betydelig antall nye, kjemiske stoffer. Andreutgaven av *Pharmacopoea danica* forble gjeldende i Danmark frem til den ble avløst i 1840, men i Norge stod den ved kraft helt frem til *Pharmacopoea norvegica* (#61) ble innført i 1856. Som tidligere var farmakopeen utgitt «regia auctoritate», etter kongelig ordre, men utgiveren var nå Det kongelige Sundhedskollegium, eller Regium Collegium Sanitatis, en sammenslåelse av flere beslektede regjeringskollegier. På tittelbladet finner vi kollegiets kobberstukne segl med initialene «RCS». Dette nye, sammenslåtte regjeringsorganet sorterte under Danske Kancelli, datidens innenriksministerium. Andersen-samlingens eksemplar av farmakopeen har derfor interessant proveniens: Et stort stempel øverst på tittelbladet forteller at boken tilhører «Cancellie-Collegiet». Den har med andre ord stått i Danske Kancellis eget referansebibliotek.

• 4to

BD II, 751; I, 818

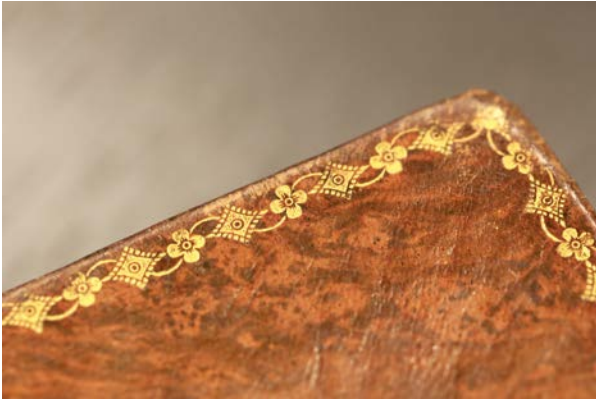
Cappelens antikvariat,
Oslo, 1992;
Antikvariat Arnold Busck,
København 1998

*Medicinal-Taxt, hvorefter
Apothekerne i Danmark
og Norge skulle sælge de i
Pharmacopoea danica anførte
Simplicia og Composita.*
København: Fr. Brummer, 1806.
4to

Andreutgaven av *Pharmacopoea danica* ble innført ved kongelig forordning av 14. juni 1805. Også forordningen finnes i Andersen-samlingen, som et falset halvark i kvartformat. Som følge av «de Fremskridt Lægevidenskaben og Chemien i de senere Tider have gjort», kunne den gamle farmakopeen (#56) fra 1772 ikke lenger «opfylde sit Øiemeed», heter det. Det ble derfor innført en ny farmakopé for «begge vore Riger», «hvorefter Lægemidler overalt i Apothekerne skulle anskaffes, holdes og tilberedes». Særlig viktig var det at «samtlige Apothekere nøiagtigen følge den i Pharmacopeen foreskrevne Præparations-Maade».

I 1806 fulgte en ny medisinaltakst til erstatning for taksten fra 1772 (#56). De gjeldende prisene er trykt i én rubrikk, fulgt av tomme rubrikker for årene 1807–1815. Sunnhetskollegiet skulle hvert år utarbeide en ny prisoversikt, som etter at den var godkjent av Kancelliet kunne føres inn for hånd i den trykte boken. Dette er gjort her og der, men først og fremst i «Taxa laborum», oversikten over hva apotekerne kunne ta seg betalt for fremstillingen av forskjellige legemidler. For eksempel var taksten for å lage et «Decoct» 4 skilling i 1806, 6 skilling i 1807, bare 4 skilling i 1809, men steg med inflasjonen til 8 skilling i 1812. For «en Potflaske med Prop» steg prisen i samme periode fra 15 til hele 48 skilling. Rubrikken for 1813 er brukt til å føre inn de tilsvarende summene fra 1672.

Andersen-samlingens eksemplar av 1805-farmakopeen er innbundet i et praktbind i helskinn, et typisk dansk empirebind av høy klasse. Bindet er sparsomt forgyldt, men permene er innrammet av en liten blomsterbord. Permsidene i kalveskinn er marmorert, eller flammemønstret, så skinnen nærmest ligner rottre eller flammebjerk. Den faste forsatsen er av marmorert papir, og den glatte ryggen – uten opphøyde bånd – er dekorert med små figurative standardstempler som passer til innholdet: Øverst en liten seilskute, fordi drogene var viktige handelsvarer, i midten en klassisk urne med en blomsteroppsats, et symbol for plantedrogene, og nederst et troféknippe. På den ene siden var farmakopeen et offisielt statlig dokument, på den andre var dens legemidler et våpen mot sykdom.

Som flere andre av Andersen-samlingens bøker har også denne tilhørt apoteker H. J. Møller. På fribladet har han lagt til at den er «købt af Boghandler H. H. Lynge den 16 December 1889». Medisinaltaksten er bundet i et nesten helt identisk, marmorert helbind av kalveskinn, også det med et lite skip i gull øverst på ryggen, men de to bindene deler ikke proveniens. Taksten inneholder et stempel som forteller at den har tilhørt «Th. Larsen, Cand. Pharm.» i Århus. Kanskje har vi å gjøre med tidlige originalbind.

*Pharmacopoea pauperum danica regia auctoritate a
Collegio medico hafniensi conscripta*

60

København: J. F. Schultz, 1799

Heftet med Forordning, der befaler, at en af Collegio medico forfattet Pharmacopoea pauperum [...] skal tiene til Regel for alle Medici og Chirurgi.
København: J. F. Schultz, 1799.
4to

Frederik Ludvig Bang:
*Pharmacopoea in vsvm
Nosocomii Fridericiani hafniensis.*
København: Joh. G. Rothe, 1808.
12mo

*Pharmacopoea militaris eller en
udvalgt Samling af Lægemidler
for de militaire Etater.*
København: Andreas Seidelin,
1813. 12mo

PHARMACOPOEA DANICA OMFATTET alle offisinel-
le legemidler, altså legemidler tillatt brukt i den dan-
ske staten. Men ikke alle legemidler var like relevante,
eller nødvendige, i alle sammenhenger. Vi har allerede
– i forbindelse med *Pharmacopoea svecica* (#58) – truffet
på en såkalt *Pharmacopoea pauperum*, et begrenset ut-
valg av rimelige legemidler hentet fra den offisielle far-
makopeen, til bruk i fattigpleien. Andersen-samlingen
inneholder et antall forenklete farmakopeer, ut-
arbeidet til forskjellige formål. Den svenske fattig-
farmakopeen finnes for eksempel også i tysk utgave
(Leipzig, 1787). Vi finner et tysk ettertrykk av *Pharma-
coopoea pauperum in usum Nosocomii Regii Edinburgen-
sis* (Frankfurt og Leipzig, 1760), opprinnelig altså til
bruk ved Royal Infirmary of Edinburgh, samt militær-
farmakopeer som den svenske *Pharmacopoea Militaris,
Navalis, & Eorum usui accomodata* (Stockholm, 1789).

• 8vo

BD I, 818

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1995;
Damms antikvariat,
Oslo, 1995;
Cappelens antikvariat,
Oslo, 1994

Også i Danmark-Norge ble det utgitt forenklede farmakopeer. Den eldste er *Pharmacopoea pauperum danica* fra 1799. Andersen-samlingens eksemplar sitter fremdeles heftet til lovtrykket som den opprinnelig ble utgitt sammen med. Dette trykket er også litt spesielt, fordi det ikke bare bærer det sedvanlige tresnittet av rikets segl, men et ekte seglavtrykk i rød voks. Selve farmakopeen utgjør kun to ark eller 32 sider i liten oktav. Den er nærmest bare en liste over legemidler; flere opplysninger kunne man alltid finne i *Pharmacopoea danica* (#56). Boken er altså ikke et selvstendig verk, men fastsetter et bestemt og begrenset utvalg av farmako-

peen. Som *Pharmacopoea danica* var den juridisk forpliktende, men bare ved selve utvalget av legemidler. Leger og kirurger som behandlet fattige pasienter på det offentlige regning kunne ikke bruke andre legemidler enn dem som var spesifisert i *Pharmacopoea pauperum danica*.

Fattigfarmakopeen ble innført fordi «Undersøgelser over Fattigvæsenets Tilstand» viste at «de Lægemidler, der forbruges til Syges Helbredelse, beløbe til saa betydelige Udgifter» at det var nødvendig å innskrenke bruken ved «fornuftig og god Huusholdning». Ved behandling av fattige for det offentlige regning måtte legene begrense seg til de billigste medisinene. Enkelte mer kostbare legemidler var kommet med i listen, men de «tillades, for den høie Prises Skyld, allene i yderste Nødsfald at bruges». Eksemplaret, som tidligere har tilhørt statsgeolog Rolf Falck-Muus og bærer hans store stempel, kom til Andersen-samlingen fra Cappelens antikvariat i Oslo.

En annen dansk spesialfarmakopé er Frederik Ludvig Bangs *Pharmacopoea in usum Nosocomii Fridericiani hafniensis*, eller farmakopé til bruk for Frederiks hospital i København, utgitt som liten duodes i 1808. Frederiks hospital, som var grunnlagt i 1752, hadde til formål å tilby ubemidlede pasienter fri kur og pleie. Inntektene kom fra det norske postvesenets betydelige overskudd, men også her var

det behov for å forenkle og standardisere behandlingen. Frederik Ludvig Bang (1747–1820) var professor i medisin og overmedikus ved Frederiks hospital; han kjente derfor godt til institusjonens behov.

Nettopp i 1808 må det ha vært særlig viktig å økonomisere med legemiddelbruken ved hospitalet. Året før hadde engelskmennene bombet Købehavn og seilt avgårde med den dansk-norske flåten. Det nøytrale Danmark var blitt tvunget inn i krigen på Napoleons side og mange viktige forsyningslinjer ble brutt. Innenlandske ressurser måtte nå utnyttes best mulig. På samme tid utkom også J. C. W. Wendts *Anviisning for den danske og norske Landmand til at indsamle, tørre og conservere de hos os wild- voxende og dyrkede medicinske, især officinelle Planter*. I Andersen-samlingen foreligger boken både i første- og andreutgave (København, 1810 og 1812), samt i svensk oversettelse (Christianstad, 1816).

Til tross for omstendighetene ble Frederiks hospitals farmakopé en nett liten trykksak, og til utsmykning av tittelbladet har utgiveren til og med kostet på seg et lite kobberstikk, der to slanger kveiler seg rundt Asklepios' stav. Andersen-samlingens eksemplar har ikke vært brukt ved hospitalet. Ifølge en tilskrift har den derimot gjort tjeneste i Norge, nærmere bestemt på Røros. Boken hadde stortingsmannen Svend Aschenberg (1769–1845) «arvet efter Berg Kirurg Jens Mathesen», som «en Gave af hans gienlevende Hustrue». Jens Mathiesen (1747–1811) var bergkirurg på Røros og ser ut til å ha brukt boken flittig i sitt virke blant bergstadens arbeidere og fattige. Som en gave fra enken Elisabeth Gude har den så vandret videre til Aschenberg, som på denne tiden var sogneprest i byen. Aschenberg var en ruvende og avholdt skikkelse på Røros og skal være modell for Benjamin Sigismund i Falkbergets *Den fjerde nattevakt*. I perioder vikarierte han selv som bergkirurg. Boken er innbundet på enkleste vis, i et udekorert halvskinnbind, og slitasjen tyder på at den har vært med i lommen under mange pasientbesøk. Kjell-Erik Andersen kjøpte den i Damms antikvariat i Oslo i 1995.

J. C. W. Wendt, som skrev om innsanking av legeplanter under Napoleonskrigene, var legekyndig revisor ved overdireksjonen for armeen og marinen. Derfor

hadde han også stor andel i den første danske militærfarmakopeen, *Pharmacopoea militaris*, utgitt i København i 1813. Boken utkom mot slutten av Napoleonskrigene, da situasjonen for Danmark for alvor begynte å tilspisse seg. Året etter gikk Norge tapt til svenskene. Militærfarmakopeen, som ble utgitt «etter *Allerhøyeste Befaling*», er inndelt i to deler. Den første omfatter «remedia simplicia et pharmaceutica med hvilke de militaire Læger forsynes», den andre «formulæ medicinales eller de brugeligste Formuler i Militair-Praxis». Innen militærmedisinen spiller naturligvis logistikken en viktig rolle. Militærlegene hadde ikke tilgang til velforsynte apoteker, og militærfarmakopeen er derfor begrenset til de legemidlene som det var praktisk mulig å holde seg med ved fronten.

Sammenlignet med de andre danske spesialfarmakopeene er militærfarmakopeen ganske detaljert. Boken måtte få plass i lommen, men den måtte samtidig inneholde all nødvendig informasjon for legene. I kampens hete kunne de ikke ha *Pharmacopoea danica* (#56) i stort kvartformat for hånden til referanse. Ettersom forsvaret i en krigssituasjon også var avhengig av «yngre og mindre erfarne» leger og kirurger, er legemidlene oppført både med sitt vitenskapelige og sitt «trivielle» navn. Det er oppgitt mål for doseringen, og ved hver droge finner man referanser til de *composita* den inngår i. Boken måtte kunne brukes til raske oppslag. Som juridisk dokument er militærfarmakopeen også langt mer pragmatisk enn for eksempel fattigfarmakopeen fra 1799. Utgiverne håpet at «den oplyste militaire Læge» i «de allerfleste Tilfælde» ville «finde sig forsynet med det Nødvendige». Men, dersom «særegne Sygdoms-Omstændigheder» tilsa det, kunne legene også foreskrive andre legemidler fra apoteket, på statens regning.

Også denne boken er innbundet i enkelt bruksbind i halvskind. Kjell-Erik Andersen kjøpte den hos Cappelens antikvariat i Oslo i 1994, og som flere andre bøker i Andersen-samlingen har den tidligere tilhørt apoteker H. J. Møller på Nørrebro.

Pharmacopoea norvegica. Regia auctoritate edita

Christiania: Brøgger og Christie, 1854

61

ETTER 1814 MELDTE BEHOVET – eller i det minste ønsket – om en egen norsk farmakopé seg raskt. I mellomtiden videreførte norske myndigheter bruken av *Pharmacopoea danica* (1805), *Pharmacopoea pauperum danica* (1799) og *Pharmacopoea militaris* (1813) (#60) som offisielle farmakopeer i Norge. Den nye norske staten var preget av frykt for forsvenskning. Grunnloven garanterte rikets selvstendighet i personalunionen med Sverige, men frykten for kulturell og politisk sammensmeltning var påtagelig. For nordmennene må det ha vært en tilskyndelse at svenskene i 1817 utgav femte utgave av *Pharmacopoea svecica*. Den nye svenske farmakopeen var faglig sett meget solid og for de kjemiske legemidlenes del utarbeidet av Jöns Jacob Berzelius, en av den moderne kjemiens grunnleggere. Alle-rede tre år senere, på høstparten 1820, ble det nedsatt en kommisjon til å utarbeide en egen *Pharmacopoea norvegica*.

Farmakopé-kommisjonen bestod av det nyopprettede norske universitetets medisinske professorer, Michael Skjelderup, Magnus Andreas Thulstrup og Nils Berner Sørensen, samt lærerne i zoologi, botanikk og kjemi. Siden 1817 hadde Katedralskolens overlærer M. R. Flor også vært universitetets lektor i botanikk, men etter hans død i 1820 overtok skolens tidligere elev Jens Rathke all undervisning i naturhistorie. I kjemi foreleste Jacob Keyser, som hadde vært Flors elev ved Katedralskolen, men under hans lange utenlandsopphold vikarierte

• 8vo

Botten-Hansen 1868, 127

Cappelens antikvariat,

Oslo, 1994;

Cappelens antikvariat,

Oslo, 1995

Elefantapotekets driftige og vitenskapelig interesserte eier professor Hans Henrik Maschmann. Også Maschmann fikk derfor sete i farmakopékommisjonen. Rathke, Keyser og Maschmann var for øvrig også eksaminatorer ved *examen pharmaceuticum*, som alle fremtidige farmasøyster nå måtte underkaste seg ved universitetet.

Kommisjonens seks medlemmer hadde alle en lang rekke oppgaver og hverv og den nye farmakopeen lot vente på seg. Etter mer enn tyve år, i 1842, nedla kommisjonens medlemmer arbeidet uten resultat. Den opprinnelige planen var blitt foreldet, hevdet de, og siden tre av medlemmene nå var over 70 år gamle, mente de seg «lidet skikkede til at foretage Arbeidet paany». Det ble derfor nedsett en ny kommisjon bestående av professor i medisin Frederik Holst, tidligere elev ved Katedralskolen, professor i fysiologi og veterinærmedisin Christian Boeck, samt apoteker Peter Møller. Også denne kommisjonen tok seg god tid. Apoteker Harald Thaulow ved Løveapoteket mente at man derfor like godt kunne autorisere den nyeste *Pharmacopoea danica*, tredjeutgaven fra 1840, til bruk også i Norge, i stedet for å holde fast ved andreutgaven fra 1805 (#59) frem til en eventuell norsk farmakopé ble ferdig. Noe spørsmål om å bruke den svenske farmakopeen var det naturligvis fremdeles ikke.

Pharmacopoea norvegica forelå endelig trykt i oktober 1854. Alt i september var det utgitt en *Plakat angaaende Indførelse af en ny Pharmacopoe i Norge*, som bestemte at boken skulle tre i kraft følgende sommer og samtidig erstatte de danske farmakopeene fra 1799, 1805 og 1813 (#59, 60). Dette lovtrykket finnes i Andersen-samlingen. Det gjør også *Plakat angaaende Udsættelse til 1ste Januar 1856 med Benyttelsen af Pharmacopoea Norevigica* fra mai 1855. Utsettelsen skyldtes at farmakopeen umiddelbart ble møtt med sterk kritikk.

Harald Thaulow var en særlig høylydt kritiker. Ikke minst, mente han, burde en norsk farmakopé «accomoderes efter Nabolandenes vel prøvede Forskrifter». For å imøtekomme kritikken utgav myndighetene et bind med *Actstykker og Bemærkninger til Pharmacopoea norvegica* (Christiania, 1855). Her legges alle dokumenter og vurderinger frem, samtidig som kommisjonen imøtegår

til Norge noen tiår senere. Først på 1850-tallet fikk sjirtingen sitt virkelige gjennombrudd. Nettopp på denne tiden ble det vanlig at forleggerne i Christiania utgav bøker ferdig innbundet i ensartede partier. De kunne være overdådig dekorert i gull, eller som i dette tilfellet, enkle og udekorerte. Disse bindene – et sort og et grønt – hører til de første norske forlagsbindene av denne typen. Begge er kommet til Andersen-samlingen via Cappelens antikvariat i Oslo midt på 1990-tallet. Det sorte har ingen eiermerker, men det grønne har svensk proveniens. Det har først tilhørt Johan Gustaf Cavalli (1822–1888), som eide Apoteket Kronan i Göteborg, og siden Christian Alfred Fogelberg (1908–1983). Han kjøpte boken i 1931, samme år som han ble ansatt ved Apoteket St. Göran i Stockholm.

Alle de påfølgende norske farmakopeene er representert i Andersen-samlingen, noen av dem i flere eksemplarer. *Pharmacopoea norvegica. Editio altera* utkom i 1870, fremdeles på latin, men med legemidlenes navn gjengitt på norsk. Først den tredje norske farmakopéutgaven, fra 1895, utkom helt og holdent på norsk, men ikke uten protester.

Utgivelsen av disse senere norske farmakopeene bygget på utstrakt nordisk samarbeid. Siden midten av århundret hadde skandinavismen fått fotfeste og sterke krefter ønsket nå både politisk og kulturell tilnærming mellom de skandinaviske landene. Samarbeid om farmakopeen var oppe ved det skandinaviske naturforsker møtet i 1860, og ved et nordisk møte i 1865 ble det avtalt felles prinsipper for arbeidet. Blant annet oppnådde man nesten fullstendig overensstemmelse i nomenklaturen. Samarbeidet ble imidlertid kortlivet og utover 1900-tallet ble de nordiske farmakopeene igjen mer og mer forskjellige. Etter 2. verdenskrig kom samarbeidet i gang igjen, og i 1963 ble de nasjonale farmakopeene erstattet av en *Pharmacopoea nordica* for bruk i Norge, Danmark, Finland, Island og Sverige. I 1975 sluttet de nordiske landene seg til Europarådets *Konvensjon om utarbeidelsen av en europeisk farmakopé*, og i 1978 ble *Pharmacopoeia europeae* innført også i Norge.

NICHOLAS CULPEPER

*Pharmacopœia Londinensis;
Or, the London Dispensatory*

London: John Streater, 1669

62

DE OFFISIELLE FARMAKOPEENE ble lenge skrevet på vitenskapens lærde språk. Dels skyldtes det tradisjon, dels et ønske om overensstemmelse med andre farmakopeer. Som vi har sett utkom *Pharmacopœa norvegica* først på norsk i 1895. Bruken av latin i farmakopeene sikret sammenlignbarhet, men samtidig gav latinen et tydelig signal om vitenskapelig tyngde og eksklusivitet. Farmakopeene var ikke ment for legfolk, men for utdannede spesialister. Derfor bidro latinen også til å underbygge apotekernes monopol på produksjon av legemidler. Likevel var det gode grunner til å oversette farmakopeer til folkespråkene. Apotekerne selv kunne ikke forventes å beherske latin like godt som universitetsutdannede leger. Dessuten kunne også legfolk ha interesse av et innblikk i legemiddelproduksjonen. Innen midten av 1800-tallet var det blitt vanskelig å forsvare latinbruken. «En nye Pharmacopœes Udgivelse i det latinske Sprog», skrev Harald Thaulow om den første *Pharmacopœa norvegica* (#61), «er et bedrøveligt Tegn paa en vis misforstaaet Vedhængen ved det Gamle». Det var kun «Pedanterie» å hevde at «den nye Pharmacie og den nye Chemie kortere, tydeligere og nøiagtigere kan beskrives med Romernes Sprog».

En av de første oversatte farmakopeene er Nicholas Culpepers *London Dispensatory*. Boken utkom første gang i 1649, men i Andersen-samlingen fore-

• 8vo

Trevor Philip & Sons,
London, 1996

ligger den i utgaven fra 1669. Til grunn ligger den første engelske farmakopeen, *Pharmacopoeia londinensis*. London-farmakopeen ble utgitt av The Royal College of Physicians, første gang i 1618, og lovgivningen sikret at ingen kunne fremstille medisiner «by any other books or Dispensatores whatsoever». Kollegiet representerte det lukkede etablissementet som Culpeper stilte seg i opposisjon mot. Selv forfektet han en tilgjengelig og rimelig urtemedisin forankret i astrologiske prinsipper. I London-farmakopeen og dens latin så Culpeper legenes og apotekernes forsøk på å verne om sine egne profesjonelle og økonomiske interesser. I sin egen praksis, utenfor byens grenser og jurisdiksjon, tilbød Culpeper gratis behandling. Som det katolske presteskapet vaktet den latinske bibelen, vaktet Londons leger og apotekere den latinske farmakopeen for å holde nyttig kunnskap hemmelig for legfolk. Dette gjorde de, mente den radikale Culpeper, kun for egen vinnings skyld.

Culpeper bestemte seg derfor for å utgi en folkelig oversettelse, en kombinert farmakopé og legebok på engelsk. Da den først utkom vakte boken adskillig harme blant Londons leger og apotekere. Hensikten var å gjøre legfolk uavhengige av kostbar legehjelp og apotekernes dyre legemidler. Sånn sett er den på sett og vis et forarbeid til *The English Physitian* (#43), senere kjent som «Culpeper's Herbal» (#44), som i lettfattelig form presenterte hele hans «Method of Physick», slik at enhver kunne kurere seg selv med enkle midler. Tilgang til legemidler og behandling burde være et offentlig gode, mente Culpeper, ikke et privilegium for de få som hadde råd til å betale leger og apotekere for kostbare kurer.

Culpeper, som selv var universitetsutdannet, fant også en rekke feil og mangler ved den latinske London-farmakopeen. Hans egne kommentarer til oversettelsen er derfor fulle av frekke og fyndige bemerkninger. Om farmakopeens *Tinctura Fragorum* skriver Culpeper: «A gallant fine thing for Gentlemen that have nothing else to do with their money, and will have a lovely look to please their Eyes». Om *Tinctura Viridis* sier han simpelthen: «I fancy it not». «The Colledge are so Mysterious in this Receipt», skriver Culpeper om *Electuarium Papsulatum*, «a man can hardly give directions how to make it». Med *Carycostinum* måtte man

Pharmacopœia Londinensis ;
OR, THE *Omniaqua*
London Dispensatory

Jo FURTHER *Humo*
Adorned by the *Studios* and
collections of the *Fellows* now living, of
the said COLLEDG. *Omnia*

In this Impression you may find.

1. Three hundred Usefull Additions.
2. All the Notes that were in the Margent are brought into the Book between two such Crotchets as are these []
3. The Vertues, Qualities, and Properties, of every *Simple*.
4. The Vertues and Use of the *Compounds*.
5. Cautions in giving all Medicines that are dangerous.
6. All the Medicines that were in the *Old Latin Dispensatory*, and are left out in the *New Latin* one, are printed in this Impression in English, with their Vertues.
7. A *KEY* to *Galen* and *Hippocrates* their *Method* of *Physick*, containing Thirty three Chapters.
8. In this Impression, the *Latin* name of every one of the *Compounds* is printed, and in what Page of the new *folio Latin Book* they are to be found.

By *Nich. Culpeper*, Gent. Student in *Physick* and *Astrology*.

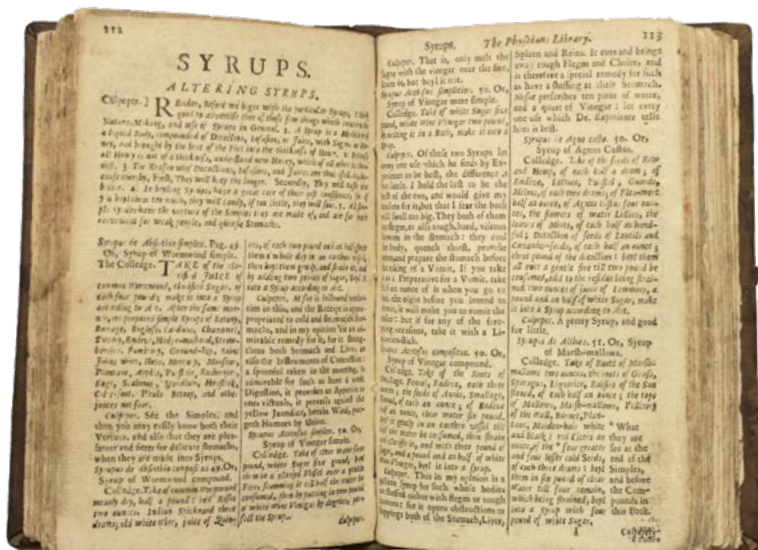
LONDON,
Printed by *John Streater*, and are to be sold by *George Sawbridge*
on *Clerken-well-Green*, 1669.

være forsiktig: «It would kill a horse *cum privilegio*». Andre legemidler kunne han derimot gå god for. *Aqua-vite Compound* var for eksempel «excellent good in my opinion for such as are troubled with wind».

Som Andersen-samlingens eksemplar av Culpepers *English Physitian Enlarged* (#43) er dette en liten, men innholdsrik bok, en oktav på i overkant av tre hundre sider. Trykkeren har vært økonomisk med papiret og teksten er satt med små typer i to spalter, alt for å holde prisen nede og gjøre boken tilgjengelig for flest mulig. Den er innbundet i et samtidig, men enkelt helbind av brunt kalveskinn. Dekoren er sparsom, bare noen linjer i blindtrykk langs permkantene og på den ellers glatte ryggen. Boken er velbrukt og sidene er merket av flekker og samtidige notater. En gang på 1600-tallet har en tidligere eier fylt hver tomme av fribladene og permenes innside med forskjellige oppskrifter og referanser. Opphavsmannen til disse notatene var kanskje bartskjær eller kirurg. I alle fall er han særlig

interessert i «Lapis Momphitis», «a fat stone in Egyp of diuers colours», som han kommer tilbake til flere ganger. I pulverform, «mad[e] in an oymntment <and> so applied you may cut of any part of a man wi<th>out feeling or any daunger».

WILLIAM SALMON

Pharmacopœia Londinensis.
Or, the new London Dispensatory

London: Thomas Dawks, 1678

63

CULPEPERS LONDON DISPENSATORY VAR en populær bok som kom i en rekke opplag. Det skulle da også bare mangle at den ble etterlignet. I Andersen-samlingen finner vi for eksempel William Salmons *Pharmacopœia Londinensis. Or, the new London Dispensatory* i førsteutgaven fra 1678. Allerede tittelen avslører Salmons forbilde som Culpepers *Pharmacopœia Londinensis; Or, the London Dispensatory*. Selv har Salmon bare føyet til et «new». Også oppbyggingen av tittelbladet er påfallende lik. Som forbildet er boken satt i to spalter og papirflaten er utnyttet til fulle. Salmon gir sin egen en oversettelse av den latinske *Pharmacopœia londinensis* og legger til egne kommentarer, tydelig uthevet. Det er likevel forskjeller mellom de to bøkene, ikke minst i innholdet.

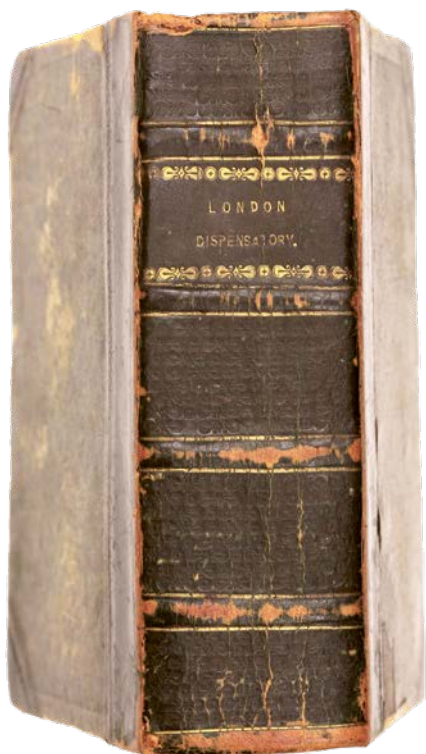
Der Culpepers bok er en kommentert oversettelse av London-farmakopeen, er Salmons *Dispensatory* utvidet med en lang rekke «Eminent and Excellent Preparations, out of great and approved Authors of General use throughout all Europe». Og der Culpeper anbefalte enkle og tilgjengelige urtedroger, anbefaler Salmon dessuten kjemisk-spagyriske *arkana* og kvintessenser, mange tilskrevet Pierre-Jean Fabre (#49). «Fabers Quintessence of Wolfs flesh», forteller Salmon, «cures Cancers». Som tillegg til boken har Salmon dessuten innlemmet en femti-

• 8vo

Andersen 1995, 43

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1994

siders avhandling om «The Praxis of Chymistry», der han redegjør for kjemiens prinsipper, for instrumenter og operasjoner. Alt i alt sammenfattet boken, ifølge den ubeskjedne forfatterens forord, «the Sum of all the most excellent Designations, invented by the greatest Scholars, the profoundest Wits, the most Learned men, and the most Wise, Industrious and Experienced Physicians through the series of all times to this day, whether Greek, Latin or English: thereby rendering this work the most compleat of any thing Extant of the same kind». Boken skulle «live hereafter as a Grand Exemplar, and inexhaustible Treasury of Medical store».

Som Culpeper før ham stod William Salmon (1644–1713) utenfor den etablerte medisinen, men i motsetning til forgjengeren tjente han seg rik på sin praksis. «The King of Quacks» ble han kalt i samtiden. Han var en begavet forfatter og publisist, og *the New London Dispensatory* er et godt eksempel på hans virksomhet. Her utnyttet han Culpepers gode rykte så langt han kunne. Boken er dessuten dedisert «To the King», som gav den et skinn av autoritet. Etter innholdsfortegnelsen følger «Advertisements», der Salmon gjør leseren oppmerksom på at «the usual Medicines contained in this Dispensatory whether *Galenick* or *Chymick*, may be always had ready and faithfully prepared by the Author hereof, at *reasonable Rates*, without Sophistication, Adulteration, or any other Deceit as is usual». Enhver kunne dessuten sende ham sin egen oppskrift og få den innlemmet i bokens neste opplag, «with its Authors Name».

The Pharmacopoeia of the Royal College of Physicians of London, translated into English

64

London: G. Woodfall, 1796

ANDERSEN-SAMLINGEN INNEHOLDER flere engelske legebøker forkledd som farmakopeer. Ved siden av Culpepers og Salmons dispensatorier, finner vi blant annet et eksemplar av Thomas Fullers *Pharmacopœia Extemporanea* (London, 1710) som i 1953 har tilhørt The Library of the University of Texas. Etter krigen utnyttet de amerikanske universitetene situasjonen til å etablere store samlinger av eldre europeisk litteratur. Vi finner også en *Pharmacopœia Universalis: or, a New Universal English Dispensatory* (London, 1764), utgitt av legen Robert James. I forordet tar James eksplisitt avstand fra Salmons *Dispensatory*, som var «in the Hands of every Male and Female Practitioner». Boken har i samtiden tilhørt en Elizabeth Wood, som har skrevet sitt navn tvers over tittelbladet.

Ved siden av disse mer eller mindre tilforlattede legebok-farmakopeene, skrevet til bruk for legfolk og andre «practitioners», inneholder Andersen-samlingen også en mer offisiell oversettelse av *Pharmacopœia Collegii Regalis Medicorum Londinensis*, etter utgaven fra 1788. Denne oversettelsen er altså ikke ment som en legebok, men som en støtte ved bruken av den offisielle latinske farmakopeen utgitt av The Royal College of Physicians. Ikke minst på grunn av de detaljerte beskrivene av forskjellige droger og deres egenskaper har boken trolig

• 8vo

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1992

vært spesielt nyttig for medisinstudenter. At den ikke er utgitt for legfolk kommer tydelig frem av bokens siste blad, med annonser for andre vitenskapelige bøker fra samme forlegger. Her finner vi titler som *A New Medical Dictionary*, *Lexicon Physico-Medicum*, *The Duties of a Regimental Surgeon*, og *Cases and Remarks in Surgery*.

Oversetteren Thomas Healde (1724–1789) var en høyt respektert lege. I 1770 ble han ansatt ved The London Hospital, og dagen etter innvalgt som Fellow of The Royal College of Physicians (FRCP). Ett år senere ble han Gresham Professor of Physic ved Gresham College i London. Healdes oversettelse ble først utgitt i 1786, og etter at en ny utgave av London-farmakopeen utkom i 1788, påtok kollegaen Johan Latham seg å ajourføre den. Andersen-samlingens eksemplar er i syvende, reviderte utgave. Også Latham (1740–1837) var FRCP og hans utgaver av boken begynner med et avtrykk av forordningen om innføringen av den nye *Pharmacopoeia londinensis* i 1788. Boken er sånn sett det nærmeste vi kan komme en autorisert oversettelse av den offisielle engelske farmakopeen. Latham var elev av den store anatomen William Hunter, men det er som naturhistoriker, og særlig som ornitolog han huskes i dag.

Eksemplaret i Andersen-samlingen er innbundet i et moderne, elegant halvbind med den svenske legen Jacob Åkermans navnetrekk på tittelbladet. Åkerman (1770–1829) ble student i Uppsala i 1784 og doktor tre år senere. I 1797 ble han prosektor og kirurg ved Akademiska sjukhuset, før han i 1805 ble utnevnt til professor i anatomi og kirurgi. Både han og John Latham var medlemmer av Kungliga Vetenskapsakademien.

ERIC RYDBÄCK

*Det Svenska Apoteket,
eller svensk öfversättning af den, utaf Kongl. Collegio
Medico Senast utgifne Pharmacopoea svecica*
Linköping: Biörckengrens Enka, 1780

65

BÅDE PHARMACOPOEA DANICA (#56) og *Pharmacopoea svecica* (#58) utkom i tyske oversettelser, men sistnevnte ble faktisk også oversatt til svensk. Denne oversettelsen er en av de største sjeldenhetene i svensk litteratur, og i Andersen-samlingen finnes et meget pent eksemplar. Det er mange grunner til at en bok kan betraktes som sjelden. Den kan være utgitt i et begrenset opplag, den kan være lest i stykker av generasjoner, eller av forskjellige grunner ikke tatt vare på. Men, en bok kan også være sjelden fordi den ble *supprimert*, altså fordi opplaget ble bevisst ødelagt for å hindre utgivelsen. Eric Rydbäcks oversettelse av *Pharmacopoea svecica* (#58) ble aldri ferdig trykt, men seks oktavark (signert A–F) på til sammen 96 sider forelå ferdig fra pressen dra trykkingen ble stoppet.

Eric Rydbäck (1732–1795) studerte i Uppsala under Linné og skrev i opplysningstidens ånd en liten avhandling om hagebruk, *Tal om Planterings Nytt og Nödvändighet* (1762). Etter studiene slo han seg ned i Vadstena, der han forble resten av livet som provinsialmedikus. I forordet til *Det Svenska Apoteket* forteller han selv om bakgrunnen for oversettelsen. I motsetning til «de uskälige Djuren» manglet menneskene «en medfödd drift, at hela sig, då de blifvit skadade». Og «ju

• 8vo

Hagelin 1997, 196;
Andersen 1995, 50.

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1994

närmare et folk hinner högden af Politesse och vitterhet, ju mera föraktas den naturliga enfalden i lefnadssätt, mat, dryck och kläder, och ju konstigare och onaturligare blifva efven medlen och sättet at rätta de fel, som desse afsteg ifrån det naturliga til större myckenhet värka på kroppen». Om mennesket levde i pakt med naturen, ville det holde seg sunt. Men, ettersom «det nu icke är at förmoda, det den uplysta verlden skulle vilja förnedra sig», så behøvedes fremdeles leger, kirurger og apotekere.

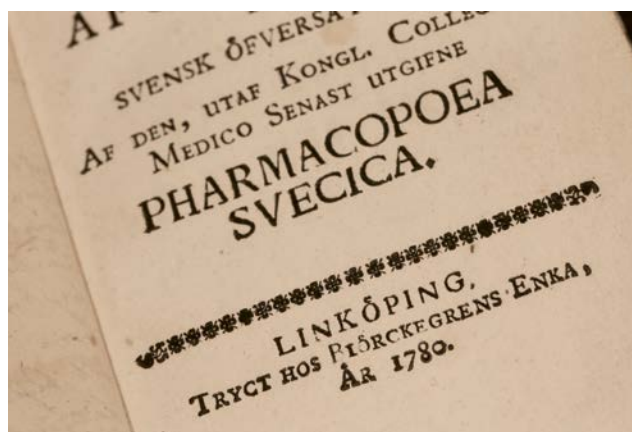
Behovet for en svensk oversettelse oppstod i første rekke fordi mange lærlinger begynte ved apotekene «i en alder, då de ännu icke hunnit göra sig väl bekante med den Latinska Grammatican, mycket mindre att rätt forstå det latinska språket, på hvilhet [sic] Kongl. Collegium Medicum utgifvit den Svenska Pharmacopœa». Rydbäck hadde ingen annen hensikt enn «at därmed tjena de Apotheker, som ligga innom det mig allernådigst anförtrödde District». Flere av dem hadde allerede skrevet av oversettelsen og tatt den i bruk, og derfor mente han «allmänheten kunna tjänas, då jag nu utgifver den samme från Trycket».

I 1778 hadde Sveriges apotekere gått sammen om å stifte Apotekarsocieteten for å verne om sine interesser. Av en eller annen grunn så de seg angrepet i Rydbäcks forord og klaget til Collegium medicum. Kollegiet undersøkte saken, fant at oversettelsen hadde mange svakheter og henvendte seg til kongen med krav om at utgivelsen ble stoppet. De delene av boken som allerede var ferdig skulle konfiskeres. Imidlertid kom det til en minnelig avtale mellom partene. Rydbäck overlot materien til Apotekarsocieteten mot en erstatning på 50 riksdaler samt løfte om ikke å gjenoppta trykkingen. I 1782 ble størstedelen av opplaget brent i påsyn av representanter fra Collegium medicum.

Eksemplaret i Andersen-samlingen er vedlagt flere dokumenter som kaster lys over dets historie. Dessuten er boken innbundet med flere tillegg i håndskriftsfaksimile. Først er det innsatt et blad med en innskrift av apoteker Pehr Christopher Schultzen (1736–1822) som redegjør for ødeleggelsen av opplaget. Dette bladet finnes visstnok i alle registrerte eksemplarer av boken. Bakerst er det bundet inn ti blad med en avskrift av Rydbäcks manuskript til den delen av boken som aldri ble trykt. Helt til slutt følger så, over fem sider, Schultzens kommentarer, som opprinnelig hadde ført til at utgivelsen ble stoppet. «Företalet», skriver han for eksempel, «är aldeles olämpligt». Det er «stötande mot Apotekerene och innehåller äfven en insinuation mot Collegium Medicum».

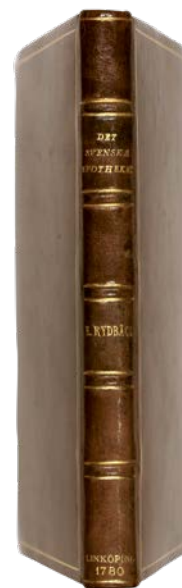
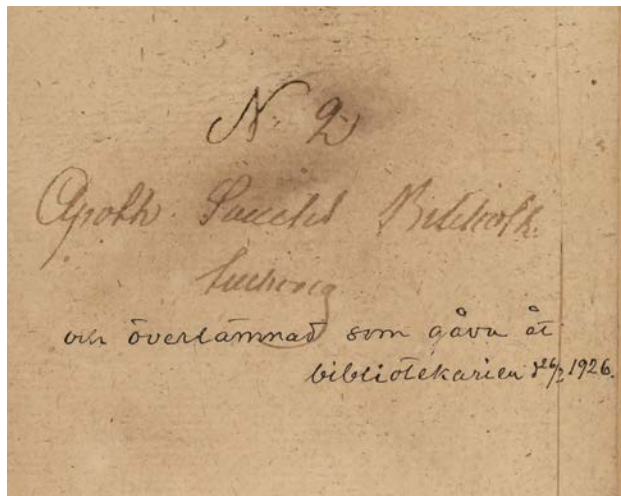
Blant de vedlagte dokumentene er en avskrift av et brev fra Arvid Blomqvist til «Herr Apotekare Gustaf Dahl» i Stockholm, som svar på en forspørsel om å overlate ham et eksemplar av *Det Svenska Apoteket*. Dette var dessverre ikke mulig, ettersom boken var «r. r. r.», *rarus rarissimus*, «och finnes ej i flera exemplar än de åtta som societeten har i sin ego, jämte 1 ex. som öfverlämnats till Farm[aceutiska]. institutet och ett som öfverlämnats till Svenska Läkarsällskapets bibliotek». En tidligere eier har også vedlagt en lapp som forteller at ytterligere ett eksemplar finnes i Lunds universitetsbibliotek.

I årene etter 1912 må enda noen eksemplarer være utskilt fra Apotekarsocietetens bibliotek. Andersen-samlingens eksemplar er ett av dem. Ifølge en tilskrift er boken «överlämnad som gåva åt bibliotekarien». Det stemmer overens med en vedlagt avskrift av societetens direksjonsprotokoll for 26. februar 1926. Ved dette møtet besluttet direksjonen nemlig «att såsom erkänsla för bibliotekariens arbete med ordnandet av societetens bibliotek till

honom överlämna ett exemplar av 'Det Svenska Apoteket', tryckt 1780, därav fyra exemplar finnes i societetens ägo». I 1912, da Gustaf Dahl ble nektet å kjøpe boken, fantes det åtte eksemplarer, men i 1926 altså bare tre, etter at bibliotekaren, apoteker Magnus Helmer (1862–1937) fikk sitt eksemplar i gave.

Det Svenska Apoteket er en enkel trykksak i lite oktavformat. Boken er trykt med antikva, en skrifttype som også var brukt til trykkingen av *Pharmacopoea svecica* (#58) i 1775. Valget av typer er sikkert ment å knytte oversettelsen til originalen. Andersen-samlingens eksemplar er innbundet i et moderne, men elegant helskinnbind, trolig utført av Gustaf Hedberg. På innsiden av forpermen er det klebet inn en samtidig håndskrevet etikett med teksten «N. 2» og «Apoth[ekare]. Societet[ens] Biblioth[ek]. tilhørig».

L[ARS]. LUTH

Swenska Apoteket

Ca. 1800. Manuskript

66

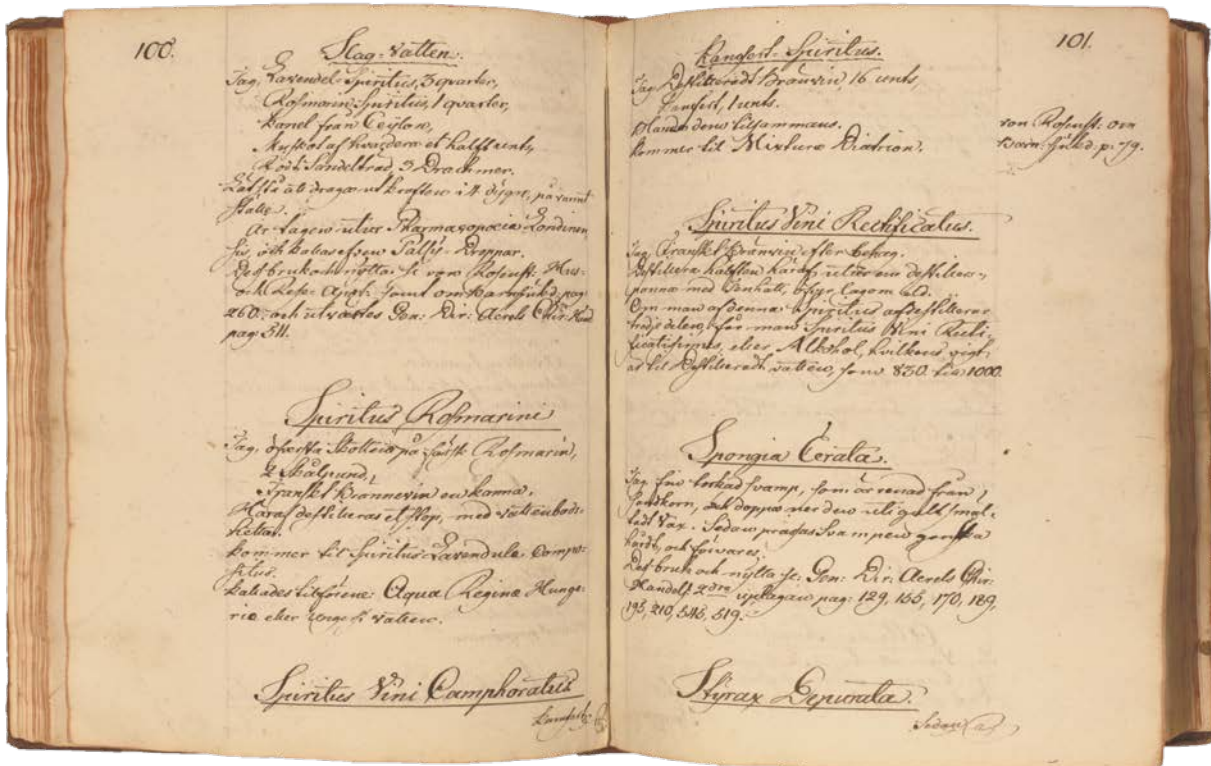
ERIC RYDBÄCKS ÖVERSETTELSE AV *Pharmacopoea svecica* (#58, 65) hadde vært i omløp som håndskrift allerede før oversetteren bestemte seg for å trykke den. Slike avskrifter synes ikke å ha vært helt uvanlige på denne tiden, i alle fall finnes en lignende håndskrevet oversettelse bevart i Andersen-samlingen. Manuskriptet er innbundet i et fint halvskinnbind, av en type man forbinder med slutten av 1700-tallet. Ryggfeltene er rikt utsmykket med små blomsterstempler i gull, og permene trukket i et rødbrunt, klistermarmorert papir. Midt på forpermen står initialene «ADG». De samme initialene går igjen i et rødt lakksegl og eiersignaturen «A. Dahlgren» på tittelbladet. Antagelig er det også han som har ført manuskriptet i pennen. Om Abraham Dahlgren (f. 1788) vet vi ikke mye. Han ble innskrevet ved universitetet i Uppsala i 1804, der han kan ha fulgt forelesninger i medisin, og senere etablerte han seg som «kryddkramhandlare» i Stockholm.

Boken skriver seg fra Dahlgrens studietid; den er tydelig en medisinstudents studiekompedium. Etter selve farmakopeen følger en avskrift av medisinaltaksten fra 1801 og av «Kongl: Collegij Medici Kungörelse Om Åtskilliga förändringar uti kongl. Medicinal Taxarne 1806». Det gir oss en ganske sikker datering. Men det er ikke Dahlgren selv som har oversatt farmakopeen. Boken er en avskrift av en oversettelse som sikkert har vært i omløp på denne tiden. Ifølge tittelbladet er den «öfversatt af Hr Doctor L. Luth». Dette skulle tyde på

• 4to

Andersen 1995, 51

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1994

at oversetteren var lege, men den mest nærliggende kandidaten er likevel apotekerens Lars Luth (1743–1803), som eide apoteket Lejonet i Gävle, ti mil nord for Uppsala. Oversettelsen bygger ifølge et notat på «Ph[armacopoea]: svec[ica]: Edit[io]: altera emendata. 1779», altså andreutgaven av den svenske farmakopeen (#58). Manuskriptet springer over «Materia Medica» og går rett på «Præparata et composita», eller «tilredde och sammansatte Medicamenter».

Til selve oversettelsen av den latinske farmakopeen er det føyet omfattende kommentarer og referanser. Boken redegjør i detalj for tillagningen av de forskjellige legemidlene, viser tilbake til førsteutgaven av farmakopeen der det var

	111	112
<i>Rub. juniperi</i>	1	
<i>ribis nigri</i>	1	
<i>Sambuci</i>	1	
<i>Rosa damascena, Flores</i>	1	
<i>rubra, Flores</i>	1	
<i>Roxmerinus, Summitates</i>	1	
<i>Sylvestris, Sol. cum florib.</i>	1	
<i>Rubia, Radix</i>	1	
<i>Rubus acetosus, Fructus recens conditus</i>	1	
<i>Ruta, Herba</i>	1	
<i>Semen</i>	1	
S		
<i>Sabacilla, Semen</i>	1	
<i>Sabina, Ramuli pulver</i>	1	
<i>Saccharum album pulver.</i>	1	
<i>Sagapenum</i>	1	
<i>Sal acetoselle pulver</i>	1	
<i>allevum boracis</i>	1	
<i>ammoniacum pulver</i>	1	
<i>Depurat. martiale</i>	1	
<i>benzois pulver.</i>	1	
<i>caitharicum anglicum</i>	1	
<i>commune pulver.</i>	1	
<i>cornu cerri pulver.</i>	1	
<i>lactis pulver.</i>	1	
	111	112
<i>Sol. martis pulver.</i>		1
<i>faturni</i>		1
<i>sedlicense pulver.</i>	1	
<i>succini pulver.</i>	1	
<i>Saleb, Radix pulver.</i>	1	
<i>Sedlicaria, Folia</i>	1	
<i>Salix, Cortex incif.</i>	1	
<i>Selvia, Folia</i>	1	
<i>Sambucus, Cortex inter.</i>	1	
<i>Flores</i>	1	
<i>Bacca</i>	1	
<i>Sanguis draconis</i>	1	
<i>Sant alum rubrum, Lignum ras.</i>	1	
<i>Sapo albus</i>	1	
<i>niger</i>	1	
<i>venetus</i>	1	
<i>Saponaria, Radix</i>	1	
<i>Solia</i>	1	
<i>Sasaparilla, Radix incif.</i>	1	
<i>Sassafras ligni rasura</i>	1	
<i>Radix lacif.</i>	1	
<i>Cortex</i>	1	
<i>Satureja, Herba</i>	1	
<i>Scammomium aegyptense</i>	1	
<i>Silla, Siccis siccis.</i>	1	
<i>pulver</i>	1	
<i>Serpinium, Herba</i>	1	
<i>Sorghana, Radix</i>	1	

gjort endringer, og gir omfattende litteraturreferanser. Forfatteren bak disse kommentarene viser til «Pharmacopoea Würtenbergica» (#52), «Doct: Stephani Blancardi Lexicon medicum», «Archiat: och Riddaren von Rosensteins Hus- och Rese-Apotek» (#69), «Gen: Dir: och Ridd: af Arel's Chir: hånd:», «Baron von Sviens Commentairer öfver Boerhaaves Aphorismer» og «Prof: Doct: Bergii Materia Medica» blant en rekke andre samtidige kilder.

Den kommenterte oversettelsen av *Pharmacopoea svecica* løper over 125 nummererte sider. Så begynner en ny paginering med «Annotationer in Pharm[acopoea]: svecica, som äro försvenskade» og «Tillökningar som höra til föreskrifna

Pharmacopoea svecica». Mellom disse tekstene finner vi et meget interessant blad. Luth – eller Dahlgren selv – forteller her utførlig om «Svenska Apoteket» (#65), en «öfversättning av den, utaf kongl: Collegio Medico senast utgifne Pharmacopoea svecica», «Linköping tryckt hos Björkegrens Enka. 1780. Utgifvit med företal af Prov[incial]: Medicus Doct: Erik Rydbäck, i 8vo, men endast Tryckt pag: 96. Slutas med Syrupus Papaveris; blef uppå Kongl: May:ts tilstånd indragen af Kongl. Collegio medico». Historien om Rydbäck og hans oversettelse har altså vært velkjent blant Uppsalas studenter. Dahlgren – eller Luth – gjengir også en av Rydbäcks oppskrifter, «Aqua abietis» eller «Granvatten». «Detta vatten», heter det i en fotnote hos Rydbäck, «finnes väl icke beskrifvit i det Latinska originalet; men införes dock här för dess allmänna bruk och nytta skull». Granvannet, som ifølge Schultzens kommentarer «visserligen icke står i Pharmacopeen», var også en av Apotekarsocietetens ankepunkter mot boken da den ble supprimert.

Mot slutten av manuskriptet har Dahlgren selv samlet noen «Recepter», som han åpenbart har ment var særlig viktige. De er «Doct: Westrings Fräss-Pulver 1794», «Ögonpulver af Doct: Westring», «För Rödsot och envis Diarré af D: West:» og til slutt «Beck Salva af Hoffler». Johan Peter Westring (1753–1833) var en svensk lege og naturforsker som hadde studert i Uppsala under Linné og i 1794 ble kongelig livlege. På siste blad følger en oversikt over «Chymiska och Alchymistiska Tecken», samt en kort liste med medisinpriser i 1802, 1804 og 1807. Den omfatter blant annet terpentin, bromolje, «Spanska flugor» og «I Stop Merc: Mixt: Rec: No: 12 eft: Darelii Sockn Apotek» (#71).

FRANTZ JOACHIM VON AKEN

Pharmacopea Oerebroensis

Örebro, 1792. Manuskript

67

I ANDERSEN-SAMLINGEN finner vi også et annet gammelt, svensk manuskript. Det er ingen oversettelse av *Pharmacopoea svecica* (#58), heller ikke et studentkompendium, men en privat komposisjonsbok skrevet av apotekeren Frantz Joachim von Aken (1738–1798). Det vitner om en viss selvsikkerhet at han har gitt dette personlige manuskriptet tittelen *Pharmacopea oerebroensis*, Örebrofarmakopeen. Frantz Joachim von Aken tilhørte et dynasti av lærde apotekere, som Kjell-Erik Andersen synes å ha vært særlig interessert i. Andersen-samlingen inneholder en rekke bøker med tilknytning til Aken-familiens medlemmer. Faren var Frantz Michael von Aken (1698–1760), som innvandret fra Tyskland og kjøpte apoteket Hjorten i Örebro i 1728. Han ble utnevnt først til kongelig hoffapoteker, siden hoffmedikus, og utgav flere skrifter, blant annet et *Hus- och Rese-Apotheque* (#68), som finnes i Andersen-samlingen. Også sønnen Franz Joachim von Aken var en produktiv forfatter. Han var fremfor alt opptatt av brannslukking og oppfant et kjemisk brannslukningsmiddel som høstet ham ære og berømmelse over hele verden. I Andersen-samlingen finnes, foruten hans håndskrevne *Pharmacopea oerebroensis*, også en *Kort Afhandling Om Det bästa Eldsläcknings sätt Med Därtil lämpad Brand-Redskap* (Stockholm, 1797).

Broren Johan Fredrik von Aken (1734–1809) kjøpte i 1763 Apoteket Kronan i Göteborg. Blant Andersen-samlingens klenodier er Kronans kredittbok, der

• 4to

Andersen 1995, 12

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1993

droger, instrumenter og annet utstyr er sirlig regnskapsført. Den pergamentsinnbundne protokollen i folioformat dekker ganske nøyaktig hele von Akens tid ved Kronan, fra han kjøpte apoteket i 1763 til 1808, året før han døde. Protokollen viser at Johan Fredrik von Aken har hatt kontakter i Amsterdam, Hamburg og hos Michel Clark i London, der broren en tid var ansatt. Han har handlet med apotekere over hele Sverige, ikke minst med Hjorten i Örebro, som på Frantz Joachim von Akens tid var et av landets fremste.

Etter noen år i lære hos faren og i Stockholm, reiste Frantz Joachim von Aken til England. Der arbeidet han ved flere apoteker før han i 1762 skrev seg inn som student i Oxford. Vel hjemme igjen drev han en periode Hjorten som provisor for moren, før han avla eksamen og selv kunne overta privilegiet. Han var en dyktig kjemiker, og ved siden av arbeidet med brannslukningsmidler viet han seg til pyroteknikk. I *Pharmacopea oerebroensis* møter vi ham som apoteker, ved resepturbordet. Oppskriftene er som regel gjengitt i kortfattet reseptform på latin, med utstrakt bruk av forkortelser og spesialtegn. Til enkelte av oppskriftene hører det detaljerte beskrivelser av tillagningen, og fra tid til annen oppbevaringen. «Aqua saturnina» skal for eksempel «conserveras uti en Butelje». Disse beskrivelsene er skrevet dels på svensk, dels på tysk.

Etter håndskriften å dømme er manuskriptet blitt til i flere omganger. De første 149 sidene er sammenhengende. Så følger blanke blader frem til side 181, der teksten begynner igjen, og helt til slutt følger et alfabetisk register. På to av sidene finner vi dessuten pennetegninger. Den ene viser et apparat til bruk ved tillagningen av «aqua fortis», salpetersyre, den andre forskjellige pyrotekniske innretninger, blant annet tre raketter. En «Luft Raquet med Stag» er umiddelbart gjenkjennelig som en fyrverkerirakett med styrepinne. Dette er spesielt interessant ettersom vi vet at von Aken skapte storslagne pyrotekniske oppvisninger til høytidelige begivenheter i byen. I Andersen-samlingen finner vi hans egenhendige tegninger. Manuskriptet kan etter hvert kanskje bidra til å kaste litt nytt lys over sin opphavsmann, både som apoteker og som fyrverkerikunstner.

Pharmacopea oerebroensis, på 225 sider pluss register, er innbundet i et samtidig bind av helpergament med rødsprengt snitt og delvis bevarte bindbånd i skinn. Boken er skjevlest og det er en stor rift i fremre fals. Det er uklart hvordan dette manuskriptet til slutt fant veien til Cappelens antikvariat, der Kjell-Erik Andersen kjøpte det, men det har ikke fulgt apoteket etter von Akens tid. Frantz Joachim von Aken døde i 1798. Den neste eieren vi kjenner til er en «Peter Hedenius», som har skrevet sitt navn på innsiden av forpermen. Dette må enten være Skara-boktrykkeren Peter Hedenius (1800–1872) eller sønnen Peter (Per) Hedenius (1828–1896), som var medisinere, professor i patologi og rektor ved universitetet i Uppsala. Siden synes manuskriptet å ha holdt seg i familien. Det gikk formodentlig i arv til sønnen Israel Hedenius (1868–1932), første livmedikus og overlege ved Sabbatsbergs sjukhus i Stockholm. Hans eldste sønn er formodentlig den «Dr. Per Hedenius» som har klebet inn et maskinskrevet bokeiermerke bakerst i bindet. Ved et eller annet tidspunkt er manuskriptet blitt registrert i *Svensk farmasihistorisk bibliografi* (SFB), dessverre uten opplysninger om hvor det den gang befant seg, og ved Örebro läns museum finnes i dag innrammede fotokopier av ti utvalgte sider, deriblant tittelbladet. Kopiene er kommet som gave fra Apoteket Hjorten i 1983, fra dets eget lille apotekmuseum.

Denne typen personlige, håndskrevne komposisjonsbøker finnes det flere av i Andersen-samlingen, men det kan være nok å trekke frem to av dem. Den ene har tilhørt Hedewall Ording Lieungh (1828–1893) i 1846, etter en etikett å dømme kjøpt ferdig innbundet som skrivebok hos «J. Melgaard i Skien». Lieungh hadde få år tidligere stått til konfirmasjon i samme kull som Henrik Ibsen, og var en av dikterens nærmeste ungdomsvenner. Det er påfallende at begge, hver på sin kant, kom i apotekertlære – Ibsen i Skien, Lieungh på Hønefoss. Den andre er noe yngre. Den er skrevet av Margit Holvik (f. 1891), en av Norges første kvinnelige apotekere.

Socken-Apothek. Stockholm, 1771

OPPLYSNINGSTIDENS
POPULÆRMEDISINSKE
LEGEBØKER

XI. Balsamus Cephalico-
Stomachico - Nervinus.

eller

Haupt- Magen- und Glie-
der = Balsam.

Silredelsen.

Thet förfärdigas af utpräsat Muskott-
olja och destillerade Oljor, och
kommer öfverens med Slag-Balsamen,
som är tillagad, utan Moscus och Ambra.

Swad thes Kraft och Nytto wid
kommer, hafwer jag intet besymmerligt
at påminna wid thet, som Herr Doctor
Richter på thet 771. och följande
Bladen om thes Nytto
anteknadt.

Mus

FRANTZ MICHAEL VON AKEN

*Hus- och Rese-Apotheque,
Huru Man sin hälsa rätt skjöta*

Skara: Herman Arnold Möller, 1746

68

FARMAKOPEENE VAR IKKE legebøker, men vitenskapelige rettleddninger for apotekere og leger. I England ble den offisielle London-farmakopeen på 1600-tallet lagt til grunn for kommenterte oversettelser ment som legebøker, men i Norden fikk denne tradisjonen aldri fotfeste. Her forble de gamle legebøkene fra renessansen dominerende helt opp i moderne tid. Med opplysningstidens brennende interesse for reform og folkeopplysning fulgte derfor et ønske om nye og tidsmessige legebøker. Hans Strøm i Volda var, som vi har sett (#17), en av dem som tok til orde for nye medisinske rettleddninger for almuen, så den ikke «af Mangel paa gode Lægebøger blive hængende ved en Smith og Aalborg, som de kun be- drages af, og ofte ey ret forstaae». I Spydeberg ønsket presten J. N. Wilse seg «en liden trykt Læge-Bog» med «Bestridelser af de almindeligste Vildfarelser og Overtro». På 1700-tallet oppstod det en ny legebokstradisjon som ledd i tidens folkeopplysningsprosjekt. Disse bøkene skulle erstatte Henrik Smiths (#6), Arvid Månssons (#8) og Niels Mikkelsens Aalborgs (#16) utbredte, men foreldede og vanskelige bøker med moderne og lett tilgjengelig kunnskap.

Frantz Michael von Aken (1698–1760) har vi alt truffet som eier av Apoteket Hjorten i Örebro, hoffapoteker og kongelig livmedikus. Hans litterære

• 8vo

Hagelin 1997, 170;
Andersen 1995, 11

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1994

hovedverk var *Hus- och Rese-Apotheque* fra 1746. von Aken var selv en autoritet i spørsmål om farmasi og kjemi, men ytterligere, nesten offisiell tyngde fikk boken ved en anbefaling av Evald Ribe, præsens i Collegium medicum, som utgav farmakopeen. Selve anbefalingen er gjengitt som et *imprimatur* på baksiden av tittelbladet, en plassering som antydte offisiell autoritet. Ribe fant bokens råd «wäl wärd at til Trycket befordras, hwaraf förmodeligen

månge, tå the med forsigtighet them weta at bruka, i synnerhet på lands bygden, theraf god nytta hafwa kunna». von Akens husapotek innvarsler en ny og moderne type legebøker for legfolk, skrevet av tidens fremste medisinske autoriteter og utgitt som folkeopplysningsskrifter, ofte på statlig initiativ. De var, som von Akens bok, husapoteker i overført forstand, altså legebøker for hjemmet.

I forordet forteller von Aken selv om boken og hvorfor han mente den var nødvendig. «Thet är bekant», begynner han, «at goda och vprich-tiga medicamenter, hwilka, med en förfaren Medici consultation, tilredde, approberade och brukade äro, menniskjorna wid swåra och allehanda tilstötande kropsens sjukdomar och passioner stor nytta tilföra». Forutsetningen var imidlertid at de ble brukt «i råtten tyd, til rätt Dosin och hållen Diæt på sådanne Subjecta, hos hwilka slike hjelpe-medel sig skicka och tarfwa, applicerade warda». Uerfarne leger, «landlöpare och thylike» kunne volde stor skade om de «liten eller ingen insickt och begrep hafwa om medicamenternas egenskaper», eller om de ikke tok hensyn til «menniskjornas skiljachtighet, til complexion och lefnads art».

Selve boken er inndelt i seks kapitler. Det første tar for seg 40 «säkra och bekante hus-medicamenter, til theras rätta effect, nytta och bruk», «them til tjenst och beqwemlighet, som landet bebo». Så følger kapitler om «dietiska Sundhets-Regler», om nærings- og nytelsesmidler som kaffe, te, sjokolade og spiritus, om hvordan «en Sjuk kan sin egen Läkare vara», og om barnesykdommer som «Koppor och Mäslingar». Til slutt følger et tillegg med veterinærmedisinske råd, samt «om Ohyras borttskaffande utur Husen och Skogen, samt theras dödande». Utryddelsen av rovfugler var en av von Akens særlige interesser, og denne teksten, som blant annet beskriver ulvegraver og fangst av hauker, ugler og ørner, ble utgitt separat året etter som *Hus- och Land-Apotheque*.

Likevel er det bokens andre kapitittel som er mest interessant. Her har von Aken nemlig innlemmet et opptrykk av en avhandling om *The Halliska Läke-domars Tilredelse*, opprinnelig fra 1739, men oversatt fra latin av Lars Baelter og utgitt i Stockholm i 1744. Forfatteren var den berømte svenske legen Nils Rosén, senere adlet von Rosenstein. Allerede tyve år tidligere, forteller han, «begynte man uti många städer i vårt Fädernesland ifrån Tyskland at införa the så kallade Halliska Hus- och Rese-Apotheken», altså ferdig utstyrte medisinkister levert fra Franckesche Stiftung i Halle. Stiftelsen var en veldedig mønsterinstitusjon, et enormt kompleks av reformorienterte pedagogiske og sosiale institusjoner i pietismens og opplysningens ånd. Her fantes skoler, boktrykkeri, apotek, sykehus, fattighus og barnehjem, og her utviklet legene Christian Friedrich Richter og Friedrich Hoffmann sine berømte medikamenter.

Importen av disse legemidlene førte til økonomisk bekymring i merkantiltistisk orienterte stater som Danmark og Sverige. I København solgte apoteker August Günther ved Løveapoteket (#89) et eget «Huus- Reyse- og Felt-Apothech, bestaaende af de hidindtil bekiendte Halliske Medicamenter», ledsaget av en trykt *Kort underretning* (København, u. å.), «altsammen i en liden dertil apteret Kiste vel forvaret». Günthers veiledning finnes i to eksemplarer i Andersen-samlingen. At disse legemidlenes «ægte Tilberedelse endnu skulle være en Hemmelighed, som Waisenhuset i Halle alleene skulle have sig forbeholden, skal formodentlig ingen kunde troe, som oprigtig og upartisk vil prøve mine Medicamenter», skriver han. Roséns avhandling, slik von Aken gjengir den, er et tilsvarende forsøk på å motarbeide importen av «Halliska Läkedomar» til Sverige. Rikets fremste leger hadde «satt sig emot thetta mißbruket» fordi det «i våra Apotheqve finnas så hälsosamma hjelpemedel, som, enär the rätt och tilböriligen brukas, om icke just öfwerträffa, doch åtminstone äro til theras werkan jemngoda med the Halliska». Rosén, som selv hadde studert under Hoffmann i Halle, anerkjente disse medisinenes verdi, men var kritisk til import av legemidler som like godt kunne lages i Sverige. Det er slike alternative legemidler han presenterer i avhandlingen.

NILS ROSÉN VON ROSENSTEIN

*Hus- och Rese-Apotheque,
På Hennes Kongl. Maj:ts Nådigste
Befallning Uppsatt
Stockholm: Carl Gottlieb Ulf, 1765*

69

FORFATTEREN BAK VON Akens kapittel om «halliska läkedomar», Nils Rosén von Rosenstein (1706–1773), er representert også ved en annen bok i Andersen-samlingen: et *Hus- och Rese-Apotheque* fra 1765. von Rosenstein studerte først i Lund og deretter ved en rekke universiteter på kontinentet. Tilbake i Sverige underviste han i anatomi og botanikk i Uppsala, ved siden av Carl von Linné, og ble adlet i 1762. På grunn av sitt populære verk om barnesykdommer – det utkom i til sammen 26 utgaver på ti forskjellige språk – regnes han blant den moderne pediatriens grunnleggere. Spørsmål om pediatri hadde stor nasjonaløkonomisk betydning, den høye spedbarnsdødeligheten tatt i betraktning, men det samme gjaldt folkehelsen i alminnelighet. Staten ønsket seg friske og arbeidsføre innbyggere. *Hus- och Rese-Apotheque* skrev von Rosenstein, som tittelbladet forteller, på oppdrag fra dronningen. Utgivelsen ble initiert fra høyeste hold, forankret i statlig politikk, og som kongelig livmedikus var von Rosenstein opplagt riktig mann for oppgaven.

I motsetning til mange andre legebøker henvender denne boken seg ikke direkte til almuen. Legemidlene den anbefaler forutsatte både pengepung og til-

• 8vo

Hagelin 1997, 186;
Andersen 1995, 14

Cappelen's antikvariat,
Oslo, 1992

gang til apotek. Hensikten var likevel den samme: von Rosenstein ønsket å utbre kunnskap om gode legemidler for å motarbeide innflytelsen fra kvakksalvere og foreldet litteratur. Som i en farmakopé er innholdet ordnet etter legemidlene selv, ikke etter sykdommer eller symptomer, men registeret gjorde boken enkel å bruke.

von Rosenstein beskriver et stort antall legemidler; han forteller hvilke sykdommer de kunne brukes mot, hvordan de skal doseres og tilberedes. Flere av legemidlene har navn etter kjente leger, som «Hoffmans Hwita droppar», oppkalt etter forfatterens lærer i Halle. Boken fikk stor utbredelse og utkom i en rekke opplag, ikke minst i Danmark og Tyskland. Den har også vært kjent i Norge, i den danske oversettelsen. For eksempel dukker boken opp i skiftemateriale fra Sunnmøre tidlig på 1800-tallet, i likhet med Henrik Smith (#6), Niels Mikkelsen Aalborg (#16), Simon Paulli (#37) og andre lignende bøker. Andersen-samlingen inneholder også andre spor etter den. Blant annet er den en viktig kilde i Abraham Dahlgrens håndskrevne studiekompedium, *Svenska Apoteket* (#66).

von Rosensteins *Hus- och Rese-Apotheque* er en liten oktav på 112 sider. Selv om den er en enkel trykksak, er rokokkoens formspråk tydelig både i tresnittvignettene og det vakkert kobberstukne tittelbladet. Tittelvignetten viser et reisefølge i hestevogn. De reisende passerer gjennom et svensk landskap, der grantrær og rokokko-ornamenter glir over i hverandre i billedkanten. To slanger kryper frem fra sitt skjulested bak en sten, som symbol på farene og sykdommene som truer reisefølget. Andersen-samlingens eksemplar er innbundet i et enkelt halvbind med sprengt overtrekkspapir. To tidligere eiere gir seg til kjenne ved sine navnetrekk: «S. Söderdahl» og «B. Lindroth».

PETER VON HEIDENSTAM

*Beskrifning af Kongl. Reise-Apotheket Fämte en
kort underwisning huru de Sjukdommar, som wanli-
gast påkomma resande, igenkiännas och botas*

Stockholm: Kongl. Finska Boktryckeriet, 1766

70

VED FØRSTE ØYEKAST fremstår denne sjeldne, lille boken som en slags for-
tegnelse over det kongelige reiseapoteket. I virkeligheten er den en hel legebok.
Forfatteren er legen Peter Petersen (1708–1783), adlet von Heidenstam. Han var
født i Heide i Ditmarsken og studerte i Kiel og København før han fikk doktor-
graden i Frankfurt an der Oder. I 1737 ble han livmedikus hos Adolf Fredrik av
Holstein, og fulgte ham da han ble kallet til Sverige som tronfølger. Her ble von
Heidenstam også livlege for kronprinsens sønn Gustav, den senere Gustav 3. Han
fulgte Adolf Fredrik på hans kroningsferd og siden på reiser til Finland og rikets
andre provinser. Det var han som innrettet det kongelige reiseapoteket, utgangs-
punktet for denne boken, slik den ble utgitt på kongelig befaling i 1766.

Forbindelsen til kongehuset gav von Heidenstams bok autoritet. For-
fatteren var kongehusets lege, og legeboken var skrevet på kongelig befaling.
Boken er dessuten dedisert til de kongelige, til kronprins Gustav, og til hans
hustru Sophia Magdalena av Danmark. Legemidlene boken beskriver var gjen-
nom mange år brukt av kongehusets medlemmer, og en sterkere anbefaling kunne
man neppe be om.

• 8vo

Hagelin 1997, 188;
Andersen 1995, 13

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1992;
Bruun-Rasmussen,
København, 2000

Peter von Heidenstam:
*Beschreibung der Königlichen
Reise-Apotheque Nebst eier
kurzen Anweisung wie die Krank-
heiten, welche denen reisenden
gewöhnlich zustossen, erkannt
und gehoben werden.*
Lübeck: Christian Gottfried
Donatius, 1769. 8vo

Reiseapoteket er en liten trykksak på 104 sider, men beskriver en rekke sykdommer «af hwilka Resande ofta äro beswärade, ja stundom sättas i Lifsfara», samt de beste legemidlene mot dem. «Hwar upmärksam Läsare får weta deras Ingredientier, tilrednings-sätt, förnämsta egenskaper, Nyttä, Dosis, Bruk, och de allmänna Cauteler, som vid deras användande böra i akt tagas». Slike forbehold er et gjennomgående trekk ved opplysningstidens populærmedisinske skrifter. Det mest interessante, fra et historisk perspektiv, er forordet, der forfatteren vurderer legebøkernes begrensinger og verdi.

Legeboken var, ifølge von Heidenstam, en problematisk genre. Selv moderne legebøker var nødvendigvis «intet annat, än korta, i sina delar ofta illa sammanhängande, utdrag af konsten, genom hwilka en Läkare äfwen så litet skapas, som en Episk Poet, af et dylikt utdrag af Homeri Jliade». Da sa det seg selv at de gamle legebøkene, som «innehålla en oändelig myckenhet af Läkemedel, men af Sjukdomar endast widröra namnen, och emot dessa namn förordna sina medel», var verdiløse. Legekunsten var ikke så enkel at man uten videre kunne anføre bestemte midler mot bestemte sykdommer. Sykdomsbildet kunne være sammensatt, og det var ofte vanskelig å stille en diagnose. Man måtte ta hensyn til sykdommens forløp, og til «hwar och en siuks särskilda kroppsbeskaffenhet». Likevel var det, skriver von Heidenstam, «långt säkrare» å rådføre seg med gode legebøker, enn å «taga sin tilflykt til våra dierfwa Medicastrar».

von Heidenstams bok var skrevet til opplysning, og til praktisk bruk i nødsfall, men enhver ble anbefalt å forhøre seg med «en skickelig Läkare». Dyktige leger, forsikrer han, finnes «uti alla Städer och Provincer af Riket», utdannet under lærere som Rosén von Rosenstein, Linné, Bergius og andre. Kun legen var i stand til å avgjøre «huru deßa medel i hwart och et Stadium af siukdomen böra brukas i anseende til den siukas ålder, Kiön, Temperament, Jdiosyncrasie, Lefnads-sätt, års-tiden m. m. i hwilken Dosis, Form, och ordning de böra gifwas, och hurudant den siukas förhållande bör wara i Diæten; til befrämjande af deras goda wärkan». Legekunsten var et for stort kunnskapsfelt til at den uten videre kunne formidles

Nihil est arte medica certius esse, quam dul-
cerium. Celsus.

male medicus habet, cum nervinum
male sese habet.

Bestrifning

af

Kongl.

Rese=APOTHEQUET

Jämte en kort undervisning huru de
Sjukdommar, som vanligast påkomma
resande, igentäcknas och
botas.

På

Hans Kongl. Maj:ts
Nådigste Befallning.

Upsatt

af

Doct. PETER PETERSEN.

Kongl. Archiater.

~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~

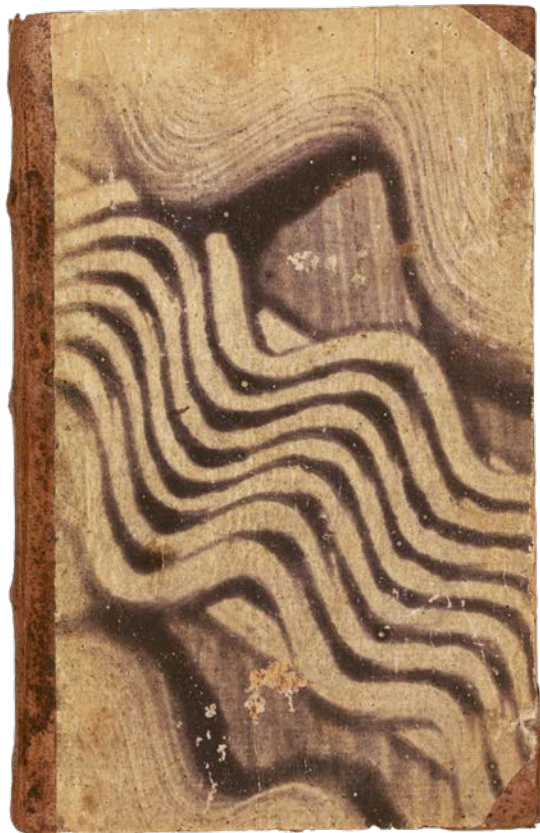
SEDERHOLM,

Tryckt uti Kongl. Fiska Bocktryckeriet,

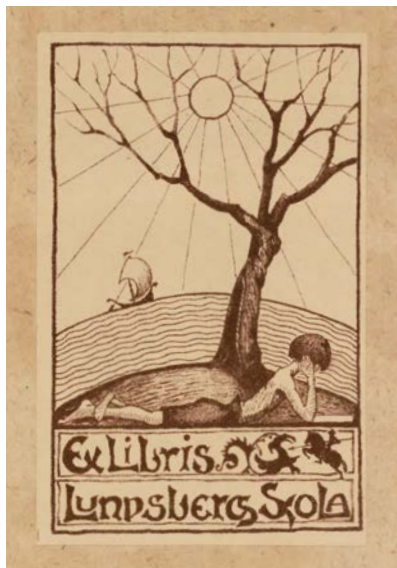
Af 1766.

Mullorum Medicorum confusa doctrina, qui parum
docti et multum sedali multo ofitiosissima
accidit. Seneca.

Descunt per viculis nostris, et per experimenta
mortes agunt plurimi.

til hvem som helst i bokform og legebøkene var i beste fall bare supplementer, ikke erstatninger for legehjelp. Vellykket behandling var som regel avhengig av legens vurderingsevne, og den kunne ingen bok formidle. Den var resultatet av systematiske studier og praktisk erfaring.

I Andersen-samlingen finnes både den svenske originalen fra 1760 og en tysk utgave, utgitt i Lübeck ni år senere. Forfatteren var selv tyskfødt og skrev opprinnelig boken på sitt morsmål. Det var sønnen, J. C. von Heidenstam, som oversatte den til svensk for utgivelse. Sånn sett er det den senere, tyske utgaven som gjengir forfatterens opprinnelige tekst, men nå altså utgitt for et tysk publikum.

Den tyske utgaven er heftet ubeskåret i et samtidig omslag av marmorert papir. Den svenske utgaven er innbundet i et enkelt halvskinnbind med et bølgemønstret overtrekkspapir i fiolett klistermarmor. I forsatsen finner vi tre bokeiermerker. To av dem stammer fra kostskolen Lundsberg i Värmland, som ble etablert i 1896. Det ene er et donasjonsekslibris som forteller at boken i sin tid inngikk i en gave til skolen «ur Alkvetterns bibliotek». Herregården Alkvettern tilhørte fra 1768 den vitenskapelig interesserte riksdagsmannen og brukseieren Emanuel af Geijerstam (1730–1788). Det tredje bokeiermerket, et heraldisk ekslibrismerke i kobberstikk, bærer hans navn. Geijerstam er trolig, som arbeidsgiver og overhode for en stor husholdning, en god representant for det publikum Peter von Heidenstam så for seg. Boken kunne komme hans ansatte og underordnede til gode.

JOHAN ANDERS DARELIUS

Socken-Apothek Och någre Hus-Curer

Stockholm: Nyström och Stolpe, 1760

71

VON AKENS, VON ROSENSTEINS og von Heidenstams legebøker inngår alle overordnet sett i opplysningstidens store folkeopplysningsprosjekt. Forfatterne tilhørte stort sett samme miljø, og bøkene er skrevet for å utbre kunnskap om forsvarlig bruk av legemidler til et bredere publikum. von Rosensteins (#69) og von Heidenstams (#70) bøker er til og med utgitt på kongelig befaling, som uttrykk for den svenske statens økende interesse for spørsmål om folkehelse. Darelius' *Socken-Apothek* inngår derimot som ledd i et helt konkret, offentlig initiativ for å bygge ut helsevesenet på landet. Dersom man i hvert sogn innrettet seg etter retningslinjene i denne boken, kunne det skapes et landsdekkende nettverk av sogneapoteker, der befolkningen selv i rikets mest avsidesliggende områder kunne få tilgang til legemidler. Sogneapotekene utgjør på mange måter en interessant parallell til sognebibliotekene, som opplysningsvennlige embedsmenn ivret for å opprette på samme tid. Her kunne befolkningen på samme måte få tilgang til kunnskap.

Som bok er Darelius' *Socken-Apothek* bredt dokumentert i Andersen-samlingen. Vi finner et eksemplar av førsteutgaven fra 1760 innbundet i et enkelt halvskinnbind med sprenget overtrekkspapir. Vi finner to eksemplarer av andreutgaven fra 1771, det ene uten bind, det andre innbundet i et enkelt, moderne halvbind. I tillegg finner vi boken oversatt til dansk av C. E. Mangor og utgitt i København i 1767. Den ble fulgt av en rekke senere opplag, som også alle finnes i Andersen-

• 8vo

Andersen 1995, 10

Damms antikvariat, Oslo, 1992;

Damms antikvariat, Oslo, 1995;

Cappelens antikvariat,

Oslo, 1994

Johan Anders Darelius:
*Socken-Apothek Och någre
Hus-Curer. Andra Uplagan
något förbättrad.*

Stockholm: Carl Stolpe, 1771. 8vo

Tredje Capitlet.

Läkare = Frågor,

Som böra kunna besvaras, i synnerhet, när läkaren är frånvarande och ej sielf har tillfälle, at någon gång få se den siuka under dess sjukdom.

Man behöfwer ej göra den siuka alla desse frågor, så framt man något känner den samma, och gifwer någon aktning på honom; icke eller är nödigt at uppräknas alla frågorne för läkaren, utan allenast skrifa, at den siuke svarade; til exempel ja! til frågorne 14, 32 och 35, med mera. De frågor som ej kunna besvaras med ja och nej, såsom 45, delas altid i flere. Några måste besvaras af anhöriga, såsom: 59 och 60 och så vidare. Man skonar den siuke från frågor, så mycket möjligt är, om han är matt och har hetlig sjukdom. Hvad man ser, känner och hörer, behöfs ej frågas.

1. Huru gammal är den siuka?
2. När begyntes sjukdomen?
3. Har den haft någon sjukdom förr?

Man får snarast igen den sjukdom, man är fallen före.

4. Är den wan wid medikamenter?
5. Hvilka äro brukade?

Det som bekommit wäl eller illa är nödigt at weta.

5. Huru

samlingen (#72). Ikke minst var Darelius, som vi har sett, en kilde i Abraham Dahlgrens håndskrevne kompendium (#66). Johan Anders Darelius (1718–1780), eller af Darelli, som han ble adlet i 1770, studerte i Uppsala med tanke på å bli prest. Her fattet von Rosenstein interesse for ham og overtalte ham til å velge medisinstudiet. I 1750 slo Darelius seg ned som praktiserende lege i Stockholm, i 1755 ble han medlem av Collegium medicum og i 1758 overlege ved Serafimerlasarettet i Stockholm.

Bakgrunnen for ordningen med sogneapoteker lå i lokale forhold. En prest i Värmland hadde klaget over at «folket i deß församling af wanskiötsel årligen til stort antal afgått; at det wore omöjeligt för socknens aflägsenhet och fattigdom skull, at kunna bispringa dem med läkare-råd och botemedel». Til alt hell hadde denne presten en klokker, som «kunde åderlåta, något läsa och skrifwa, samt använda några husmedel i wißa siukdomar». Collegium medicum besluttet derfor, «såsom til et försök» å sette ham i lære hos Darelius ved Serafimerlasarettet. Klokkerens egne notater dannet utgangspunkt for boken, som ble utgitt av kollegiet, og som knytter seg direkte til dets kampanje for å etablere sogneapoteker. Ingen ble pålagt å opprette sogneapoteker, men kollegiet bestemte «att varje kyrka måtte inlösa ett exemplar av samma bok».

Planen for apotekene ble lagt på enkleste og mest overkommelige vis og boken «inrättat efter enfaldigas begrep, gemena mans torftighet, och det som lättast kan skaffas, kortast kan sägas och snarast wärkställas». Sogneapotekene var tenkt som medisinforråd under tilsyn av den lokale klokkeren. Kostnadene til opprettelse ble beregnet til «hundrade daler kopparmynt». Pengene skulle utredes av kirkens midler, men siden nedbetales av inntektene fra legemiddelsalget. Darelius redegjør for alt man må vite for å innrette og drive et sogneapotek. Første kapittel inneholder en kortfattet oversikt over det som må anskaffes av utstyr og lagervarer. Andre kapittel er en liten farmakologisk innføring, mens tredje kapittel tar for seg diagnostiske spørsmål: «Kräks den och har durchlopp tillika?» «Blöder den siuka mycket ur näsan?» «Har den siuka swårt wid at släppa watten?» Fjerde kapittel er

en liten sykdomslære, med sykdommenes «skiljeteckn och botemedel uti», og i siste kapittel finner vi «recepter, som torde kunna nyttjas af dem, som hafwa tilgång på stads-apothek och ej på läkare».

Det ble opprettet en lang rekke sogneapoteker i Sverige. Ordningen ble videreført inn på 1800-tallet og endelig lovregulert i 1813, da myndighetene minnet om at «det vore av stor vigt och nytta, att hvarje Församling, för innevånarnes gemensamma behof, inköpte ett Socken-Apothek». Særlig viktig synes saken å ha vært for å motvirke «smittosamma sjukdomars och farsoters utbredande». Som følge av denne reguleringen ble det utgitt en ny veiledning. I 1816 utkom Magnus Martin Pontins *Anvisning till Valet af Läkemedel för almänna Sjukvården, till innrättande af Socken-Apothek*. Både denne førsteutgaven og andreutgaven fra 1825 finnes i Andersen-samlingen. Sistnevnte har i 1843 tilhørt adelsdamen Ingeborg Bonde på slottet Ericsberg ved Katrineholm. Det siste av sogneapotekene skal være nedlagt i 1866, men en rekke av dem gav etter hvert opphav til virkelige apoteker og filialapoteker. For å verne om apotekprivilegiene skulle sogneapotekene ikke drives av fagfolk. Likevel ble driften ofte overlatt til farmasistudenter, og man kjenner flere eksempler på at disse studentene etter avlagt eksamen fikk privilegium til å utvide virksomheten.

Det mest interessante av Andersen-samlingens eksemplarer er et interfoliert eksemplar av andreutgaven fra 1771. På de blanke bladene mellom de trykte sidene er det ført inn en mengde oppskrifter og notiser for hånd. Etter den trykte teksten følger et helt lite manuskript, et håndskrevet «Consept til Fältapotek med sparsam bekostnad men god wärkan», med oppskrifter på 28 forskjellige kurer. Forfatteren er dessverre anonym. Etter feltapoteket følger avskrifter om medisinske og landøkonomiske emner. Bokens eier har interessert seg for «Brödberedning utan jäst», for «att förbättra Fruktträd med icke god och välsmakande frukt», for «den japaniska Ek-silkesmasken», for «att hastigt och väl göda Svin» og mye annet. På fribladet er det festet en kobberstukket medisinetikett med teksten «Kongl. Acad: Apotheket i Upsala».

[JOHAN ANDERS DARELIUS]

Et Land-Apothek, til Danske Landmænds Nytte.

72

Oversat af C. E. Mangor

Kiøbenhavn: Job. Fr. Heineck og Faber, 1767

C. E. Mangor: *Et Land-Apothek, til danske Landmænds Nytte. Andet og formeerede Oplag.*
København: Faber og Nitschkes Forlag, 1791. 8vo

C. E. Mangor: *Land-Apothek, til danske og norske Landmænds Nytte. Tredie Oplag, med mange Tillæg og Forbedringer udgivet af J. C. Tode.*
København: J. H. Scubothe, 1803. 8vo

C. E. Mangor: *Land-Apothek, til Landmænds Nytte. Fjerde gjennemseete Oplag.*
København: J. H. Scubothe, 1826. 8vo

I DANMARK FIKK Darelius' *Socken-Apothek* et langt liv i oversettelse. Fra utgave til utgave fjernet boken seg stadig lenger fra utgangspunktet. Den ble omarbeidet, fikk nye tillegg og ble stadig mer dansk. Christian Elovius Mangor (1739–1801), som oversatte boken, hadde tidligere vært ansatt ved radesykehuset i Christiansand. Da sykehuset ble nedlagt, ble Mangor landfysikus i Viborg, og det er på denne tiden han oversatte Darelius' bok til dansk. I 1783 ble han stadsfysikus i København og medlem av Collegium medicum. Mangor var særlig interessert i norske forhold og skal ha mye av æren for at det under hans tid i kollegiet ble opprettet flere sykhuse, legestillinger og apoteker i Norge. Han ivret utrettelig for forbedringer i helsevesenet og fremstår som en typisk representant for opplysningstidens sosiale og vitenskapelige reformatorer.

• 8vo

BD I, 801

Herman H. J. Lynge & Søn,
København, 2000;
Cappelens antikvariat,
Oslo, 1993;
Privat, Rakkestad 1999;
Privat, Moss, 1998

Hvert år omkom «et stort Antal Mennesker paa Landet, som ved tidig og fornuftig Hielp ofte kunne ræddes», skriver Mangor i forordet. Verst var det i Norge, «hvor de ofte har 20 Miile og mere til Lægens Opholdssted». Her kunne «de Syge ofte døe førend Lægen kommer». Noen ganger «tør vel Lægens Reise være umuelig, deels for Veiens og Veirets Skyld, deels formdelst een anden Syg, da et Stift af mange Miiles Omkreds kuns har een, to eller høit tre Læger, ja heele Norge, et saa vidtløftig Land, neppe 10 retskafne Læger». Løsningen, mente Mangor, var å utstyre «Landboerne» med et «Huus-Apothek og en god Anviisning til at bruge det». Riktignok fantes mange steder «saa kaldte Halliske Apotheker», men de var dyre og utilstrekkelige. Samtidig var de fleste av almuens betrodde legebøker, slike som Smith og Aalborg, «ufuldkomne, uforstaaelige, ja jeg tør sige nogle af dem skadelige». Mangor oversatte Darelius' *Socken-Apothek* for å «afhielp den store Mangel, som trykker Landmanden i Henseende til Lægedom, og fornemmelig i Norge».

I Sverige var Darelius' bok (#71) opprinnelig utgitt i forbindelse med et statlig initiativ for å opprette et landsdekkende nettverk av lokale sogneapoteker. Noe slikt kom aldri istand i Danmark eller Norge, men boken fikk stor utbredelse som legebok i en tid da Smiths (#6) og Aalborgs (#16) gamle skrifter ellers dominerte. Det er tydelig at Mangor selv ønsket å overføre ordningen med sogneapotekene til dansk og norsk grunn. Førsteutgaven av oversettelsen er dedisert til statsmannen og godseieren Johan Hartvig Ernst Bernstorff, og Mangor håpet nok at han ville gjøre seg til talsmann for saken. I Danmark måtte opprettelsen av sogneapoteker likevel overlates til private. Mangors tanke var «at samme blev sat i Verk her i vore Lande, om ikke i hver Sogn i Dannemark, saa paa hver Herremands Gods, naar det var stort, eller i hvert Amt naar det var lidet». I Norge mente han derimot det ville være best om «det skede i hver Sogn, fornemmelig hvor Sognene ere nogle Miles Længde». Boken overløt han til «de Herremænd eller andre paa Landet, som have Lyst at tiene den Fattige Syge».

I Norge tok opplysningspresten Jacob Nicolai Wilse i Spydeberg til orde for en ordning «overeensstemmende med Darelii i Sverrig». Han beskriver be-

C. E. Mangors
Dr. Med. og kongelig Stadsphysici

Land = Apothek,

til

Landmænds Nytte.

Med de det tredie Dplag tilføiede Tillæg og For-
bedringer af

Professor Dr. Med. Joh. Elem. Lode.

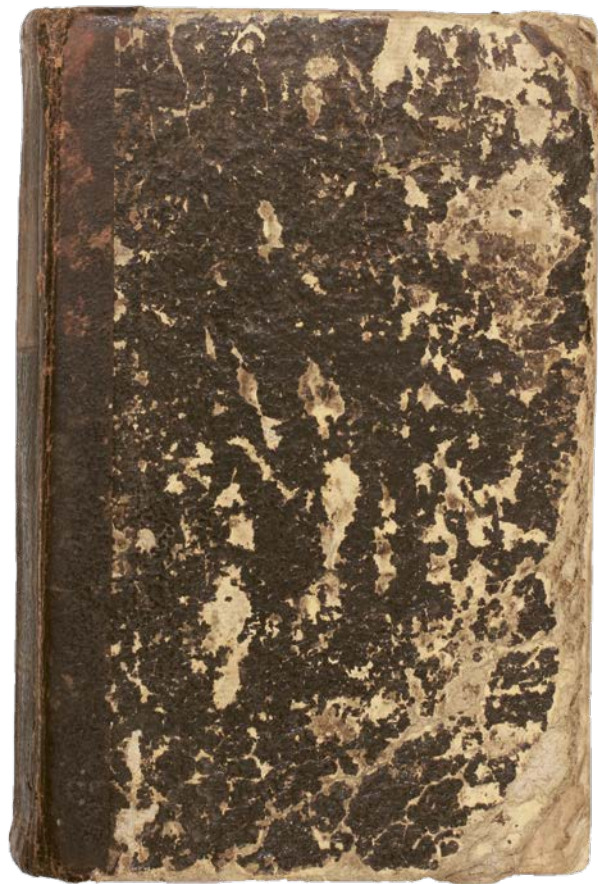

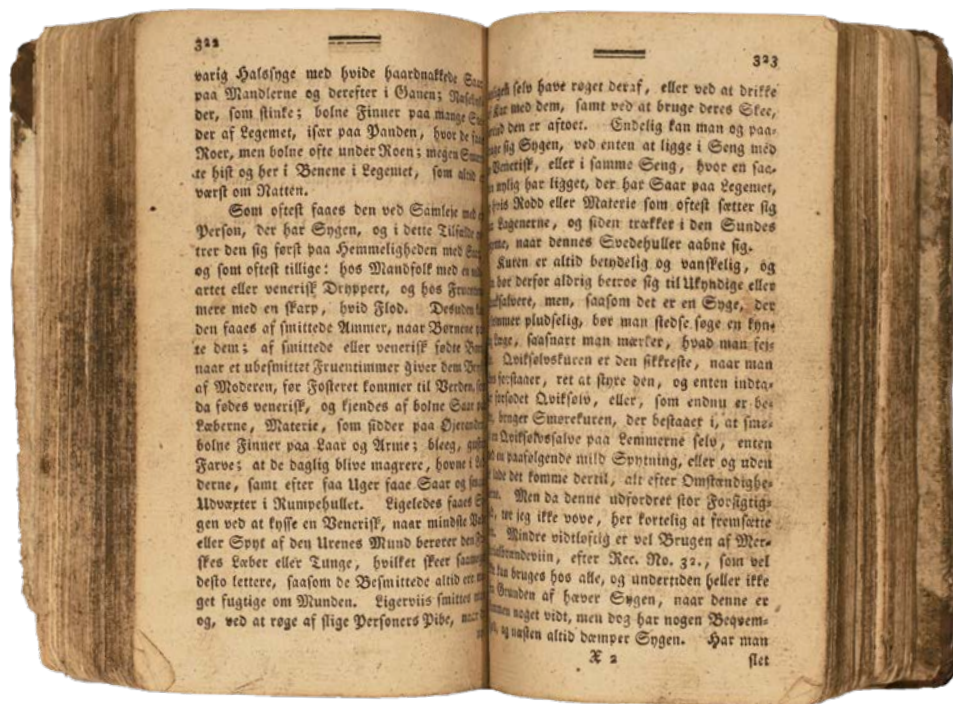
Fjerde gennemseete Dplag.

Med en Fortale af Professor Dr. Wendt,
Ridder af Dannebrog og Dannebrogsmand.

Kjøbenhavn 1826.

Forlagt af Høfboghandler J. H. Schuboth, e,
og tilkjøbs hos ham paa Børsen No. 9.
Trykt i det Kongelige Bogtrykkerie.

hovet i sitt lokaltopografiske hovedverk *Physisk, oeconomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegield* (Christiania, 1779), som finnes Katedralskolens gamle bibliotek. Enhver klokker, foreslår han, burde kunne «aarelade, forbinde et Saar, sette en Clisteer, vide Kiendetegnene paa enhver Sygdom og de bedste Huusraad derimod». Dessuten burde klokkerne holde et «Søgne-Apotek», helst etter «den i Darelii Land-Apotek anbragte Indretning». De fattige måtte «nyde fri Helbredelse», mente Wilse, mens «de riigere Helbredede kunde give Apoteket noget».

Det viste seg raskt at boken også ble tatt i bruk som legebok av almuen selv. Da Mangor utgav boken på nytt i 1791, var det derfor med enkelte reservasjoner. Han ville nødvendig «give den i Lægekonsten uvidende en Bog fuld af Recepter i

Hænder». Siden den «nu eengang er blant Folk», og han hadde «erfaret fra mange af Danmarks og Norges Provindser, at denne Bog har ofte gjort Nytte i sin gamle Beskaffenhed», mente Mangor likevel det var bedre å utgi den «med nogle Forbedringer, end lade den løbe i sin gamle Form». Boken henvendte seg nå direkte til almuen, ikke lenger til godseiere, prester eller klokkere.

I 1803, to år etter Mangors død, utkom en tredje utgave av boken. Bak den stod professor Johan Clemens Tode (1736–1806), hoffmedikus og medlem av Collegium medicum, som forsøkte å gjøre den «saa beqvem og skicket til huuslig Brug som mueligt». Boken ble nå eksplisitt utgitt som legebok for almuen. Tode hadde tidligere oversatt den tyske legen Christoph Jacob Mellins bok om *Nyttige Huusmidler* (København 1799), som finnes i Andersen-samlingen, men i forordet forsikret han om at han ikke ønsket å konkurrere med «Hr. D. Mangors yndede Landapothek».

Mens de to første utgavene av landapoteket var utgitt «til danske Landmænds Nytte», var tredjeutgaven utgitt for «danske og norske Landmænd». Da en fjerde utgave utkom i 1826, var de norske bøndene igjen borte fra tittelbladet. Mens førsteutgaven var «oversat af C. E. Mangor», er de senere utgavene blitt *Mangors Land-Apotek*. Boken ble stadig danskere og fjernet seg stadig lenger fra sin opprinnelige svenske kontekst. I den fjerde og siste utgaven, som ble utgitt av J. C. W. Wendt (1778–1838), er boken blitt en ren selvhjelpsbok. Det beste, forklarer Wendt, var i alle tilfeller å oppsøke lege. «Men hva skal Landboeren gjøre, især i Tilfælde, der fordre hastig Hjelp og ofte kunne indtræffe om Natten i den mørke Vintertid?» For bonden var legeboken et «gavnligt og hensigtsmæssigt Middel til Hjelpydelse». Vel mente enkelte at «slige Skrifter skade, ved at forlede til Qvaksalverie, men jeg veed tillige», skriver Wendt, «at den bedste Ting i Livet kan misbruges». Boken fikk i alle fall ytterligere to opplag: et femte i 1835 og et sjette rundt 1840.

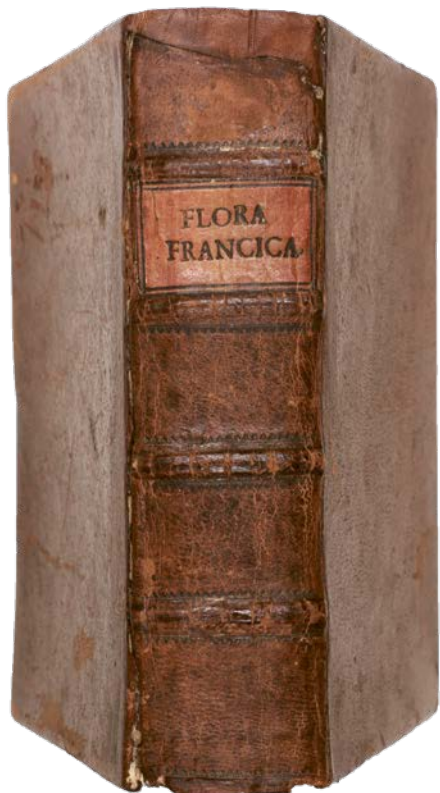

Specimen medico-practico-botanicum. Kopenhagen, 1720

FLORAER OG
PLANSJEVERKER

GEORG FRANCK VON FRANCKENAU

Flora Francica Rediviva, Oder Kräuter-Lexicon

Leipzig: Johann Christian Martini, 1728

73

PLANTESTUDIET, SOM I LØPET AV 1500- og 1600-tallet etablerte seg som selvstendig disiplin, forble likevel grunnleggende for farmakologien. Opplysningstidens forsøk på å vitenskapeliggjøre tradisjonelle næringer, industrier og håndverk gav botanikken betydning som det teoretiske fundamentet for store deler av jord- og skogbruket, viktige deler av industrien, og ikke minst apotekerkunsten, som lenge bar preg av å være en slags anvendt botanikk. Dette forholdet var også institusjonelt forankret. Ved universitetene var botanikken knyttet til medisinstudiet. Ikke minst derfor er opplysningstidens botaniske litteratur godt representert i Andersen-samlingen. Botanikken la nå urtebøkene og deres tresnitt bak seg. Samtidig gjorde Linnés seksualsystem det mulig å identifisere planter uten hjelp av illustrasjoner, som derfor kunne samles i egne plansjeverker. Den systematiske floraen erstattet urteboken som botanikerens bestemmelsesverktøy, mens kobberstikkverkene videreførte den botaniske illustrasjonskunsten. Overgangen til kobberstikk som reproduksjonsmetode medførte samtidig at planteillustrasjoner ble en slags vitenskapelig luksus, ofte forbeholdt påkostede plansjeverker som *Flora danica* (#81).

Et nærliggende alternativ til den trykte illustrasjonen var herbariepreparatet. I mange av Andersen-samlingens bøker finner vi pressede planter her og der mellom sidene. Noen ganger er boken brukt som blomsterpresse og plantene

• 8vo

Hamburger Antiquariat Keip,
Hamburg, 2001

simpelthen glemte mellom sidene (#36), andre ganger er plantene lagt inn som illustrasjoner til teksten (#74). Trykte bøker kunne med andre ord også brukes som herbarier. Et interessant eksempel er Georg Franck von Franckenaus *Flora francica*, som i Andersen-samlingen finnes i en tysk utgave fra 1728. I likhet med for eksempel Simon Paullis *Quadripartitum botanicum* (#38) er dette en lærebok i plantekunnskap for medisinstudenter. Det er en bok forfatteren brukte i sin egen undervisning og som ble populær over hele Europa. Førsteutgaven utkom på latin i 1672, og nye utgaver fulgte raskt i Heidelberg, Leipzig og Strasbourg.

Georg Franck von Franckenaus (1643–1704) var født i Tyskland og studerte blant annet i Jena og Strasbourg, der han i 1666 fikk doktorgraden. Siden ble han professor i Heidelberg og livlege for kurfyrsten. Som følge av Den pfalziske arvefølgekrigen havnet Franckenaus som professor i Wittenberg, men i 1694 forlot han Tyskland og reiste til København som livlege først for Christian 5. og siden Frederik 5. Franckenaus ble adlet i 1692 og var medlem av så vel Royal Society i London, som Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina. Han var også en betydelig boksamler. Katedralskolens gamle bibliotek eier to bøker med hans karakteristiske eiersignatur på baksiden av tittelbladet. Den ene er en oktavutgave av Arnobius' *Disputationes adversus gentes* (Paris, 1605), som han som professor i «Vitemberg» har anskaffet under et besøk i Berlin i 1693. Den andre boken, en folioutgave av Platons *Opera omnia* (Lyon, 1590), har han kjøpt i København i 1698.

Flora francica ble utgitt «in usum medicinae, pharmacopoeae ac chirurgiae studiosorum», til bruk for studenter i medisin, apotekerkunst og kirurgi. Siden boken var skrevet på latin, var dens publikum i praksis begrenset til universitetenes latinkyndige medisinstudenter. I 1714 utkom en tysk oversettelse med tittelen *Flora francica rediviva*. Francks flora var altså fornyet (*redivivus*) på folkespråket. Innen 1768 kom det syv nye utgaver på tysk. Boken ble oversatt av Christoph Hellwig, som selv er representert i Andersen-samlingen ved sitt tyske *Apotheker-Lexicon* (Frankfurt og Leipzig, 1716). Tredjeutgaven av den tyske *Flora francica* fra 1728 er dessuten «um vieles vermehret» av Johann Gottfried Thilo,

Iesutter-Pulver, v. China China.

Iesus-Blümlein, v. Jacea.

Ieraiba vel Icaiba.

Ist ein Ost-Indianischer Baum, so in Neu-Spanien hervor kömmt. Wenn man hinein schneidet, so fließet ein harziger Saft heraus, so gemeinlich Gummi Anime, besser Amine genennet wird. Etliche sagen, es sey das Cancaum Græcorum. Der Geruch von diesem Saft ist lieblich, die Farbe hell und durchsichtig, dienet in allerhand Schwachheiten der Nerven. Er ist warm im andern, und trocken im ersten Grad, wird als ein Pflaster und Räucher-Pulver gebraucht, und dem Orientalischen vorgezogen, verdünnet, zertheilet, hält an, stärcket das Haupt. Neufferlich thut er auch gut in allerhand kalten Beschwerden des Hauptes, derer Glieder, Schmergen, Kläffen, Blöhungen, der Sicht, Lähmung und Contracturen, ingleichen in Verrenckung und Zerquersung derer Gliedmassen. Man verfertiget hiervon ein Oel.

Igel-Kolben, v. Dulcamara.

Igel-Nuß, v. Nux Metella.

Igname, Iahame,

Ist eine fremde Wurzel, so nahe bey America wächst, und gar angenehm, auch noch besser als Hirse zu essen.

Ignatii-Bone, v. Faba St. Ignatii.

Ipecaya, v. Ipecacoanha.

Ilaub, v. Hedera arborea.

Illecebra, v. Vermicularis.

Ilex aculeata baccifera, v. Agrifolium.

Ilex angustifolia Tab. v. Ilex arborea Lob.

Ilex aquifolia Lon. v. Agrifolium.

Ilex arborea Lob. oblongo serrato folio C. Bauh.
angustifolia Tab. Stech-Eiche, Steln-Eiche,
Steln-Palme.

Die Blätter, Rinden und Wiceln von diesem Baume sollen an Kräfften mit dem andern Eich-Baume überein kommen, und wollen etliche Auctores gewiß behaupten, daß vortreflich die Mistel von diesem Baume im bösen Wesen vortreflich

en praktiserende lege i Leipzig. Ved å oversette boken til tysk håpet utgiveren at den i større grad enn tidligere kunne komme til nytte for «Apothecker-Gesellen, ChirurGIS und andern Kräuter-Liebhavern». Plantekunnskap var like nødvendig for dem som for leger, men de behersket ofte ikke latin. Apotekerlærlinger og kirurger ble ofte satt i lære før de hadde rukket å lære språket på skolen. Samtidig var det mange leger som bare kjente til plantene på latin, og som derfor måtte komme i forlegenhet når de ikke kunne de tyske navnene. I den tyske oversettelsen ble *Flora francica* ikke bare en lærebok, men en formidler mellom leger og apotekere, som i praksis brukte hvert sitt språk.

I innledningen gav Franckenau selv studentene råd om hvordan de skulle bruke boken. Helst skulle de eie to eksemplarer. Det ene kunne de ta med seg på ekskursjoner, altså som en liten håndbok til bruk i felten. Derfor var boken trykt i oktav. Det andre eksemplaret burde studentene derimot interfoliere med stort papir, «mit Regal-Pappier durchschliessen lassen». På disse store bladene kunne de så feste tørkede eksemplarer, i alle fall av de offisielle plantene: «So würden sie

also ein Herbarium vivum und Collegium Botanicum zugleich haben». På den måte kunne boken tjene både som kollegium eller lærebok, og som herbarium. Ordet *herbarium* ble gjerne brukt om urtebøker, mens en samling pressede planter ble kalt et *herbarium vivum*, en levende urtebok.

JOHANNES DE BUCHWALD

Specimen medico-practico-botanicum

København: Wieland, 1720

74

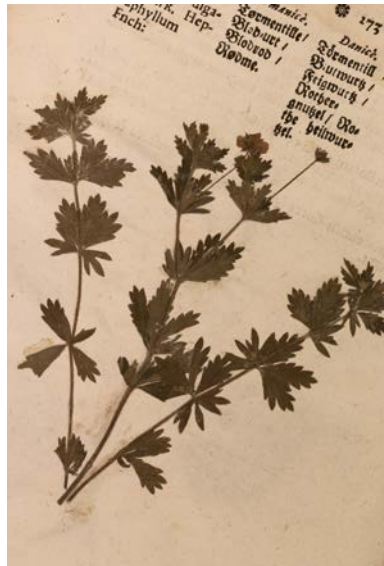
EN AV DE MEST SLÅENDE og egenartede bøkene i Andersen-samlingen er den danske kirurgen og botanikeren Johannes de Buchwalds *Specimen medico-practico-botanicum*, utgitt i København i 1720. Boken er en lærebok – et kollegium – i samme tradisjon som *Quadripartitum* (#38) og *Flora francica*. Den er ikke illustrert, men i stedet for illustrasjoner er hver plantebeskrivelse ledsaget av et tørket og presset eksemplar av arten. Så vidt forfatteren selv visste var boken den første i sitt slag, og den er den tidligste av typen som er registrert i Claus Nissens bibliografi over *Die botanische Buchillustration* (Stuttgart, 1966). Boken var på en gang både en urtebok og et *herbarium vivum*, og som sådan enesteående i dansk litteratur. Samtidig er den tydelig en videreutvikling av den typen herbarier som von Franckenau anbefalte studentene å lage av en interfoliert trykt flora (#73).

Buchwalds *Specimen* er et såkalt eksikkatverk. Som samlinger av faktiske preparater er slike verker verdifulle, men samtidig er de vanskelige å støtte seg til fordi eksemplarene nødvendigvis ikke er helt identiske. I Andersen-samlingen finner vi også et annet, senere verk med innlimte planter. Det er den svenske apotekeren og botanikeren Olof Leopold Silléns (1813–1894) *Musci frondosi scandinavie exsiccati* i stor folio. I samlingen foreligger kun andre bind (Gävle, 1884), med 206 av verkets til sammen over fem hundre mosearter. Alle er tydelig merket med funnsted og mange stammer fra Norge, særlig fra Dovre og Christiania-trakten.

• 4to

BD I, 826

Bruun-Rasmussen,
København, 2000

Disse synes å være samlet av forfatteren selv, mens planter fra Bodø og Oppdal er samlet av den norske botanikeren Christian Kaurin.

Johannes de Buchwald (1658–1738) var født i Tyskland, men kom i 1674 til København, der onkelen var amtskirurg. I hans hus gikk Buchwald i lære, samtidig som han besøkte de anatomiske demonstrasjonene ved universitetet. Etter noen tradisjonelle vandreår på kontinentet ble han i 1789 utnevnt til kronprinsens livkirurg. Ved hjelp av et kongelig stipendium fikk Buchwald siden mulighet til å studere medisin, og etter å ha fått doktorgraden i 1700, ble han først livlege for Frederik 4., og i 1717 professor i anatomi, kirurgi og botanikk ved Københavns universitet. Den praktisk orienterte kirurgien og den akademiske medisinen var på denne tiden ennå strengt adskilte disipliner, men med Buchwald fikk kirurgien en fot innenfor ved universitetet. Ikke alle var like begeistret for dette. Buchwalds professorkollega Ludvig Holberg gjør narr av hans bakgrunn i *Peder Paars*. I 1785 fikk kirurgene sitt eget akademi, og først i 1842 ble kirurgien igjen innlemmet i medisinstudiet ved Københavns universitet.

Ansvaret for universitetets botaniske hage lå i navnet hos medisinprofessoren Georg Frederik Franck de Franckenau. Selv om han var sønn av botanikeren Georg Franck von Franckenau (#73), interesserte han seg ikke stort for planter. Som professor i botanikk fikk Buchwald derfor det praktiske ansvaret for hagen. Det er dette arbeidet som i bokstavelig forstand dannet grunnlaget for *Specimen*. Hvert eksemplar av boken utgjør – i helt konkret forstand – en flik av Københavns botaniske hage tidlig på 1700-tallet.

Specimen medico-practico-botanicum er ikke vitenskapelig sett noe nyskapende verk, men som lærebok var det heller aldri meningen. Som et av de aller første eksikkatverkene er boken derimot enestående. Buchwald systematiserte ikke planteartene etter vitenskapelige prinsipper, men ordnet dem simpelthen alfabetisk etter det latinske navnet. Utvalget begrenser seg til innenlandske arter og knytter seg direkte til medisinaltakstens offisinelle planter, altså de plantene fremtidige medisinere måtte kjenne til. Det er ikke minst derfor tydelig at boken først

Latine.
APIUM & Ele-
oselinum offic-
inarum vel A-
pium palustre,
Olznichium vel
Ulznichium,

Danicè.
Merck.

Germanicè.
Eppich oder
Wilder Epp-
ich/Wasser
Eppich.

Gallicè.
Ache.

Locus & Tempus.
In paludibus,
multis in locis.
Mense Julii flo-
rescit,

AQVILEGIA syl-
vestris caerulea.

Delesley /
Blaa-kloster.

Wagel / Delesley
Klosterlein.

Ancolei.

In hortis in Da-
nia, led in Nor-
vegia sponte
crescit.
Mense Junii.

og fremst er ment som en lærebok for universitetets medisinstuder. På grunn av sitt uvanlige utstyr må den likevel også ha hatt bredere appell.

Selve de tørkede plantene er klistret inn ved siden av de trykte navnene på bladenes *versosider*, altså til venstre i oppslaget. Plantebeskrivelsene er trykt på *rektosidene*, til høyre. Buchwald forteller om plantens medisinske egenskaper, om den er å få i apotekene og beskriver voksestedet. Så følger en redegjørelse for hvordan de enkelte plantene skal prepareres til medisinsk bruk, relevante oppskrifter og omhyggelige referanser. Verket illustrerer tydelig hensikten med universitetsbotanikken, som i all hovedsak var begrenset til en innføring i drogelære for medisinstuder.

Til sammen inneholder *Specimen* flere hundre tørkede planter. Det må ha vært et stort arbeid å samle inn og presse tusenvis av enkeltplanter, for så å lime dem inn i hundrevis av bøker. Til dette må Buchwald ha hatt hjelp, og det kan være en grunn til at verket er blitt kritisert av senere botanikere. Det er blitt påpekt at noen av plantene er plassert på feil sted. At en del av eksemplarene opprinnelig ble solgt uten innlimte planter kan også forklare slike feilbestemmelser. Disse eksemplarene var etter alt å dømme utgitt for Buchwalds studenter, som selv kunne fylle dem med planter på botaniske ekskursionsjoner og i forbindelse med undervisningen, på samme måte som den eldre Franckenaus studenter fylte sine eksemplarer av *Flora francica* (#73), interfoliert i store foliobind.

Man kunne tenke seg at det var avskrekkende nok å utgi en slik bok én gang. Allerede året etter utkom imidlertid en oversettelse til tysk, også den utstyrt på samme måte. Oversetteren var Buchwalds 22 år gamle sønn Balthazar Johannes, som senere selv skulle etterfølge faren som professor. Mens den latinske førsteutgaven er trykt i kvarto, er den tyske oversettelsen trykt i oktavformat,

men antallet planter er det samme. Begge utgavene av *Specimen medico-practico-botanicum* regnes som sjeldne bøker. Deler av opplaget skal visstnok ha gått tapt ved bybrannen i København i 1728, da også universitetsbiblioteket brant til grunnen. I Katedralskolens gamle bibliotek finnes overraskende nok både den latinske førsteutgaven og den tyske oversettelsen, begge med innlimte planter.

Bakerst i Andersen-samlingens eksemplar står eiersignaturen «Joh: Friedrich Hein» og et lengre notat om «Jordgalde, Jordrøg, Fumaria». Dens «Dele ere meget bedske og sæbeagtige», heter det, men planten «er meget god for Feber, Guulsot, Skjørbug og Tilfælde i Huden». Senere, på 1800-tallet, har boken tilhørt en «E. E. Jørgensen», og etter hans tid er den kommet til Dansk Farmaceutforenings Bibliotek, som har satt sitt stempel på fribladet. Herfra er boken utskilt som dublett, før Kjell-Erik Andersen erhvervet den på auksjon hos Bruun-Rasmussen i København.

Boken er innbundet i et samtidig helskinnbind med rik gulldekor på ryggen. På grunn av alle de pressede plantene er ryggen blitt for trang, og boken har derfor fått en ny, bredere rygg lagt inn under den gamle. Tittelbladet, som på baksiden har professor Franckenaus imprimatur som dekan for det medisinske fakultet, er kommet bort, men det er satt inn en faksimile etter et eksemplar i Det kongelige Bibliotek. Antagelig har tittelbladet forsvunnet ganske tidlig. Allerede på 1800-tallet noterte en eier derfor at boken var «Typis anno 1720». Til å være tre hundre år gamle er de over to hundre botaniske preparatene meget godt bevart. Disse plantene gir oss den dag i dag et direkte vindu inn i Københavns gamle botaniske hage, slik den stod i blomst i årene rundt 1720.

ANTONIE VAN LEEUWENHOEK

*Arcana naturæ, Ope et beneficio
exquisitissimorum microscopiorum detecta*

Leiden: Cornelis Boutesteyn, 1696

75

I LØPET AV 1600-TALLET ble kobberstikket nærmest enerådende i vitenskapelige bøker. Denne nye teknikken fikk en lignende innflytelse på naturvitenskapene som tresnittet hadde hatt i renessansen. Som reproduksjonsteknikk var kobberstikket en spesialisert, vanskelig og kostbar prosess. Likevel hadde det så store fordeler at de botaniske tresnittillustrasjonene forsvant nesten helt og holdent på 1700-tallet. Kobberstikkets fine linjer gav anledning til å avbilde planter med langt større presisjon og flere detaljer. Store treblokker kunne lett sprekke under pressen, så kobberstikket tillot samtidig en mye større billedflate, der plantene kunne brettes ut og vises i naturlig størrelse. Kobberstikket gav derfor mulighet til å gjengi vitenskapelige illustrasjoner på en måte tresnittet ikke tillot.

Ingen steder, i alle fall ikke i Andersen-samlingen, kommer kobberstikkets umiddelbare, vitenskapelige fortrinn fremfor tresnittet tydeligere frem enn i gjengivelsen av observasjoner med mikroskop. Et av de klassiske eksemplene på hvordan en ny teknologi kan drive naturvitenskapen fremover er Antonie van Leeuwenhoeks mikroskoper. Hans oppdagelser hadde imidlertid aldri fått så stort gjennomslag om det ikke var for kobberstikket. van Leeuwenhoek (1632–1723) var født i Delft, der han slo seg opp som tøyhandler. Til å begynne med var det ikke

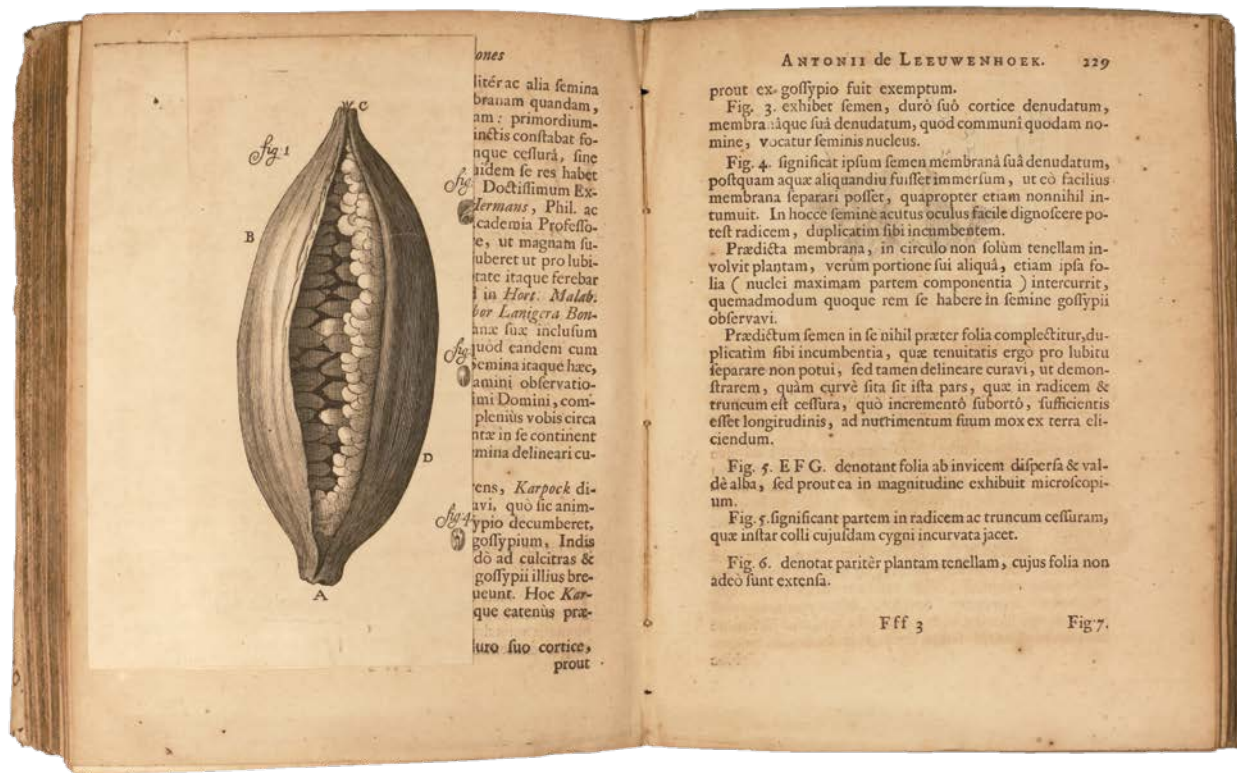
• 4to

Auksjon hos Damms
antikvariat, Oslo, 1996

Bundet med Antonie van Leeuwenhoek: *Continuatio epistolarum datarum ad longè celeberrimam Regiam Societatem Londinensem*. Leiden: Cornelis Boutesteyn, 1696

vitenskapelige interesser som ledet ham. van Leeuwenhoek ønsket å undersøke varene enda nærmere enn konkurrentene, for å kunne bedømme kvaliteten bedre. Det førte i sin tur til en interesse for optikk, og til slutt oppdaget han en metode for å skape små glasskuler – linser – i høy kvalitet.

I 1673 sendte van Leeuwenhoek sitt første brev til Royal Society i London, der han beskrev undersøkelser av mugg, bier og lus. I alt sendte han nesten to hundre slike brev, de fleste adressert til Robert Hooke, en annen pionér på feltet. van Leeuwenhoek regnes som «mikrobiologiens far», og i sine brev til Hooke og Royal

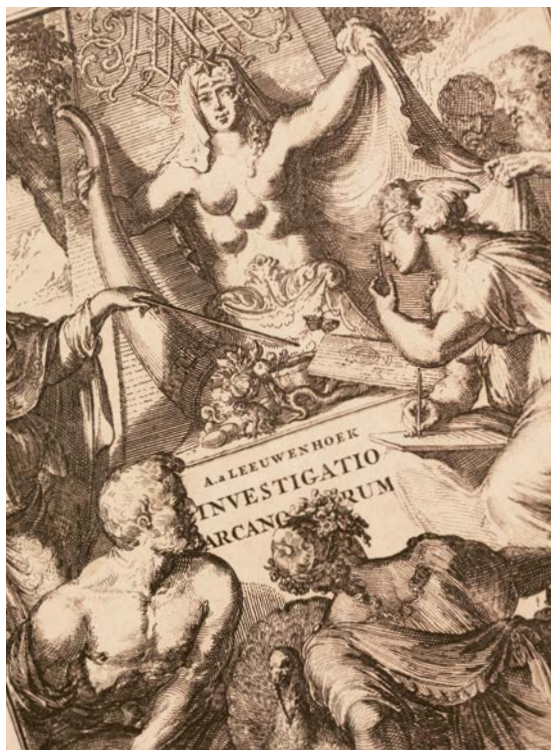

Society dokumenterte han for første gang observasjoner av encellede organismer, muskelfibre, bakterier, sædceller, cellevakuoler, røde blodlegemer og blodgjennomstrømningen i kapillærene. Til å begynne med var Royal Society skeptisk til flere av van Leeuwenhoeks oppdagelser, men i 1680 ble han innvalgt som medlem. van Leeuwenhoek avslørte aldri metoden han brukte for å lage linser; han bevarte den nærmest som en forretningshemmelighet.

Selv skrev van Leeuwenhoek på nederlandsk, men brevene til Royal Society ble oversatt både til engelsk og til latin. *Arcana naturæ detecta*, som her foreligger i andreutgaven fra 1696, samler de viktigste av disse brevene på latin. I alt inneholder boken mer enn hundre små og store illustrasjoner av alt van Leeuwenhoek la under sitt mikroskop. Vi finner insekter, vevsprøver, salter og kjemiske stoffer, men også planter og plantedeler, som nå for første gang kunne studeres i detaljerte forstørrelser. Disse kobberstikkene gir oss innblikk i en nyoppdaget verden av mikroorganismer, av infusorier og bakterier, av cellestrukturer, kjemikalier, krystaller og plantedeler. Noen av disse kobberstikkene er små, andre er store. De minste er som regel trykt i den løpende teksten, der boktrykkeren på forhånd hadde satt av plass til dem. De store, noen større enn bokens format og foldet sammen for å få plass, er trykt på egne ark, limt fast i marginen og brettet inn. Sammen gir de boken – som trykksak betraktet – et ganske egenartet og morsomt uttrykk.

Til dette inntrykket bidrar også det kunstnerisk utførte tittelbladet i kobberstikk, den såkalte Artemis-frontispisen. I motsetning til de andre illustrasjonene er dette kobberstikket signert, av den hollandske gullalderkunstneren Romeyn de Hooghe (1645–1708). Selve kobberplaten var stukket allerede i 1685 og ble siden brukt i flere forskjellige bøker av Leeuwenhoek. Signaturen er interessant i seg selv. Under forleggerens navn forteller de Hooghe at han gav kobberstikket til sin venn, «amico suo d[ono]. d[edit].», og vennen må nødvendigvis her forstås som forleggeren Boutesteyn. Men kobberplaten er blitt endret. Der forleggerens navn står i denne utgaven fra 1696, stod opprinnelig forfatterens.

Gjennom mikroskopet kunne van Leeuwenhoek se ting ingen før ham hadde sett. Og ved hjelp av kobberstikket kunne han dele sine oppdagelser med resten av verden. Forestillingen om at han hadde oppdaget noe skjult understrekes både av tittelen og av tittelkobberet. *Arcana naturæ detecta* betyr nettopp «naturens hemmeligheter avdekket». På Romeyn de Hooghes tittelkobber er en gruppe mytologiske figurer samlet rundt et alter med en statue av en modergudinne, en sammenblanding av egypternes Isis og Artemis fra Ephesos. Som Isis bærer hun et egyptisk hodeplagg med en stjerne i pannen, og som Artemis fra Ephesos gir hennes mange bryster næring til hele naturen. Bak henne aner vi Leeuwenhoeks speilmonogram på siden av en egyptisk pyramide.

Her symboliserer Isis-Artemis naturen selv, dens rikdom og mysterier. Med høyre hånd tømmer hun et overflødigthorn ut over alteret, med venstre løfter hun på sløret og avdekker hornets innhold, altså de rike hemmelighetene, *arcana naturæ*, som Leeuwen-

hoek nå kunne åpenbare for verden. To vitebegjærlige greske filosofer hjelper til med å trekke sløret til side. Foran dem sitter en mytologisk kvinneskikkelse med bevinget hode. Med den ene hånden studerer hun en sommerfugl gjennom Leeuwenhoeks mikroskop, med den andre tar hun notater. I forgrunnen ligger to naturguder, Pan med lodne ben og Ceres med blomsterkrans og kurv, omgitt av fisk, en hummer og en kalkun. Det første eksemplet på et tilsvarende motiv, som sikkert har inspirert de Hooghe, finner vi på tittelbladet til Gerhard Blasius' *Anatome animalium*, utgitt i Amsterdam i 1681. Naturen, fremstilt som Isis-Artemis, står her omgitt av ville dyr, mens en allegorisk fremstilling av vitenskapen, med skalpell og forstørrelsesglass i hendene, løfter sløret av henne.

Andersen-samlingens eksemplar av denne boken er innbundet i et typisk italiensk helpergamentbind fra tiden. Ryggtittelen er preget i gull, på et brunt, innfarget ryggfelt. At bindet er italiensk bekrefter også et kobberstukket bok-eiermerke på innsiden av forpermen. Det er stukket av den italienske kobberstikkeren Francesco de Grado, som var virksom i Napoli. Napolitaner var også en av bokens første eiere. Hans speilmonogram pryder et kronet adelsvåpen båret av to indianere i lenker. Bak aner vi Johanitterordenens malteserkors. Under står navnet «Cavalier Francesco Vargas Macchiucca».

Vi vet ikke mye om Don Francesco Macchiucca (1699–1785), en italiensk høyadelsmann av spansk-gotisk opphav, men han må i sin samtid ha vært en høyt respektert skikkelse, som *marchese* eller marki av Vatolla, som malteserridder, fremstående jurist, betydelig boksamler, og, i likhet med Leeuwenhoek selv, som medlem av Royal Society i London. Ved siden av sitt egentlige fag var han opp-tatt av eksperimentalfysikk og skal ha fått laget speil, teleskoper og mikroskoper som kunne sammenlignes med tidens beste. Det forklarer ikke minst interessen

for Leeuwenhoeks *Arcana naturæ*. På fribladene har Macciucca klebet opp et trykt utlansreglement for bøkene i sitt bibliotek, som må ha stått åpent for en større krets. Potensielle lånere måtte forholde seg til hele femten regler på latin.

LOUIS FEUILLÉE

*Beschreibung zur Artzney dienlicher Pflanzen
welche in den Reichen des mittägigen America, in
Peru und Chily vorzüglich in Gebrauch sind. 1–2*

76

Nürnberg: J. M. Seligmann, 1756–1758

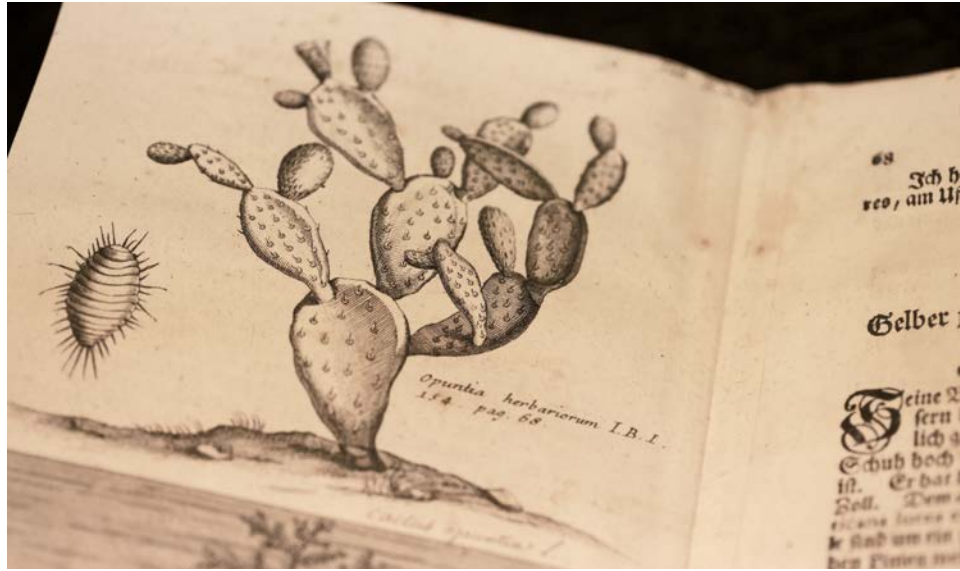
BOTANIKKENS STUDIEOBJEKT ER naturligvis plantene selv, men i mangel på levende planter eller herbariepreparater kunne naturtro og detaljerte kobberstikk faktisk tjene som grunnlag for nye artsbeskrivelser. Det finner vi eksempler på i et av Andersen-samlingens fineste kobberstikkverker, Louis Feuillée's bok om peruanske og chilenske legeplanter. Verket utkom første gang på fransk som *Histoire des Plantes Medicales de Perou et Chili* i 1714–1725, men ble oversatt til tysk og utgitt i Nürnberg med tittelen *Beschreibung zur Artzney dienlicher Pflanzen* i 1756–1758. Feuillée la det vitenskapelige grunnlaget for studiet av Latin-Amerikas legeplanter og beskrev en rekke nye arter. I Uppsala hadde Linné ikke selv tilgang til disse plantene, men han regnet kobberstikkene som så gode at de kunne tjene som grunnlag for hans egne artsbeskrivelser.

Louis Feuillée (1660–1732) var en fransk munk, oppdagelsesreisende, astronom, geograf og botaniker som tilhørte Ordo minimorum, Minstebrødrene. Han begynte sine studier i et kloster i Provence, der ordensbroren Charles Plumier tok ham i lære. Plumier gjennomførte tre botaniske ekspedisjoner til Vestindia og utgav sine funn i det omfattende verket *Nova Plantarum Americanarum Genera*

• 4to

Nissen 623

Hamburger Antiquariat Keip,
Hamburg, 2009

(1703–1704), der han beskriver en lang rekke nye planter, blant annet *Fuchsia*, som ble oppkalt etter Leonhard Fuchs (#25, 26). Feuillé fulgte i Plumiers fotspor, både som botaniker og oppdagelsesreisende. I 1699 deltok han i en ekspedisjon til Levanten sammen med astronomen Cassini, og i 1703 la han ut på en ny ekspedisjon til Antillene. I 1707 vendte han igjen tilbake til Amerika, der han besøkte Argentina og fulgte kysten rundt Kapp Horn til Concepción, Valparaíso og videre til Peru. Først tre år senere var han tilbake i Frankrike, der han begynte utgivelsen av sin *Journal des observations physiques, mathématiques, et botaniques*, et hovedverk i Amerikas naturhistorie. Det er den botaniske, og vitenskapelig sett mest interessante delen av verket som her er utgitt separat, oversatt av den tyske medisineren Georg Leonhard Huth (1705–1761).

I alt omfatter de to bindene i den tyske utgaven ett hundre planter, som hver er illustrert med et eget kobberstikk. Den tilhørende teksten beskriver plantenes utseende, bruksområder og utbredelse. Utgiveren av den tyske oversettelsen, den anerkjente naturhistoriske illustratøren og kobberstikkeren Johann Michael Seligmann (1720–1762) i Nürnberg, hadde ikke tilgang til de opprinnelige kobberplatene til verket, og måtte selv stikke plansjene på nytt etter den franske førsteutgaven. Seligmann var imidlertid en dyktig kobberstikker og hans kopier skal ikke være dårligere enn forelegget. Seligmann har også stukket en elegant vignett med Andesfjellene i bakgrunnen til begynnelsen av første kapittel.

I første bind er kobberstikkene samlet bakerst, limt sammen to og to og festet ytterst på blanke blader, før de er foldet sammen og tilbake inn i boken. I andre bind er plansjene limt fast ytterst på de sidene der plantene beskrives, og så foldet inn igjen, slik at teksten og kobberstikket ligger mot hverandre. Når man folder dem ut, ser man derfor både teksten og den tilhørende illustrasjonen i ett oppslag. I tillegg til de hundre planteillustrasjonene inneholder boken også to zoologiske plansjer. Til slutt i andre bind har utgiveren nemlig samlet et utvalg «Beobachtungen» fra de ikke-botaniske delene av Feuilléés reisebeskrivelse. Her kan man lese om kameloner, krokodiller, guanaco og annet. Til teksten hører et

flott kobberstikk av en ugle, «Schuhu», eller ifølge dens diagnostiske, før-linneiske frasenavn, «Bubo ocro cinereus, pectore maculoso». Som kunstner var Seligmann ellers særlig kjent for sine ornitologiske plansjer. Den andre plansjen viser deler av skildpaddens anatomi, hodet med ørets forskjellige bestanddeler, og eggene.

Andersen-samlingens eksemplar av Feuilléés *Beschreibung* er innbundet i to moderne halvskinnbind med de opprinnelige ryggene opplimt. Bindene, som ble utgitt med to års mellomrom, er antagelig innbundet av to forskjellige bokbindere. Ryggene ligner, men er ikke identiske, og bokblokkene er litt forskjellig beskåret. Andre bind er et par centimeter bredere enn det første. Dessuten har de to bokbinderne, som vi har sett, limt inn illustrasjonene på forskjellig måte. Eksemplaret har dessverre ingen proveniensmerker, men på begge tittelbladene er det rester etter et utradert, rundt biblioteksstempel.

CARL VON LINNÉ

*Systema Vegetabilium secundum classes ordines
genera species cum characteribus et differentiis*

77

Göttingen: Jo. Christ. Dietrich, 1784

SOM NEWTON INNEN FYSIKKEN eller Lavoisier innen kjemien dannet den svenske legen og botanikeren Carl von Linné (1707–1778) epoke. Ingen enkeltperson har hatt større betydning for den biologiske systematikken. Interessen for planter ble tidlig vekket; faren hadde en hage, og i barndomshjemmets bokhyller fant han Arvid Månsons *Örta-Book* (#8) og Johannes Palmbergs *Swenske Örtekrantz* (#39). Som student i Uppsala la Linné seg etter medisinstudiet, som den gang også omfattet botanikken. Fundamentet for sin omfattende plantekunnskap la han under en rekke reiser i Sverige, og over grensen til Norge. På 1730-tallet reiste Linné i Europa og oppholdt seg fremfor alt i Holland, der han fikk den medisinske doktorgraden. Her knyttet han kontakter med en rekke av tiden fremste lærde og studerte i deres samlinger og hager. Det var her han begynte arbeidet med sitt natursystem. Tilbake i Sverige virket Linné som lege frem til han i 1741 ble professor i medisin, botanikk og kjemi i Uppsala. På dette tidspunktet hadde han allerede internasjonalt ry som vitenskapsmann, og nå strømmet studenter fra hele Europa, også fra Norge, til hans kateter. Mange ble sendt ut på ekspedisjoner til fjerne himmelstrøk. Herfra sendte de materiale hjem til mesteren, som på den måten skaffet seg uorvertruffen tilgang til planter fra hele verden.

• 8vo

Bruun-Rasmussen,
København, 2000

Som mange av sine samtidige var Linné levende opptatt av økonomifaget, forstått som en slags anvendt naturhistorie. Botanikken la det teoretiske grunnlaget for jordbruk, skogbruk, hagebruk og en rekke forskjellige industrier. Zoologien la grunnlaget for husdyrhold, jakt og fiske. Mineralogien for bergverksnæringen. Sverige var på Linnés tid redusert fra en militær stormakt til et fattig land i Europas periferi, men en rasjonell og vitenskapelig utnyttelse av innenlandske ressurser kunne gjøre Sverige uavhengig av import og utenlandshandel. For Linné var dette statsøkonomiske prosjektet forankret dels i en vitenskapelig rasjonalisering av næringene, dels i forsøk på å finne erstatningsprodukter, og dels ved å produsere utenlandske varer i Sverige. Linné selv ivret for bruken av elg som ridedyr, han så for seg safranplantasjer i Lappland og silkeproduksjon i det milde Skåne.

Forutsetningen for en statsøkonomi av denne typen var kunnskap om skaperverket. Gud hadde skapt planter, dyr og mineraler til nytte for menneskene, og naturteologiske forestillinger gjorde det til en plikt å utnytte dem i tråd med hans vilje. Systematisk naturhistorie ble på denne måten en inventering av skaperverkets ressurser. Den svenske naturen var å forstå som statens spiskammer, den var full av potensielt verdifulle varer som det gjaldt å identifisere og ta i bruk. Man skal ikke redusere opplysningstidens interesse for naturhistorie til ren nytte-tenkning, men disse forestillingene var viktige forutsetninger også for fremveksten av de moderne, systematiske naturvitenskapene.

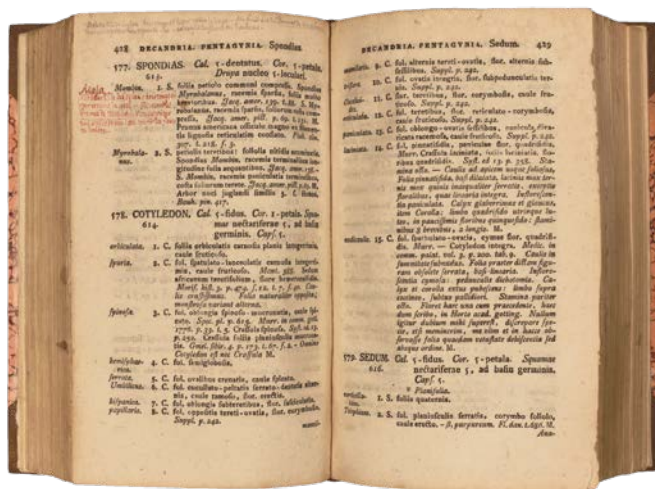

Blant de eldre bøkene i Andersen-samlingen finnes en rekke forsøk på å ordne planteartene i forskjellige systemer (#27, 31, 32, 37). Oppdagelsesreiser og handel bragte kunnskap om stadig nye arter fra alle verdenshjørner til Europa, og det ble stadig vanskeligere å innordne alle disse nyoppdagede plantene i et enhetlig system. Linné skapte en detaljert taksonomi på flere nivåer, der hver art hadde sin faste plass. Artene tilhørte slekter, som Linné ordnet hierarkisk i ordener, klasser og riker. Alle planter, dyr og mineraler hadde sin tilordnede plass i systemet. For plantenes del innførte Linné et eget system, det såkalte seksualsystemet, der artene var inndelt på grunnlag av kjønnsorganene. Å bestemme en art i seksual-

systemet var helt enkelt et spørsmål om å undersøke antall, lengde og posisjon av støvbærerne i blomsten. På den måten ble artsbestemmelsen også uavhengig av kostbare illustrasjoner.

Med utgangspunkt i sitt verdensomspennende nettverk av informanter beskrev og ordnet Linné selv alle arter som var kjent for vitenskapen. Alle fikk sin særegne plass i systemet – og alle fikk et nytt, entydig navn. Før Linné var det ikke noe klart skille mellom artens navn og beskrivelse. Det krevdes lange, beskrivende frasenavn for å skille mellom tusenvis av arter, og når nye arter dukket opp, måtte navnene ofte endres for at det ikke skulle oppstå forvirrende tvetydigheter. Linné innførte i stedet en *binominal nomenklatur*, som gav hver art et kortfattet, enkelt og unikt navn bestående av to ledd: et felles slektsnavn og et individuelt artsepitet.

I Katedralskolens gamle bibliotek finnes et stort antall bøker av Linné. Av 1700-tallsutgaver alene omfatter samlingen et sekstital bind. Særlig flott er en rekke førsteutgaver i meget vakre, samtidige bind som har tilhørt grosserer Jess Anker i Christiania. Etter hans død i 1798 ble bøkene en gave til skolen fra broren Bernt Anker, den gang landets rikeste mann, som selv hadde studert under Linné i 1764. Blant disse bøkene er også førsteutgaven av *Species plantarum* (Stockholm, 1753), der Linné første gang introduserte sin plantenomenklatur. Boken inneholder de eldste plantebeskrivelsene som ennå er gyldige. Ved Katedralskolen finnes dessuten store deler av privatbiblioteket etter en annen av Linnés norske elever, Wilhelm Frederik Willemsen, men også i Andersen-samlingen står det sentrale verker om og av Linné. *Materia medica* (#57)

er allerede omtalt i forbindelse med farmakopeene, og ikke minst finnes det en stor samling akademiske avhandlinger i kvartformat, forsvart av Linnés studenter i Uppsala.

Linnés bøker kom i et overveldende antall utgaver og ble utbredt over hele verden. Innen botanikken ble seksualsystemet raskt enerådende, og nye utgaver utkom på løpende bånd ettersom nye arter ble oppdaget og klassifisert. I Andersen-samlingen finnes en fjortendeutgave av *Systema vegetabilium*, utgitt i 1784. Denne utgaven er utgitt av den svenskfødte legen og botanikeren Johan Anders Murray (1740–1791), som hadde studert under Linné på 1750-tallet. Han ble siden professor og direktør for den botaniske hagen i Göttingen, der boken ble utgitt. Murrays utgave av *Systema vegetabilium* utkom første gang i 1774, som trettende utgave av Linnés *Systema naturæ*, men var begrenset til planteriket, altså til seksualsystemet. *Systema naturæ*, der Linné fremla sin taksonomi, ble først utgitt i 1735, under oppholdet i Holland, og viser artenes plassering i klasser, ordener og slekter. Førsteutgaven var på bare elleve sider, riktignok i stort folioformat, men i Murrays utgave utgjør plantedelen alene hele tusen sider.

Eksemplaret i Andersen-samlingen er innbundet i et moderne halvskinnbind. Boken har et bokeiermerke med initialene «DF», som sikkert har vært farmasøyt. Merket viser et apotekinteriør innrammet av opiumsvalmuer. I en delvis bortrevet eiersignatur står navnet «Krause», og på tittelbladet finner vi et gammelt stempel med navnet «de la Calmette». Boken må altså ha tilhørt den danske adelsmannen og godseieren Antoine de Bosc de la Calmette (1752–1803). Han var født i Lisboa, der han som barn overlevde det store jordskjelvet i 1755 og ble reddet ut av ruinene av sin guvernante. Fire år senere kom familien til Danmark, dit faren var hollandsk gesandt. de la Calmette var særlig interessert i hagekunst og tegnet selv det romantiske hageanlegget på godset Marienborg. Med interessen for hagekunst fulgte formodentlig også en interesse for planter og botanikk. Her og der i boken finner vi notater på fransk i rødt blekk, formodentlig av de la Calmette selv. De dreier seg da også om typiske hageplanter som lavendel og storhjelms.

CARL VON LINNÉ

*Flora Svecica, exhibens plantas
per Regnum Sveciæ crescentes*

Stockholm: Lars Salvius, 1755

78

SYSTEMA VEGETABILIIUM (#77) viser hvordan alle kjente plantearter hører hjemme i Linnés klasser, ordener og slekter. Boken er universelt anlagt og omfatter hele det kjente planteriket. Men i Andersen-samlingen finner vi også eksempler på mer spesifikk anvendelse av seksualsystemet. *Flora svecica* er et slikt eksempel, Linnés svenske flora eller systematiske oversikt over alle kjente svenske planter, som utkom første gang i 1745. Katedralskolen eier et eksemplar av førsteutgaven, og i Andersen-samlingen finner vi andreutgaven, utgitt i Stockholm i 1755. Andreutgaven er viktig ikke minst fordi Linné i mellomtiden har tatt i bruk den nye binominale nomenklaturen. *Flora svecica* er den første fullstendige svenske floraen, og et av de første eksemplene på en flora i moderne forstand. Plantene presenteres med referanse til tidligere forfattere, voksested, og lokale svenske navn, men Linné forteller også om deres bruk innen næringene og i farmakopeen.

Flora svecica er ikke illustrert; seksualsystemet gjør i seg selv illustrasjoner overflødige. Det var ikke utseendet, men spesifikke egenskaper ved støvbærerne og fruktemnene som avgjorde plantens plassering i taksonomien. Boken inneholder likevel ett eneste kobberstikk, en foldeplansje som viser *Linnea borealis*, Linnés egen favorittblomst og en plante han tidlig oppkalte etter seg selv. Linné brukte

• 8vo

Peter Grosells antikvariat,
København, 1998

den både i sitt signet og i kronen på våpenskjoldet han fikk da han ble adlet i 1757. På portretter holder han den gjerne i hånden. Bildet er stukket som om det var en botanisk plansje, men dets funksjon i boken er først og fremst som en signatur, et nærmest heraldisk emblem for forfatteren.

Eksemplaret i Andersen-samlingen er innbundet i et nær samtidig halvskinnbind med et enkelt blomsterstempel i ryggfeltene. Nederst på ryggen har bokbinderen preget eierens navn, «F. C. Raben», og et stempel på tittelbladet forteller at boken har tilhørt «Grevskapet Christiansholm». Vi kan derfor fastslå at boken har stått på hyllen hos lensgreve Frederik Christian Raben til Christiansholm (1769–1838). Grev Raben var en høyt ansett botaniker, som likevel ikke har satt dype spor etter seg i vitenskapshistorien. Han publiserte lite, men tre plantearter er oppkalt etter ham. Etter hustruens død i 1813 viet greven seg helt og holdent til vitenskapelige ekspedisjoner for å samle planter og mineraler. Han reiste til Tyskland, Island, Frankrike, Grønland, Portugal, Spania og Marokko, Sverige, Sveits, Færøyene og til slutt til Brasil, der han døde. På disse reisene førte grev Raben fyldige dagbøker der han registrerte sine funn omhyggelig. Ved slottet Aalholm etablerte han en park med en mengde sjeldne trær og planter, og da han døde innholdt herbariet 24.000 preparater. Boksamlingen omfattet over 1.500 naturvitenskapelige titler. En del innbo fra Aalholm ble solgt i 1996. Selve slottbiblioteket ble overtatt av Peter Grosells antikvariat i København og det var her Kjell-Erik Andersen kjøpte boken to år senere.

HENRIK TONNING

*Norsk Medicinsk og Oeconomisk Flora:
Indeholdende Adskillige Planter, som fornemmelig
ere samlede i Trondhjems Stift. Første Deel*

København: L. N. Svare, 1773

79

LINNÉ TILTRAKK SEG STUDENTER både fra Sverige og utlandet. Når disse studentene etter hvert forlot Uppsala, inngikk de i hans store nettverk av informanter, som sendte ham planter og opplysninger både fra lokale sogn og fjerne himmelstrøk. Linné-elevenes avhandlinger ble samlet i verket *Amoenitates academicae* (1749–1790), utgitt i til sammen ti bind trykt i Leiden, Stockholm og Erlangen. Dette verket står på hyllen i Katedralskolens gamle bibliotek, innbundet ubeskåret i samtidige bind. I Andersen-samlingen finner vi derimot en rekke originaltrykk av slike avhandlinger. Tolv av dem er ensartet innbundet i moderne halvskinnbind. Hensikten med disse avhandlingene var ikke å skrive et originalt, vitenskapelig verk, men å forsvare et standpunkt i en offentlig disputas. Derfor er avhandlingene ofte ikke skrevet av studentene, men av Linné selv. Det var, som vi har sett, nettopp i denne formen han utgav de siste to delene av *Materia medica* (#57).

Blant Linnés mange studenter var flere fra Norge, men bare én nordmann fikk doktorgraden i Uppsala på en avhandling under hans presidium. Det var trønderen Henrik Tonning (1732–1796). Som student fra Trondhjem katedralskole ble Tonning amanuensis hos biskop Johan Ernst Gunnerus (#83). Biskopen var en

• 4to

BD II, 192

Damms antikvariat, Oslo, 1994

dyktig botaniker og venn av Linné, og det er uten tvil gjennom ham Tonning oppdaget botanikken. Som student i Uppsala bodde Tonning i Linnés hjem, og etter å ha fått doktorgraden holdt han botaniske forelesninger i hjembyen. I 1769 fulgte han den danske astronomen Peter Horrebow på en ekspedisjon til Nord-Norge for å studere Venuspassasjen. Tonning fortsatte å samle planter for Gunnerus, og på hans anbefaling reiste han til København for å studere medisin. Han praktiserte en tid ved Frederiks hospital, men søkte seg snart hjem til Norge, la botanikken bak seg og gikk over til Tollvesenet.

Tonnings doktoravhandling om *Rariora Norvegiæ* (Uppsala, 1768) finnes i Andersen-samlingen. Selve avhandlingen er skrevet på latin, men Tonning har også inkludert en dansk dedikasjon til kronprinsesse Sophia Magdalena. Han ønsket at de «i Mörket forud liggende Naturens dyrebareste Skatter maatte dog engang komme for Lyset, og Deres u-beskrivelige Nytte i Oeconomien og Medicinen vorde bekiendtgjort». Selv var han, som han skriver, «den förste af Eders Kongelige Höyheds forrige Undersaattere, der siden Eders Kongelige Höyheds Höyst-velsignede Ankomst her til Riget haver studeret ved dette Academie». Sophia Magdalena, som ble gift med den senere Gustaf 3. i 1766, var datter av Frederik 5. av Danmark.

Som botaniker har Henrik Tonning fått et uheldig ettermæle. Så tidlig som i 1758 skrev Gunnerus til Linné og fortalte at Tonning kunne ha «bragt det videre i Naturhistorien, hafde han ikke været saa commod, eller paa godt dansk, lad». Men nettopp fordi Tonning tok Linnés oppmuntring til å studere medisinske og økonomiske planter på alvor, ble han også et vitenskapshistorisk offer for botanikkens profesjonskamp. Da den akademiske botanikken på 1800-tallet endelig løsrev seg fra medisinen, ble det konstruert et bilde av fagets historie som ikke gav plass til praktisk orienterte vitenskapsmenn som Tonning. De representerte for tydelig botanikkens fortid som støttevitenskap for disipliner som medisin og økonomi. Det var nå botanikkens historiske egenart – systematikken – som gav den legitimitet som selvstendig akademisk disiplin.

Før han søkte seg over i Tollvesenet utgav Tonning i 1773 sitt botaniske hovedverk, *Norsk Medicinsk og Oeconomisk Flora*, i København. Det er blitt tilskrevet liten betydning, men var heller aldri ment som noe selvstendig bidrag til den systematiske botanikken. Hensikten var å samle pålitelige, praktiske opplysninger om plantene og deres bruksområder. Disse opplysningene hentet Tonning i første rekke fra anerkjente forfattere, med omhyggelige referanser, i andre rekke fra egen erfaring. Tonnings selvstendige bidrag ligger først og fremst i anmerkningene som følger plantebeskrivelsene. Her forteller han om lokaliteter og typiske voksesteder, han beskriver plantenes utseende i et lettforståelig, dagligdags språk og tar for seg opprinnelsen til deres folkelige navn. Det hele er, som det passer seg i et vitenskapeleg verk, ordnet etter seksualsystemet.

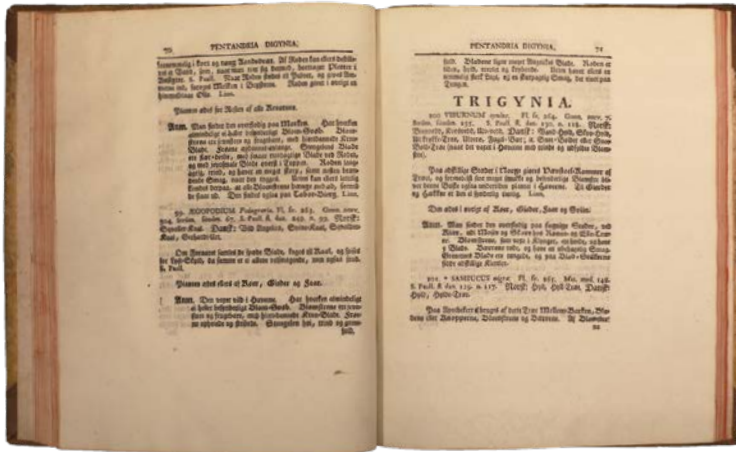

Tonnings utgangspunkt, som han bragte med seg fra Linné (#77) i Uppsala, var at «Videnskaber i Almindelighed meget beforder et Lands Lyksalighed». Her stod studiet av naturen i en særstilling. Av naturen fikk «vi Mennesker Føde, Klæder, Lægedomme og andre nyttige Sager». Derfor var det nødvendig for «ethvert Menneske, at vide i det mindste en Deel deraf». Skaperen, forteller Tonning, hadde ikke «frembragt noget forgieves». Plantene forsynte mennesket med «baade de fleste og kraftigste Lægedomme», og ingen kunne «dyrke sine Agre og Enge med Fordeel, uden han kiender noget til Vexterne». Boken skulle være en praktisk oversikt over norske planters medisinske og økonomiske bruk, utarbeidet på vitenskapelig grunnlag. For Tonning, som for Linné, var ikke anvendt vitenskap mindre verdifull, eller mindre vitenskapelig, enn den systematiske.

Andersen-samlingens eksemplar av Tonnings *Flora* er usedvanlig rent og velbevart. Det er innbundet i et typisk dansk bind fra tiden, et halvbind i lyst kalveskinn med rødt snitt og okerfarget overtrekkspapir i klistermarmor. Ryggfeltene er dekorert med tidstypiske blomsterstempler i gull. Ryggen har en tittlettiket i lyst skinn og en blå etikett som forteller at bindet inneholder «I. Deel». Tønning utgav aldri den følgende delen, og boken omfatter derfor bare de første 15 av Linnés til sammen 24 planteklasser. På fribladet finner vi eiersignaturen «Oldenberg», men ellers ingen notater eller tillegg.

Papiret var som regel den største enkeltutgiften ved en bokutgivelse. Samme bok ble ofte trykt på forskjellige papirkvaliteter, slik at man kunne kjøpe et rimelig eksemplar på vanlig trykkpapir, eller et kostbart på såkalt skrivepapir. Dette eksemplaret er trykt på skrivepapir, med usedvanlig brede marger. Selv om snittet er beskåret, er den ytre margen seks centimeter og den nedre margen hele syv centimeter bred. Ettersom papir var så dyrt har brede marger alltid vært et tegn på eksklusivitet. I dette tilfellet er de store margene imidlertid mer enn en bibliofil luksus. De er ment til notater. Her kunne eieren skrive inn sine egne observasjoner,

kommentarer og referanser, han kunne legge til funnsteder og lokale navn, eller nye arter. På den måten kunne man selv øke bokens bruksverdi. De brede margene er et vanlig trekk ved tidens floraer og naturhistoriske referanseverker. Dessverre, kunne vi si, er dette eksemplaret ikke brukt etter hensikten.

JOHAN PAULI

Dansk oeconomisk Urte-Bog

København: Thomas Larsen Borup, 1761

80

ET PÅFALLENDE TREKK ved opplysningstidens naturvitenskap var ønsket om å forankre tradisjonelle håndverk og næringer i teoretiske prinsipper. Også jordbruket, forstått som landøkonomi eller landhusholdning, var sånn sett en vitenskapelig disiplin, et anvendt fag som hentet sitt teoretiske fundament i naturhistorien. Samtidig var det viktig å utbre praktisk og pålitelig, vitenskapelig kunnskap til nytte i dagliglivet. Dette var utgangspunktet for mange av Henrik Tonnings (#79) samtidige. En av dem var den danske legen Johan Pauli (1732–1804), som i 1761 utgav en bok med tittelen *Dansk Oeconomisk Urte-Bog*. Ifølge subskripsjonsinnbydelsen skulle boken opprinnelig hete *Flora danica*, men innen den kom istand var dette blitt tittelen på et annet og langt mer omfattende verk (#81) og Pauli fallt tilbake på det mindre prangende *Urte-Bog*.

Pauli var sønn av en skredder i Nykøbing Falster. Han ble sendt i byens latinskole, reiste utenlands for å studere og fikk doktorgraden i Bützow i 1763. Etter noen års praksis i hjembyen, slo han seg i 1768 ned i København. Her utgav han noen medisinske avhandlinger, men ellers vet vi lite om ham. *Dansk oeconomisk Urte-Bog* var en veiledning for bønder, skrevet for å la dem ta «det vidløftige og herlige Naturens Rige ligesom i fuld Besiddelse». Planteriket var det tilgjengeligste av naturrikene, skriver Pauli. «Ved Mineral-Riget maa vi med utroelig Møye igiennembore de haardeste Bierg-Grunde» før vi kan «nyde Skatten». Overfor

• 8vo

BD II, 189

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1993

dyreriket «paatage vi os et slags Tyrannie, og bade vore Hænder i saadanne Dyrs Blod, som tiener os til Føde, Klæder og Jordbrug». Vi måtte gjøre «Vold paa os selv, for at lade det jammerlige Skrig af saadanne Slagt-Offere for vor Bug ikke forstyrre os i vor Hensigt». Planteriket derimot, hadde skaperen «frembragt Menneskerne og Dyrene til Gode, at de kunne have Lyst og Fornøyelse, Spise og Næring deraf».

Urteboken er ikke en stor bok på fint papir med brede marger til lærde notater, men en liten og rimelig oktav på trykkpapir. Naturhistorikeren og teologen Erik Pontoppidan, som var biskop i Bergen og skrev *Norges Naturlige Historie* (København, 1752–1753), holdt boken høyt og håpet den ville komme alle danske «Landleute» i hende. Innholdet, forteller han, var «zum täglichen Gebrauch und Nutzen eingerichtet». Her kunne den danske bonden slå opp på alle sine nytteplanter og lære om deres bruk i det daglige livet på landet. Andersen-samlingens eksemplar har imidlertid neppe tilhørt en bonde. Bindet er elegant og tidstypisk, et halvbind i lys kalv med klistermarmorert overtrekkspapir og rik ryggforylling. I øverste ryggfelt har bokens første eier latt bokbinderen prege monogrammet «JW» innen en delikat rokokkokartusj.

Dansk oekonomisk Urte-Bog er en enkel trykksak, uten annen dekor enn noen stilsikre vignetter. Dedikasjonen er stilet til grev Adam Gottlob Moltke, den sentrale skikkelsen bak Danmarks vitenskapspolitikk og en pådriver for den økonomiske utnyttelsen av innenlandske nyttevekster. Til det formålet hadde han opprettet et kongelig botanisk intitut, utenfor universitetet, under ledelse av botanikeren G. C. Oeder. Bokens tittel henspiller på Simon Paullis illustrerte *Flora danica, det er dansk Urtebog* (#36), som også var økonomisk innrettet. At Johan Pauli utgav sin *Urte-Bog* uten illustrasjoner er ikke i seg selv påfallende. Men hans argumenter for å utelate dem er interessante.

Opprinnelig hadde Pauli «vel besluttet at føye nogle Kobberstykker over Planter hertil», forteller han. Men, planteillustrasjoner var i seg selv dårlige bestemmelsesverktøy. Det var vanskelig for den som er «ingen Urtekiender» å

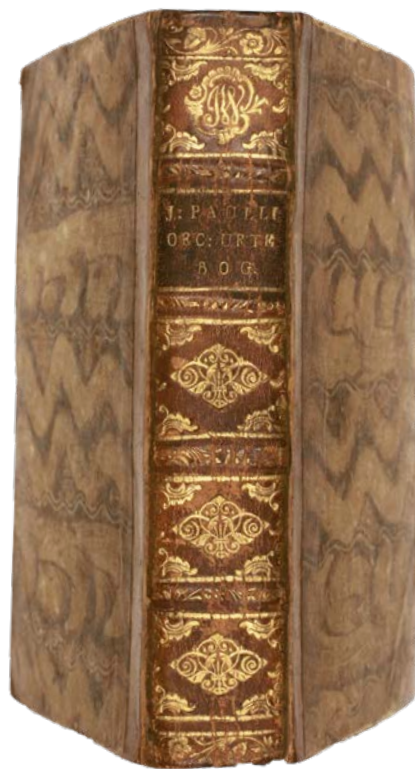
fiende, at de ere ædelige, hvilket og beskrives af den fordum berømte Prof. Gmelins Anmærkning, som i sin Flora Siber. i. p. 218. beretter, at Marven af disse Stængler regnes iblant Lamschattensernes søfkerste Retter.

64. **EQUISETUM** arvense Linn. **EQUISETUM** arvense longioribus setis. C B.

Paa Dansk: Studekna. Svensk: Råsrumpa, Puggårcka. Tysk: Karzensahl, Rammenkraut, Acker-Roschwantz. Fransk: Presle.

Er en Vært, som er en Heste-Rumpe ikke ulig. Stænglen er rund, hoas og huul, og bestaaer af mange Rør, hvoraf det ene altid stikker i det andet, og i en vis Bide giver Knorter, hvoraf Bladene udspringer, hvilke gaaer slangeviis og ere meget skarpe; disse bestaaer og af mange Rør ligesom Leed. Den vover paa Enge og tørre Steder, og er vanskelig at udrydde.

For Heste er denne Vært ikke alene angennem, men bekommer dem ogsaa vel.
Deris

gjenkjenne «en Urt paa Marken deraf, at han har seet den afstukket i Kobber». Den botaniske illustrasjonskunsten hadde sine egne konvensjoner, som man måtte kjenne for å kunne bruke kobberstikk til plantebestemmelse. Dessuten inneholdt Simon Paullis gamle *Flora danica* (#36) «en stor Hob Figurer, som uden megen Umage kand faaes at see, efterdi den er i manges Hænder». Enda viktigere var det imidlertid at «vor berømmelige Urtelærere, Hr. Professor Oeder, skal paa kongelig Befalning og Bekostning udgive alle de danske Urter, fra hvis flittige Hænder vi snart kand vente det første Hefte; saa at mine faa beskrevne Urter bliver at see med Tiden i dette kostbare og for de Danske høystberømmelige Verk». Det store plansjeverket *Flora danica* (#81) utkom samme år med sitt første hefte. Og skjønt det naturligvis ville være uoverkommelig for Johan Paulis lesere selv å skaffe seg det, var planen at verket skulle gjøres offentlig tilgjengelig for befolkning i alle rikets stifter.

GEORG CHRISTIAN OEDER

Flora danica. 1–10

København, 1761–1771

81

DET UTEN SIDESTYKKE mest omfattende enkeltverket i Andersen-samlingen er *Flora danica*. Til tross for det foreligger verket langt fra komplett. I alt utkom *Flora danica* i 54 foliobind eller hefter over en periode på 122 år, mellom 1761 og 1883. I Andersen-samlingen er *Flora danica* representert ved bind fra tre forskjellige eksemplarer. Det første består av de første 21 heftene (København, 1761–1799), det andre av 22., 23. og 24. hefte (København, 1806–1810), og det tredje av andre hefte (København, 1763) alene. Dette enkeltbindet er til gjengjeld det vakreste av dem. Det har nemlig den opprinnelige koloreringen, som bare ble utført etter bestilling i en mindre del av opplaget.

Flora danica er et praktverk, utgitt på den danske statens initiativ og be-
kostning. Det var et prestisjeprojekt som skulle kaste glans over fredrelandet og
legge dets rike planteliv frem for verden i all sin prakt. *Flora danica* skulle etablere
Danmarks posisjon som en vitenskapelig makt i Europa. Verket var usedvanlig
påkostet, også i internasjonal sammenheng, og holdt en meget høy vitenskapelig
standard. *Flora danica* skulle være – og ble virkelig – standardreferansen for en
lang rekke nordeuropeiske planter. Samtidig skulle verket være en drivkraft for ut-
forskningen av naturen i de danske rikene. Ved å utbre kunnskap om danske planter
skulle *Flora danica* også være et verktøy for den økonomiske utviklingen. Plantene
la det direkte grunnlaget for landets viktigste næringer og industrier og kunnskap

• Fol

Nissen 2249; BD II, 189–190;
Christiansen 1973; Knudsen
2014; Andersen 1995, 19ff

Cappelen antikvariat,
Oslo, 1994;
Herman H. J. Lynge & Søn,
København, 2000;
Auksjon hos Cappelen
antikvariat, Oslo, 1993

Otto Frederik Müller: *Flora danica*.
11–15. København 1775–1782. Fol.

Martin Vahl: *Flora danica*. 16–21.
København 1787–1799. Fol

Jens Wilken Hornemann:
Flora danica. 22–24.
København 1806–1810. Fol

Georg Christian Oeder: *Flora
danica*. 2. København 1763. Fol

om dem ble betraktet som essensielt for økonomien. Selv skilte G. C. Oeder, *Flora danicas* første utgiver, mellom *botanica pura*, forstått som beskrivelse og systematikk, *physiologia plantarum*, vitenskapen om plantenes struktur og liv, og *botanica applicata*, plantenes anvendelse, som han regnet som likeverdige vitenskapsgrener.

Flora danica var et konkret og prestisjetungt uttrykk for den danske statens økonomiske politikk. Det skulle «udbrede Kendskabet om de indenlandske Planter blandt Landets Indbyggere, saaledes at Botaniken kan blive til almen Nytt». Boken skulle tjene innbyggerne som veiledning i plantekunnskap, samtidig som den skulle tjene staten som forvaltningsredskap. Derfor ble det kostbare verket også gratis utdelt til stiftene. Her skulle det være tilgjengelig for borgere, lokale embedsmenn, botanikere, gartnere, forstmenn og bønder, som samtidig kunne fungere som informantnettverk og supplere fremtidige hefter med egne funn. *Flora danica* var altså et ledd i et større statsøkonomisk prosjekt.

I Sverige hadde Carl von Linné formulert et naturvitenskapelig program som skulle gjenreise landet økonomisk etter en rekke kostbare kriger (#77). De samme krigene hadde også satt Danmark under press. Prisen på landets viktigste handelsvarer – på dansk korn og kveg, samt norsk tømmer – hadde rast, og man måtte finne nye velstandskilder. Blikket ble rettet innover, mot rikenes egen naturrikdom. Fra Slesvig i syd til Finnmark og Island i nord disponerte den danske staten rike og varierte naturressurser som det gjaldt å undersøke. Bedre kunnskap om plantene kunne på den ene siden bidra til å effektivisere de eksisterende næringene, mens upåaktede eller helt ukjente nytteplanter potensielt kunne skape grunnlag for helt nye, uante industrier. Fra universitetet var det lite hjelp å vente. Københavns universitet var en akterutseilt institusjon, en levning fra middelalderen, der botanikken kun ble dyrket som støttefag for medisinen. Ledende krefter i staten ønsket derfor å ansette en professor som kunne undersøke det slumrende økonomiske potensialet i Danmark-Norges ennå ganske ukjente planteliv.

På en reise i Slesvig traff den nyutnevnte ministeren J. H. E. Bernstorff den unge legen og botanikeren Georg Christian Oeder (1727–1793). Oeder, som

var utdannet under den store Albrecht von Haller i Göttingen, fulgte med Bernstorff tilbake til København, der han skulle tiltre som professor i økonomi ved universitetet. Her fikk han imidlertid en kjølign mottagelse. Ved tiltredelsen måtte Oeder gjennom en disputas på latin. Det autonome universitetet, som så utnevelsen som et inngrep i sin selvbestemmelsesrett, blokkerte ansettelsen på grunn av Oeders sviktende latinkunnskaper. «Gud forlade dennem», kommenterte universitetets rektor, «som føre os unge fremmede Doctores i Landet, der ikke her kunde blive Studenter engang». Redningen kom fra den naturvitenskapelig interesserte statsmannen grev A. G. Moltke. Det var, som vi har sett, til ham Johan Pauli dediserte sin økonomiske *Urte-Bog* (#80). På Moltkes initiativ ble Oeder i stedet satt til å bygge opp et kongelig botanisk institutt, utenfor universitetet og under hans overoppsyn. Det ble opprettet en ny botanisk hage og et offentlig fagbibliotek. Her skulle Oeder undervise i botanikk, når han ikke var ute på reiser i rikene for å undersøke planter og deres økonomiske nytte. I hagen skulle han dessuten drive forsøk med plantedroger, som i sin tur kunne komme til nytte ved det planlagte Frederiks Hospital.

I tillegg til disse oppgavene ble det bestemt at Oeder skulle utgi et verk med avbildninger av alle planter i riket. Første skritt ble tatt i 1755, da man ansatte den tyske kobberstikkeren Michael Rössler og hans sønn Martin for å lage illustrasjonene. Samme år reiste Oeder selv til Norge for å begynne å samle inn planter til verket. Botanikken, mente Oeder, «kann nicht gemeinnützig seyn, so lange es eine Wissenschaft nur für wenige Leute ist». Hensikten med bokverket var å gjøre botanikken kjent for flest mulig – å inkludere flest mulig av landets innbyggere i et felles prosjekt for å kartlegge plantene og deres bruksområder. Det var en umulig oppgave for én mann å samle alle danske planter mellom permer. *Flora danica* skulle derfor selv bidra til å utdanne et riksdekkende informantnettverk, som i sin tur ville sikre at verket ble så fullstendig og vitenskapelig verdifullt som mulig.

I 1757 reiste Oeder til Norge for å samle planter. Katedralskolens overlærer M. R. Flor forteller utførlig om reisen i sin bok om *Naturvidenskabens Fremskridt*

i Norge (Christiania, 1813): Oeder var «en særdeles flittig Botaniker», som ikke sparte noen anstrengelse for «at lære at kjende Norges botaniske Rigdomme». Flor siterer også et samtidig brev fra Benjamin Dass, rektor ved Trondhjem katedral-skole, som forteller at Oeder «var krøben saa høit op paa de norske Fielde, at han ei kunde komme ned». Det satte dype spor i de første heftene av verket. Tilbake i København i 1760 begynte Oeder å planlegge utgivelsen. Året etter sendte han ut en subskripsjonsinnbydelse, et firesiders hefte på fransk og dansk med multeplansen som eksempel, både kolorert og ukolorert. De som ønsket å abonnere på *Flora danica* kunne nå tegne seg for et eksemplar, med eller uten farger, slik at grunnfinansieringen kunne komme på plass allerede før verket gikk i trykken. Det var neppe tilfeldig at nettopp multen ble valgt som reklame for verket, selv om den ikke vokser i Danmark. Den hadde nemlig en særlig plass i botanikkens historie, og var dessuten – nærmest som emblem for Norge – plassert på tittelbladet til Simon Paullis *Flora danica* i 1648 (#37).

Utenfor Norge, Sverige, Polen og det fjerntliggende Russland var multeplanten en stor botanisk sjeldenhet og multebærene ble betraktet ikke bare som en utsøkt delikatesse, men som et av de mest virksomme midlene mot en av tidens mest fryktede sykdommer, skjorbuk. I 1593 hadde den bergenske legen Henrik Høyer sendt en tønne med multer til Charles l'Écluse i Leiden. Disse multene vakte sensasjon på kontinentet og plasserte Norge på det botaniske verdenskartet da l'Écluse i 1601 beskrev planten som «Chamæmorus norwagicus». I Christiania hadde legen Ambrosius Rhodius, professor ved Katedralskolens gymnasium, skrevet en avhandling om skjorbuk, der han også kom inn på multer – en plante han tidligere selv hadde importert fra Norge til København.

Multen var en botanisk sjeldenhet, en plante få andre fyrster kunne vise til i sine områder, og dessuten en plante med stor symbolverdi for Norge. De første heftene av *Flora danica* inneholdt først og fremst norske arter – og av dem hadde multen størst internasjonalt ry. Men det fantes også en annen grunn til å fremheve nettopp den, blant alle andre planter i den dansk-norske floraen. Multe- eller

Flora Danica Tab. 1.

Rubus Chamaemorus XII-3.

Rosacea.

Mitchea.

molteplanten skjuler antagelig en allusjon til grev Moltke, Oeders beskytter og overordnede. Multeplansjen i *Flora danica* kan leses som en forkledd eller allegorisk dedikasjon til ham.

Det første heftet av *Flora danica* utkom i 1761 med seksti kobberplansjer. Den aller første var, som man kunne vente seg, multen. I løpet av Oeders ti år som utgiver utkom ti hefter, hvert med 60 plansjer, altså til sammen hele seks hundre kobberstikk. Dette arbeidet var mer enn det far og sønn Rössler maktet, og etter hvert ble en del av plansjene stukket av Joel Paul Kaltenhofer i Göttingen, under oppsyn av Linnés tidligere student Johan Anders Murray (#77). I 1769 engasjerte Oeder også den tyske blomstermaleren Johann Christoph Bayer, som senere fikk i oppdrag å dekorere *Flora danica*-serviset ved Den kongelige Porcelainsfabrik. Servisets dekor var hentet fra bokverket. Ennå regnes far og sønn Rösslers plansjer til *Flora danica* som de flotteste innen den botaniske illustrasjonskunsten. De hører «zum besten ihrer Art», skriver Claus Nissen, «nicht nur innerhalb des Werkes», men «überhaupt».

På plansjene stod bare et nummer. Dette viste til de medfølgende tekstbladene som anførte de viktigste vitenskapelige navnene og kjente voksesteder for hver plante. Det var meningen at verket i tillegg skulle ledsages av separate tekstbind med plantebeskrivelser. Disse tekstbindene skulle være den egentlige *Flora danica*, som plansjene skulle slutte seg til. Oeder rakk bare å utgi ett tekstbind, om de blomsterløse plantene. Dette ble utgitt på dansk, tysk og latin, og i Andersen-samlingen finner vi et eksemplar av den tyske utgaven, *Verzeichnis zur der Flora Danica gehörigen, in den Königreichen Dännemark und Norwegen, in den Herzogthümern Schleswig und Holstein, und in den Graffschaften Oldenburg und Delmenhorst wildwachsenden Kräuter* (København, 1770). Eksemplaret, på skrivepapir, er ubeskåret og heftet i et enkelt samtidig omslag. Nederst på tittebladet har en tidlig eier skrevet et notat til bokbinderen. Boken skulle ikke beskjæres – han ville beholde margene størst mulig, antagelig til sine egne notater. Så langt som å annotere eksemplaret kom han imidlertid aldri. Senere har boken tilhørt den

danske medisinhistorikeren Paul Hauberg (1887–1959), som selv er representert ved en rekke historiske verker i Andersen-samlingen.

Linnés binominale nomenklatur (#77) fikk til å begynne med ingen forrang i *Flora danica*. Oeder oppførte, som sin lærer von Haller, det eldste navnet først. Linnés navn kom derfor sist. Plansjene ble dessuten utgitt i tilfeldig rekkefølge. Eierne kunne selv ordne og binde dem inn i den rekkefølgen de ønsket. Oeder ville nødvendig forplikte seg til noe bestemt system. von Haller var motstander av Linnés kategorier, av slekter, klasser og ordener, og Oeder aksepterte ikke ett system som overlegent andre. Selv om Linnés seksualsystem var enkelt i bruk, hadde det svakheter. Det grupperte vidt forskjelligartede planter sammen så lenge de hadde samme antall støvbærere eller fruktemner.

Teksten til *Flora danica* ble utgitt på dansk, med tanke på innbyggerne i Danmark, Norge og Island, på tysk, med tanke på kongens undersåtter i Hertugdømmene, men også på latin, slik at «Udlændingen kan faa Nyttten» av verket. Plansjene var imidlertid de samme i alle de tre utgavene. Så langt mulig ble plantene tegnet etter levende eksemplarer i felt. På sine innsamlingsreiser hadde Oeder derfor med seg Martin Rössler som tegner. Senere ble verket også supplert med med planter fra andre informanter rundt om i rikene. Da fikk utgiveren tilsendt en fargelagt tegning, en akvarell, og selve planten den var malt etter som herbariepreparat. Kunstneren brukte dette materialet som grunnlag for en ny akvarell, som igjen ble lagt til grunn for kobberstikket. Det første avtrykket av kobberplaten ble kolorert av kunstneren selv. Etter at utgiveren hadde godkjent det, dannet det mønster for de kolorerte eksemplarene, som ble fargelagt av andre «illuminister». Det ble ikke kolorert flere eksemplarer enn dem som ble forhåndsbestilt. Koloreringen ble gjort i gouache, en dekkende farge som la seg

over det opprinnelige kobberstikket. Det hele var en omfattende og kostbar prosess, som gav de ferdige plansjene høy kunstnerisk og vitenskapelig kvalitet. Så langt mulig ble plantene avbildet i naturlig størrelse. Noen av plansjene er større enn boken og må derfor foldes ut. Der plantene er alt for store, gjengis de viktigste detaljene i full størrelse, mens hele planten vises forminsket. Da ble kun delene i naturlig størrelse kolorert.

Mot slutten av 1760-tallet var kongens økonomi anstrengt og Oeders botaniske institutt ble nedlagt. Den botaniske hagen ble overført til universitetet, som imidlertid ikke ønsket å overta personalet. Oeder ble derfor flyttet til en stilling som finansråd, men fortsatte som utgiver av *Flora danica*. Det lå ennå for mye prestisje og for store forhåpninger i verket til at det kunne avbrytes. Oeder knyttet seg til Struensee og endte etter hans fall som embedsmann i Oldenburg, før han forsvant ut av dansk historie. Hans innsats ble imidlertid ikke glemt. I Andersen-samlingen finner vi for eksempel Gerhard Anton von Halems biografi *Andenken an Oeder* (Altona, 1793), ledsaget av Oeders portrett.

Arbeidet med *Flora danica* ble videreført også etter at Oeder falt i unåde. I 1772 utnevnte kongen zoologen og botanikeren Otto Friedrich Müller (1730–1784) til utgiver. Som zoolog forfattet Müller blant annet *Zoologiæ danicæ prodromus* (København, 1776), den første vitenskapelige oversikten over dansk og norsk fauna. Den finnes, sammen med en rekke andre bøker av ham, i Katedralskolens gamle bibliotek. Müller var selvlært, men hadde som huslærer for lensgreve Schulins sønn på Frederiksdal og som reisefølge på hans europeiske dannelsesreise hatt god anledning til å fordype seg i studier og knytte kontakter med Europas naturforskere. Han står i dag som Danmarks største naturhistoriker

gjennom tidene. Studiet av naturen bragte Müller til Norge, hvor han giftet seg med den rike enken Anna Catharina Paludan og bosatte seg i Drøbak for å samle planter til *Flora danica*. Sine innsamlingsreiser i Telemark og langs Oslofjorden har han beskrevet i *Reise igiennem Øvre-Tillemarken til Christianssand og tilbage* (København, 1778). I alt utgav Müller fem hefter av *Flora danica*, med til sammen tre hundre plansjer. De var tegnet og stukket av broren Christian Friederich Müller. Han ble i 1803 etterfulgt av sin elev Johann Theodor Bayer, en sønn av Johann Christopher Bayer, som stakk nesten alle verkets plansjer i femti år.

Müllers etterfølger som utgiver av *Flora danica* ble den norskfødte botanikeren Martin Vahl (1749–1804). Mellom utnevnelsen i 1785 og sin død utgav Vahl til sammen seks hefter av verket, med til sammen 359 plansjer. Vahl var oppvokst i Bergen, studerte under Linné i Uppsala fra 1769 til 1774 og ble i 1779 lektor ved Københavns botaniske hage. Først i 1801, tre år før han døde, ble Vahl utnevnt til professor. Vahls øvrige hovedverker finnes fra gammelt av i skolens samlinger. Som Oeder begynte Vahl innsamlingen av planter til *Flora danica* i Norge. I 1787 fulgte han kysten fra hjembyen helt til Vardø. Tilbake i København ble Vahl ansatt som lærer ved det nyopprettede Naturhistorieselskabet. De kongelige naturhistoriske institusjonene fra Oeders tid var blitt nedlagt og naturvitenskapene hadde ennå ikke fått fotfeste ved universitetet. Dette private selskapet skulle derfor fremme naturvitenskap og økonomi, særlig ved undervisning og ved å finansiere vitenskapelige ekspedisjoner i fedrelandet.

Blant selskapets elever var den unge Henrik Steffens. En annen var M. R. Flor, som ble overlærer ved Christiania katedralskole og lektor ved Botanisk hage på Tøyen. Vahl hadde ikke mange tilhørere, forteller Flor, «men deriblant ikke faa Nordmænd, hvilke alle klyngede sig tæt omkring ham, som om en Fader». I hovedbygningen på Tøyen henger i dag tre oljemalte portretter som tidligere har hengt i John Colletts «Floratempel» på Ullevål gård. De avbilder Linné, Vahl og Flor, og viser dermed den vitenskapshistoriske linjen fra Uppsala, via København til Christiania.

*Flora danica*s fjerde utgiver, den siste som er representert i Andersen-samlingen, er Jens Wilken Hornemann (1770–1841), som siden 1801 hadde vært lektor ved botanisk hage og som i 1808 etterfulgte Vahl også som professor. Hornemann var en opplagt kandidat. Til Oeders opprinnelige plan for *Flora danica* hørte en praktisk veiledning for dem som brukte plantene i hverdagen. Riktignok hadde man Daniel Paulis økonomiske *Urte-Bog* (#80), utgitt samme år som første bind av *Flora danica*, men den manglet vitenskapelig tyngde. Naturhistorieselskabet hadde derfor i 1794 utlyst en pris for en dansk økonomisk flora. Denne prisen hadde Vahls student Hornemann vunnet med sitt *Forsøg til en dansk økonomisk Plantelære* (1796). Et eksemplar av andreutgaven, utgitt i København i 1806 og utvidet med norske planter, finnes i Katedralskolens bibliotek.

Hornemann ble *Flora danica*s lengst sittende utgiver, fra 1804 til 1840, og stod for i alt 1080 plansjer i 18 hefter. I Andersen-samlingen finner vi tre av dem. I løpet av Hornemanns tid gikk Norge tapt for Danmark, og etter 1814 kom ikke lenger norske planter med i verket. I tillegg utgav Hornemann en *Nomenclatura Floræ danicæ* (København, 1827), som finnes ved skolen. Boken inneholder kronologiske, systematiske og alfabetiske registre over de plantene som var avbildet så langt, med en korfattet historie om verkets tilblivelse. Ved dette tidspunktet omfattet *Flora danica* allerede 1.920 kobberstikkplansjer, alle i tilfeldig rekkefølge, og gode registre var blitt nødvendig. Dessuten gav boken anledning å rette feilbestemmelser, samt til å ajourføre navnene, der de var blitt foreldet.

For at *Flora danica* skulle tjene etter hensikten, som katalysator for det botanisk-økonomiske arbeidet med å kartlegge Danmark-Norges flora, måtte det gjøres tilgjengelig. Kongen skjenket verket til lærde selskaper og skoler, samt til kjente vitenskapsmenn som Carl von Linné (#77), Albrecht von Haller og Joseph Banks. Dessuten gikk en rekke eksemplarer til andre fyrster og kongelige i hele Europa. Men for at *Flora danica* skulle komme til nytte i Danmark måtte det få størst mulig utbredelse også hjemme. Bindene ble derfor solgt forholdsvis rimelig. Ukolorerte eksemplarer kostet til å begynne med 4 riksdaler bindet, kolorerte 9

riksdaler. Fra og med syvende bind ble prisen satt ned til henholdsvis 2 ½ og 8 riksdaler. Dette var likevel betydelige summer, langt utenfor rekkevidde for de fleste. Helt fra begynnelsen av ble det derfor bestemt at 55 ukolorerte eksemplarer skulle plasseres hos den geistlige og verdslige øvrigheten i stiftene og amtene. Derfra kunne de igjen lånes ut til embedsmenn, lærere og andre, som til gjengjeld skulle «forsyne de Kongelige botaniske Anstalter med Informationer om planter i de respektive Dele af Landet». Slik skulle man sikre den kunnskapsutvekslingen Oeder så for seg.

Hvert av de 55 kongelige eksemplarene ble nummerert. Til Christiania kom nummer 25, 26, 27 og 28. Det første ble plassert hos stiftamtmanden, de øvrige hos biskopen. Tanken var at biskopene og amtmennene selv skulle hente nyutkomne bind når de besøkte København. Derfor ble mange hefter liggende uavhentet. Det var også tilfellet med de norske eksemplarene. Under en reise til Danmark i 1818 fikk M. R. Flor kongelig tillatelse til å «erholde udleveret de Hefter af Værket Flora danica som før Norges Adskillelse fra Danmark ikke endnu vare afhentede af vedkommende norske Embedsmand». For Christiania-eksemplarene gjaldt dette hefte 22–25. Samtidig spurte Flor allerunderdanigst om ikke kongen

ville fortsette å skjenke verket til Norge, eller i det minste ett eksemplar til Det kongelige Frederiks Universitet, som tross alt bar hans navn. Til svar fikk Flor høre at «al Udlevering af de til Norge forhen bestemte Exemplarer af bemeldte Værk bortfalder fra den Tid dette Riges Adskillelse fandt Sted».

I 1785 åpnet Deichmanske bibliotek dørene for Christianias borgere. Carl Deichman hadde selv abonnert på et eksemplar, og abonnementet ble videreført av biblioteket etter hans død. Bibliotekaren ved Deich-

manske var Katedralskolens konkretor Jacob Rosted, og da han ble rektor i 1801, besluttet man å innlemme biblioteket i skolens samling. Deichmanske flyttet først ut til egne lokaler i 1846, og frem til det var *Flora danica* altså tilgjengelig på Katedralskolen. Det er ikke godt å si hva som skjedde med de fire kongelige eksemplarene i Christiania. Allerede i 1810 søkte Flor det nyopprettede Selskapet for Norges Vel om å «anskaffe et fuldstændigt Exemplar af Flora Danica med illumerede Kobber» som kunne «udlaanes til Enhver, imod Pant eller Caution, som vil gjøre Brug deraf, enten i botanisk, eller i oekonomisk-botanisk Henseende». Deichmanskes eksemplar kunne nemlig bare «benyttes paa Stedet til den fastsatte Tid». Søknaden ble ikke innvilget. I 1818 klaget Flor til en venn at Universitetsbiblioteket «ei endnu eier Flora Danica». På denne tiden fantes det riktignok et eksemplar på Tøyen, men det var ukolorert og kun til bruk på stedet. Dette var stiftets eksemplar (nr. 22), som var blitt stående der etter gårdens forrige eier, magistratspresident Johan Lausen Bull.

Det er i dag langt mellom komplette eksemplarer av *Flora danica*. Få har kunnet abonnere på samme verk over en periode på 122 år. Mange kortere og lengre rekker er dessuten blitt slaktet; plansjene er skåret ut og innrammet. Som nevnt stammer de til sammen 25 bindene av *Flora danica* i Andersen-samlingen fra tre forskjellige eksemplarer. Kun ett bind er kolorert, et enkeltstående eksemplar av andre hefte fra 1763, i den danskspråklige utgaven. De 60 plansjene gir likevel et flott inntrykk av kvaliteten på koloreringen. Boken er innbundet i et samtidig helskinnbind, dessverre uten noen form for eiermerker. Til gjengjeld er første halvdel grundig annotert, på både dansk og engelsk. Notatene er skrevet rett på plansjene. Mens de engelske notatene synes å være en avskrift fra et trykt verk, er de danske, som særlig gjelder voksestedet, i det vesentlige hentet fra den

ledsagende teksten. På den måten kunne eieren slippe å bla frem og tilbake mellom plansjer og tekst.

De resterende bindene i Andersen-samlingen stammer fra to av de eksemplarene som ble utdelt av staten. *Flora danica* ble bekostet av kongens partikulærkasse, som også beholdt eierskapet til de utdelte heftene. Disse ble ensartet innbundet i lyse halvskinnbind med overtrekkspapir i okerfarget klistermarmor. Hvert bind er tydelig merket med eksemplarets nummer (mellom 1 og 55), gjennomtrukket med grønn tråd og forseglet med rød lakk, som garanti for at alle plansjene var tilstede ved utdelingen. Heftene med *Flora danica* kunne innbindes flere samlet, i tykke bind med trykte fellestittelblad, men de kongelige eksemplarene ble innbundet heftevis. På den måten kunne flere personer bruke verket samtidig. Andersen-samlingens eksemplar av 22., 23. og 24. hefte, fra Hornemanns periode som utgiver, er tydelig nummert «41» på ryggene. De er trykt med dansk tekst, og har antagelig vært plassert ett eller annet sted i Jylland. Tråden og seglet er fjernet, antagelig da boken gikk over i privat eie. Den lengste rekken, som består av 1. til 21. hefte og dermed omfatter Oeders, Müllers og Vahls bidrag i sin helhet, er trykt på tysk og merket «45». Her er også de ferdigtrykte følgebrevene som fulgte de kongelige eksemplarene bevart, bundet inn foran i hvert hefte.

Dette følgebrevet forteller at eksemplar nr. 45 ble utdelt til bruk for en «Person Geistlichen Standes in dem Herzogthum Schleswig» som «an der Kräuter-Kännniss vorzüglich Lust haben und Fleiß derauf wenden, und in Correspondence mit dem Professor Botanices, zum Nutzen der Königlichen botanischen Anstalt, auch Vermehrung und Verbesserung dieses Werckes selbst, treten wollen». Vedkommende måtte samtidig sørge for at verket «immer zu publiqven Gebrauch vorhanden und brauchbar seyn mögen». Følgebrevene er egenhendig undertegnet av utgiverne, først av A. G. Moltke, så Müller og til slutt Vahl.

PETER SIMON PALLAS

*Voyages de M. P. S. Pallas,
en différentes provinces de l'empire de Russie,
et dans l'Asie septentrionale. 1–6*

Paris: Maradan, 1789–1793

82

INNEN EN MERKANTILISTISK økonomiforståelse kunne den praktisk orienterte naturhistorien lett bli innadventd og nasjonalt orientert. Statene lå i økonomisk konkurranse med hverandre og kunnskap om naturen og anvendelsen av den kunne gi den ene økonomiske fortrinn fremfor andre. Likevel var utgivelsen av *Flora danica* (#81) helt fra begynnelsen av også internasjonalt orientert. Dels var verket et prestisjeprosjekt. *Flora danica*, som ble finansiert av den kongelige partikulærkassen, viste for hele verden at den danske kongen rådde over en enestående variert planterikdom, og dermed over store naturressurser. Samtidig viste verket at man i også Danmark dyrket vitenskap og kunst på høyt nivå og var i stand til å frembringe et enestående vakkert bokverk. For G. C. Oeder, som selv var tysker og hadde studert under Albrecht von Haller ved Europas fremste universitet i Göttingen, var vitenskapen i seg selv også internasjonal. Naturen brød seg ikke om politiske grenser og *Flora danica* beskrev bare én tilfeldig del av skaperverket.

Allerede i subskripsjonsinnbydelsen til *Flora danica* hadde Oeder tatt til orde for internasjonalt samarbeid. Verket skulle ikke bare bidra til å utvikle den danske økonomien, men til den samlede kunnskapen om skaperverket. «Dersom

• 4to & fol

Blomqvist, Oslo, 1999

en Potentat i den sydlige Deel af Europa ville lade foranstalte et saadant Verk, som Flora Danica, over sit Lands Planter», skrev Oeder, «saa ville først hans Land selv høste den nærmeste Frugt deraf». Men, fortsetter han, «dernæst havde alle Botanister i alle Lande og paa alle Stæder to Verke, som indeholde den allerstørste Deel af hele Europas Vexter tilhobe». Eventuelle «Luger i Verkerne» kunne da «saa meget hastigere blive stoppede ved Hielp af en tredie eller fierde Potentat i Østen eller Vesten eller Midten af Europa». *Flora danica* kunne med andre ord tjene som forbilde for – og første del av – en stor, felleseuropeisk billedflora.

Oeder planla selv, på senere dager, en monumental «Flora germanica» som motstykke til *Flora danica*, men det ble med planene. Oppfordringen til å utgi tilsvarende verker ble derimot i noen grad fulgt opp av andre. Den østerrikske botanikeren Nikolaus Joseph von Jacquin utgav i årene 1773–1778 *Flora austriaca* i fem bind, som «Østerrikes bidrag til Flora Danica», og i Russland utkom Peter Simon Pallas' *Flora rossica* i to deler 1774–1778, finansiert av Katarina den store. Pallas utelot planter som tidligere var avbildet i *Flora danica* og *Flora austriaca*. Disse supplementsfloraene er ikke representert i Andersen-samlingen, men til gjengjeld finnes et annet av Pallas' hovedverker, en fransk oversettelse av *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs*, med tittelen *Voyages de M. P. S. Pallas en différentes provinces de l'empire de Russie* (Paris, 1789–1793). Det var denne omfattende ekspedisjonen som la grunnlaget for *Flora rossica*. Verket er utgitt i «Cinq Volumes in-4°, et un de Planches», fem tekstbind i kvartformat og et plansjebind i liten folio.

Naturhistorikeren Peter Simon Pallas (1741–1811) var født i Berlin, der faren var kirurg. Etter studier i Halle og Göttingen fikk han doktorgraden i Leiden, nitten år gammel. I 1767 inviterte Katarina den store av Russland ham til St. Petersburg som professor i naturhistorie ved Det keiserlige vitenskapsakademi. Året etter ble Pallas, etter keiserinnens særlige ønske, satt til å lede en stor vitenskapelig ekspedisjon gjennom Russland og Sibir. Ekspedisjonen, som bestod av fem naturhistorikere og syv astronomer, med assistenter, skulle observere venuspassasjen i

1769, men også undersøke naturressursene i keiserinnens fjerntliggende provinser. I løpet av seks år besøkte ekspedisjonen Det kaspiske hav, Altai, Tomsk, Jenseisei- elven, Tobolsk, Bajkalsjøen, Kolyvan og grensetraktene mot Kina. Pallas sendte fortløpende rapporter hjem til St. Petersburg, der de ble samlet og utgitt.

Den tyske førsteutgaven av verket, som begynte å utkomme allerede før ek- spedisjonen var tilbake, bygger direkte på Pallas' rapporter, men den franske over- settelsen omfatter også de vitenskapelige resultatene av reisen, som Pallas i ettertid stilte til rådighet for oversetteren. Da han vendte tilbake til St. Petersburg i 1774 hadde Pallas med seg et enormt materiale av notater og samlinger. Selv var han utslitt, og flere av ekspedisjonens medlemmer var omkommet underveis. Som et tillegg til femte bind inneholder den franske utgaven også «additions» av Pallas' «compagnons» Samuel Gottlieb Gmelin, som døde i Kaukasus, Ivan Lepekhin og Johann Gottlieb Georgi. Ekspedisjonen fikk stor betydning for tidens zoologi, geologi, geografi, etnologi og ikke minst botanikk. Det er forbindelsen til *Flora danica* (#81) og det omfattende botaniske stoffet, ikke minst i form av plansje-

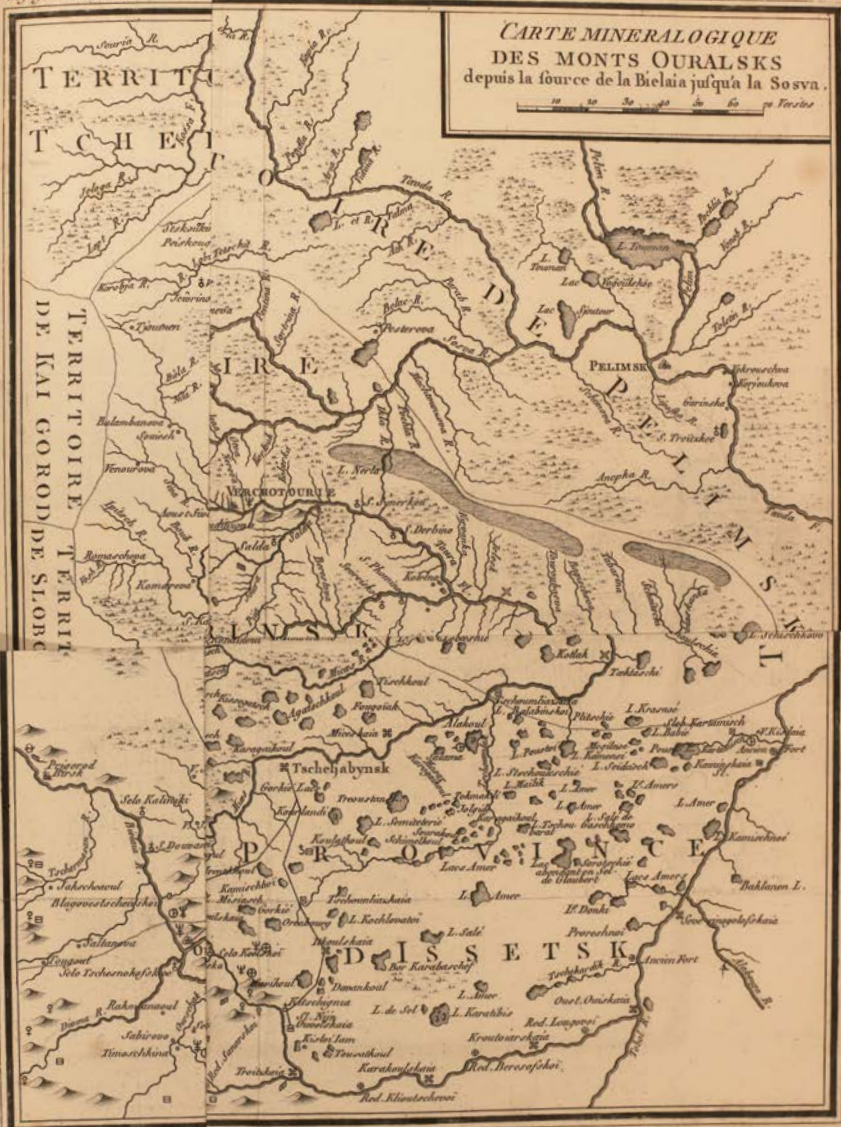
bindets mange kobberstikk, som forsvarer bokens plass i Andersen-samlingen.

Som trykksak er Pallas' *Voyages* preget av Louis seize-tidens klassiske enkelhet. Som det passer et praktverk er det ikke spart på papiret. De fem tekst- bindene inneholder til sammen godt og vel 2.200 sider i stort kvartformat. Med unntak av en liten tresnittvignett på tittelbladene er alle illustrasjonene samlet i det store plansjebindet. Andersen-samlingens eksemplar er inn- bundet i litt senere halvskinnbind i empirestil, med røde tittelfelt og overtrekkspapir i blått klistermarmor. Plansjebindet er ombundet i et moderne halvskinnbind med lignende, men litt forenklet ryggdekor. Eksemplaret kjøpte Kjell-Erik Andersen hos Blomqvist i Oslo, på

CARTE MINÉRALOGIQUE
DES MONTS OURALES
depuis la source de la Bielaia jusqu'à la Soava.

10 20 30 40 50 60 70 Toises

Gravé par P.F. Tardieu.

auksjonen etter Renée og Bredo Grimsgaard i 1999. Grimsgaard var direktør for J. L. Tiedemanns Tobaksfabrik og bygget sammen med sin franskfødte hustru opp store samlinger av kunst, antikviteter og bøker.

Pallas' *Voyages* er ledsaget av et stort antall vitenskapelige plansjer i kobberstikk. Fordi kobberstikk er dyptrykk og boktrykk er høytrykk kan de to prosessene ikke uten videre kombineres. Det var derfor vanlig å samle kobberstikkene i egne avdelinger, eller om det var mange av dem, i egne plansjebind. Fordi plansjene til reisebeskrivelsen omfatter detaljerte botaniske illustrasjoner og store kart, ble det tilhørende plansjebindet utgitt i større format. I alt omfatter bindet 122 plansjer, samt et stort kart over Russland. Kartet, som også viser reiseruten, er så stort at det er trykt i to omganger, fra to kobberplater, på to ark som siden er skjøtet sammen og foldet. Blant kobberstikkene finner vi ellers 11 kart, et tilsvarende antall etnografiske og zoologiske plansjer, samt hele 77 botaniske illustrasjoner. Mens kartene er stukket av gravøren og kartografen Pierre François Tardieu, er de naturhistoriske og etnologiske plansjene signert N. Thomas, som i dag er lite mer enn et navn knyttet til en stor mengde kobberstikk fra annen halvdel av 1700-tallet.

Første bind av Andersen-samlingens eksemplar er datert 1789, men det finnes også eksemplarer med årstallet 1788 på tittelbladet. Et «Avis» foran i boken forklarer bakgrunnen for dette. Trykkingen begynte nemlig i 1788, men ble avbrutt på grunn av papirmangel og først gjenopptatt året etter. De fleste trykkeriene i Paris, forsikrer utgiveren, hadde stor mangel på papir. Stormfulle farvann hadde hindret papirleveransene til byen, og utgiveren ønsket ikke å ta til takke med det billige og dårlige papiret som var å oppdrive. «Le Public auroit eu lieu de se plaindre si, après avoir promis une édition chère, mais soignée, on lui avoit offert une édition chère et défectueuse», forteller han. Publikum ville ha grunn til å klage om de var blitt lovet en kostbar og pent utstyrt bok, men i stedet fikk en som var kostbar og mangelfull. Derfor måtte abonnentene belage seg på å vente. På grunn av omfanget, og ikke minst kobberstikkene, var verket dyrt da det utkom. Abonnentene betalte 120 *livres*, mens alle andre måtte ut med hele 160 *livres*.

JOHAN ERNST GUNNERUS

Flora Norvegica,
Observationibus præsertim œconomicis
Panosque norvegici locupletata. Pars prior
Trondhjem: Jens Christensen Winding, 1766

83

EN ANNEN BOK som på flere måter står i gjeld til *Flora danica* er biskop Johan Ernst Gunnerus' *Flora norvegica* (Trondhjem og København, 1766–1772), den første eksplisitt norske floraen. Første bind var til og med trykt i Norge, enda forfatteren selv ønsket å utgi boken i hovedstaden København. Tittelen – så vel som utgivelsestidspunktet, formatet og kobberstikkene – viser med all tydelighet at Gunnerus ønsket å fremstille sitt verk som et motstykke eller en pendant til Oeders *Flora danica* (#81). Og det selv om *Flora danica* også omfattet Norges flora, og selv om *Flora norvegica* i det vesentlige er begrenset til Trondhjems stift. Som Linné (#77) og protesjeen Henrik Tonning (#79) var Gunnerus opptatt av plantenes nytte, og verket er, som det heter i undertittelen, «særlig beriket med økonomiske observasjoner». Gunnerus interesserte seg for legeplanter og fargeplanter, for førplanter og matsurrogater i nødsår, samt for bær, ikke minst multer, og hvordan de brukes i forskjellige matretter. Gunnerus' flora er et imponerende verk, selv om det naturligvis ikke kan sammenlignes med *Flora danica*, hverken i ambisjon, omfang eller utstyr.

Johan Ernst Gunnerus (1718–1773) var født i Christiania, der faren var stadsfysikus. Faren døde tidlig, men Gunnerus viste stor begavelse og med støtte fra

• Fol

Nissen 767; BD II, 192;
BN I, 160; Jørgensen 2016;
Andersen 1995, 18

Damms antikvariat, Oslo, 1992

Bundet med Johan Ernst Gunnerus: *Flora Norvegica, Observationibus præsertim œconomicis Panosque norvegici locupletata. Pars posterior*. København: Frederik Christian Pelt, 1772

familiens venner ble han satt i Christiania katedralskole. Av skolens gamle arkivprotokoller ser vi at han også mottok støtte i form av stipendier, og hans navn er hugget inn på marmortavlene over skolens fremstående disipler. Gunnerus ble dimittert til universitetet i 1737 og noen år senere fikk han et treårig kongelig reisestipend. I Halle kom han i kontakt med Christian Wolff, rasjonalismens fremste talsmann, og ble dypt påvirket av hans forelesninger over naturett og fysikk, sam-

tidig som han fulgte forelesninger i teologi, matematikk og historie. Etter to år i Halle reiste Gunnerus videre til Jena, der han ble værende i et tiår. Her la han seg etter filosofi, fikk magistergraden og holdt offentlige forelesninger.

I 1754 ble Gunnerus kalt hjem til København, der han etter hvert fikk ansettelse som prost ved Kommunitetet og ekstraordinær professor. Han foreleste i teologi, logikk og metafysikk, samt i natur- og folkerett. I løpet av disse årene utgav han flere viktige arbeider, hvorav flere finnes i Katedralskolens bibliotek. Gunnerus skal

ha blitt overrasket da han i 1758 plutselig ble utnevnt til biskop i Trondhjem, men den nye biskopen ble raskt sentral i byens vitenskapelige liv. I Trondhjem traff han katedralskolens rektor Gerhard Schøning og den danske historikeren Peter Frederik Suhm, og sammen stiftet de tre i 1760 Det trondhiemske Selskab, som i 1767 tok navn av Det kongelige norske Videnskabers Selskab, med bibliotek, naturaliekabinett og egen skriftserie. Her fikk Gunnerus anledning til å utvikle interessen for naturvitenskapene. Ikke minst kan det ha vært av betydning at Oeder i årene 1758–1759 hadde Trondhjem som base under sin store innsamlingsreise for *Flora danica* (#81). På sine mange og lange visitasreiser i stiftet, som strakte seg fra Romsdalen til Øst-Finnmark, fikk Gunnerus førstehåndskjennskap til landets natur. Fra prester i stiftets mange sogn strømmet det inn beretninger og preparater

til biskopens og Videnskabselskabets samlinger. «Det er ikke og har aldri vært i denne verden en biskop som Dem», skrev Linné i et brev til Gunnerus. «Gid vi hadde Dem som erkebiskop i Uppsala!» For teologen Gunnerus var det en religiøs oppgave å beskrive naturen, å inventere skaperverket. I den norske naturens helligdommer, forteller Katedralskolens overlærer M. R. Flor, var Gunnerus en «ligesaa fuldkommen Yppersteprest, som geistlig Biskop».

Flora norvegica utkom i to bind. Det første ble trykt i Trondhjem i 1766, det andre ble utgitt posthumt i København av nevøen Niels Dorph Gunnerus, som også inkluderte en biografi om forfatteren. Trykkingen ble påbegynt før, men først fullført etter at forfatteren døde. Ifølge tittelbladet ble bindet trykt i 1772, men teksten inneholder referanser til et verk som først utkom i 1776. Til sammen inneholder de to bindene 1.118 arter, hvorav noen få var nye for vitenskapen, og i alt 12 helsides plansjer i kobberstikk. De tre plansjene i første bind er tegnet av den tyskfødte kunstneren Johannes Schweiger i Trondhjem, men forholdet mellom Gunnerus og tegneren kjølnet raskt. De ni plansjene i andre bind er derfor tegnet av Jacob von der Lippe Parelius, som hadde etterfulgt Tonning som Gunnerus' amanuensis. Han fulgte med biskopen på reiser og tegnet plantene etter naturen. Ikke minst derfor går hans tegninger for å være de beste. Ingen eksemplarer av *Flora norvegica* ble kolorert. Gunnerus bekostet selv utgivelsen, og kolorerte plansjer ble for kostbart.

I motsetning til Oeder forholdt Gunnerus seg til Linnés nomenklatur, slik den var innført i *Species plantarum* (Stockholm, 1753), men selve floraen er ikke systematisk oppbygget. På samme måte som i *Flora danica* følger artene hverandre i den rekkefølgen de ble innsamlet, men gode registre gjør boken mulig å bruke som oppslagsverk. Gunnerus beklager den manglende systematikken, men unnskylder

seg i forordet med at det ville vært en umulig oppgave for én mann å utgi en systematisk flora i dette formatet.

Flora norvegica er skrevet på latin, et språk Gunnerus allerede i skoletiden behersket til fingerspissene. Det forteller oss noe om skriftets publikum; Gunnerus var ellers en ivrig forkjemper for bruk av folkespråket i vitenskapelige tekster. På latin ville boken være utilgjengelig for de fleste nordmenn, men Gunnerus valgte latin av samme grunn som Oeder også utgav *Flora danica* (#81) i en latinsk utgave. Verket skulle vise for hele den lærde verden at også Norge hadde vitenskap, at Norge hadde en variert og verdifull natur. Som Suhm skrev, hadde Gunnerus en «brændende Iver for Norges Ære». Han ønsket å gjøre «Norge ligesaa berømt og oplyst i Videnskaberne som de mest bekendte Lande i Europa». Ved å utgi *Flora norvegica* på latin, inkluderte Gunnerus sitt eget hjemlands flora i et internasjonalt vitenskapelig felleskap: Boken kunne leses og brukes over hele verden.

Flora norvegica er trykt i stort folioformat med meget brede marger. Som tilfellet var med Tonnings *Flora* (#79) gir disse margene rikelig plass til annotasjoner og kommentarer. Andersen-samlingens eksemplar er helt rent, bortsett fra noen kortfattede rettelser i blyant, men i Katedralskolens gamle samling finnes et eksemplar av første bind med omfattende håndskrevne tillegg. De viser med all tydelighet hvordan boken var ment å brukes. Skolens gamle eksemplar av *Flora norvegica* er intet mindre enn forfatterens eget arbeidseksemplar. I notatene kan vi følge Gunnerus rundt på embedsgården Berg, samt på visitasreiser til Romsdalen og Finnmark i 1767–68. Dessuten ser vi at han har vært særlig interessert i samiske og kvenske plantenaavn. Bakerst ligger noen korrekturark av materien til andre bind løst vedlagt. De svarer antagelig til de delene av verket som forelå ferdig trykt da Gunnerus døde.

Helt til slutt i boken har Gunnerus klistret inn en «Gjenpart af H[err]. D[octo]r. Tonnings Instrux paa hans Rejse til Tromsø». Sannsynligvis er instruksen skrevet i forbindelse med Peter Horrebows ekspedisjon for å observere

FLORA NORVEGICA. PARS PRIMA.

I. **O**SMUNDA *Struthiopteris*, frondibus pinnatis, pennis pinnatifidis: scapo fructificante disticho. *Lim. fl. sc.* II. 915. *Sp. pl.* I. 1066. *Pontopp. atl. dan.* I. 587. *Vid. tab. nostr.* I. fig. 1. 2 & 3. *itemque cel. Oed. fl. dan. ic. fasc.* III. tab. CXLIX.

Filicetrum septentrionale & palustre. *Amman. rutb.* 175. n. 15. . . . pinnarum laciniis oblongis tenuissime dentatis. *Id. act. petrop.* X. 187. t. XVIII. *Hall. in Rupp. fl. jen.* 343, coll. *stirp. helv.* I. 132. n. I.

Lonchitis norvegica major. *Raj. append.* p. 68.

Filix palustris altera subfusco pulvere hirsuta. *Baub. pin.* 358. *eadem, secundum cel. Ammanum, ac Filix ejusdem Baub. palustris maxima.*

Tromsøensibus & Senjenibus *Tilg*, *Molfoor-tilg*, *Tulg*, *Tælg*, *Tælgblom*: Helgelandis *Kaal-jæske*: Aafjordenibus aliisque *Orme-blom*, *Ormeblom-ving*, *Største Ormeblom*: Finnis s. Lapponibus *schjervøensibus Cheek*; aliis *Sapak-Gaiſke* (i. e. *Sort Brægne* s. *Muldfoor*, quo nomine ad radicem respicitur) item *Gaiſke banegetta* (i. e. *tandlås Brægne*)

Habitat in Norlandia e. g. Malangen, Balsfjorden, Dyrøen, Ranen, Veffen; item in Roan, prædio parvæ Bjørnør, in Aafjorden, in Guldalia & alibi passim in locis humidis & umbratis.

Radix (tab. I. fig. 1. A) constat laminis nigro-fuscis, intus vero, cuticula scilicet nigro-fusca detracta, viridibus vel flavo-viridibus, carnosis, solidis, arte sibi invicem impositis, latere exteriori convexis, & interdum subcarinatis, margine utrinque integerrimo. Fibrae (lit. B), quas copiose emittit, rigidae sunt, colore nigro. Altitudo hujus *Osmundæ* est duorum cubitorum & supra. Partem stipitis superiorem una cum suis frondibus sterilibus foliaceis pinnatis exhibet fig. 3. Pinnæ mediæ sunt longissimæ, superioribus (fig. 3. a-c & c.) & inferioribus (fig. 1. b-g. it. v-z.) sensim brevioribus. Lacintæ foliorum (ex. g. fig. 3. d-g. & c.)

✚ venuspassasjen i 1769, der Tonning deltok (#79). På reisen skulle Tonning finne nye planter til *Flora danica*, og instruksen forteller hvilke arter han skulle være oppmerksom på. I København ønsket man seg både tegninger «i naturlige Farver», samt – i tørket stand – eksemplarene de var tegnet etter. De enkelte plantene er identifisert ikke ved navn, men ved sitt nummer i Linnés *Flora svecica*, «Ed. II» (#78).

✚ Andersen-samlingens eksemplar av *Flora norvegica* er ikke brukt i Norge. Det hører til de eksemplarene som bragte kunnskap om den norske naturen ut i verden, til vitenskapsmenn i utlandet. Boken er innbundet i et moderne halvskindbind i typisk engelsk stil, med en eldre tittletikett bevart. At boken virkelig har vært i England kan vi slutte av noen engelske blyantnotater. Et lite stempel på en tilfeldig side i andre bind tyder på det samme. Avtrykket er meget svakt, men man kan så vidt lese ordet «Library».

CHRISTOPHER HAMMER

Floræ Norvegicæ Prodromus.
Forløber af Norske Flora eller Planterige

84

København: P. Horrebows enke, 1794

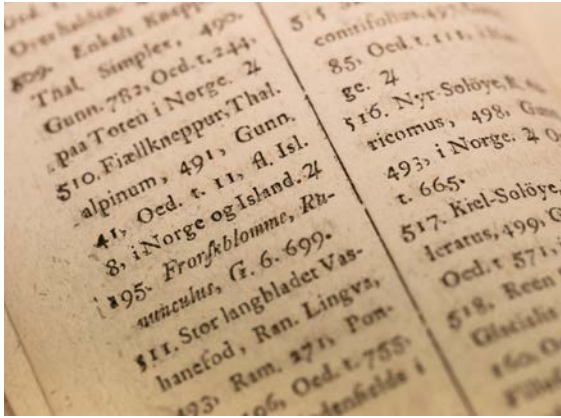
MANNEN BAK den første systematiske, norske floraen har fått som ettermæle at hans iver og ambisjoner oversteg hans utdannelse og talent. Christopher Blix Hammer (1720–1804) stammet fra en gammel østnorsk presteslekt og ble i 1738 student i København. Han la seg etter hebraisk, arabisk og orientalske språk, teologi, jus og matematikk. Etter et opphold hjemme i Norge avla han juridisk eksamen i 1747 og virket deretter en tid som karttegnar. I 1752 ble Hammer utnevnt til generalkonduktør i Akershus. Han var en flittig embedsmann, som også utarbeidet gode kart over Christiansands, Bergens og Trondhjems stift. Som eier av gården Melbostad på Hadeland interesserte han seg for landøkonomi, naturhistorie og folkeopplysning. Hammer utgav et skrift om poteter så tidlig som i 1766 og hans *Norsk Huusholdnings-Kalender* (Christiania, 1772), som finnes ved Katedralskolen, er et forsøk på å erstatte bøndernes gamle praktikaer og prognostika. I skolens eksemplar har en tidligere eier felt sin nådeløse dom over boken. Ikke bare hadde den ifølge ham «for mange Repetitioner», den fulgte flere steder Colerus' *Oeconomia* «Ord for Ord».

Hammer var samtidig med Gunnerus, og i 1772 ble han medlem av Videnskabselskabet i Trondhjem. Han gjorde seg til talsmann for opprettelsen av

• 8vo

BD II, 192

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1993

et norsk universitet og la detaljerte planer for offentlige botaniske hager i stiftsbyene. Hammer utgav flere vitenskapelige arbeider, blant annet et *Forsøg til en Norsk Natur-Historie* (København, 1775), i to bind, som sammen med flere andre av hans bøker finnes ved Katedralskolen. I 1794 utgav Hammer en *Forløber af Norske Flora eller Planterige*. Boken var, forteller han i forordet, «et kort Udtog af en fuldkomnere Flora, som ventes med første at faaes trykt». I mellomtiden håpet han at «Nordmænd behage at tækkes med denne til Oplysning om norske Planter». Trykningen av

den store floraen lot imidlertid vente på seg. Siden han ikke hadde livsarvinger, etterlot Hammer sin betydelige formue, sitt verdifulle bibliotek og sin store naturaliesamling til Videnskabselskabet. Betingelsen for gaven var at selskapet skulle utgi hans ennå upubliserte manuskripter, og særlig hans norske flora. Hammers legat tillot Videnskapsselskabet å finansiere en rekke viktige forskningsprosjekter, men likevel ble manuskriptene aldri utgitt.

Gunnerus' *Flora norvegica* (#83) var den første norske floraen. Men den var ikke systematisk ordnet. Derfor kunne Hammer regne sin *Forløber* eller *Prodromus* som den «første norske Flora eller Planterige med sin linnæisk systematiske Dragt». Seksualsystemet hadde ikke minst sin berettigelse fordi blomstene utgjør «Planternes Glæde og Elskovsziiir», forteller han. Hammers flora er ofte blitt avfeid som en ukritisk oppramsning av plantenavn. Den er imidlertid mye mer enn det. Hammer følger seksualsystemet, anfører norske og latinske plantenavn og refererer konsekvent både til *Flora norvegica* og til plansjene i *Flora danica* (#81), så langt de var utkommet. Enhver kunne selv skrive inn flere referanser etter hvert som det utkom nye hefter i rekken, skriver Hammer. Videre redegjør han for voksested, kjente lokaliteter, ofte med litteraturreferanser, og steder der han selv har funnet plantene. Dessuten bruker han spesialtegn som forteller om plantene er

trær eller busker, om de er ett- eller flerårige, og om de er offisinelle i farmakopeen. Her og der gir han kortfattede beskrivelser av plantene, blomstene og deres farge, men han er ikke helt konsekvent, og ikke alle plantene behandles like grundig.

Til sammen inneholder Hammers *Forlöber* 1.425 «Norske, Islandske, Färöiske og Grönlandske Planter, med Norske, Linnæiske og Latinske Navne». Det er interessant å merke seg at patrioten Hammer fremdeles regnet de gamle besittelsene i vest som norske. For slektenes vedkommende støttet Hammer seg til Linnés *Genera plantarum* i 6. utgave fra 1764, og for artenes til andreutgaven *Flora svecica* (#78). Utvalget av planter bygget bare delvis på forfatterens egne undersøkelser. De fleste plantene kjente Hammer bare fra litteraturen, fra *Flora danica* (#81) og *norvegica* (#83), fra Simon Paulli (#37) og plantelister i eldre topografiske og naturhistoriske verker. Det er nok først og fremst dette som har gjort at boken så lett avfeies som vitenskapelig uinteressant.

I flere anmerkninger til teksten vender Hammer tilbake til betydningen av herbarier. Han anbefalte på det varmeste «naturlige Planteskilderier» laget av «balsamerede eller ubalsamerede törre Planter, klistrede paa Papiir og indlagte under Glas i forgyldte Glasrammer, til Ziir i Haugestuer, Lysthuse og Naturkamre». På den måten kunne «rare Fiældplanter, Artændringer, Vanskabninger og andre rare, bevares fra Undergang over 100 Aar, lige smukke, hvorved kiendes Urter bedre end ved de bedste Kobbere». Etter Hammers egen fremgangsmåte skulle plantene overstrykes med kopalferniss, kokt hornlim og stivelse. Til egentlige herbarier burde plantene presses «i Böger eller Presse», fernisseres og så «indlægges i Foliant-Bogbind, der sammenbindes med Shindremser [sic] til des bedre Bevaring». Plantene måtte ordnes i Linnés klasser, «hver Klasse med Karduspapir og Hyssing ombunden, för de lægges ind i Foliantbindet eller Urteskabet». Slike herbarier, som Hammer kaller *Urte-Böger*, «ere bedre end Kobbere». Det var plantene selv, ikke tresnitt eller kobberstikk, som var botanikkens studieobjekt.

Hammer bekostet selv utgivelsen. Det forklarer også bokens listeaktige preg; på grunn av «Trykningens Kostbarhet» fattet han seg «i største Korthet».

«En större Flora», forteller han, «er 3 Gange formindret formedelst Trykningens Kostbarhed». Boken var et utdrag av et tre ganger større verk. Til gjengjeld kunne man på denne måten, i et lite oktavbind og ved «et Öiekast», få oversikt over «det hele Norske Planterige fra Lindesnæs til Nordkap, tillige med de Islandske og Grönlandske Planter». Siden han selv var bortreist hadde Hammer – «for at faae en smuk og ziirlig Trykning» – overlatt «Hr. Boghandler Prost i Kiöbenhavn» hundre eksemplarer på skrivepapir mot at han holdt øye med trykningen. Trykkeren skulle ha «for Trykning og Papiir 5 Rdlr., for de Botaniske Tegn 1 Rdlr., og og [sic] for Correcturen 1 Rdlr., til sammen 7 Rdlr. for Arket».

Andersen-samlingens eksemplar av Hammers flora er heftet i et samtidig kartongomslag. Overtrekks-papiret – et kattunpapir – er dekorert med et blokktrykt mønster i rødt og blått. På fribladet har forfatteren selv kalligrafert en dedikasjon: «Forfatterens Gave til Velædle Hr. Conducteur Irgens Müller». Katedralskolens gamle eksemplar av boken har en lignende dedikasjon til opplysningspresten, topografen og naturforskeren Hans Strøm. Eksemplaret, som er bundet i et samtidig halvskindbind, synes knapt å være åpnet. Andersen-samlingens eksemplar er i og for seg interessant. Karttegneren Jens Irgens Müller var Christopher Hammers underkonduktør i distriktene rundt Kongsberg og har tegnet en rekke kart over områder i Modum, Eiker og Lier. Mens professor Strøm fikk boken på bedre skrivepapir, måtte Hammers underordnede Irgens Müller nøye seg med et eksemplar på vanlig trykkpapir. I Hornemann-samlingen ved Hamar katedralskole ligger enda et eksemplar med likelydende dedikasjon til en annen av tidens store topografiske forfattere, Hans Jacob Wille.

WILLIAM WOODVILLE

Medical Botany. 1–4

London: James Phillips, 1790–1794

85

ET AV DE FINESTE plansjeverkene i Andersen-samlingen er førsteutgaven av William Woodvilles *Medical Botany*, et klassisk verk innen farmakognosien. Nye utgaver fulgte både i 1810 og 1832. Tilsammen inneholder verket 274 plansjer i kobberstikk, stukket av den kjente botaniske illustratøren James Sowerby. Av dem er 242 vakkert håndkolorert. I motsetning til for eksempel *Flora danica* (#81) inneholder *Medical Botany* kun legeplanter, og spesifikt bare de plantene som var offisielle i London- og Edinburgh-farmakopeen.

Medical Botany ble ikke utgitt i hele bind, men som hefter. Subskribentene fikk hver måned tilsendt en ny levering, som bestod av fem plansjer med tilhørende tekstark. Nederst på hver plansje, under plantenavnet, står datoen den ble utsendt. Når alle heftene i et bind var utkommet, ble det sendt ut tittelblad og forord, som kunne bindes inn sammen med resten av materien. Boken er trykt i kvartformat, og Andersen-samlingens eksemplar er bundet i fire halvskinnbind i enkel regency-stil, som siden er forsterket i ryggene.

William Woodville (1752–1805) var en engelsk lege og botaniker som studerte under den store William Cullen i Edinburgh. Etter reiser på kontinentet etablerte han egen legepraksis i Cumberland, før han flyttet til London i 1784. Noen år senere ble han ansatt ved koppesykehuset ved St. Pancras. Han interesserte seg tidlig for Jenners koppevaksine, men klarte ikke å gjenkape resultatene. Visstnok

• 4to

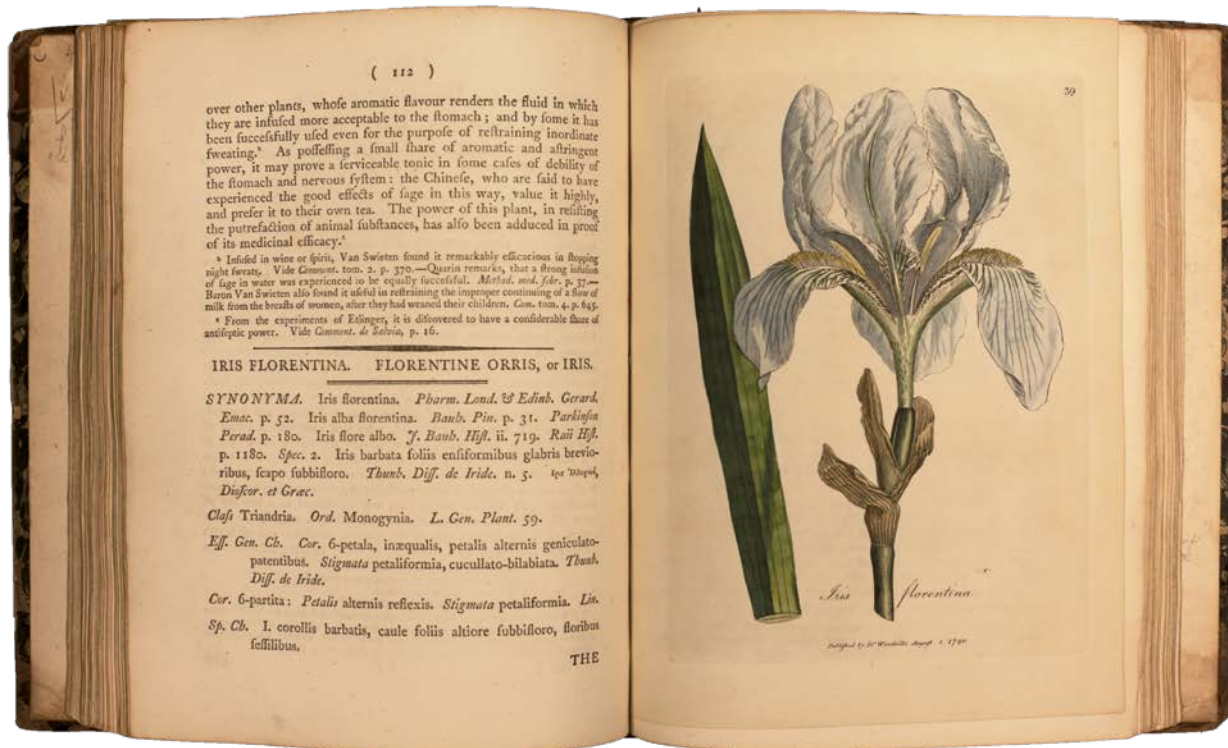
Nissen 2183

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1996

var Woodvilles vaksine kontaminert med materiale fra koppepasienter. Samtidig dyrket han sine botaniske interesser. Han ble medlem av The Linnean Society i 1791, året etter at *Medical Botany* begynte å utkomme, og drev for egen regning en botanisk hage i tilknytning til sykehuset.

Om utgivelsen av *Medical Botany* samarbeidet Woodville med James Sowerby (1757–1822), hvis kobberstikk holdt høy kunstnerisk og vitenskapelig kvalitet. Sowerbys plansjer, skriver Woodville, «are not les conspicuous in the correctness than in the beauty of his designs». Han stod også bak illustrasjonene til det enorme verket *British Botany* (1791–1814) i 36 bind. En rekke av dette verkets i alt 2.592

plansjer var opprinnelig stukket til *Medical Botany*, men også mange av de andre går igjen i begge. Verkene hadde tilsvarende titler og utkom parallelt i samme format. Også *British Botany* ble levert i månedlige hefter. Teksten var forfattet av James Edward Smith, som hadde stiftet The Linnean Society etter å ha kjøpt Linnés vitenskapelige etterlatenskaper av enken. Mens første bind av *Medical Botany* er dedisert til presidenten for the Royal College of Physicians, er andre bind utstyrt med en trykt dedikasjon til Smith, som «president of the Linnean Society, and possessor of the Linnean Collection». Både *British Botany* og *Medical Botany* fulgte Linnés seksualsystem og derfor fremstår *Medical Botany* nærmest som et tematisk utdrag av det større verket. Men der *British Botany* nøyde seg med kortfattet artsbeskrivelser, inneholder *Medical Botany* omfattende redegjørelser for plantenes medisinske bruksområder.

Woodvilles *Medical Botany* var en illustrert materia medica, men begrenset til planteriket. «In the catalogues of the Materia Medica, the productions of the animal and mineral kingdoms bear a small proportion to those of the vegetable», begynner Woodville forordet. I senere tid hadde plantedrogene vært lavere ansett enn tidligere. Dette var et direkte resultat av kjemiens store fremskritt, men skyldtes ikke «any conclusive reasoning drawn from a comparative superiority of Chemicals over Galenicals, or that the more general use of the former has actually led to a more successful practice». Samtidig var også det vitenskapelige studiet av plantedroger blitt forsømt, og «as writers on the Materia Medica have usually done little more than copy the accounts of their predecessors, the virtues now ascribed to several plants are wholly referrible to the authority of Dioscorides». Så sent som på 1790-tallet var det fremdeles Dioskorides' 1.800 år gamle plantekunnskap (#20, 21) man støttet seg til. Selv bygget Woodville særlig på sin lærer Cullen, og på Linnés student John Anders Murrays store materia medica i seks bind.

Woodville håpet at *Medical Botany* ville appellere til «the inquisitive and philosophic mind», men samtidig ønsket han å bidra til å gjenreise urtenes plass

i medisinen. Til det krevdes gode hjelpemidler, ikke minst til bestemmelse av plantene selv. En lege som ikke kunne «distinguish those plants which he prescribes» var ifølge Woodville overlatt til «the impositions of the ignorant and fraudulent». Hensikten med verket var derfor «to enable the reader to distinguish with precision all those plants which are directed for medicinal use by the Colleges of London and Edinburgh» og «to furnish him at the same time with a circumstantial detail of their respective virtues, and of the diseases in which they have been most successfully employed by different writers». Plansjene tillot leger og andre som ikke hadde studert botanikk å bestemme planter og plantedroger, men de vakre og fargerike illustrasjonene gjorde verket populært hos et stort publikum. «On taking a final leave of Medical Botany», skriver Woodville i en kommentar til siste bind, «which owes much of the merit it may possess rather to the execution of the artist than to the compiler, I am happy in the opportunity of acknowledging, with gratitude, the favourable manner in which it has been received by the public in general, and by medical gentlemen in particular».

[JENS STEPHAN HEGER]

Herbarium pharmaceuticum

København: C. Steens Forlag, [1822–]1825

86

DET NÆRMESTE VI i Norden kommer William Woodvilles *Medical Botany* er Jens Stephan Hegers store *Herbarium pharmaceuticum*. Det ble fulgt av en tilsvarende bok om giftplanter, også den i Andersen-samlingen, samt et omfattende plansjeverk, *Afbildninger af danske oeconomiske Planter, med Beskrivelse over deres Egenskaber og Anvendelse* (1828–1835), med 288 kobberstikk. Alle disse verkene utgav Heger anonymt. Jens Stephan Heger (1769–1855) var ingen typisk utgiver av naturhistoriske og farmasøytiske skrifter. Han skal ha vært en «urolig, stejl natur» som oppgav universitetsstudiene, studerte ved Kunstakademiet og virket som huslærer på landet, før han gikk til teateret. I 1796 debuterte han som Figaro ved Det kongelige Theater i København. Heger var en dyktig skuespiller, særlig husket for sine roller i svogeren Adam Oehlenschlägers historiske dramaer. Evnene var imidlertid større enn lysten, og i 1817 pensjonerte han seg, bare 48 år gammel. Ved siden av arbeidet ved teateret oversatte og utgav Heger en lang rekke skuespill, og som pensjonist viet han seg til et meget omfattende og mangesidig oversetter- og utgiverarbeid. Da han døde het det i avisen at «den nulevende Slægt kun kendte ham fra Gaden af hans gammeldags Dragt og af Rygterne om hans sære Anskuelser og Levemaade».

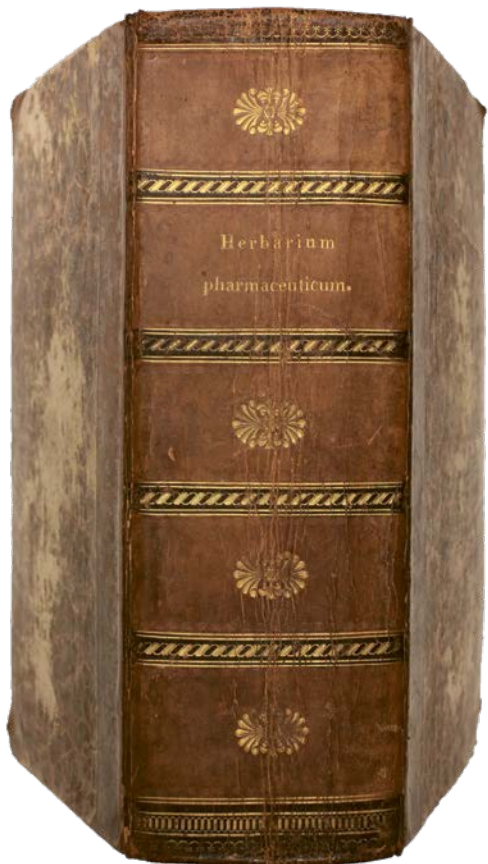
Til å begynne synes Heger først og fremst å ha interessert seg for opplysningstidens reformpedagogikk, og det er kanskje den som med sin vekt på

• 8vo

Nissen 836; BD I, 826;
Andersen 1995, 23f

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1994;
Cappelens antikvariat,
Oslo, 1993

[Jens Stephan Heger]:
Afbildninger i Særdeleshed af de vigtigste voldtvoxende Giftplanter.
København: C. Steens Forlag,
1827. 8vo

Herbarium
pharmaceuticum.

Sambucus nigra.
caprifoliacea.

naturstudier og botanikk ledet ham videre til naturhistorien. Det kan synes påfallende at en romantisk scenekunstner forlot teateret for å utgi populære bøker om vitenskap og natur, men opplysningstidens folkeopplysningstanke forsvant ikke med romantikken, og for romantikerne var kunst og vitenskap likestilte veier til erkjennelse av tilværelsens mysterier. Under sitt lange otium spesialiserte Heger seg på illustrerte populærvitenskapelige bøker, både for barn og voksne, og fra hans hånd strømmet titler som *Skildringer af mærkværdige Landes og Nationers Sæder og Skikke* (1824), *Aarstiderne og Landlivets Lyksalighed* (1826), *Naturens og Kunstens Tempel* (1829), *Billedverdenen* (1833), *Naturhistorisk Billedbog* (1835), *Farerne paa havet* (1835), *Hestens Levnetsløb* (1838), *John Ross' anden Reise til Egnene ved Nordpolen* (1838), *Ethnographisk Billedbog* (1839) og *Den lille Blomsterhave* (1839), alle utstyrt med håndkolorerte plansjer. I tillegg kom de tre billedfloraene, hvorav de to første finnes i Andersen-samlingen.

Hegers bøker ble utgitt i fruktbart samarbeid med bokhandleren og forleggeren Christian Steen (1786–1861), en av de første som drev barne- og billedbokforlag i større skala. Det dreide seg vesentlig om oversettelser fra tysk, gjerne med påkostet utstyr, og det er åpenbart at Heger med sine utallige illustrerte bøker har vært avgjørende for denne virksomheten. Samtidig satset Steen stort på litografiske reproduksjoner av kunst og var en pioner når det gjelder kart og atlas. Steen var ikke redd for å påta seg store oppgaver som Hegers floraer og var i stand til å utføre alt arbeid med dem innen forlagshusets vegger. Kobberplatene ble stukket under hans tilsyn, trykt på hans presser og kolorert av hans ansatte. Senere utvidet han firmaet med både papirmølle og skriftstøperi. Steens utgaver av Hegers plansjeverker regnes fremdeles blant de vakreste danske plantebøkene.

Herbarium pharmaceuticum er et tykt bind i stort oktavformat. Det inneholder til sammen 141 håndkolorerte kobberstikkplansjer på tykt velinpapir, med den tilhørende teksten trykt på godt skrivepapir. Til hver plansje hører det ett blad, altså to sider tekst, som ble sendt ut til abonnentene heftevis. I forordet beklager Heger at verket ble «sildigere færdigt, end Forlæggeren havde ventet og lovet».

Det skyldtes først og fremst «Vanskeligheden af at erholde gode Originaler», altså plansjer som kunne tjene som forelegg. De fleste kobberstikkene, forteller han, er «nøiagtige Copier af Kobberne i Svensk Botanik, Flora Danica [#81], Zorns Icones Plantarum medicinalium, Haynes Arzney-Gewächse o. fl.»

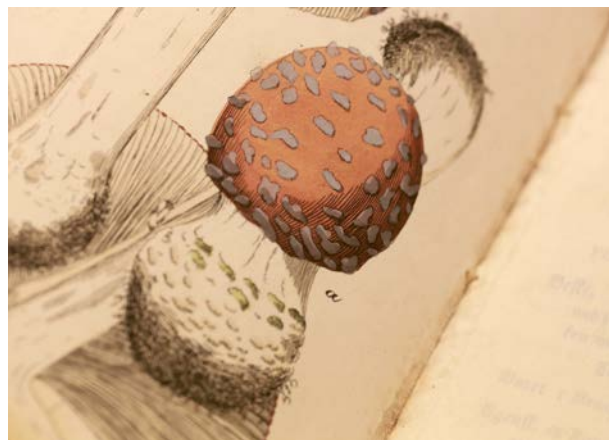
Fra tid til annen var det ikke mulig å finne noe trykt forelegg for en plante som skulle illustreres. I slike tilfeller var forleggeren blitt tvunget til å «tegne Planter efter Naturen, og altsaa oppebie deres Blomstringstid». Det understreker om ikke annet at disse bøkene ikke er vitenskapelige verker, men hjelpemidler for leger og andre planteinteresserte. Ingen illustrasjoner kom imidlertid med i boken før «de vare foreviste vor indsigtfulde botaniske Gartner Herr Holbøll, og af ham baade med Hensyn til Tegningen og Illuminationen erkjendt brugbare». Også teksten ble rettet og godkjent av Frederik Lundvig Holbøll (1765–1829) ved Botanisk have i København før den gikk til trykkeriet.

Allerede på tittelbladet heter det at boken inneholder «Afbildninger til Professorernes Herholdts og Schumachers Fortegnelse over de officinelle Lægemidler af Planteriget, som voxe vildt, eller kunde dyrkes i de danske Stater», en bok som utkom i 1808, da Norge fremdeles var dansk. Denne fortegnelsen, som finnes både i Andersen-samlingen og i Katedralskolens gamle bibliotek, er imidlertid et tynt hefte på rundt tyve sider i kvartformat, en enkel liste over danske plantedroger. Legene Christian Friedrich Schumacher (1757–1830) og Johan Daniel Herholdt (1764–1836) var professorer ved Københavns universitet og Det chirurgiske Akademi. Det er interessant å merke seg at denne boken, som utkom midt under Napoleonskrigene, er ordnet etter måneden plantene skal samles inn. Den er en praktisk veiledning til bruk i nød tid, og av praktiske hensyn altså ordnet på samme måte som Simon Paulli ordnet sin *Flora danica* (#37) i 1648.

Schumachers og Herholdts fortegnelse er en forenklet materia medica. Det er eksplisitt drogene som beskrives: «Barken af Heste-Kastanie-Træet», «Blomster af Sort Hyld» eller «Blade af Løgagtig Kortlæbe». Hegers *Herbarium* beskriver i stedet selve planten som drogene stammer fra. Heger har ikke fulgt Schumachers

og Herholdts inndeling etter månedene, og heller ikke teksten stammer fra dem. Bare selve utvalget av planter stemmer nogenlunde, men ikke fullstendig overens. Heger var ikke selv vitenskapsmann og teksten til plansjene har han i det vesentlige lånt fra J. W. Hornemanns *Forsøg til en dansk oeconomisk Plantelære*, ifølge Heger selv «det fortrinligste Værk vor Literatur eier i dette Fag», og fra J. C. W. Wendts *Anviisning for den danske og norske Landmand til at indsamle, tørre og conservere de hos os wild- voxende og dyrkede medicinske, især officinelle Planter* (#60).

To år etter at trykkingen av *Herbarium pharmaceuticum* var ferdig utgav Steen *Afbildninger i Særdeleshed af de viktigste vildtvoxende Giftplanter, med Beskrivelse over deres Virkninger paa Mennesker og Dyr* (København, 1827). Verket er utgitt i samme format og utstyr som herbariet og gjenbraker mange av de samme kobberstikkene. Steen, forteller Heger i forordet, hadde ikke «vovet» utgivelsen om han ikke «havde kunnet afbenytte, til dette Øiemed, adskillige af Kobberne i det hos ham udkomne *Herbarium pharmaceuticum*, og altsaa nogenlunde seet sig sikret for Tab i disse for slige literære Foretagender ikke fordeelagtige Tider». I alt inneholder boken 40 vakkert håndkolorerte plansjer. Fordi ikke alle disse giftplantene var offisinelle i Danmark, og derfor ikke var kommet med i herbariet, måtte en god del av dem stikkes spesielt til boken, først og fremst etter forelegg av *Flora danica* (#81) og Johan Wilhelm Palmstruchs store *Svensk botanik* (1802–1843).

Hensikten med boken, forklarer Heger, var «at forebygge de Ulykker, som enkelte Personer og under Tiden hele Familier, især paa Landet, udsættes for af Mangel paa Kiendskab til disse farlige Planter». Om han ved sin bok kunne «redde et eeneste Menneske, et eneste kiært Barn fra Døden», ville arbeidet ikke være forgjeves. Det kunne lett «indsnige sig» giftige planter «mellem vore mange

Papaver Rhæas.
Papaverrosa.

Papaver Rhæas.

Korn-Balmuc.

Dansk: Kornrose, Ranlop, Koffant.
Norsk: Rind Balmuc.

Linn. Fl. Sv. p. 182. Class. 13. Polyandr. (Mangehævede).
Ord. Monogyn. (1-hvævede).

Fl. Dan. Tab. 1580. Fl. Norv. 455. Svensk Bot. 515.
Schum. En. I. p. 169. Graumüller's pharm. - med.
Bot. 3, p. 205.

Best. Roden tynd-tapformig. Stængelen mangelslemstret, opret, lidt suret, grenet, besat med lige udstående, sive Haar; alle Haarene aabne, 1-2 Fod høi. Bladene halvstunde, dybt indskårne, besatte med tyndere og mindre Haar, end Stængelen. Hegeret 2-bladet, affaldende, meget tæthædet. Kronbladene 4, store, hvide, i Randen lidt belagte. Kapselen 1-tummet med aabne Huller under det fiodformige Ar, aldeles glat, kort og næsten kugleformig, 1-aarig.

Blomstret i Juni og Juli.

Voxer imellem Sæden og ved Gierde; selden i Sielland og kun i den feldige og vestlige Deel, hyppigere i Tjen, især ved Rydberg (hvor den især har en mere høied Faro) og paa Hinkelholm; i Tyskland ved Haselstris, og imellem Stadstrand og Sæde. Ikke selden i Hertugdømmene; seldnere i Norge og kun i den sydlige Deel.

Egensk. og Anvend. Bierne trække af Blomsterne. Den udpressede Saft af Kronbladene farver rødt, hvortil den bruges i Apothekerne, sechoides med Eger og oftest ikke i Vand. Lærkerne æde gjerne Grøent. Den er en af vore mest prædende Markblomstere og et seldent Exempel i Norden paa den dybe Stærkefarve; som man ellers kun finder hos Planterne i de tropiske Lande. Hvor den, som paa nogle Steder i Tjen, voxer i Høje med den blåe Knopurt (*Centaurea Cyanus*) er den en sand

Kjøkkenurter, Salater og Rødder», og ettersom «ingen medfødt Instinct advarer Mennesket for den Fare, som Nydelsen af Giftplanter kunne medføre», var gode fargeplansjer «det bedste Middel til at udbrede Kjendskab til dem». Forhåpentlig ville boken også komme til nytte i skoleverket.

Andersen-samlingens eksemplarer av Hegers plansjeverker er begge innbundet i lignende, samtidige halvskinnbind i 1830-tallets enkle, danske stil med overtrekkspapir og forsats av marmorert papir. Ryggfeltene er markert ved linjer og border på sortfarget bakgrunn, og i midten av hvert felt er det plassert et større, stilisert stempel. Bindet på boken om giftige planter er nygotisk i detaljene. Det er etikettsignert av bokbinderen N. C. Møller på «Ulfeldsplads», det nåværende Gråbrødretorv. Møller var Søren Kierkegaards faste bokbinder, og inspirerte antagelig pseudonymet Hilarius Bogbinder. Et gammelt notat i forsatsen forteller at boken i sin tid kostet 2 riksdaler heftet, men over 4 riksdaler med bindet. Boken har en gammel eiersignatur, «C. M. Schou», den danske legen Carl Martinus Schou (1819–95), og et blekkavtrykk vitner om at det fjernede fribladet engang har hatt noen linjer håndskrevet tekst. Alle plansjene er nummerert for hånd, og artsnavnene er ajourført i blyant.

Hans Christian Ørsted

HANS CHRISTIAN
ØRSTED

H. C. Ørsted's Herrelærer' håndt.
prosaiske Sprog for Danmarks
vid at komme det poetiske
for os: etc.
Kjøbenhavn 1797 II. Hæfte

1022/17
Kong

«Hvorledes kan det prosaiske Sprog fordærvet ved at
komme det poetiske for nær? og hvor ere Grændserne
mellem det poetiske og det prosaiske Udtryk?»

Utsnitt av *Minerva*. København, 1797

87

JENS STEPHAN HEGER (#86) tilhørte de sentrale kretsene av det som innen kunst, vitenskap og litteratur er blitt stående som den danske gullalderen. Hans søster Kamma var gift med dikteren og litteraten Knyd Lyne Rahbek, mens søsteren Christiane var gift med Adam Gottlob Oehlenschläger, Nordens dikterkonge, som var oppkalt etter grev A. G. Moltke (#81). Oehlenschlägers søster Sofie var gift med juristen Anders Sandøe Ørsted. Hans bror var vitenskapsmannen Hans Christian Ørsted, elektromagnetismens oppdager og en ruvende skikkelse i gullalderens åndsliv. Dessuten var Hegers hustru Eline en omsvermet skuespillerinne. Oehlenschläger ble dramatiker for hennes skyld, og heltinnerollene i hans nordiske tragedier er skrevet for henne. Blant hennes mange beundrere var både Rahbek og naturforskeren og forfatteren Henrich Steffens.

Rahbekfamiliens hjem Bakkehuset ute på Frederiksberg var de danske romantikernes samlingspunkt og i Kammars åndfulle salonger deltok også H. C. Andersen, Jens Baggesen, N. F. S. Grundtvig, J. L. Heiberg, Poul Martin Møller, B. S. Ingemann og Christian Winther, blant mange andre. De er alle bindsterkt representert på hyllene i Katedralskolen gamle bibliotek. Som sammensetningen

• 8vo

Herman H. J. Lyng & Søn,
København, 2009

i denne kretsen viser, dyrket de danske romantikerne ikke bare kunst og litteratur, men også naturvitenskapene. Begge var veier til erkjennelse av tilværelsens dypeste sannheter og naturens innerste mysterier. Dette romantiske verdenssynet kan vi studere i Kjell-Erik Andersens store Ørsted-samling, som ikke bare inneholder mange av Ørsteds egne skrifter, men også skrifter om ham, samt bøker, brev og portretter fra hans familiekrets.

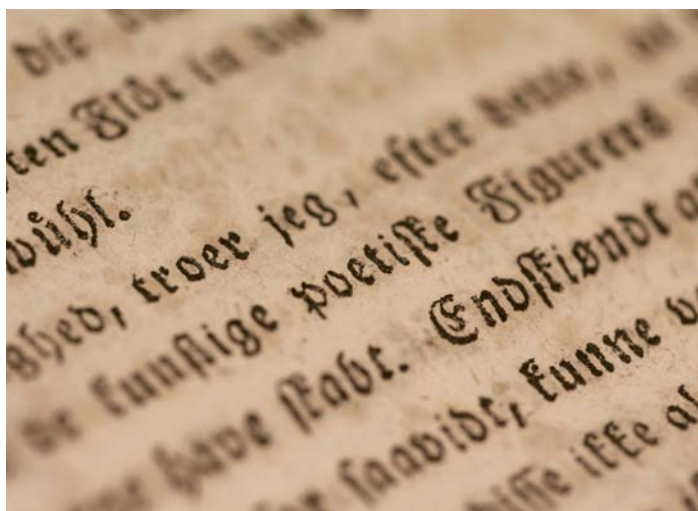
Det ble naturvitenskapsmannen Steffens, Grundtvigs fetter, som fikk æren av å innvarsle romantikken i Danmark. Han var født i Stavanger og studerte ved Naturhistorieselskabet, der han særlig la seg etter mineralogi og geologi. Samtidig fulgte han – sammen med M. R. Flor – Martin Vahls forelesninger i botanikk, og utgav en utvidet oversettelse av Carl Ludwig Willdenows *Udkast til en Lærebog i Botaniken* (København, 1794), som vi finner i Andersen-samlingen. I Tyskland kom Steffens i kontakt med romantikken og den spekulative naturfilosofien, som så en dynamisk enhet bak naturens tilsynelatende mangfold. For Steffens, som for H. C. Ørsted, var naturforskerens oppgave å avdekke denne bakenforliggende, egentlige naturen. Steffens studerte de geologiske prosessene som hadde skapt dagens komplekse natur av enklere og opprinneligere former, mens Ørsted bestemte seg for å bevise at naturkreftene dypest sett var uttrykk for én og samme guddommelige urkraft. Oppdagelsen av elektromagnetismen sprang ut av dette dynamiske natursynet; den viste at elektrisitet og magnetisme var to sider av samme sak.

I 1802 vendte Steffens tilbake til Danmark, der han holdt en forelesningsrekke om den romantiske naturfilosofien på Ehlers kollegium. Introduksjonsforelesningene ble utgitt som *Indledning til filosofiske Forelesninger* (København, 1803) og finnes ved Katedralskolen. Boken, og forelesningene, fikk stor og umiddelbar innflytelse på dansk åndsliv. Etter en av forelesningene tok Steffens følge med den unge Adam Oehlenschläger. De tilbragte 16 timer sammen i samtale om romantikken. Neste morgen, før frokost, skrev Oehlenschläger det klassiske programdiktet «Guldhornene», som innførte romantikkens sentrale ideer i dansk litteratur. Mens opplysningstidens naturforskere hadde interessert seg for

naturproduktene og deres klassifisering, var romantikkens naturfilosofer på samme måte som dikterne opptatt av den skjulte og *egentlige* naturen, slik den kom til uttrykk i utviklingsprosesser og dynamiske naturkrefter. Disse naturkreftene var, i likhet med menneskets ånd, uttrykk for verdenssjelen, som også poeten og kunstneren kunne erkjenne i kraft av sitt geni. Ånd og natur var uløselig knyttet sammen.

Den fremste representanten for romantikkens vitenskapssyn i Danmark var H. C. Ørsted (1777–1851). Han var født i Rudkøbing, der faren var apoteker, og allerede fra elleveårsalderen hjalp han til i farens apotek, der han lærte grunnleggende laboratoriepraksis. Som student i København konsentrerte han seg om poesi, filosofi og naturvitenskap. Disse tilsynelatende sprikende interessene kom til å prege Ørsted hele livet. Estetikken var for ham ikke begrenset til kunsten, men også grunnleggende for vitenskapen. Blant vitenskapene var det særlig kjemien som interesserte ham, og ikke minst derfor ble *examen pharmaceuticum* mest nærliggende. Nettopp på denne tiden var kjemien midt i sin egen vitenskapelige revolusjon, og innen farmasjonen fordrev de kjemiske preparatene i stadig større omfang de galeniske fra farmakopeene. I 1796, året før han avla eksamen, trådte Ørsted første gang frem for offentligheten som forfatter. Da besvarte han en av universitetets prisoppgaver, om grensene for det poetiske og det prosaiske språket.

Ørsteds utgangspunkt var overbevisningen om at kunsten hadde naturen som modell, at det ikke var noen forskjell på naturens og kunstens eller vitenskapens og poesiens skjønnhet. Naturens representasjoner kunne appellere både

til fornuften og følelsene. På samme måte appellerer det prosaiske til hjernen og det poetiske til hjertet, men om grensene overskrides er resultatet forvirring. «Som vores Hensigt med at læse et Digt nærmest er at røres, saaledes er den ved at læse Prosa, fornemmlig at undervises».

Med sin besvarelse av prisoppgaven vant Ørsted gullmedaljen. Dessuten ble besvarelsen trykt i *Minerva*, den sene opplysningstidens viktigste dansk-norske tidsskrift, som var av stor betydning for opinionsdannelsen både i og utenfor hovedstaden. Tidsskriftet ble den viktigste litterære møteplassen for intellektuelle, embedsmenn og et bredere, lesende publikum. Utgiveren var på denne tiden Knud Lyne Rahbek, som senere ble gift med Jens Stephan Hegers (#86) søster Kamma. Tidsskriftet står komplett på hyllen i Katedralskolens bibliotek, og i Andersen-samlingen finnes et utsnitt av mai-heftet fra 1797, med Ørsteds prisavhandling, altså hans første publiserte tekst.

Protocol for Visitation i Løve-Apotheket 1776[-1923]

89

Manuskript

SOM STUDENT FULGTE den unge Ørsted Martin Vahls forelesninger ved Naturhistorieselskabet, Johan Clemens Todes forelesninger over *materia medica* ved universitetet, men også apoteker Ludvig Mantheys forelesninger i kjemi ved Det chirurgiske Akademi. I Manthey fant han en velynder for livet. Etter å ha fått den filosofiske doktorgraden i 1799, på en avhandling om Kant, ble Ørsted ansatt som ulønnet adjunkt ved universitetet, der han skulle undervise kjemi for farmasi-studentene. Samtidig ble han bestyrer for Mantheys apotek, Løveapoteket, mens eieren selv var i Paris for å studere porselensproduksjon. Manthey var nemlig også administrator for Den kongelige Porcelainsfabrik. Ved apoteket fikk Ørsted ansvar for den daglige driften og en stab på tolv, med tre lærlinger. I årene Manthey var utenlands overtok Ørsted også hans forelesninger i kjemi ved Det chirurgiske Akademi.

Løveapoteket, som ble nedlagt i 1971, var på Ørsteds tid Københavns største og eldste, etablert i 1620. Siden 1741 hadde det tilhørt den tyskfødte apotekeren August Günther, som blant annet solgte sin egen versjon av de halliske husapotekene (#68). Etter hans død i 1758 gikk apoteket til nevøen Christopher Günther (1730–1790), og fra ham videre til Manthey, som giftet seg med for-gjengerens niese. I Andersen-samlingen finner vi Løveapotekets visitasjons-protokoll for årene 1776 til 1923, med Christopher Günthers initialer preget i gull

• 4to

Antikvariat Arnold Busck,
København, 1992

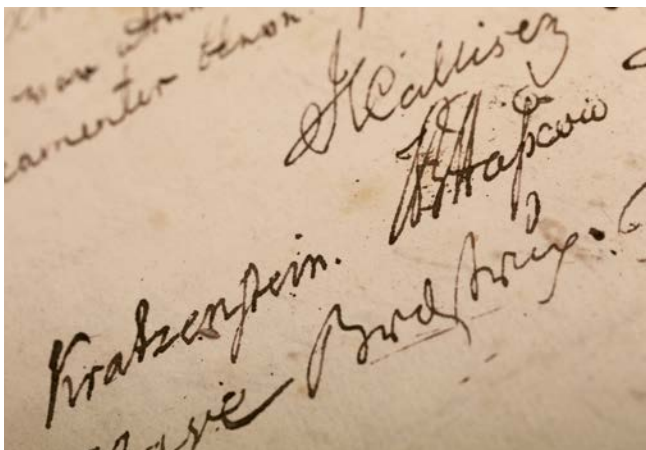

på forpermen. Protokollen er innbundet i et enkelt helbind av kalveskinn, med opphøyde bind og blomsterdekor i ryggfeltene. Den ble øyensynlig reddet da apoteket brant ned under bybrannen i 1795, og var i bruk i ytterligere 128 år. Bladene er gjennomtrukket med grønn tråd, som bakerst er forseglet med det offisielle «Sigillum collegii medici regii» i rød lakk, slik at ingen kunne fjerne eller legge til sider. Vedlagt ligger en resept fra 1848, stemplet «Løveapothek i Kiøbenhavn».

Allerede i 1619 ble det bestemt at det skulle gjennomføres regelmessige apotekvisitasjoner. Medisinalforordningen av 1672 (#54) fastslo at alle apoteker skulle visiteres én gang i året av representanter for det medisinske fakultet og byens leger. Ved visitasjonen skulle apotekerne vise frem «alle de species, Vare oc Medicamenter som i Apotecket ere, ingen deraff paa Lofte, i Kieldere eller Huuse, fordølge, mens oprigtigen paa deris gode Tro og Samvittighed, alt hvis paaeskis oc omspørgis, forklare». Visitatorene skulle kontrollere at apotekerne «sig med tilhørig dyctige Vahre forsyner, holder rigtig Vegt oc Maal oc retter sig effter den Taxt som nu er eller hereffter bliffver sat». Thomas Bartholin, som stod bak både *Dispensatorium hafniense* (#53) og medisinalordningen (#54), forteller at legene i København alltid begynte årets visitasjonsrunde ved Løveapoteket, som byens eldste.

Visitasjonsprotokollen inneholder stort sett ordknappe rapporter fra de årlige visitasjonene. I 1776, for eksempel, «var Visitation hos Hr. Apotheker Günther og befandtes hans Medicamenta Simplicia og Composita alle i meget god Stand». Etter brannen i 1795 ble det ikke foretatt visitasjoner før det nye apoteket stod ferdig i 1799, men da «blev dette Apothek efter dets ny Opbyggelse visiteret, og man fant alle Medicamenta, saavel Simplicia som Composita og Præparata i tilstrækkelig Mængde, god Orden og af fuldkommen god Bonité». Heller ikke på Ørstedes tid var det noe å anmerke. Det vil si, det er faktisk ikke registrert noen visitasjon mens Ørsted bestyrte apoteket. Protokollen springer rett fra 1799 til 1801. Ved Løveapoteket var den ansvarlige for lagerlistene syk og nye varepartier nettopp ankommet da Sunnhedskollegiet varslet om inspeksjon høsten 1800. I et brev

til Manthey i Paris forteller Ørsted at han heldigvis hadde fått visitasjonen utsatt. Kollegiets formann var J. C. Tode, som Ørsted kjente fra studiene. Derfor fikk han ikke bare utsatt visitasjonen, Tode tilbød seg å frafalle den helt og holdent. Året etter var kollegiets visitatorer igjen på besøk. Da var Ørsted selv utenlands, men han hadde etterlatt seg en veldrevet forretning og «alting befandtes til Visitatorum Fornøielse».

Referatene er egenhendig undertegnet av alle de deltagende visitatorene fra Collegium

medicum og Sundhedskollegiet, og blant navnetrekkene finner vi en rekke kjente navn fra Danmarks medisin- og farmasihistorie. Vi treffer legen og fysikeren Christian Gottlieb Kratzenstein (1723–1795) og professor Henrik Callisen (1740–1824), «den danske kirurgis fader», Peter Christian Abildgaard (1740–1801), grunnleggeren av veterinærstudiet i Danmark, og botanikeren Christen Friis Rottbøll (1727–1797), som mer eller mindre egenhendig hadde blokkert ansettelsen av G. C. Oeder gjennom å opponere ved hans ansettelsesdisputas (#81). Videre finner vi også C. E. Mangor (#72), J. C. Tode og J. C. W. Wendt, Frederik Ludvig Bang (#60) ved Frederiks hospital, samt Johan Daniel Herholdt (1764–1836) og Christian Friedrich Schumacher (1757–1830), som sammen hadde utgitt fortegnelsen som lå til grunn for Hegers *Herbarium pharmaceuticum* (#86).

Videnskaben om Naturens almindelige Love

89

København: Fr. Brummer, 1809

The Discovery of Electromagnetism Made in the Year 1820 by H. C. Oersted.
København: F. Hendriksen, 1920. 4to

Hans Christian Ørsted:
«Bidrag til at udfinde Loven for Legemernes Sammentrykning».
Utsnitt av [*Det kongelige danske Videnskabernes Selskabs naturvidenskabelige og matematiske Afhandlinger. Anden Deel.*].
[København: Hartv. Frid. Popp, 1823]. 4to

Hans Christian Ørsted:
Naturlærens mekaniske Deel.
København: C. A. Reitzel, 1844.
Bundet med H. C. Ørsted:
Tillæg til Naturlærens mekaniske Deel. København: C. A. Reitzel, 1847. 8vo

ÅRENE MELLOM 1801 OG 1804 tilbragte Ørsted på reise i Tyskland, Frankrike og Holland for å studere naturvitenskapene. I Tyskland kom han, som Steffens før ham, i kontakt med Schellings romantiske naturfilosofi, og i Jena traff han den jevngamle naturforskeren Johann Wilhelm Ritter, som eksperimenterte med elektrisitetens kjemiske virkninger. Fra dette tidspunktet ble elektrokjemien Ørstedes spesialfelt. I Ritters eksperimenter så han en bekreftelse av Schellings naturfilosofi. De syntes å antyde at den samme grunnleggende naturkraften gav opphav ikke bare til kjemiske og elektriske, men også til magnetiske fenomener, i tillegg til lys og varme. Alt var manifestasjoner av en grunnleggende, dynamisk og polær urkraft, som Ørsted nå satte seg fore å undersøke.

Tilbake i København ble Ørsted i 1806 utnevnt til ekstraordinær professor i fysikk ved Københavns universitet. De neste årene viet han derfor ikke bare til forskning, men også til rollen som lærer. I disse årene

• 8vo

Herman H. J. Lynge & Søn, København, 2007;
Antikvariat Mats Rehnström, Stockholm, 2009;
Politikens antikvariat, København 2001 og Herman H. J. Lynge & Søn, København 2009;
Herman H. J. Lynge & Søn, København 2009

utviklet Ørsted sitt dynamiske system, et nytt teoretisk og metafysisk fundament for kjemien, som innenfor en naturfilosofisk ramme forklarte kjemiske, elektriske og magnetiske fenomener med en elektrokjemisk grunnkraft. Samtidig arbeidet Ørsted med planer om en lærebok, der hans teorier kunne fremstilles i hele sin bredde, både for studenter og et interessert publikum.

Første del av læreboken, om mekanikken, ble trykt høsten 1807. Kort etter angrep engelske styrker København og hele opplaget gikk tapt under det flere dager lange brannbombardementet. Først i 1809 utkom derfor *Videnskaben om Naturens almindelige Love* (København, 1809).

Her la Ørsted frem de prinsippene som etter hvert skulle lede ham til oppdagelsen av elektromagnetismen. Boken hadde han skrevet dels for «de studerende Ynglinger, som ved Begyndelsen af deres academiske Bane skulle gjøre Bekjendtskab med den almindelige Naturlæres første Grundsætninger», dels for «Videnskabsvenner» og andre som «vilde gaae videre». For dem, derimot, «som blot ønske at forskaffe sig de nødtørftige Kundskaber, som udfordres til i et Embede at for tjene det daglige Brød», skriver Ørsted, «tilstaaer jeg gjerne, ei at have arbeidet».

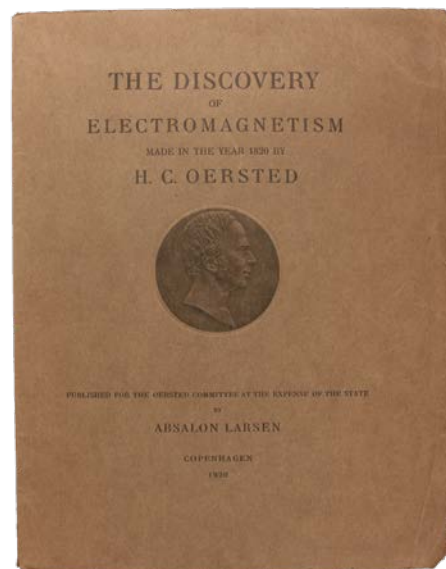
Andersen-samlingens eksemplar av *Videnskaben om Naturens almindelige Love* er innbundet i et samtidig halvskinnbind i enkel, dansk empire-stil. Både overtrekkspapiret og skinnnet er marmorert. Ryggen er glatt, men inndelt i felter, og tittetiketten danner en kontrast i gult mot det mørke ryggskinnnet. Ifølge et preget stempel på tittelbladet har boken opprinnelig tilhørt «Det kongelige Artilleri», for så å gå over i «Det kgl. Garnisons Bibliothek i Kiøbenhavn». Herfra ble boken ifølge et nytt stempel utskilt i 2006, før den året etter fant veien til Andersen-samlingen via Herman H. J. Lynge & Søn.

I læreboken kommer Ørsted inn på et av sine favorittemner, den tyske fysikerens Ernst Chladnis klangfigurer. Blant de elleve kobberstikksplansjene som er

heftet inn bakerst i boken finnes flere som viser slike figurer. De ble frembragt ved å strø heksemel, altså sporer av kråkefot, på en kvadratisk metallplate, som ble satt i klang ved hjelp av en fiolinbue. Svingningene fikk heksemelet til å samle seg i regelmessige figurer. «Paa de Steder, hvor Støvet har samlet sig, hænger det udmærket fast», skriver Ørsted, og «dette kan neppe uden Hjelp af Electriciteten forklares». I disse forsøkene mente Ørsted altså å se en forbindelse mellom lydølger og elektrisitet og et bevis på naturkreftenes grunnleggende enhet. Om tonen var ren, dannet det seg perfekte hyperbler. Her gikk estetikken i de vakre klangfigurene og eksperimentalfysikken hånd i hånd.

Ørsteds interesse for klangfigurer og hans store vitenskapelige oppdagelse, elektromagnetismen, sprang begge ut av de samme forestillingene om naturkreftenes enhet. Ørsted arbeidet ut ifra forutsetningen at elektrokjemiske og magnetiske fenomener dypest sett var uttrykk for de samme kreftene. Han forstod elektrisk strøm som en vekselkamp mellom polære, kjemiske grunnkrefter som forsøkte å nøytralisere hverandre. Der som motstanden var stor, som i en tynn ledning, ville denne vekselkampen bli så intens at det oppstod varme og lys; ledningen ville bli glødende. Men samtidig, mente Ørsted, burde man kunne vente at det oppstod magnetiske virkninger.

Først i 1820 lyktes det Ørsted å påvise dette elektromagnetiske fenomenet. Under en demonstrasjonsforelesning holdt han et kompass inntil en strømførende ledning og la merke til at kompassnålen ble forstyrret. I løpet av sommeren undersøkte han fenomenet nærmere, og i juli utgav han en liten latinsk avhandling, *Experimenta circa effectum conflictus electrici in acum magneticam*. Avhandlingen ble trykt privat, i et lite antall eksemplarer, for å etablere prioritet til oppdagelsen, og med den ble Ørsted kjent som grunnlegger av en helt ny gren av fysikken. Ørsteds avhandling om elektro-

magnetismen finnes ikke i Andersen-samlingen. I stedet må vi nøye oss med en faksimileutgave, utgitt til 100-årsjubileet for oppdagelsen. I tillegg til den opprinnelige, latinske avhandlingen gjengir utgaven fotografiske opptrykk av oversettelsene til fransk, italiensk, tysk, engelsk og dansk som raskt dukket opp i forskjellige vitenskapelige tidsskrifter.

Etter å ha oppdaget elektromagnetismen trakk Ørsted seg tilbake fra feltet. I stedet kastet han seg over studiet av vannets kompressibilitet, som han sammenfattet i sine «Bidrag til at udfinde Loven for Legemernes Sammentrykning», trykt i Videnskabernes Selskabs skriftserie i 1826. «At man ved Tryk kan tvinge et Legem til at indtage et mindre Rum, og at dets Deele atter, naar Trykket har ophørt, kunne vende tilbage til deres forrige Stilling», skriver Ørsted, «er en Naturvirkning, hvis Mærkværdighed glemmes over dens daglige forekomst, men hvor Legemlighedens Væsen paa det meest umiddelbare yttre sig». I 1822 konstruerte han sin berømte trykkmåler, et *piezometer*, som kunne måle sammentrykningen av vann, og som fikk stor utbredelse. Den er avbildet på den ene av to plansjer som fulgte artikkelen. I Andersen-samlingen finnes to eksemplarer av denne avhandlingen, begge utsnitt av av Videnskabsselskabets skrifter.

Videnskabens om Naturens almindelige Love var planlagt utgitt i flere bind. Kun det første, om mekanikken, utkom. Arbeidet ble lagt til side da Ørsted kastet seg over studiet av «de electricke og chemiske Kræfter, og især over Forholdet mellem Electricitet og Magnetisme». «Efter at det var lykket mig, heri at finde et nyt Lys» ventet andre oppgaver igjen, og læreboken ble aldri ferdig. Mot slutten av livet vendte Ørsted tilbake til prosjektet. I 1844 utkom *Naturlærens mekaniske Deel*, som han skrev i samarbeid med sin student, «Herr polytechnisk Candidat C. Petersen». Læreboken, som er gjennomillustrert med små xylografer i teksten, var skrevet til bruk «baade ved Universitetet og i Skolerne». Ikke minst tenkte Ørsted sikkert på Den polytekniske Lærestalt, det nåværende Danmarks tekniske universitet, som han hadde vært med på å etablere i 1829. Det var jo også blant dens kandidater at Ørsted fant sin assistent til arbeidet.

HANS CHRISTIAN ØRSTED

«Videnskabsdyrkningen betragtet
som Religionsudøvelse»

90

Utsnitt av *Athene. København, 1815*

FOR H. C. ØRSTED var ikke naturvitenskapen et avgrenset fenomen, men del av et bredere kulturelt og religiøst verdenssyn. Romantikernes verden var enhetlig og sammenvevd. Vitenskap og kunst var parallelle erkjennelsesveier, og et av de viktigste berøringspunktene mellom dem var estetikken. Naturens og kunstens estetikk var egentlig den samme. Allerede som ung student forente Ørsted studiet av vitenskap og kunst i sin prisbelønte avhandling om poetisk og prosaisk språk (#87). «Til at fremme denne Forbindelse mellem Videnskaben og det aandelige Liv, sigter en væsentlig Deel af mine Bestræbelser», skrev han senere. Andersen-samlingen inneholder også andre estetiske avhandlinger av Ørsted, og spredningen i tid viser at dette var et emne han interesserte seg for livet igjennom. Ørsted var opptatt av det harmoniske forholdet mellom de forskjellige erkjennelsesformene, mellom vitenskap, filosofi og kunst, og samtidig av hvordan de forholdt seg til religionen. Som opplysningstidens naturforskere forstod studiet av skaperverket innen en teologisk ramme, var også romantikeren Ørsted overbevist om «Religionens og Videnskabens Harmonie», men for ham var vitenskap og religion grunnleggende uadskillelige.

Dette ble emnet for Ørsteds tale ved årsfesten for reformasjonen i 1815. Talen, som ble holdt ved immatrikuleringen av årets akademiske borgere, ble trykt

• 8vo

Politikens antikvariat,
København, 2001;
Kaabers antikvariat,
København, 2009;
Politikens antikvariat,
København, 1997

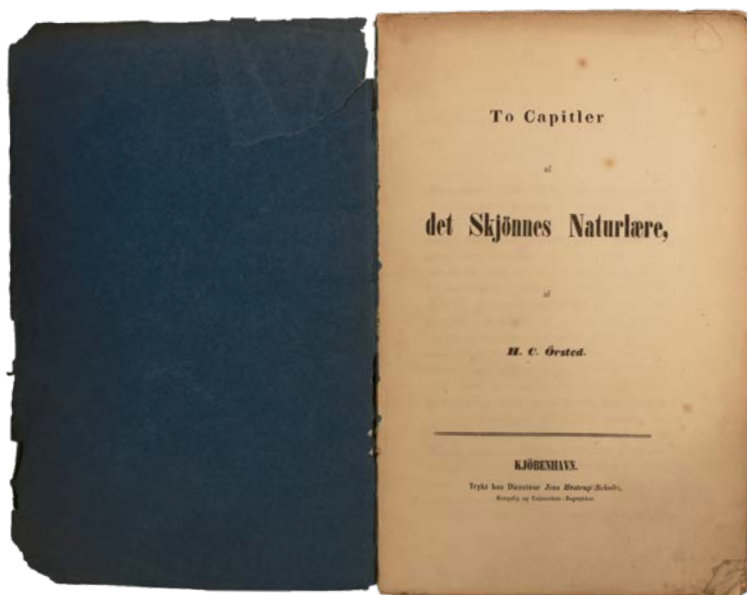
Hans Christian Ørsted: *To Capitler af det Skønnes Naturlære*.
København: Jens Hostrup Schultz,
[1845]. 8vo

Hans Christian Ørsted:
Aanden i Naturen. 1.
København: Andr. Fred. Høst,
1850. 8vo

i det litterære og historiske tidsskriftet *Athene*, som videreførte tradisjonen fra Rahbeks *Minerva* (#87). Hele tidsskriftet – i ni bind – står på hyllen i Katedralskolens gamle bibliotek, men i Andersen-samlingen finner vi et utsnitt av Ørsteds tale, heftet i et nyere papiromslag. Vitenskapsmannen, skriver han, ønsker å forstå «hvad der er det Bestandige midt i alle Afvexlinger, det Uforaarsagede, der skiuler sig bag de utallige foraarsagede Ting, det Enhedsbaand, der gjør, at Tingene i alle deres mangfoldige Fordelinger og Adskillelser dog ikke adsplittes». Legemlige ting var alltid «paa Veien fra Fødsel til Undergang», og bestandige – evige – var bare «de Kræfter, som frembringe Tingene, og de Love hvorefter disse virke».

Her kommer Ørsted til kjernen i sin egen og romantikkens vitenskapsforståelse: «Kræfterne opløse sig alle i een, på tvende modsatte Maader sig yttrende Grundkraft, og Lovene vise sig ved nøiere Undersøgelse at være en hele Naturen gjennomtrængende og beherskende Fornuft». Denne fornuften var i sin tur åpen-

baringen «af en selvstændig, levende Alfornuft». Naturen – den evige og bakenforliggende naturen som romantikerne interesserte seg for – var for Ørsted nærmest å forstå som en åpenbaring av skaperens vilje og fornuft, og naturstudiet i seg en form for religionsutøvelse.

Ørsted arbeidet med religiøse og estetiske spørsmål og la planer om å skrive en samlet naturestetikk både for kunstnere og vitenskapsmenn. Estetikkenes lover lå, slik han så det, gjemt i naturens orden, men kunne avdekkes, akkurat som elektromagnetismen. Naturlovene var fundamentale for kunsten. Det hadde ikke minst studiet av klangfigurene (#89) antydnet. For Ørsted var det ingen forskjell mellom det skjønne og det sanne, mellom kunsten og naturen. Begge var uttrykk for samme krefter, og begge kunne forklares vitenskapelig. Naturen var uttrykk for skaperens fornuft, som ikke var vesensforskjellig fra menneskets egen. For Ørsted lå det imidlertid ikke noe deterministisk over en slik anskuelse. Kunsten var ikke

underlagt sjelløse naturlover. Tvert imot kunne kunsten sette mennesket i forbindelse med naturens og guddommens sannhet.

I Andersen-samlingen finner vi Ørsteds *To Capitler af det Skjønnes Naturlære* (København, [1845]). Eksemplaret er ubeskåret og heftet i det originale omslaget av blått papir. Utgangspunktet for skriftet var erkjennelsen av at vitenskapelige figurer og formler ofte «bærer et kjendeligt Skjønhedspræg» eller eleganse. For Ørsted måtte studiet av slike sammenhenger «henregnes til Naturvidenskabens Opgaver», og ved å innlemme estetikken i naturvitenskapen, mente han, «vil Naturvidenskabens Betydning for den almindelige Dannelse, som alt mere erkjendes, endnu træde frem i et klarere Lys». Naturvitenskapelig dannelse var for Ørsted en forutsetning for estetisk dømmekraft, og den lille boken om *det Skjønnes Naturlære* var et utkast til en lærebok i naturlærens estetikk, på linje med læreboken i *Naturlærens mekaniske Deel* (#89).

Naturvitenskapens betydning for åndsannelsen var også utgangspunkt for Ørsteds filosofiske hovedverk, en samling gamle og nye tekster, dialoger, taler, essays og dikt som han utgav i to bind med fellestittelen *Aanden i Naturen* (København, 1850–1851). I Andersen-samlingen finner vi første bind av den frittstående førsteutgaven, slik det utkom til jul 1849, innbundet i et enkelt, samtidig halvskinnbind. Boken oppsummerer Ørsteds filosofiske, estetiske og vitenskapelige verdensanskuelse, som en romantisk naturforskers refleksjoner over vitenskapens forhold til estetikk, pedagogikk, politikk og religion. Tiden var imidlertid begynt å løpe fra romantikken; ikke minst ble Ørsteds religiøse betraktninger møtt med kritikk. Nettopp på denne tiden ble grensen mellom religion og vitenskap trukket strengere opp, og som følge blant annet av evolusjonsteorien ble det vanskeligere å betrakte naturens utvikling som estetisk snarere enn funksjonell. Da Darwin selv leste *Aanden i Naturen* kommenterte han ganske enkelt at den var «dreadful!». Uavhengig av samtidens kritikk står boken i dag som et monument over en epoke i dansk åndsliv.

HANS CHRISTIAN ØRSTED

Luftskibet et Digt

København: Gyldendalske Boghandling, 1836

91

H. C. ØRSTED VAR IKKE BARE en toneangivende estetisk teoretiker. Han dyrket omgangen med poeter og skjønnånder, ikke minst i Bakkehuskretsen, og var dessuten selv en habil dikter. Likevel er Ørsteds betydning i litteraturhistorien mindre knyttet til hans egne arbeider enn til hans innflytelse på samtidens diktere, i første rekke Oehlenschläger, men også J. L. Heiberg og Carsten Hauch. For H. C. Andersen ble Ørsted en farsfigur. Det var, skriver Ørsted, «noget Aandsforfriskende, at afvekle med sine Sysler», men diktingen var likevel «mere dybt begrundet i min hele Livsplan», altså i en slags syntese av naturvitenskap og poesi.

Ørsteds dikt ble trykt i blader, tidsskrifter og antologier, og finnes derfor spredt rundt på hyllene i Katedralskolens bibliotek. Også i Andersen-samlingen finnes flere eksempler, men hans eneste større, særskilt utgitte dikt er *Luftskibet* fra 1836. Som Ørsted selv forteller hadde han hele livet forsøkt «at sætte Naturlæren i Forbindelse med den almindelige Dannelselse, f. Ex. Undersøgelser over det Skjønnes Physik, mit Digt Luftskibet o. s. v.» *Luftskibet* var et forsøk på å omsette vitenskapelig teori i estetisk praksis. For Ørsted var det opplagt å fremstille vitenskap i diktform. Ikke bare kunne vitenskapen gjøres mer umiddelbar, poesien selv kunne «udvides og renses ved Naturvidenskaben».

Ørsted hadde ikke gått til verket uten «poetisk Forberedelse». Fra ungdommen av hadde han «elsket Digtekunsten og forsøgt mig deri». Dessuten hadde han

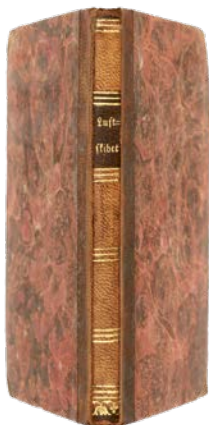
• 12mo

Cappelens antikvariat,
Oslo, 1997

«bestandig været lykkelig nok til at nyde Omgang med udmærkede Digtere», særlig Oehlenschläger, som «har gjort mig til deeltagende Vidne til mange af hans Værkers Frembringelse». Ørsted hadde begynt å arbeide med *Luftskibet* allerede i 1806, da den første bemannede luftballongen steg til værs i København. Diktet sporer luftfartens forhistorie helt fra grekernes myter om Daedalos og Ikaros til brødrene Montgolfiers ballong og Jacques Charles' hydrogenfylte aerostat. Det er en samtale mellom oldgranskeren Anspann, naturforskeren Frankmann og atheneren Kalchas, som finner sted på Samos, der en landtunge peker ut mot Icaria. Ørsted oppvekker også vitenskapshistoriens helter så de kan innvies i moderne naturvitenskap: Thales beundrer elektrisiteten, Pytagoras Newtons fysikk, Euklid moderne integral- og differensialregning og Aristoteles legevitenskapens fremskritt.

Luftskibet ble trykt i lite format. Den var en bok man kunne stikke i lommen og lese i ledige stunder. Andersen-samlingens eksemplar er innbundet i et litt senere halvskinnbind, men opprinnelig ble boken, fra forlagets side, utgitt i et elegant, litografert kartongbind. Dette forlagsbindet utgjorde en integrert del av boken. Bindet skulle være dekorativt, men dekoren var ikke tilfeldig valgt. På permene så man nemlig «Afbildningerne af de første Luftskibe, hvormed Mennesker foretog nogen Fart», skriver Ørsted i forordet. På forpermen «Montgolfieren», og på baksiden «Aërostaten». Selv trodde han at «dette vil være de Læsere velkomment, som ikke før have seet nogen Afbildning af Luftskibet». Kartongbindet var imidlertid lite holdbart, og i mange tilfeller er det – som her – senere erstattet med et bind i varigere materialer.

Andersen-samlingens eksemplar har tidligere tilhørt den norske ingeniøren og genealogen Otto Delphin Amundsen (1896–1957) og siden farmasøyten og boksamleren Thor Skullerud (f. 1907) ved Vikersund Apotek. Skullerud er kjent for sine mange exlibrismerker, utført av forskjellige, også utenlandske kunstnere. Et av dem, tegnet av den norske grafiker og illustratøren Albert Jærn i 1944, finner vi igjen på innsiden av forpermen.

*Samlede og efterladte Skrifter. 1–9**København: Andr. Fr. Høst, 1851–1852*

92

FØR HAN DØDE I 1851 RAKK H. C. ØRSTED Å REDIGERE DE TO BINDENE AV *Aanden i Naturen*. Boken utkom hos forleggeren Andreas Frederik Høst, som selv hadde gått i lære hos Christian Steen, Jens Stephan Hegers forlegger (#86). Han var universitetsbokhandler, og i 1844 hadde han kjøpt forlagsretten til Oehlenschlägers samlede skrifter. Ørsted var en ruvende skikkelse i dansk åndsliv, og ved siden av Thorvaldsen og H. C. Andersen en av få dansker som hadde et navn i utlandet. Etter hans død var det derfor naturlig å samle hans litterære og vitenskapelige produksjon. Høst stod for utgivelsen, mens Ørsteds yngste datter Mathilde (1824–1906) stod for redaksjon og tekstutvalg. Mathilde Ørsted viet sitt liv til faren, først som hans sekretær, og etter hans død som utgiver av hans skrifter.

Ørsteds *Samlede og efterladte Skrifter* utkom i ni bind hos Høst i København i 1851–1852. De to første bindene er *Aanden i Naturen* (#90). Her har Høst brukt materien til førsteutgaven, som han supplerte med et fellestittelblad for bindene i den samlede utgaven. Det ble dermed *Aanden i Naturen* som bestemte format og utstyr for resten av verket. Tekstene er i hovedsak presentert kronologisk, for, som datteren skriver, best å vise «hvorledes den samme Grundtanke, den samme storartede og ædle Stræben gaaer gjennem hans hele Liv». Tredje bind, med Ørsteds naturestetiske skrifter, er illustrert med fire litograferte plansjer, en av dem til og med i fargetrykk, utført i Emilius Bærentzens lithographiske Institut. Andersen-

• 8vo

Peter Grosells antikvariat,
København, 1998;
Cappelens antikvariat,
Oslo, 1997;
Bruun-Rasmussen,
København, 2003

Carsten Hauch: *Hans Christian Ørsteds Levnet*. Særtrykk av H. C. Ørsted: *Samlede og efterladte Skrifter. Bd. 9*. København: Andr. Fr. Høst, 1852. 8vo

Breve fra og til Hans Christian Ørsted. Udgivne af Mathilde Ørsted. 1–2. København: Th. Linds Forlag, 1870. 8vo

samlingens eksemplar er bundet i fem påkostede og elegante, samtidige halvbind i flaskegrønt skinn, men er helt uten proveniensmerker.

I niende og siste bind inkluderte utgiveren en biografi, «Hans Christian Ørstedes Levnet», skrevet av Ørstedes venn og meningsfelle, den norskførste dikteren og naturforskeren Carsten Hauch (1790–1872). Hauch var nevø av fysikeren og instrumentsamleren Adam Wilhelm Hauch og la seg tidlig etter naturvitenskapene. Han fikk doktorgraden i 1821 på en zoologisk avhandling og ble noen år senere lektor i naturvitenskap ved Sorø akademi. Hauch ble siden professor i nordisk språk og litteratur ved universitetet i Kiel, før han i 1851 ble professor i estetikk ved Københavns universitet. Parallelt med sin vitenskapelige karriere hadde Hauch et betydelig dramatisk og poetisk forfatterskap, som Ørstedes gjennom-

syret av romantisk naturfilosofi i tradisjonen fra Schelling. I Hauchs tilfelle er det dikteren, ikke vitenskapsmannen, som er blitt stående for ettertiden.

I Andersen-samlingen finnes Hauchs biografi både slik den inngår i *Samlede og efterladte Skrifter* og som separat avtrykk. Dette særtrykket har ikke eget tittelblad; det kom neppe i alminnelig handel, men har fått en kolofon som forteller at det er «trykt hos Kgl. Hofbogtrykker Bianco Luno». Mens Hauchs biografi utgjorde side 109–194 av skriftenes niende og siste bind, har særtrykket egen paginering fra

side 1 til 86. Eksemplaret i Andersen-samlingen er ubeskåret og med det blanke foromslaget bevart. Det har også – på fribladet – en egenhendig dedikasjon fra forfatteren til hans og Ørstedes kollega ved universitetet, filosofen professor Rasmus Nielsen (1809–1884).

Mathilde Ørsted utgav også sin fars korrespondanse. I 1870 utkom *Breve fra og til Hans Christian Ørsted. Udgivne af Mathilde Ørsted*, i to bind. Som frontispise hadde boken et lite, rundt portrett av Ørsted som ung mann. Det er en såkalt

Til H. C. Ørstedes Hustru.
København den 17de September 1818.
Saa snart jeg var kommen hertil, stred jeg Dig strax et
kort Brev til, hvilket Du dog neppe endnu har faaet, da de
som vilde fare fra Bornholm til Sjøbenhavn, uafslutelig have
havt Modvind. Jeg vil dog nu strive Dig noget mere
stændeligt om Reisen og om Opholdet her. Ofte er vi
komne under Seil, maatte vi endda oplyste at noget mere
raaber, for at saa alle de Hændelser som
liden var siden meget behagelig. Imidlertid
være sigt nok til Høstet, og
der, hvor langt det er
for Dig.

D. C.
Fras Prof. Ørsted
København
H. C. Ørsted

physiognotrace, utført av teknikkens oppfinner, Gilles-Louis Chrétien, mens Ørsted var i Paris under sin store dannelses- og studiereise. Chrétien brukte et mekanisk apparat for å avtegne modellens profil, som grunnlag for et portrett i akvatint. Dette portrettet er et nytt opptrykk, men trykt med Chrétiens opprinnelige kobberplate.

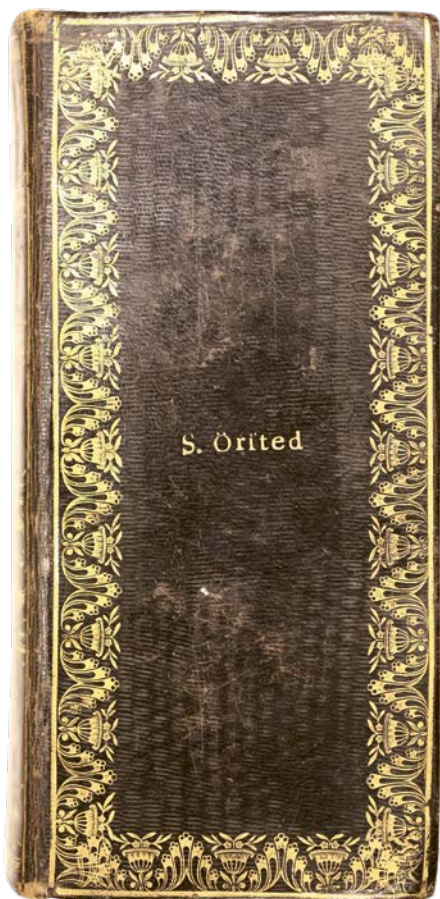
«Den ledende Tanke ved Udvalget og Ordningen af disse Breve», forteller Mathilde Ørsted i forordet, «har været den, at give et klart og fyldigt Billede af H. C. Ørsted». Selv hadde hun klare meninger om hvordan dette bildet burde se ut, og blar man litt i boken ser man at hun har vært en ganske hårdhendt redaktør. Mye er skåret bort i brevene, som uinteressant for offentligheten, og mye av det som er utelatt i den trykte utgaven av brevene er også fjernet fra originalene. Hele brev er brent og partier slettet i originaldokumentene. Som forvalter av farens papirer og utgiver av hans brev kunne Mathilde Ørsted redigere hans ettermæle. Derfor har hun for eksempel utradert så godt som alle brev og referanser til hans første forlovede, Sophie Probststein.

Eksemplaret i Andersen-samlingen er meget slitt. Til gjengjeld har det spennende proveniens. Det ble anskaffet i 2003, hos Brun-Rasmussen i København, da en del av Ørsted-familiens slektsklenodier gikk på auksjon. Første bind av brevene har en egenhendig dedikasjon «til min kjære Søster Sophie Dahlstrø[m] fra Mathilde Ørsted», og andre bind «til min kjære Svoger Dahlstrøm». Mathildes søster Sophie Ørsted, H. C. Andersens ungdomsforelskelse, var oppkalt etter sin tante, Oehlenschlägers søster. Hun ble gift med juristen Frederik eller Fritz Dahlstrøm (1815–1894), som var sekretær for onkelen Anders Sandøe Ørsted, og senere auditør og til slutt stiftamtmand i Aalborg stift. Løst innlagt i boken ligger to brev fra familiekreten. Det første, adressert til «Deres Naade Fru Stiftamtmandinde Dahlstrøm» i 1857, er undertegnet Peter Christian Kierkegaard, biskop i Aalborg og bror til filosofen Søren Kierkegaard. Det andre brevet er skrevet til «Hr Auditør Dahlstrøm» fra Anders Sandøe Ørsted, H. C. Ørsteds bror.

ANDERSEN-SAMLINGEN INNEHOLDER en lang rekke bøker og skrifter av H. C. Ørsted, taler holdt i Videnskabernes Selskab, der han var sekretær, samt artikkelutsnitt fra forskjellige tidsskrifter og årbøker. Men i tillegg omfatter samlingen også annet materiale med tilknytning til Ørsted, bøker, brev, portretter og fotografier. Blant disse ørstediana er flere egenhendige dokumenter eller autografer. Én er en attest for Lauritz Mathias Emil Hald, en av Ørsteds studenter ved universitetet, en annen et oppslag om forelesningene i mekanikk ved Den polytechniske Lærestanstalt. Blant de ørstedeske familieklenodiene i Andersen-samlingen er også to vakre salmebøker fra biedermeiertiden. De er begge innbundet i sort saffian med rik forgylling både på ryggen og permene, helt gullsnitt og indre denteller. De er praktbind, bøker som skulle bæres som smykker under gudstjenesten. Begge har vært konfirmasjonsgaver fra H. C. Ørsted med håndskrevne hilsener til barna Sophie og Nicolay, samt deres initialer og konfirmasjonsdatoen preget i gull på permene. Til Nicolay finnes det også et lite brev; en hilsen fra faren på femårsdagen i 1834.

Blant Andersen-samlingens ørstediana er også et portrett av Ørstedbrødrenes far, Søren Christian Ørsted. Portrettet er usignert, i olje på lerret, og skriver seg fra de første årene av 1800-tallet. Om det ikke er stor gullalderkunst, er det et hyggelig portrett, antagelig malt av en lokal kunstner i hjembyen

Bruun-Rasmussen,
København, 2003

Min Elskede Nikolaj

Jag önskar Dig till Lycka på Din Födels-
dag, og föndar Dig förmodt nu lilla
Försving. Du är sin gammal och
gammal i det sjätte, Du måa därför
nu byggda ut loss på Mayat, på
det ut Du kan bli en ägghög
Mand, när Du bliver Tor.

Kjels Din goda Moders og sine Vänners
från Din Gärliga Fadars
Kjöbenhavn d. 11 Juli 1834 H. C. Ørsted

R. K. J.

Rudkøbing. Søren Christian Ørsted (1750–1822) var prestesønn, gikk på latin-skolen i Slagelse og kom siden i apotekerlære i Åbenrå. I 1776 avla han eksamen i København med blant andre J. C. Tode, Chr. G. Kratzenstein og Christopher Günther som eksaminatorer, før han han kjøpte apoteket i Rudkøbing, der sønnene vokste opp. Det er som far til to av den danske gullalderens fremste skikkelser han idag huskes. Ved hans død skrev Oehlschläger diktet «Ørstedernes Fader»:

Du Apotheker gamle!
Din Virken er forbi;
Du kan ei længer samle
Urter paa Livets Sti.
Nu selv i Urtegaarden,
Du trøtte Gubbe god,
Est til en Spire vorden
For bedre Sundhedsrod.

Men stolt kan du nedskue,
Du bolde Dannemand!
Fra Himlens klare Bue
Til Siælland, Langeland.
To Urter du bereded,
Ei bedre her til lands;
Og det er – o du veed'et:
Din *Anders* og din *Hans*.

Brødrene Anders og Hans var i sin tid begge kjente menn. De delte interessen for kunst og litteratur og tilhørte helt siden studietiden samme krets av gullalderkunstnere, diktere og litterater. A. S. Ørsted endte sin karriere som statsminister, og som juridisk forfatter spilte han en avgjørende rolle for utviklingen av dansk rettsvitenskap. Andersen-samlingen inneholder to egenhendige brev fra ham. Det ene, til hans tidligere sekretær Fritz Dahlstrøm, ligger vedlagt det

Anders Simonsen Oxfled

"Liden nu godt nok - Lyt,
"Om du er Oxfleds Oxf -
"Imu det, som jeg har sagt
"Staan det heri - og fræs?"

Skøn det gerne alle
Din Oxfleds for beson,
Lad hamme trogt dig gælde,
Skøn's altid i, som Lon!

Imu Liden du skønner man,
for det er du er man,
Dere fræsly - jeg tar yarene
Jalbra A du Liden,

Dy fræs - Imu Gud Liden
Dy og alle fræs -
Du Lon i fræs Liden
Du Lon til Liden tar!

B, C, D, E, i minde
Lid F, G, H, I, J, K,
L, M, N, O, P, Liden
Liden Oxfled at Liden Liden.

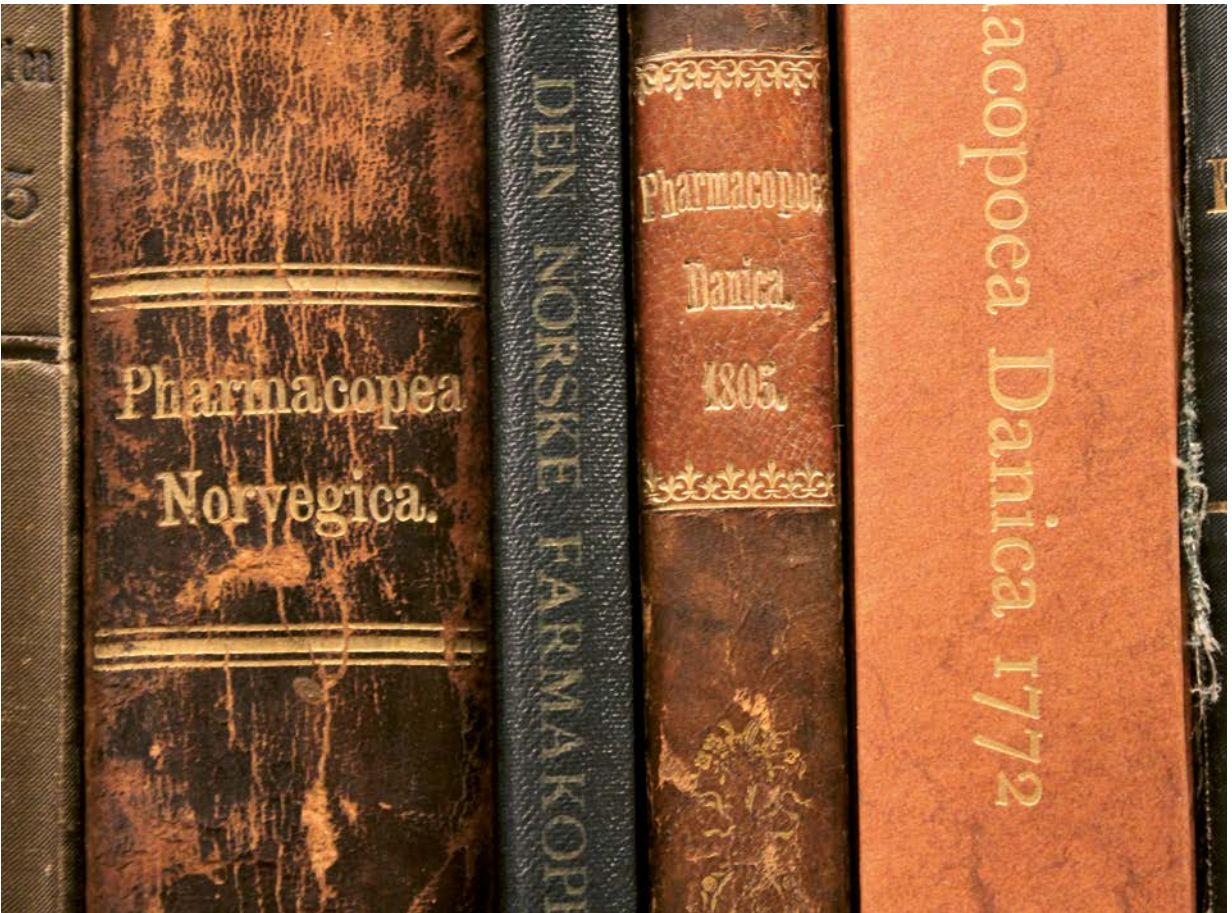
af det meste Liden,
Liden Liden Liden
Liden Liden Liden
Liden Liden Liden.

Liden Liden Liden,
Liden Liden Liden
Liden Liden Liden,
Liden Liden Liden.

Liden - ja Liden Liden -
Liden Liden Liden!
Liden Liden Liden
Liden Liden Liden!

af 79 marts 1821

Oxfled

Pharmacopoea
Norvegica.

DEN NORSKE FARMAKOPI

Pharmacopoea
Danica
1805.

Pharmacopoea Danica 1772

Etterord

DENNE BOKEN ER ET FORSØK på å følge noen av de mange røde trådene som løper gjennom Andersen-samlingen. Boken er hverken strengt tematisk eller kronologisk, men forsøker å fremheve sammenhengen i samlingen, altså den helheten som gjør Andersen-samlingen til mer enn summen av enkeltbøkene. Bøkene snakker med hverandre på tvers av hyllene. De knyttes sammen av felles emner, tradisjoner, alder, illustrasjoner, teknologier, formater og funksjoner, men også av menneskene som har hatt med dem å gjøre, ved forfatterskap og eierskap, gjennom boktrykkere og bokbindere, bokmalere, kunstnere, treskjærere, litografer, kobberstikkere og «illuminaister», av forleggere og bokhandlere, bibliotekarer og forskere. Hver bok i Andersen-samlingen har utallige berøringspunkter med andre, på tvers av landegrenser, språk, disipliner og århundrer. Sammen skaper disse berøringspunktene innfløkte nettverk som bøkene på forskjellige måter er del av.

Denne boken er ment å kunne leses som en slags farmasihistorie fortalt gjennom bøker fra Andersen-samlingen, vel å merke på bøkens egne premisser. Fremstillingen er bundet til eksemplarene i samlingen; det er dem – og forbindelsene dem imellom – boken handler om. Farmasiens, og til en viss grad botanikkens historie fortelles slik den kommer til syne i et utvalg av Andersen-samlingens bøker, ordnet på én bestemt måte. Det er de forskjellige bøkene, genrene og deres utvikling, ikke vitenskapshistoriens perioder, som danner strukturen i fremstillingen. Men bøkens og fagenes utvikling følger hverandre tett. Nye former for vitenskap og praksis fordret nye slags bøker.

I utvalget og rekkefølgen har jeg tatt hensyn til hovedtrekkene i farmasiens og botanikkens utvikling, men også til sammensetningen i selve samlingen.

Samtidig har jeg ønsket å legge vekt på bokens historie som industri- og håndverksprodukt. Utvalget som er kommet med i fremstillingen, og rekkefølgen bøkene har fått i den, er resultat av en rekke mer eller mindre faglig begrunnede valg. Noen av bøkene illustrerer bredden, andre dybden i samlingen, mens andre igjen er kommet med nettopp fordi de skiller seg ut i mengden. En annen forfatter ville valgt andre bøker, og lagt vekt på andre forbindelser enn jeg har gjort. Likevel håper jeg at boken gir et representativt bilde, ikke bare av Andersen-samlingen og dens emne, men også av bokens historie som materiell gjenstand.

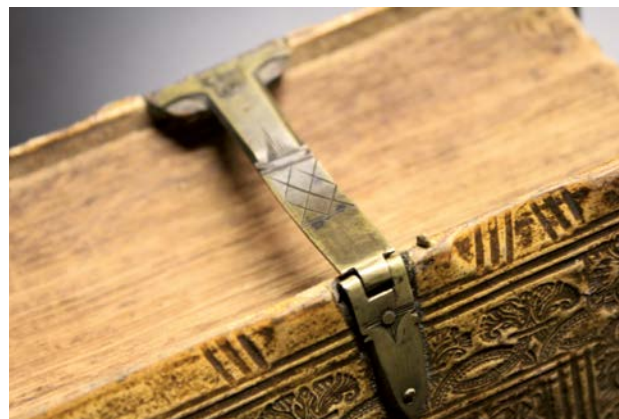
En nøye utvalgt og avgrenset boksamling forteller en historie, ikke bare om sitt emne, men også om opphavsmannen. Å skape en samling som Andersen-samlingen er i seg selv et vitenskapelig og kreativt arbeid. Samleren er også en slags forfatter. Hver enkeltbok i samlingen inngår i en større sammenheng, som ett element i en fortelling. Betraktet som et stort dokument, som en overordnet fortelling, er Andersen-samlingen full av historiske linjer. De løper på kryss og tvers; mange er blindveier, mens andre kan føre oss helt fra antikken til vår egen tid, fra greker-nes urtekunnskap til moderne farmakologi. Noen av disse linjene har oppstått tilfeldig, eller utilsiktet, mens andre er linjer Kjell-Erik Andersen bevisst har fulgt

som samler. De representerer historier han selv ønsket å fortelle på sine hyller. Utvalget av bøker i denne fremstillingen gjenspeiler hovedtrekk i farmasiens historie, men samtidig også min egen forståelse av hovedtrekkene i samlingen.

Som tekster bygger bøkene eksplisitt på hverandre, de kommenterer hverandre, oppnerer mot hverandre, henviser til hverandre og demonstrerer på den måten de kunnskapsnettverkene forfatterne var del av. Spor etter tidligere eiere, annotasjoner, navnetrekk og kommentarer, hjelper oss å kartlegge de nettverkene

som bøkene har inngått i på et individuelt plan, hvordan nettopp dette eksemplaret har vært brukt. Ved siden av å presentere selve boksamlingen, og ved siden av å vise hvordan bøkene dokumenterer farmasiens vitenskaps- og kulturhistorie, har det vært viktig for meg å beskrive bøkene som noe mer enn bare tekster. Teksten er – i alle fall historisk sett – uadskillelig knyttet til sitt medium; formidling og bruk av tekst er uløselig knyttet til bokens muligheter og begrensinger som teknologi, altså som materiell gjenstand.

En bok inneholder ikke bare informasjon i form av trykt eller håndskrevet tekst, men også i kraft av sin skikkelse, som materiell levning av fortidens håndverkstradisjoner og kunnskapskretsløp. Derfor er denne boken også et forsøk på å beskrive noen viktige sider ved farmasiens *bokhistorie*. Bøkene selv er uttrykk for apotekerkunstens skiftende behov, men har samtidig bidratt til å forme den, både som vitenskap og håndverk. Format, skrifttyper, papirkvalitet, illustrasjoner og bokbind er faktorer som bestemmer hvordan en gitt bok kan brukes. Som teknologi har boken særlige egenskaper, som det er viktig å være oppmerksom på, og som individuell gjenstand er den enkelte boken tilpasset bestemte funksjoner som følge av sitt format og utstyr. Dette er bare delvis bestemt fra utgiverens side. Den enkelte boken ble, i alle fall før industrialiseringen av bokproduksjonen, skapt i skjæringspunktet mellom utgiverens intensjoner og eierens behov.

Derfor har det vært viktig for meg å få frem hvordan bøkene faktisk ble skapt, og hvordan de faktisk ble brukt. Bøker er bruksgjenstander og den enkelte boken har sin individuelle brukshistorie, som man kan komme på sporet av gjennom studier av eierskap, annotasjoner og utstyr. Bøkene var ofte fra forfatterens eller utgiverens side tiltenkt bestemte funksjoner, som vi kan ane utifra formatet

eller la forordene fortelle om. Store bøker var ment for bruk i studerkammeret, små bøker som lærebøker eller håndbøker i felt og på sykebesøk. I Andersen-samlingen finner vi billige bøker for almuen og kostbare bøker for lærde. *Flora danica* (#81) var så dyr at staten måtte skjenke eksemplarer til gratis bruk i stiftene; Nicholas Culpepers *English Physitian* (#43) skulle ikke å koste mer enn tre pence. For å unngå tomme sider bakerst i boken, som han likevel måtte betale for, inkluderte Henrik Smith en folkelig rimkalender i sin urtegård (#4), mens Christopher Hammer tok i bruk egne spesielt tegn for å holde utgiftene til trykkingen så lave som mulig (#84).

Gamle eiermerker forteller oss hvem som har brukt og lest bøkene, enten de var legfolk eller apotekere og leger. Gjennom århundrene vandret mange bøker ikke bare mellom generasjoner, eller geografisk, men også sosialt. Gamle vitenskapelige tekster kunne etter hvert bli folkebøker (#17, 30). Mens faglitteraturen for det meste – i alle fall opprinnelig – har vært i hendene på fagfolk, har påfallende mange kvinner skrevet sine navn i Andersen-samlingens gamle legebøker (#17). Det var ofte de som pleiet de syke og utøvet legekunsten fra dag til dag, og en rekke vidundermidler og kurer ble tilskrevet fornemme adelsfruer (#15). Bakerst i et eksemplar av *Pharmacopoea svecica* (#58) har jeg funnet eiersignaturen til en av mine egne fjerne slektninger, legen Nils Avellan i Åbo.

Gunnerus' *Flora norvegica* (#83) og Tonnings *Norsk Medicinsk og Oeconomisk Flora* (#79) er bøker som fra utgiverens side var tilrettelagt for annotering. De brede margene skulle fylles med lærde kommentarer. I Andersen-samlingens eksemplar av Oeders tekstbind til *Flora danica* (#81) har eieren av samme grunn skrevet en notis til bokbinderen om at margen ikke skal beskjæres. Medisinaltaksten (#59) ble trykt med tomme rubrikker, der eieren selv kunne føre inn prisene etter hvert som de endret seg. Farmakopeer og andre håndbøker i mindre format ble ofte interfoliert, slik at eieren kunne legge til løpende notater og kommentarer. Nils Avellans *Pharmacopoea svecica* (#58) og regimentskirurg Henrik Vahls eksemplar av Linnés *Materia medica* (#57) er derfor både trykte hånd-

Fig. 1.

Fig. 7.

Fig. 2.
Ulla longissima
1753

Saxifraga cespitosa

Fig. 3.

Fig. 5.

Ulla maxima
1753

Agaricus echinatus
adultior

Fig. 6. 993.
Agaricus echinatus

993.
Fig. 9.

Fig. 8.
Agaricus picturatus
993.

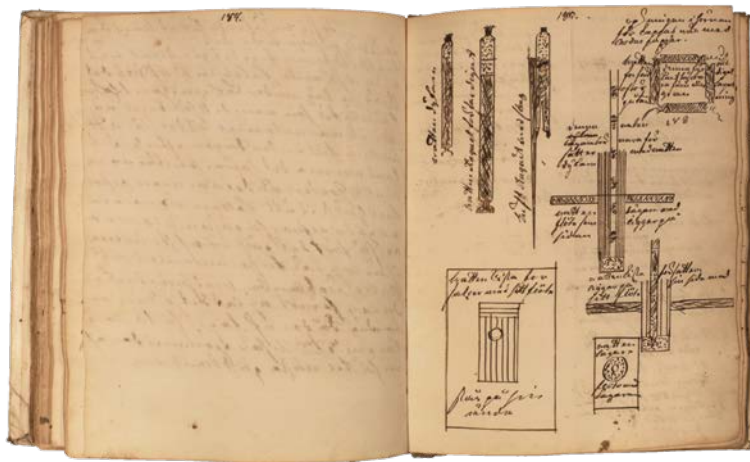

bøker og personlige, håndskrevne notatbøker på en og samme tid. Georg von Franckenau anbefalte sine studenter å kjøpe *Flora francica* (#73) i to eksemplarer. Det ene kunne de binde inn som det var, som en liten håndbok til bruk på botaniske ekskursjoner. Det andre kunne interfolieres med stort papir og fylles med tørkede planter. Johannes de Buchwald solgte sin *Specimen* (#74) både med og uten innlimte herbariepreparater. For studentene var det en øvelse selv å fullføre boken ved å sanke plantene, presse dem og lime dem inn på riktig sted.

Noen bøker i Andersen-samlingen inneholder håndskrevne tillegg som i seg selv nesten utgjør egne bøker, som det omfattende farmakologiske tillegget til Lübeck-utgaven av Henrik Smiths legebok (#12) eller det lille feltapoteket som er skrevet inn bakerst i den interfolierte andreutgaven av Darelus' *Socken-Apothek* (#71). De gamle legebøkene var allerede fra forfatterens side kompendier av medisinsk kunnskap samlet fra vidt forskjellige kilder. Det var derfor helt naturlig for

eierne å fortsette der forfatterne sluttet og komplettere bøkene med egne, håndskrevne tillegg. Magiske oppskrifter og amuletter hentet fra folketradisjonen ble på hekseprosessenes tid diskret notert bak i legebøkene (#9, 12). Andre bøker igjen fantes slett ikke på trykk, men måtte, som Lars Luths farmakopéoversettelse (#66), skrives av for hånd om man ønsket å eie teksten. Personlige oppskriftsbøker som Franz Joachim von Akens *Pharmacopoea oerebroensis* (#67) er som håndskrifter direkte uttrykk for eierens personlige eller profesjonelle behov. Den håndskrevne boken gav stor fleksibilitet og levde lenge side ved side med den trykte, hver til sitt bruk.

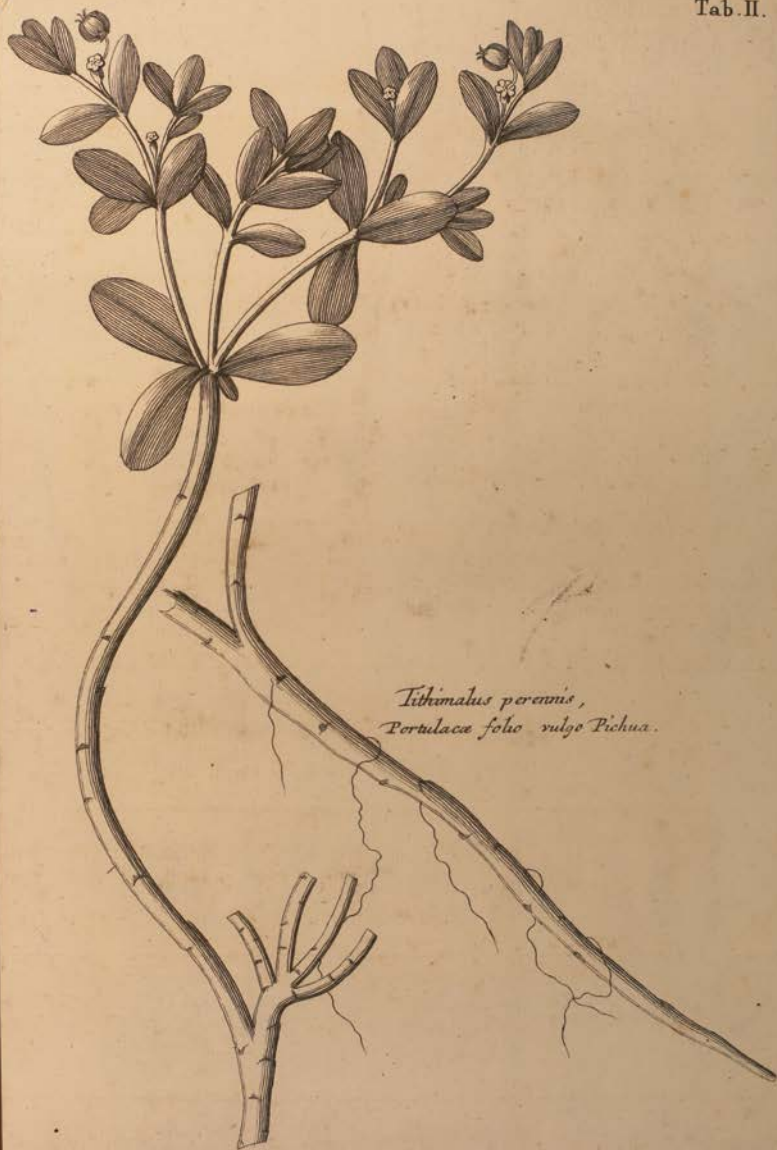
Bøkene var ikke nødvendigvis ferdige da de kom fra trykkeriet. Trykkfeilene som var angitt i trykkfeillisten skulle rettes for hånd i teksten (#11), og boken måtte innom bokbinderen for å få et bokbind tilpasset den planlagte bruken. De tidligste trykte bøkene, som fremdeles stod med et ben i middelalderens manuskriptkultur, skulle dessuten gjerne også rubriseres og illumineres (#1, 2). Boktrykkerne satte av plass på siden til håndmalte initialer. Middelalderens

håndskrifter var dynamiske; tekst kunne endres, kommenteres eller legges til. Men heller ikke den trykte boken var statisk. Den eksentriske boksamleren Johann Georg Ehrhorn i Hamburg skar fra hverande sine bøker og satte dem sammen igjen på nye, ofte overraskende måter, som det passet hans behov (#52). Ehrhorn er et ekstremt tilfelle, men bøker ble ofte spekket med supplerende materiale (#50), tykke bøker ble splittet og tynne bundet sammen. Selv en bok som Henrik Smiths legebok (#5, 6, 12) ble trykt slik at den kunne deles opp i mindre deler, om eieren ønsket det, og det var vanlig praksis å binde forskjellige titler med beslektet innhold i ett og samme bind (#5, 15, 47, 56).

Et annet bokhistorisk gjennomgangstema er illustrasjonsmaterialet. I middelalderens håndskrevne bøker var alle illustrasjoner individuelle kunstverk. Boktrykkerpressen og tresnittet gjorde identiske illustrasjoner tilgjengelig for et stort antall mennesker på en og samme tid, og ble derfor en viktig forutsetning for utviklingen av botanikken og studiet av *materia medica* i renessansen (#22). Senere fulgte andre reproduksjonsteknikker, som kobberstikk, trestikk og litografi. Andersen-samlingen dokumenterer også overgangen fra tresnitt til kobberstikk og de grafiske og vitenskapelige fortrinnene kobberstikket hadde, til tross for at det var en langt mer krevende prosess (#73, 75). Mens tresnittet kunne trykkes sammen med teksten, måtte kobberstikk trykkes på en egen presse. Boktrykkerne måtte enten sette av plass til dem i teksten (#75), samle dem på innlimte plansjer (#76), eller i egne plansjebind (#81, 82). Felles for disse teknikkene, både i høytrykk og dyptrykk, er at de var begrenset til gjengivelse i sort-hvitt. Helt frem til farge-litografiet ble oppfunnet på 1800-tallet, måtte alle illustrasjoner koloreres for hånd (#30, 81). Dette medførte en viss variasjon fra bok til bok, og ikke alle eksemplarer av en bok ble kolorert. Enkelte bøker er også blitt fargelagt i ettertid. Andersen-samlingens opprinnelige eksemplar av Paullis *Flora danica* (#37) fra 1648 er ifølge et notat først «illuminerad» i 1777.

Akkurat som bøkene selv, som tekster betraktet, utgjorde bestanddeler i et felles kunnskapstilfang, står illustrasjonene i gjeld til hverandre. Særlig plante-

Tibbimalus porcus,
Portulaca folio vulgo Pichua.

Pl. Ind. Bot. Reg. delin.

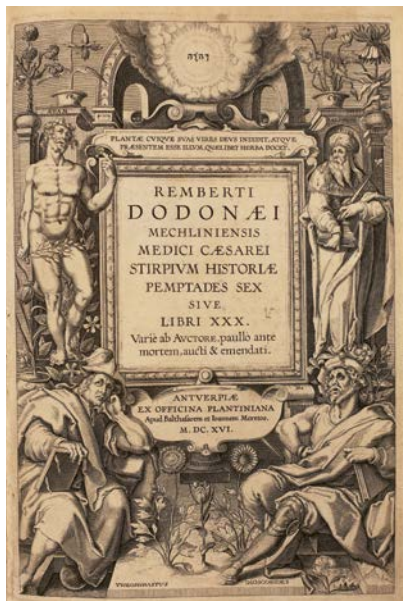
2

J. A. Schimper auct. Homboldt

Euphorbia portulacoides L. ?

illustrasjonene, slik vi finner dem i Andersen-samlingens urtebøker og plansje-verker, er preget av konservative konvensjoner og uttrykk. Ofte kan vi spore enkelte motiver fra verk til verk, eller i generasjon etter generasjon. Hvalen i Pierre Pomets *History of Druggs* (#42) fra 1725 går – via andre mellomledd – tilbake til Olaus Magnus' hvaler fra 1555. Pomets kobberstikk er gjenbrukt i Nicholas Lemerys *Dictionnaire des drogues simples* og siden kopiert som tresnitt i den tyske utgaven, *Materialien-Lexicon* (#41), fra 1721. Også andre motiver kan spores fra bok til bok. De såkalte årstidskobberne hos Simon Paulli (#37) går tilbake til den hollandske renessansekunstneren Joos de Momper, som igjen stod i en ikonografisk tradisjon fra antikken. Samtidig hadde disse månedsbildene et parallellt liv i folkelig-astrologiske praktikaer, almanakker og prognostika inn på 1800-tallet.

Helt opp i opplysningstiden ble de konvensjonelle planteillustrasjonene fra renessansen lagt til grunn som forelegg for nye avbildninger. Noen ganger kan vi til og med spore de samme treblokkene i bruk over lang tid. En gruppe blokker fra midten av 1500-tallet, som vi finner avtrykt i en rekke av Andersen-samlingens urtebøker, var fremdeles i bruk hundre år senere, da de ble gjengitt i Simon Paullis *Flora danica* (#37). En mannsalder deretter igjen ble de kopiert i Johannes Palmbergs *Swenske Örtekrantz* (#39). Også urtebøkene illustrerte frontispiser står i dialog med hverandre, og viser på den måten at bøkene tilhører samme tradisjon. Både Tabernæmontanus (#36) og Dodoens (#32) låner komposisjonen i tittelkobberet fra Gerards *Herball* (#34); Palmberg (#39) henter tittelens treskårne urtekrans fra deltittelbladene i illustrasjonsdelen hos Paulli (#37). Ofte kan disse symbolspekkede tittelbladene leses som ikonografiske kommentarer til boken. Her møter vi forfatterens forbilder, Dioskorides, Theofrast eller kong Salomon, men også autoriteter som Avicenna, Raymond Lull, Hermes Trismegistos og Paracelsus (#48, 55) i selskap med antikkens guder, deres symboler og mytologiske attributter. Når Vesta

dukker opp på frontispisen til Wienerdispensatoriet (#51), forteller det oss – som grantreet i *Pharmacopoeja holmiensis* (#55) – at boken er et hjemlig produkt, og når Isis-Artemis viser seg på tittelkobberet til Leeuwenhoeks *Aracana naturæ* (#75), er det fordi forfatteren hadde avdekket naturens mikroskopiske hemmeligheter. På tittelbladet til Paullis *Flora danica* (#37) understreker norske og islandske planter at boken var et verk for hele staten.

Bokbindene forteller også sine historier, både stilistisk og teknologisk. I Andersen-samlingens bokbind glir renessansen over i barokken, som avløses av rokokkoen, empiren og historismen. Svineskinn avløses av pergament, som avløses av kalveskinn og saffian, faste rygger av løsrygger, ekte ryggbind av rent dekorative. Udekorerte rygger (#14) og håndskrevne titler rett på snittet (#4) viser oss hvordan bøker ble oppbevart i renessansen, med ryggen innover og de gyldne spennene utover på hyllen. Store bind med kraftige hjørnebeslag antyder at bøkene har ligget på bokstoler i klostrenes gamle biblioteker (#25). Pergamentbind med bindesnorer og klaffer over forsnittet vitner om bøker som skulle stikkes i lommen eller følges med eierne på ekskursjoner og sykebesøk (#13). Et stort verk bundet i mange separate bind kunne brukes av flere mennesker samtidig (#81), mens samlebind med flere forskjellige trykksaker kunne være hele små biblioteker i lommeformat. Initialer og navn på permene vitner om personlige bruksbøker som skulle være lett gjenkjennelige når de fulgte med sine eiere i laboratoriet eller på reise (#58, 66). Vakre, påkostede bokbind avslører eksemplarer fra fornemme privatsamlinger, mer til prakt enn nytte, mens enkle bruksbind forteller om bøker som har vært uunnværlige kunnskapskilder for praktiserende leger og apotekere. Renaissanceens solide eikepermer, med spenner, beslag og hefting på kraftige pergamentremser (#14, 33), er uttrykk for laugenes og bokmarkedets teknologiske konservatisme. Slike bind var nødvendige for å holde middelalderens

svulmende pergamentkodekser lukket, men unødvendig solide for papirbøkene vi finner i Andersen-samlingen. Det lette, moderne skinnbindet, med forgylt dekor, går i siste hånd tilbake på orientalske håndverkstradisjoner.

Som historisk kilde kan Andersen-samlingen ikke fortelle om annet enn det vi eksplisitt spør den om, og denne boken antyder bare noen av de utallige spørsmålene man kunne tenke seg å stille. Andersen-samlingen har – både som samling og i kraft av enkeltbøkene – potensielt stor kildeverdi for vitenskaps-historikere, kulturhistorikere og bokhistorikere, for idéhistorikere, medievitere, kunsthistorikere, sosialhistorikere og mange andre. De kan alle nærme seg samlingen og dens bøker med sine egne interesser og forutsetninger, og med vidt forskjellig utbytte. Denne boken representerer bare noen ytterst få av de utallige historiene som venter på å fortelles på hyllene. Dessuten er bare et fåtall av bøkene i Andersen-samlingen omtalt i denne boken. De røde trådene vi har valgt å følge har ledet oss rett forbi hele fagfelt og emneområder, som andre veivalg ville ført oss rett inn i. Kjell-Erik Andersen samlet romaner og skjønnlitteratur, uten at vi her har sett noe til det. Samlingen inneholder både skjønnlitteratur skrevet av farmasøyter og skjønnlitteratur der farmasien spiller en viktig rolle, som kriminalromaner med utspekulerte giftmord. Agatha Christie står bare én hylle over Paracelsus. Tidsskriftsrekkene har vi også i det vesentlige latt stå, likesom lærebøkene bare unntaksvis er kommet med.

Mens botanikken har fått ganske utførlig dekning i denne boken, er kjemien, som i likhet med den vokste ut av apotekerkunsten, ikke fulgt opp like omhyggelig. Men det finnes sentral kjemisk litteratur i Andersen-samlingen. Her er Boerhaaves *Elementa chemiæ* (Paris, 1733), Johannes Junckers *Conspectus chemiæ theoretico-practicæ* (Halle, 1730), sentral for resepsjonen av Stahls flogistonteori, Justus Liebig's *Chemische Briefe*, både i den tyske førsteutgaven og i engelsk oversettelse, samt verker av viktige kjemikere som J. B. Trommsdorff, Nicolai Tychsen, Friedrich Wöhler, Ira Remsen og Carl Wilhelm Scheele. Også andre disipliner er mer eller mindre forbigått. Medisin i snever forstand er i liten grad inkludert, og

moderne farmasøytisk faglitteratur har fått stå i fred. Permene med *efemera* inneholder mange spennende manuskripter og trykksaker, resepter og brev, reklame-materiell og etiketter, fra forskjellige tider og steder.

Ved Christiania Kathedralskoles Bibliothek står Andersen-samlingen i all sin bredde tilgjengelig for forskere som ønsker å studere farmasiens historiske litteratur i sammenheng. Men den står også til rådighet for dem som bare ønsker å følge opp en referanse eller se nærmere på et bestemt verk. På samme måte har denne boken i det minste to funksjoner. For dem som vil lese den sammenhengende er den en litt annerledes fremstilling av noen viktige trekk ved farmasiens vitenskaps- og bokhistorie fra senmiddelalderen og fremover. For dem som kun ønsker å vite mer om en bestemt bok, kan den brukes som et referanseverk om et utvalg enkeltbøker, deres historiske betydning og kontekst. Boken er – som Henrik Smith ville sagt det – en urtegård der leseren fritt kan plukke blant tekstene.

Flora Danica. Tab. XXXI.

Dryas octopetala

Flora Danica

«*Herb gardens of the most learned physicians*»

ENGLISH SUMMARY

THE ANDERSEN COLLECTION, housed at the old library of the Oslo Cathedral School (Christiania Kathedralskoles Bibliothek), is one of the finest collections of old and rare books on *materia medica*, on pharmacy and botany, in Norway. The collection was brought together by cand. pharm. Kjell Erik Andersen (1942–2010) and presented to the library by his heirs in 2016. The books come from antiquarian booksellers and auction houses all over Europe, many from Bernard Quaritch Ltd. in London, but the majority were acquired in Oslo and Copenhagen during the latter decades of the last century. As part of the school's public library, the Andersen Collection is a valuable resource available to researchers within a wide range of historical disciplines, such as cultural and social history, the history of science, or the history of the book.

The present volume presents only a small selection of the 2,500 volumes in the Andersen Collection. The included works reflect not only the collection as a whole, but also the history of pharmacy, and the history of the pharmaceutical book as such, be it the renaissance medical manual, the illustrated herbal, the pharmacopoeia, the flora or the eighteenth-century copperplate book. The present book may be used as a select catalogue, consulted as an annotated bibliography, or indeed read in full, as an introduction to the book history of pharmacy and related disciplines.

The original printed and manuscript material in the Andersen Collection spans well over half a millennium and provides a comprehensive overview of the development of the pharmaceutical disciplines from the Renaissance onwards. At the same time, it affords us glimpses of the day-to-day practice of physicians, herbalists and apothecaries, as well as common people eager to cure their own ailments. The books in the Andersen Collection represent important editions of key texts in the intellectual history of their disciplines. Extratextual evidence such as

ownership inscriptions, bookplates, annotations and comments, even the bindings themselves, shows us their individual history. As technology, the book – in its material form – is not a static product of science and learning, but in itself a tool for creating new knowledge. Its possibilities and limitations – as an object – influence the practice of the trades and sciences. Books, marked by individual use through the centuries, provide insight into the pharmaceutical and medical practices they were once part of. This is particularly true with regard to the Andersen Collection, in which many of the books show the marks and adaptations of their particular – and often personal – use in centuries past.

This book about the Andersen Collection may be read as a history of the practice of pharmacy, as it unfolds through a particular selection of individual books. These books by themselves make up the bones of a winding narrative, taking us from the late middle ages up through the 19th century. This narrative leads us first from the earliest printed books, incunabula and postincunabula (Chapter I), to the medical self-help manuals of the Renaissance (Chapter II). These volumes, and particularly the works of the Danish humanist Henrik Smith (†1563), in many ways constitute the core of the Andersen Collection. To Smith,

books were like the «herb gardens of the most learned physicians», in which he could pick the most beautiful and effective passages and present them to his native audience of laymen. The title of this book is a quote from him.

Humanist writers like Smith drew heavily on classical sources, such as Galen and particularly Dioscorides (Chapter III), who in turn also provided the foundations of the illustrated herbal (Chapter IV). By virtue of their stylized woodcuts, these books helped establish the study of plants as a science. The Andersen Collection contains a wide selection of renaissance and later herbals by writers such as Matthioli, Fuchs, Rivius, Lonicerus, Lobelius, Dodonæus and Tabernæmontanus, not to mention English herbals by Gerard and Culpeper. As botany became more specialized, applied pharmacological knowledge, a key component of the herbals, was increasingly collected in pharmacopœias (Chapter V). The Andersen Collection contains hundreds of such dispensatories, and is nearly complete with regard to the Nordic countries.

Pharmacopœias were highly specialized, often written in Latin, and their contents unavailable to laymen. During the Enlightenment a new genre of popular self-help books was established (Chapter VI), designed by authorities to replace the still widely used, but outdated medical manuals of the Renaissance.

With the advent of copperplate engraving, as well as with scientific advances such as the Linnean system, the systematic floras and costly plate books of the 18th century superseded the old herbals. Pride of place in the collection is given to a copy of *Flora danica*, one of the largest and most beautiful botanical books ever published, but we also find works like William Woodville's *Medical Botany*, profusely illustrated by Sowerby.

The final section of this book (Chapter VII) is dedicated to Andersen's collection of material relating to the Danish pharmacist and physicist H. C. Ørsted, the discoverer of electromagnetism.

The Library of the Cathedral School of Oslo, formerly Christiania, is the oldest library in Norway, established in 1663. The school itself dates to the middle of the 12th century, but a series of fires during the 16th and 17th centuries have left the library without trace of its earliest holdings. The collection currently holds some 50,000 items spanning nearly a millennium. It includes medieval manuscript material, five incunabula, some 250 sixteenth-century volumes, about a thousand seventeenth-century volumes, and some seven thousand eighteenth-century volumes. Most of these books have been with the library for 200 years or more. The library's archives and catalogues document the growth and use of the collection over the centuries.

The Library of the Cathedral School served as Christiania's public library well into the 19th century. Between 1802 and 1846 it also included the municipal Deichmanske library. Until the University of Oslo was founded in 1811, the school's library was the largest and most important public collection in southern Norway. Because of its public functions, the library's holdings not only reflect the narrow interests of the school as an institution, but of the reading public of eighteenth- and nineteenth-century Christiania. The core of the old collection is a universal library in the Enlightenment sense, with books in a variety of subjects and languages, including imprints such as the 1694 edition of the Quran in Arabic, as well as first editions by Kepler, Adam Smith, and Samuel Johnson, among many others.

The historical collection is preserved intact, and no books have ever been sold or otherwise deaccessioned. During the 18th century the growth of the library relied heavily on book donations, and the collection thus contains several

complete private libraries of that period. The library's owners, the Oslo Cathedral School Foundation (Stiftelsen Oslo Katedralskole) continue to add to the holdings in order to fill in gaps and develop the collection further.

*Ruth Andersens navn hugget i marmortavlen
over bibliotekets donatorer.*

Andersen-samlingen ved Christiania Kathedralskoles Bibliothek, Oslo katedralskoles historiske boksamling, er en enestående kilde til farmasiens og botanikkens spennende kulturhistorie. I denne boken danner Andersen-samlingens gamle, sjeldne og ikke minst vakre bøker utgangspunkt for en rikt illustrert vandring gjennom disse fagenes utvikling og bokhistorie. Fremstillingen følger en rød tråd gjennom Andersen-samlingens mer enn fem hundre år med trykksaker og manuskripter: fra middelalderens inkunabler til renessansens legebøker og vakkert illustrerte urtebøker, fra gamle og moderne farmakopeer til opplysningstidens floraer og påkostede, håndkolorerte plansjeverker. Disse bøkene er ikke bare produkter av sin tids kunst, håndverk og vitenskap; både som tekster og som arbeidsredskaper bidro de selv til å forme den moderne farmasien og botanikken.

ERNST BJERKE (f. 1982) er doktor i vitenskapshistorie og samlingsforvalter ved Christiania Kathedralskoles Bibliothek. Han har skrevet en rekke bøker og artikler om opplysningstidens og romantikkens naturvitenskap, samt om forskjellige bok- og bibliotekshistoriske emner.

